

SLAAVI-
LÄÄNEMERE-
SOOME

suhte

AJALOOST

SLAAVI-

LÄÄNEMERESOOME

suhete AJALOOST

SLAAVI-LÄÄNEMERESOOME SUHETE AJALOOST

MAAILMAN SUOMI
TAMMI 1988

АКАДЕМИЯ НАУК ЭСТОНСКОЙ ССР

ИНСТИТУТ ИСТОРИИ
ИНСТИТУТ ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ
ЛИТЕРАТУРНЫЙ МУЗЕЙ ИМ. Ф. Р. КРЕЙЦВАЛЬДА

ИЗ ИСТОРИИ
СЛАВЯНО-ПРИБАЛТИЙСКО-
ФИНСКИХ ОТНОШЕНИЙ

СБОРНИК СТАТЕЙ

ПОД РЕДАКЦИЕЙ
Х. А. МООРА И Л. Ю. ЯНИТСА

ИЗДАТЕЛЬСТВО „ЭЭСТИ РААМАТ“
ТАЛЛИН 1965

EESTI NSV TEADUSTE AKADEEMIA

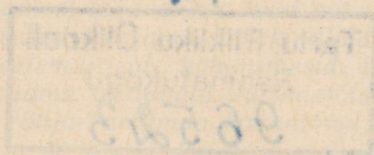
A-26813

AJALOO INSTITUUT
KEELE JA KIRJANDUSE INSTITUUT
FR. R. KREUTZWALDI NIMELINE KIRJANDUSMUUSEUM

SLAAVI-LÄÄNEMERESOOME SUHETE AJALOOST

ARTIKLITE KOGUMIK

TOIMETANUD
H. MOORA JA L. JAANITS

RAAMATUKOGU
TALLINN

KIRJASTUS „EESTI RAAMAT“
TALLINN 1965

Kaane kujundanud
P. LUHTEIN

N

Tartu Riikliku Ülikooli
Raamatukogu
96523

TARTU ÜLIKOOLI
RAAMATUKOGU

EESSÕNA

Käesolev väljaanne on teataval määral jätkuks Ajaloo Instituudi poolt 1956. aastal eesti ja vene keeles avaldatud kogumikule «Eesti rahva etnilisest ajaloost». Selles kogumikus tehti katset valgustada pealkirjas mainitud küsimust ühiselt mitme teadusala esindajate poolt. Et see katse tunnistati üldiselt kordaläinuks, siis otsustati kogumiku koostamisel kujunenud koostööd jätkata juba üksikküsimuste uurimise teel ühe kitsama maa-ala piirides. Uuritavaks piirkonnaks kujunes Ida-Eesti ja selle naabruses olev Vene NFSV osa, kus aastasadade kestel on kokku puutunud ja üksteist mõjutanud mitmed rahvarühmad ja kultuurid ning kus eriti vene rahva suhete kujunemine eesti ja teiste rahvastega suurt ja aktuaalset teaduslikku huvi pakub. Pealegi oli selles piirkonnas juba asutud teostama järjekindlaid arheoloogilisi kaevamisi, uurima keelemurdeid, kohanimesid ja rahvateaduslikku ainet ning valmistama vastavaid uurimistöid (A. Laanest, Isuri murded; V. Pall, Põhja-Tartumaa kohanimesid; E. Richter, Setude materiaalne kultuur; A. Moora, Peipsimaa etnilisest ajaloost. Neist viimati mainitud töö on juba trükist ilmunud).

Mitmesuguste asutuste ja uurijate ühistöö organiseerimiseks ja kooskõlastamiseks moodustas Eesti NSV Teaduste Akadeemia Presiidium 1960. aastal «Slaavi-läänemeresoome suhete uurimise koordineerimise komisjoni». Sellesse komisjoni kuuluvad Ajaloo Instituudi, Keele ja Kirjanduse Instituudi, Riikliku Etnograafiamuuseumi, Fr. R. Kreutzwaldi nim. Kirjandusmuuseumi, Tartu Riikliku Ülikooli Ajaloo-keeleteaduskonna ja NSVL Teaduste Akadeemia Etnograafia Instituudi esindajad. Käesolevas kogumikus avaldatakse mõned komisjoni kaastegevusel valminud lühemad uurimused.

Esimeses artiklis käsitleb M. Schmiedehelm Kagu-Eestis leiduvaid põletusmatustega kääpaid ja nende kalmete mitmeaastaste kaevamiste tulemusi. Need kääbaskalmed on kõige silmapaistvamateks mälestusmärkideks, mis näitavad krivitši hõimude levimist Baltimaade idapoolsesse naabruskonda ja osaliselt ka nüüd-

sele Eesti NSV maa-alale. M. Schmiedehelmi uurimistöö näitab, et siin esinevad kääpad liituvad vahetult nende kalmete Pihkva alarühmaga, ja kinnitab ühtlasi mõnede arheoloogide juba varem esitatud oletust, et kriviitšite kultuuril oli märgatav ida-baltipärane alus. Suure hoole ja täpsusega toimetatud kaevamistel tehtud tähelepanekud, mida näitlikult edasi annavad tehniliselt hästi valmistatud plaanid, lubasid autoril määrata ka kõnesolevate kääbas-kalmete kujunemiskäiku, mis seni on olnud mõneti vaieldav. Mitu ligistikku ühte ritta kuhjatud ümarkäabast liituvad uute matuste lisandumisega ja kääbaste edasikuhjamisega aegapidi ühiseks valitaoliseks kääpaehituseks. Edaspidi suurema andmetehulga kogunemisel aitab see tähelepanek loodetavasti kaasa kriviitšite pere ja kogukondade sisemiste suhete selgitamiseks.

H. ja A. Moora leiavad, et vajalasi ja isureid ei tule käsitleda mitte ainult hiliste sisserändajatena oma asumisaladele, vaid et need hõimud peavad olema kujunenud kohalikul põliselt vanal alusel, millele hiljem on väljastpoolt, võib-olla mitmel korral, uusi asunikelaineid juurde tulnud. Järgnevalt käsitlevad nad lühidalt nimetatud hõimude kokkusulamist venelastega ja selle põhjusi.

P. Ariste vaatleb vadja nimetuse säilmeid kohanimedes ja jõuab järeldusele, et Eesti alal peavad need pärinema kahest eri aegadel tulnud vadja sisserändajate lainest. See oletus on hästi kooskõlas eelmises artiklis esitatud arheoloogia andmetega.

M. Must iseloomustab lõunapoolses Alutaguses ehk tänapäeva Kohtla-Järve rajooni lõunaosas kõneldavat keelemurrakut. Nimetatud murrakule on keeleteadlased seni väga vähe tähelepanu pühendanud, sest selles on tegemist pooleldi vöörapärase keelekujuga. On ju suur osa tähendatud piirkonna elanikest alles 2—3 inimpõlve tagasi hakanud üle minema eesti keelele, kusjuures veel käesoleva sajandi alguskümnenditel oli siin suhtlemisvahendiks eesti keelega segatud kohalik vene murrak. Oma lühiuurimuses näitab M. Must, et Lõuna-Alutaguse kakskeelse elanikkonna eesti keel on põhiliselt pärit Jõhvi—Lüganuse poolt, s. o. piirkonnast, millega nimetatud maa-ala rahval olid kõige lähemad majanduslikud sidemed ja millega seetõttu kõige rohkem läbi käidi. Ühtlasi on aga Alutaguse lõunaosa murrakus ka Kesk-Virumaalt pärinevaid sugemeid, mis ilmselt saadi Tudulinna kaudu. Vaadeldavas murrakus võib leida ühiseid jooni ka Peipsi läänerannikul kõneldava põhja-eesti idamurdega, mida teatavasti iseloomustavad paljud vadjapärased jooned. Eelkõige on aga Lõuna-Alutaguse murrakusse jätnud tugevaid jälgi vene keel, mida seal veel praegugi mõned vanad inimesed omavahel kõnelevad. Nõnda kajastab kirjeldatud murrak kohaliku rahva eripoolset päritolu ja suhteid naaberladega. Ühtlasi ilmneb selles mitmeid üldkeeleteaduse seisukohalt huvitavaid nähtusi, mis tekivad teatava rahvarühma siirdumisel ühelt keelelt teisele.

T. G. Stroganova, NSVL Teaduste Akadeemia Vene Keele Instituudi kaastöeline, vaatleb ida pool Peipsit kõneldavate vene keele loodemurrakute levikut ning näitab, et seal puutuvad kokku ja põimuvad mitmed lõuna- ja põhjasaarvõene murretele omased nähtused. Sellel kokkupuutealal on Oudova ümbruskonnas moodustunud omapärane «murrakusaar», mille vokalismil autor lähemalt peatub. Mitte ainult selle «saare» piirides, vaid ka muul ida pool Peipsit oleval maa-alal kõneldavas keeles võib täheldada mitmeid jooni, mis on omased lõunasaarvõene ja valgevene murdeile. Nende lõunapoolsete murdejoonte levimine põhja suunas kuni Narva jõeni on eriti tähelepanev seepärast, et sellele pakub paralleeli ka aineline ja vaimne rahvakultuur. Kõik need keelenähtused pakuvad olulist huvi kõnesoleva maa-ala vene rahvastiku päritolu ja tulekusuundade jälgimisel.

K. Mark kasutab tema enda ja teiste uurijate poolt viimastel aastatel arheoloogiliste kaevamiste teel Ida-Eestist saadud rohket luustikumaterjali selleks, et täiendada ja täpsustada selle piirkonna elanike päritolu ja antropoloogilise tüübi kujunemise kohta varem avaldatud seisukohti. Täpsustustest, mida uus paleoantropoloogiline aines teha võimaldab, on vahest kõige tähelepanevam see, et kagueestlaste antropoloogilise tüübi kujunemisel paisuvad olevat mõju avaldanud ka kagupoolsed, Ida-Läti poolt pärinevad elemendid.

H. Tampere eritleb Kirde-Eestis, eriti lõunapoolses Alutaguses esinenud kalendrilisi tavasid. Selles piirkonnas kui mitmete etniliste rühmade kokkupuutealal põimusid huvitavalt erisugused kujutelmad ja kombed. Uurimuses esitatud näiteist selgub, et sisemaa küldes, puht eesti küldes läheduses, olid rohkem ülekaalus karjanduse ja põllundusega seotud kujutlused ning tavad, Peipsi rannaküldes aga esinesid mitmed erinevad tähtpäevad ja kombed. Lõunapoolse Alutaguse kalendritavades oli rohkesti ühisjooni venelaste ja vadjalaste ning isurite vastavate tavadega. Autor näitab, kuidas kalendrilised tavad olid tihedalt seotud elatusvahendite hankimise viisi kohalike iseärasustega. Ühtlasi näeme ka, kuidas kõnesolevas piirkonnas täheldatud kahesugune etniline assimileerimisprotsess — sisemaa elanike eestistumine, rannarahva seas aga venestumine — oli n.ö. ette valmistatud vastavasuunalise arenguga ideoloogia alal.

Käesolevas väljaandes mitmesuguste erialade esindajate poolt avaldatud artiklid on mõeldud täienduseks algul mainitud sama piirkonda käsitlevatele suurematele uurimustele. Tuleb loota, et alustatud kompleksset uurimistööd on võimalik edaspidi jätkata veelgi laiemas ulatuses ja tihedamini kooskõlastatult. Põhjalikumaid uurimisi vastavate eriteadlaste poolt vajaksid Eesti ala idapoolse naabruskonna arheoloogilised mälestusmärgid ja elanikkonna antropoloogiline koosseis, Peipsi ümbruskonna vene murrakud ja kohanimed, samuti Kagu-Eesti kohanimed. Peale nende on

veel mitmeid muid ülesandeid, mida oleks soovitatav läbi viia teatava ühtse kava järgi mitmete teadusharude esindajate osavõtul. Samal ajal, kui üksikud teadusharud edasi arenedes järjest rohkem eristuvad, on laiemate ajalooliste üldistuste saavutamiseks üha tungivamalt vaja korraldada nende vahelist koostööd.

Toimetajad

ПРЕДИСЛОВИЕ

Настоящее издание по своей тематике в значительной мере примыкает к опубликованному Институтом истории АН Эстонской ССР в 1956 году сборнику «Вопросы этнической истории эстонского народа». В этот сборник вошел ряд статей, в которых археологи, лингвисты, этнографы, антропологи и фольклористы попытались совместно осветить указанную проблему. Поскольку эта попытка в целом оказалась удачной, было решено продолжить совместную разработку частных вопросов, но теперь уже в пределах более ограниченной территории — восточной Эстонии и граничащих с ней западных районов РСФСР. Ведь как раз здесь на протяжении столетий происходило взаимное общение и культурный обмен между различными племенами и народами. Именно в этих районах складывались отношения между русскими, эстонцами и другими народами, представляющие значительный научный интерес, к тому же весьма актуальный в настоящее время. В пределах указанных районов последовательно проводились археологические раскопки, собирались этнографические материалы и изучались местные говоры и топонимика и готовились соответствующие научные исследования (А. Лаанест, *Ижорские диалекты*; В. Палль, *Топонимические названия северной части Тартумаа*; Е. Рихтер, *Материальная культура сету*; А. Моора, *Очерки этнической истории Причудья*. Последняя работа успела уже выйти из печати).

Для организации и координации совместной исследовательской работы Президиум Академии наук Эстонской ССР создал в 1960 году «Комиссию по координации изучения проблемы славяно-прибалтийскофинских отношений». В эту комиссию вошли представители Института истории, Института языка и литературы, Государственного этнографического музея, Литературного музея им. Ф. Р. Крейцвальда, историко-филологического факультета Тартуского государственного университета и Института этнографии Академии наук СССР. В настоящем сборнике публикуются краткие исследования, подготовленные при содействии комиссии.

Открывается сборник статей М. Х. Шмидехельм, где изложены результаты раскопок курганов с трупосожжением, расположенных на юго-востоке Эстонии. Эти курганные могильники являются наиболее выдающимися историческими памятниками, свидетельствующими о проникновении кривичей в районы, смежные с восточными границами Прибалтики и частично даже на территорию современной Эстонской ССР. Судя по результатам исследования М. Х. Шмидехельм, раскопанные ею курганы относятся к Псковской подгруппе этих памятников. Этим в то же время подтверждается гипотеза, которая выдвигалась уже ранее некоторыми археологами о том, что культура кривичей имела заметный восточнобалтийский субстрат. Тщательно проведенные наблюдения во время раскопок — о чем выразительно свидетельствуют отлично выполненные планы — позволили автору определить и процесс возникновения данных погребальных сооружений, что до сих пор являлось до некоторой степени спорным. Оказывается, что ряд одиночных курганов, по мере добавления новых захоронений, постепенно сливался в длинную насыпь, имеющую вид вала. Это наблюдение в дальнейшем, с накоплением большего количества данных, поможет, по всей вероятности, выяснить и особенности семейных и родовых порядков кривичей.

Х. А. и А. Х. Моора полагают, что водь и ижору не следует рассматривать только как сравнительно поздних пришельцев на ими заселенную территорию. Эти племена, очевидно, сформировались на основе древнего коренного населения, которое позднее, возможно неоднократно, вбирало в себя волны новых, родственных ему пришельцев. Далее в статье сжато трактуется процесс слияния упомянутых прибалтийскофинских племен со славянами и причины, вызвавшие этот процесс.

П. А. Аристеэ рассматривает сохранившуюся еще кое-где водскую топонимику и приходит к выводу, что на территорию Эстонии проникли две разновременных волны пришлого водского населения. Это предположение хорошо увязывается с археологическими данными, представленными в предыдущей статье.

М. Я. Муст дает характеристику эстонского говора населения южной Алутагузе, или южной части территории современного Кохтла-Ярвеского района. До сих пор эстонские лингвисты уделяли указанному, так наз. ийзакусскому говору очень мало внимания. Образовался он недавно. Всего лишь 2—3 поколения назад местное население начало переходить на эстонский язык, и еще в первые десятилетия нынешнего века средством общения между людьми служил своеобразный русский говор, воспринявший множество эстонских элементов. В своем исследовании М. Я. Муст показывает, что двуязычное население окрестностей Ийзаку восприняло эстонскую разговорную речь в основном от населения соседних кихелькондов Йыхви и Люганузе, с кото-

рыми алутагузские жители постоянно имели тесные экономические и иные связи. Говор населения южной Алутагузе содержит также элементы, характерные для эстонского говора центральной части Вирумаа; эти элементы проникли туда, очевидно, через Тудулинна и его окрестности. В исследуемом говоре можно найти и общие черты с восточным диалектом эстонского языка, бытующим на западном побережье Чудского озера и характеризующимся наличием в нем явных водских черт. Но в первую очередь в говоре населения южной Алутагузе обращает на себя внимание сильный русский субстрат. В Ийзаку и по сей день некоторые старики еще говорят между собой на русском языке. Таким образом, описываемый говор отражает и происхождение местного населения, и его взаимоотношения с ближайшими соседями. Одновременно он выступает как характерное явление, связанное с переходом определенной этнической группы с одного языка на другой, представляющее интерес и с точки зрения общего языкознания.

Т. Г. Строганова, сотрудник Института русского языка АН СССР, исследовала распространение русского северо-западного говора, на котором говорит население восточного Причудья. По своему характеру данный говор является переходным, и в нем скрещиваются черты, характерные для южновеликорусских и северновеликорусских диалектов. В окрестностях Гдова в этой контактной зоне образовался своеобразный «языковой островок», вокализм которого автор рассматривает подробнее. Не только в границах данного «островка», но и шире — к востоку от Чудского озера, в разговорном языке населения можно отметить специфические черты, которые восходят к южновеликорусским и белорусским говорам. Распространение черт южных говоров на север, вплоть до реки Нарвы, особенно примечательно: ведь это явление имеет параллели и в материальной, и духовной культуре местного населения. Все эти факты представляют значительную ценность для исследования вопросов происхождения русского населения Псковщины и путей его расселения на территорию, расположенную к востоку от Чудского озера.

К. Ю. Марк использовала обильный палеоантропологический материал, собранный как ею, так и другими исследователями за последние годы в восточных районах Эстонии. Изучение этого материала позволило автору уточнить имеющиеся до сих пор взгляды относительно происхождения и формирования антропологических типов населения на данной территории. Наиболее ценным, пожалуй, в этом исследовании является то, что автору на основании новых палеоантропологических данных удалось установить, что на формирование антропологического юго-восточного типа эстонцев оказали существенное влияние также элементы, просочившиеся из восточных районов Латвии.

Х. Т. Тампере рассматривает календарные обычаи, бытовавшие в северо-восточной Эстонии, особенно в южной части Алутагузе. Здесь, в контактной зоне различных этнических групп населения, чрезвычайно интересно переплелись различные народные представления и обычаи. Из приведенных в этой статье материалов следует, например, что у населения центральной части данной территории, по соседству с чисто эстонскими деревнями, преобладали верования и обычаи, связанные со скотоводством и земледелием, а среди населения прибрежных деревень соблюдался ряд иных обычаев и календарных дат. В календарных обычаях населения южной части Алутагузе было много общего с соответствующими обычаями соседних русских, води и ижоры. Автор показывает, как тесно календарные обычаи были связаны с особенностями хозяйственной деятельности и быта местного населения. В рассматриваемом районе процессы этнической ассимиляции протекали в двух противоположных направлениях: двуязычное население центральной части района эстонизировалось, а жившие на побережье Чудского озера эстонцы сливались с русскими. Из приведенных автором материалов явствует, что языковой ассимиляции той и другой группы населения в некоторой мере предшествовало восприятие ими соответствующих элементов духовной культуры.

Публикуемые в настоящем издании статьи представителей различных дисциплин явятся некоторым дополнением к упомянутым вначале монографическим исследованиям. Следует надеяться, что начатое комплексное исследование этнической истории данной территории может быть продолжено, расширено и координировано в еще большей степени.

Из вопросов, которые ждут совместного исследования разными специалистами, следует назвать изучение археологических памятников соседних с Эстонией районов, антропологических типов, русских говоров и топонимики Причудья, а также исследование топонимики юго-восточной Эстонии. Именно эти вопросы, не считая целого ряда других, следовало бы изучить планомерно с участием представителей смежных дисциплин. По мере того, как отдельные отрасли науки, развиваясь, все более специализируются, для достижения широких обобщений становится совершенно неизбежным изучение важнейших исторических проблем комплексными методами.

Редакторы

VORWORT

Die vorliegende Veröffentlichung ist gewissermassen eine Fortsetzung zu dem vom Institut für Geschichte 1956 in estnischer und russischer Sprache herausgegebenen Sammelband «Fragen der ethnischen Geschichte des estnischen Volkes». In diesem Sammelwerk wurde der Versuch gemacht den genannten Fragenkomplex von Vertretern verschiedener Wissenschaftszweige gemeinsam zu beleuchten. Da dieser Band im allgemeinen eine gute Aufnahme fand, wurde beschlossen auf gleiche Weise gemeinsam die Erforschung von Einzelfragen in einem enger begrenzten Gebiet aufzunehmen. Zum Arbeitsfeld wurde Ostestland und der angrenzende Teil der Russischen Föderation gewählt, wo sich im Laufe von Jahrhunderten verschiedene Völker und Kulturen berührt und gegenseitig beeinflusst haben. Dazu erscheint dieses Gebiet auch für die Erforschung der Geschichte der russisch-ostseefinnischen Beziehungen besonders geeignet. Auch war in diesem Landstrichen bereits mit systematischen archäologischen Ausgrabungen sowie mit Mundarten-, Ortsnamen- und volkskundlichen Forschungen begonnen worden (die Arbeiten von A. Laanest — Die ižorischen Mundarten, V. Pall — Die Ortsnamen des nördlichen Teil des Tartuer Kreises, E. Richter — Die materielle Kultur der Setukesen und A. Moora — Die ethnische Geschichte des Peipusgebietes). Von diesen Arbeiten ist die letztererwähnte bereits erschienen, die übrigen dürften in absehbarer Zeit herausgegeben werden.

Um das Zusammenwirken der an den geplanten gemeinsamen Arbeit beteiligten Institutionen und Forscher möglichst zweckmässig zu organisieren, bildete das Präsidium der Akademie der Wissenschaften der ESSR im J. 1960 einen besonderen Ausschuss («Kommission zur Koordination der Erforschung der slawisch-ostseefinnischen Beziehungen»). Dieser Ausschuss besteht aus Vertretern des Instituts für Geschichte, des Instituts für Sprache und Literatur, des Volkskundlichen Museums, des Kreuzwald-Literaturmuseums, der Historisch-philologischen Fakultät der Tartuer Universität, sowie des Ethnographischen Instituts an der Akademie der Wissenschaften der UdSSR.

Im Folgenden werden einige unter Mitwirkung der genannten Kommission ausgeführten kürzeren Arbeiten veröffentlicht.

Im ersten Aufsatz bespricht M. Schmiedehelm die Ergebnisse von Ausgrabungen auf den südostestnischen Hügelgräberfeldern mit Brandbestattungen. Diese eigenartigen Hügelgräber gestatten das Vordringen der Kriwitschen in die östliche Nachbarschaft des Baltikums und teilweise auch in den Südosten Estlands zu verfolgen. Aus der Untersuchung von M. Schmiedehelm geht hervor, dass die südostestnischen Hügelgräber sich unmittelbar an die Pskower Gruppe dieser Gräber anschliessen. Zugleich bestätigt das hier angetroffene Fundmaterial die bereits früher geäusserte Ansicht, dass in den Kultur der Kriwitschen ein baltisches Substrat vorhanden war. Die bei den mit grosser Sorgfalt ausgeführten Grabungen gemachten Beobachtungen, die durch technisch wohlgeungene Pläne veranschaulicht werden, ermöglichten es der Verfasserin die bisher strittige Frage nach der Entstehung der kriwitschischen Langhügel zu lösen. Es erwies sich, dass ein Langhügel so entstand, dass eine Reihe von sich aneinander anlehenden Rundhügeln bei späteren Nachbestattungen eine gemeinsame Aufschüttung erhielt und somit zu einem einzigen Langhügel verwuchs. Diese Beobachtung dürfte in Zukunft, wenn die Entstehung ganzer Hügelgräbergruppen klargelegt sein wird, u. a. für die Aufhellung der inneren Verhältnisse in den Sippen bzw. Familienverbänden der Kriwitschen von Bedeutung sein.

H. und A. Moora vertreten in ihrem Artikel die Ansicht, dass die Woten und Ižoren (Ingrier) nicht, wie vielfach vermutet worden ist, einzig als späte Einwanderer in ihren Wohngebieten zu betrachten sind. Es ist vielmehr anzunehmen, dass diese Stämme sich auf Grund eines alten lokalen Substrats herausgebildet haben, zu dem später, möglicherweise mehrmals, Zuwanderer von Aussen hinzugekommen sind. Ferner werden im Aufsatz das Verschmelzen dieser Stämme mit den Russen und die Ursachen dieses Vorgangs erörtert.

P. Ariste bespricht das Vorkommen des Völkernamens Wote in einigen Ortsnamen und zieht den Schluss, dass diese Ortsnamen von zwei verschiedenen aufeinander gefolgten wotischen Einwandererwellen herrühren müssen. Die Folgerung steht im Einklang mit den im vorangehenden Aufsatz angeführten archäologischen Tatsachen.

M. Must charakterisiert die in Südalutaguse (Südallentacken), dem südlichen Teil des heutigen Bezirks (Rayon) Kohtla-Järve gesprochene estnische Mundart. Diese Mundart ist bisher von seiten der Sprachforscher kaum beachtet worden, da wir es hier mit einem halbfremdartigen Idiom zu tun haben. Begann doch ein grosser Teil der Bevölkerung des betreffenden Bezirks erst im Laufe der Lebenszeit von 2—3 Generationen zur estnischen Sprache überzugehen. Noch in den ersten Jahrzehnten unseres Jahrhunderts

bediente man sich dort im alltäglichen Umgang vielfach einer mit dem Estnischen gemischten russischen Mundart. M. Must weist in ihrem Aufsatz nach, dass das Estnisch der zweisprachigen Bevölkerung von Südalutaguse sich im wesentlichen der estnischen Mundart der nördlich gelegenen Kirchspiele Jõhvi und Lüganuse, also des Nachbargebietes anschliesst, mit dem diese Bevölkerung in engsten wirtschaftlichen Beziehungen stand und mit dem sie somit am meisten Verkehr hatte. Das Estnisch der Alutaguse-Bevölkerung weist auch einige gemeinsamen Züge mit der in der (nordwestlich gelegenen) Umgebung von Rakvere gesprochenen Mundart auf. Manche Eigentümlichkeiten weisen auf Verbindungen mit dem im westlichen Peipusgebiet gesprochenen ostestnischen Dialekt, für den bedeutende wotische Züge kennzeichnend sind. Vor allem hat in der Mundart von Südalutaguse jedoch das Russische tiefgehende Spuren hinterlassen. Des Russischen bedienen sich untereinander noch bis auf heute einige alte Leute. Somit kommen in den Eigentümlichkeiten dieser Mundart die verschiedene Abstammung der betreffenden Bevölkerungsgruppe und ihre Beziehungen zu den Nachbargebieten deutlich zum Ausdruck. Zugleich lassen sich hier so manche für die allgemeine Sprachwissenschaft interessanten Erscheinungen beobachten, die beim Übergang einer Bevölkerungsgruppe von einer Sprache zu einer anderen auftreten.

T. G. Stroganowa, wissenschaftliche Mitarbeiterin des Instituts für Russische Sprache an der Akademie der Wissenschaften der UdSSR, befasst sich mit den östlich vom Peipussee gesprochenen russischen Mundarten und weist nach, dass dort zahlreiche für die süd- und nordrussischen Dialekte kennzeichnende Erscheinungen zusammentreffen und sich kreuzen. In diesem Kontaktgebiet hat sich in der Gegend von Gdow eine eigenartige «Sprach-Insel» herausgebildet, deren Vokalismus von der Verfasserin insbesondere erörtert wird. Sowohl innerhalb dieser «Insel» wie auch im übrigen östlich des Peipussees liegenden Gebiet kann eine Reihe für das Südgrossrussische und Belorussische kennzeichnender Erscheinungen nachgewiesen werden. Die Verbreitung dieser südlichen mundartlichen Sonderzüge in nördlicher Richtung bis an den Narva-Fluss ist insofern von besonderem Interesse, dass im volkskundlichen Material sich dieselbe Erscheinung beobachten lässt. Die erwähnten mundartlichen Eigentümlichkeiten sind von wesentlicher Bedeutung für die Aufhellung der Frage nach der Herkunft der slawischen Bevölkerung des fraglichen Gebietes.

K. Mark analysiert neues, sowohl von ihr selbst wie von anderen Forschern in Ostestland ausgegrabenes Skelettmaterial und präzisiert die früher über die Abstammung der ostestnischen Bevölkerung und die Entstehung ihrer Rassentypen geäusserten Ansichten. Von den Folgerungen, die aus dem neuen paläoanthropo-

logischen Material gezogen werden können, ist wohl die wesentlichste der Schluss, dass zur Gestaltung des südostestnischen Rasentyps u. a. auch ostlettische Elemente beigetragen haben.

H. Tampere befasst sich mit den in Nordostestland, insbesondere in Südalutaguse verbreiteten kalendarischen Bräuchen. In diesem Gebiet, in dem mehrere ethnische Gruppen einander berührten, lassen sich höchst interessante Verflechtungen verschiedener Vorstellungen und Bräuche beobachten. Aus den angeführten Beispielen ist zu ersehen, dass im Binnenlande, in unmittelbarer Nachbarschaft der estnischen Dörfer das mit Ackerbau und Viehhaltung verbundene Brauchtum stärker vorherrscht, während am Peipusufer die Festtage und Bräuche russischer Herkunft mehr hervortreten. Im Brauchtum der Bevölkerung von Südalutaguse findet man recht viele Züge, die auch den Woten und Ižoren (Ingrier) gemeinsam sind. Wie der Verfasser nachweist, waren die kalendarischen Bräuche mit der lokalen Eigenart des Wirtschaftslebens eng verbunden. Aus dem Artikel geht ferner hervor, dass die unter der Bevölkerung von Südalutaguse in zwei entgegengesetzten Richtungen verlaufene ethnische Assimilierung — die Estonisierung im Binnenlande und die Russifizierung am Peipusufer — bereits früher auf ideologischem Gebiet sozusagen vorbereitet war.

Die im Folgenden zur Veröffentlichung gelangenden von verschiedenen Fachleuten verfassten Artikel dienen zur Ergänzung der anfangs erwähnten, dasselbe Gebiet betreffenden umfangreicheren Untersuchungen. Wir dürfen hoffen, dass die hiermit begonnene gemeinsame Forscherarbeit fernerhin noch mehr erweitert und enger koordiniert werden kann. Von den Fragen, die demnächst geklärt werden müssen, möchten wir folgende besonders hervorheben: die planmässige Erforschung der Bodenaltertümer sowie die anthropologische Untersuchung der gegenwärtigen Bevölkerung des östlich vom Peipussee gelegenen Gebietes, die Untersuchung der in der Peipusgegend verbreiteten russischen Mundarten und Ortsnamen, die Erforschung der südostestnischen Ortsnamen u. a. m. Diese und andere, mit diesen zusammenhängende Arbeiten sollten unter gleichzeitiger Beteiligung und engem Zusammenwirken von Vertretern verschiedener benachbarter Wissenschaftsgebiete durchgeführt werden. Mit der fortschreitenden Differenzierung der einzelnen Wissenschaftszweige sollen allgemeine historische Schlussfolgerungen gezogen werden, die Notwendigkeit der Zusammenarbeit von verschiedenen Fachgelehrten unumgänglich geworden.

Die Herausgeber

KÄÄBASKALMISTUD LINDORAS JA MUJAL KAGU-EESTIS

M. SCHMIEDEHELM

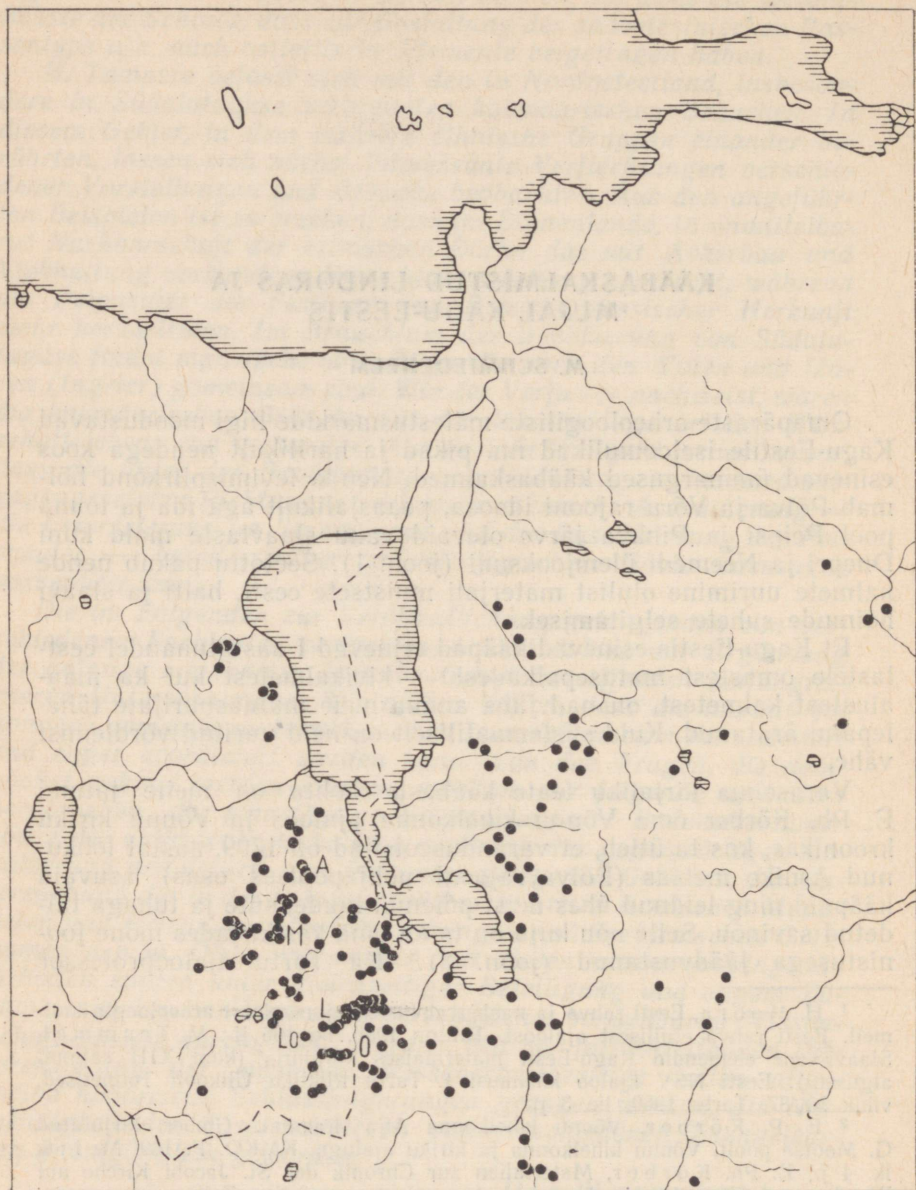
Omapäraste arheoloogiliste mälestusmärkide liigi moodustavad Kagu-Eestile iseloomulikud nn. pikad ja harilikult nendega koos esinevad ümmargused kääbaskalmed. Nende levimispiirkond hõlmab Põlva ja Võru rajooni idaosa, peaaesjalikult aga ida ja lõuna pool Peipsi ja Pihkva järve olevaid vanu slaavlaste maid kuni Dnepri ja Neemeni ülemjooksuni (joon. 1). Seetõttu pakub nende kalmete uurimine olulist materjali muistsete eesti, balti ja slaavi hõimude suhete selgitamiseks.¹

Et Kagu-Eestis esinevad kääpad erinevad I aastatuhandel eestlastele omastest matusepaikadest — kivikalmetest kui ka maaalustest kalmetest, on nad juba ammu meie muinasuurijate tähelepanu äratanud. Kuid süstemaatiliselt on neid uuritud võrdlemisi vähe.

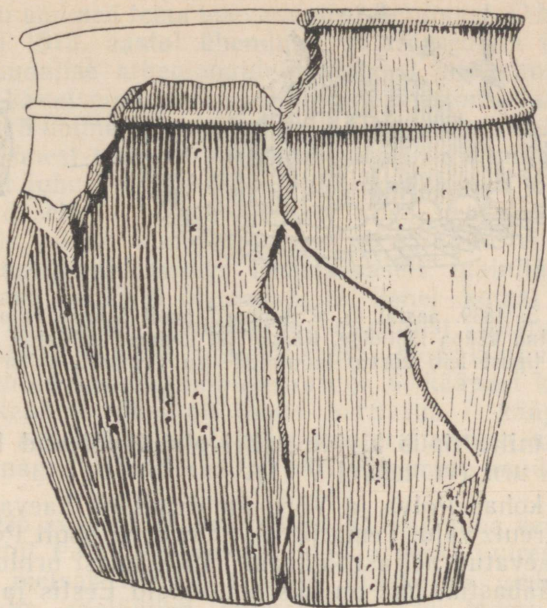
Varaseima kirjaliku teate kääbaste kohta on meile jättnud E. Ph. Körber oma Võnnu kihelkonna ajaloo ja Võnnu kiriku kroonikas, kus ta ütleb, et varanduseotsijad on 1799. aastal lõhkunud Arniko metsas (Põlva rajooni põhjapoolses osas) asuvaid kääpaid ning leidnud ühes neist põlenud luude, süte ja tuhaga täidetud savinõu. Selle nõu kuju on ta ka oma käsikirjades mõne joonistusega jäädvustanud (joon. 2).² Ka Tartu ajaloo professor

¹ H. Moora, Eesti rahva ja naaberrahvaste kujunemisest arheoloogia andmeil. Eesti rahva etnilisest ajaloost. Tallinn 1956, lk. 106 jj.; V. Trummal, Slaavi-vene elemendid Kagu-Eesti materiaalses kultuuris (kuni XIII sajandi alguseni). Eesti NSV ajaloo küsimusi I. Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised, vihik № 87, Tartu 1960, lk. 3 jj.

² E. P. Körber, Võnnu kihelkonna Aija Raamat. Ümber kirjutatud G. Mootse poolt, Võnnu kihelkonna ja kiriku ajalugu. KMKO, F. 169, M. 1:6, lk. 4 j.; E. Ph. Körber, Materialien zur Chronik der St. Jacobi Kirche auf Wendau von ihrem ersten Ursprung bis auf gegenwärtige Zeiten, zusammengetragen und geführt durch —. Anno 1799 (KMKO OES 66); Alterthümer der Ostseeprovinzen m. Abbildungen gesammelt und beschrieben von Edvard Philipp Körber Pastor auf Wenden, Tahv. X:1 (KMKO OES MB 62); H. E. Hartmann, Das Vaterländische Museum zu Dorpat. Verh. GEG VI:3—4, 1871, lk. 268, № 4.

Joon. 1. M. a. I aastatuhande kääbaskalmistute levik Eesti NSV-s ning VNFSV Pihkva ja Leningradi oblastis. *A* — Arniko, *L* — Lindora, *Lo* — Loosi, *M* — Metste, *O* — Obinitsa.

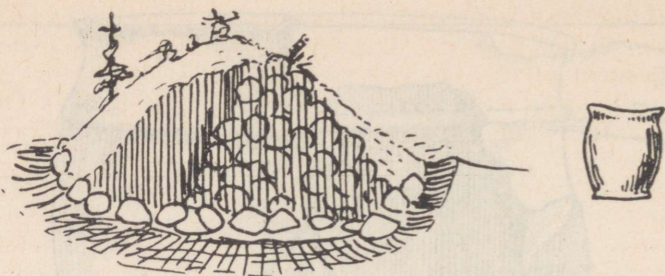

Joon. 2. Savinõu, leitud 1799. aastal Arniko
kääbastest (Põlva raj.). E. Ph. Körberi akvarelli
järgi.

Fr. Kruse on oma «antikvaarilistel reisidel» käinud Arniko kääpaid vaatamas.³ Edasi on samalaadseid kääpaid kirjeldanud ja osalt ka kaevanud Opetatud Eesti Seltsi rajajatena tuntud A. Hueck, J. Boubrig ja Fr. R. Kreutzwald.⁴ Nende huviobjektiks on kõige rohkem olnud suur Loosi kääbastik Võru rajoonis (end. Vastseliina kihelkonnas, vanemas kirjanduses mainitud tavaliselt Kiviküla kääbaste nime all). Seal oli Vastseliina mõisa omanik G. v. Liphart 1839. aastal mõned kuhelikud lahti kaevanud. Lipharti tähelepanekuist mainib Boubrig kõige huvitavamana seda, et Loosi kääbastes on enamasti olnud jalamil kiviring ja mitmed kuhelikud olevat pealtki olnud kaetud kividega (mis hiljem on nähtavasti ehitusmaterjaliks ära veetud). Üks Lipharti poolt kaevatud piklik kääbas sisaldanud kividest laotud koonusetaolise tuumiku

³ Fr. Kruse, Vorläufiger Bericht über zwei antiquarische Reisen durch die Ostseeprovinzen in den Jahren 1838 und 1839. Verh. GEG. I: 1, 1846, lk. 79.

⁴ A. Hueck, Notizen über einige Burgwälle der Ureinwohner Liv- u. Estlands. Verh. GEG I: 1, 1846, lk. 58 j.; Pastor Boubrig, Notizen über alte Gräber in der Umgegend Werro's und einige daselbst unternommene Ausgrabungsversuche, so wie über Spuren alter Kirchen im Kirchspiele Neuhausen. Verh. GEG I: 3, 1844, lk. 88 jj.

Joon. 3. 1839. aastal G. v. Lipharti poolt Loosis (Võru raj.) kaevatud kääpa läbilõige. Kääpal oli kividest kuhjatud tuumik, mille tipust leiti kõrval kujutatud urn (Lipharti skitsi järgi).

(joon. 3),⁵ mille tipus kivide vahel olnud põlenud luud sisaldav savinõu ehk urn (vt. tahvel V : 1).

Mitmes kohas Põlva ja Võru ümbruses on kaevanud kääpaid ka Fr. R. Kreutzwald. Tema ja W. Schwartzi poolt Põlva rajoonis Varbusel kaevatud neljast kääpast leiti kolmest urnimatused.⁶

Loosi kääbastik, mis on üks suuremaid Eestis ja eriti tähelepanuväärne selle poolest, et siinsamas on kääbaste kõrval ka kivi kalme, on hiljemgi köitnud uurijate tähelepanu. Aastal 1888 on seal kaevanud 6 pikka ja 6 ümmargust kääbast Tartu ülikooli klassikalise filoloogia professor G. Loeschcke ja ülikooli botaanikaiaia direktor J. Klinge. Ühest pikast kääpast leidsid nad põlenud inim- ja loomaluude pesast tuluskivi, teisest tükke suurest savinõust (vt. tahvel VI : 2), mis nähtavasti oli olnud kummuli luupesa peal. Nimetatud uurijad on kaevanud Vastseliina ümbruskonnas kääpaid veel mõnes teiseski kohas.⁷ Siin-seal on üksikuid kääpaid lahti kaevanud ka mõned mõisnikud ja teised asjaarmastajad.

Eespool loetletud käsikirjalised või trükis avaldatud teated kääbastest sisaldavad nende kirjeldusi ja ka mõningaid väärtuslikke tähelepanekuid nende ehitusest. Ometi on kõik mainitud kaevamised teostatud asjaarmastajate tasemel; enamasti puuduvad kaevamisplaanid ja säilinud kirjeldused annavad paremal juhul ainult kaevamistulemuste üldise iseloomustuse, kuna paljud olulised üksikasjad on jäänud tähelepanemata.

Mõnevõrra täielikumad on vene asjaarmastaja-arheologi

⁵ Siin reprodutseeritud skits on võetud G. v. Lipharti käsikirjast AI-s. Vt. ka Hartmann, Das Vaterländische Museum, tahv. XIX : 40.

⁶ Fr. Kreutzwald, Mitteilung über alte Gräber in der Umgegend Werros. Archiv für die Geschichte Liv-, Esth- u. Curlands, Bd. 6, Reval 1851, lk. 80 jj. Urnide katkendid AI 215. Boubrig, Notizen, lk. 93 jj.

⁷ G. Loeschcke, Alte Gräber in der Umgegend von Neuhausen. Sb. GEG 1888, lk. 200 jj.; RK 266. Leiud AI 1746, 1747.

V. N. Kreitoni andmed tema kaevamistest Setumaal, Obinitsas, mis toimusid 1913. aastal ühenduses laialdasemate uurimistega XVI ülevenemaalise arheoloogide kongressi ettevalmistuste käigus, mis oli kavatsatud pidada Pihkvas.⁸ Kreiton avas Obinitsas ühe pikliku ja 5 ümmargust kääbast, mis peale ühe sisaldasid põletusmatusaid; ühest kääpast (viieandast) ei leitud midagi. Kreiton täheldab kaht juhust (1. ja 3. kääpas), kus surnud tema arvates olid põletatud selleks tehtud liivakuhjatise peal mingisuguses puust kambris, millest kummalgi juhul oli säilinud teineteise suhtes nurgeti asetsevaid tukke. Ebamääraselt mainitakse kohati tuhka sisaldava vahekihi olemasolu ja kahel korral ka (4. ja 7. kääpas) suuremate raudkivide esinemist kääpakuhjatises. 7. kääpast leiti luude pealt kummuli suur, jämeda kivipurruga segatud savist tehtud koredapinnaline urn ja 6. kääpast kilde kahest savinõust. Nendest ühel oli ilmne sarnasus 7. kääpast leitud urniga, teine aga oli valmistatud peeneteralisemast savist ja oli siledama pinnaga.⁹ Mõned kääpad olid hilisemate haudadega rikutud.

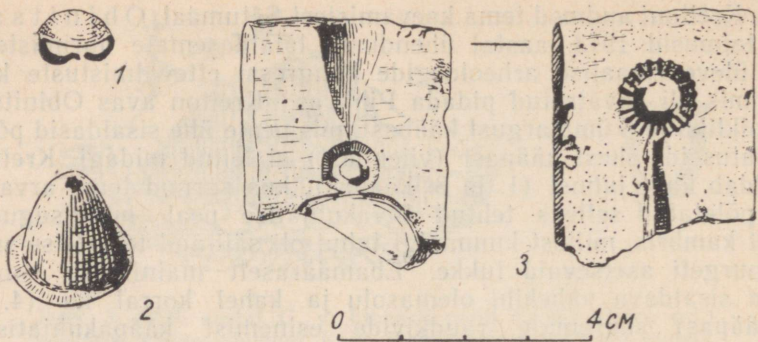
Aastal 1925 avas H. Moora mõned kääpad juba eespool nimetatud kalmistul Põlva rajoonis Arniko veski juures.¹⁰ Kääpad asuvad seal metsas kolmes rühmas, ühtekokku umbes 38 kääbast: 13 pikka, ülejäänud ümmargused. H. Moora kaevas 6 pikka ja 5 ümmargust kääbast, kusjuures kaht eriti pikka kääbast (5. ja 11., pikkus vastavalt 100 ja 60 m) jõuti kaevata ainult ühest otsast.

Arniko kääpad olid kuhjatud (nagu tavaliselt) liivast ja ümbritsetud madala kraaviga. Peale ühe ümmarguse kääpa (nr. 4), mis oli jäänud matmiseks kasutamata, oli kõikide kääbaste kuhjatise all algupärasel maapinnal tuhavärvi hall liivakiht. Enamasti esines kuhjatises punaseks põlenud liivast vahekiht, mis viitab tuletegemisele kääpa pinnal enne selle lõplikku kuhjamist. Igas kuhjatises leidis 1—4 põlenud luude pesa; kahel juhul oli kääbastes ka hilisemaid laibamatusaid. Ühte kuhjatisse oli kaevatud miiliauk. Leidudest väärivad tähelepanu peale savinõutükkide ja mõnede väheütlevate metallesemete katkendite 2 pronksist klambrikujulist naastukest (9. kääpast) (joon. 4 : 1), eriti aga 6. kääpast luupesa juurest saadud panuste komplekt: 6 pronksist kellukese-kujulist ripatsit (joon. 4 : 2), 3 klaashelmest (1 sinine ja 2 sulanud ebamääraselt värvi), rauast needipea ja metalli valamiseks ettenähtud riistad — savist tiigel ehk metalli sulatamise pannike, kivist valemid õhukeste neljakandiliste naastude, ümmarguste

⁸ В. Крейтон, Археологические разведки и раскопки в Псковской губ. в течение лета 1913 г. Труды Псковского археологического общества 1913—1914 г., вып. 10, Псков 1914, lk. 10 jj.

⁹ Sealsamas. Keraamika on pildistatud sealsamas kahel nummerdamata tahvlil.

¹⁰ Kaevamisaruanne AI-s.

Joon. 4. Leide Arniko kääbastest (Põlva raj.): 1 — pronksnaast 9. kääpast; 2 — kellukesekujuline pronksripats 6. kääpast; 3 — kivist valem (mõlemalt poolt) 6. kääpast (AI 2591 : IX : 4; VI : 6; VI : 6).

naastukeste ja ripatsite valamiseks ja hulk vähemaid valemifragmente (joon. 4 : 3).¹¹

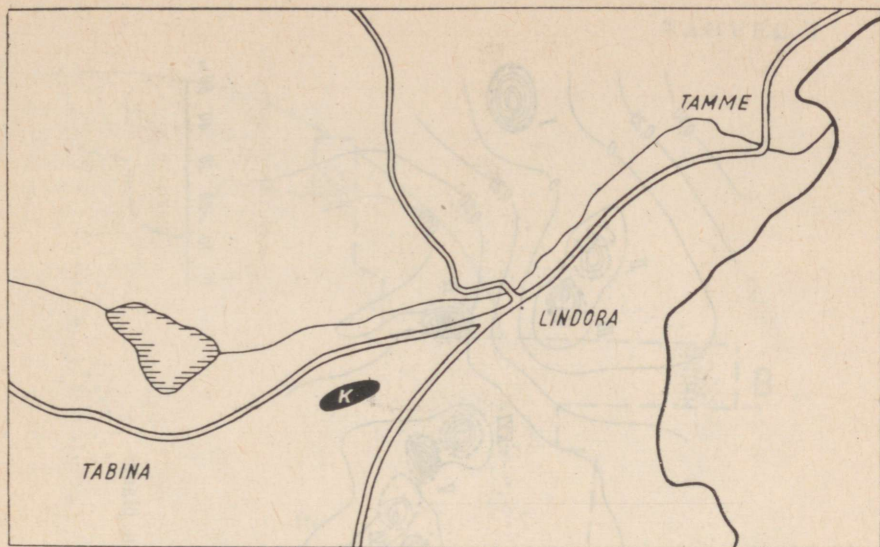
Seoses eesti ja slaavi hõimude suhete uurimisega hakati 1950. aastail järjekindlamalt kaevama ka Kagu-Eesti kääpaid. Aastal 1951 avas H. Moora 3 pikka kääbast Võru rajoonis Vastseliina metskonna Lindora vahtkonnas¹² ja aastail 1959—1961 käesoleva kirjutise autor sealsamas 2 pikka ning 3 ümmargust kääbast.

Lindora kääbasterühm asub Võrust 18,5 km ida pool, Võru—Piusa ürgoru veeruastangul. Oru laius ulatub siin 1 kilomeetrini. Umbes 300 m kääbastikust põhja pool voolab oru põhjas väike Raagoja, mis Lindorast 1,5 km kirde pool suubub Piusasse (joon. 5). Kääbastest umbes 0,5 km lääne pool (oru lõunapoolsel astangul asuva Tabina küla vastas) laienes jõgi varemalt järveks, mis on aga maha lastud, kusjuures ka jõgi osalt kraaviga õgwendati. Kääpad asuvad männimetsas, mille all olev liivane maapind on võrdlemisi tasane ja laskub vähehaaval põhja suunas nimetatud jõe poole. Metsast ja eriti Tabina külast lõuna pool tõuseb oru veer võrdlemisi järsku. Sellest tõusust lõuna pool olev lavajas maa on põldude all. Vähem järsult tõuseb oru põhjapoolne, suurelt osalt okaspuumetsaga kaetud veer.¹³

¹¹ X. Moora, Об оловянных украшениях и их изготовлении в Прибалтике. *Munera archaeologica Josepho Kostrzewski. Poznań 1963*, lk. 355, joon. 1. Leiud AI 2591.

¹² H. Moora, Arheoloogilised väliuurimised Eesti NSV alal 1950. ja 1951. aastal. *TA Toim.* 1952, 1 k. nr. 1, lk. 123 j.; X. A. Moora, Археологические работы в Эстонской ССР в 1951 и 1952 гг. *КСИИМК*, вып. 55, 1954, lk. 59 jj.

¹³ Umbes samasugust küla ja põldude (koos alemaaga) paiknemise pilt näitab ka 1681. a. koostatud ringkonnakaart. *ENSV Riiklik Ajaloo Keskarihiiv Tartus*, f. 308, nim. 2, sü. nr. 18.

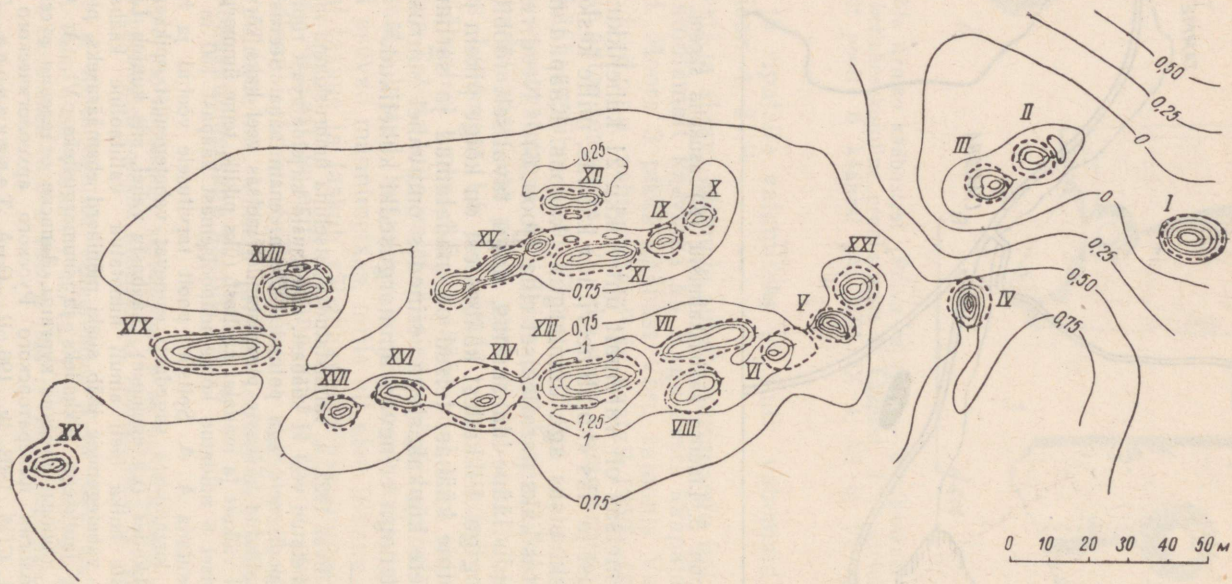

Joon. 5. Lindora kääbaskalmistu (K) asukoha skeem.

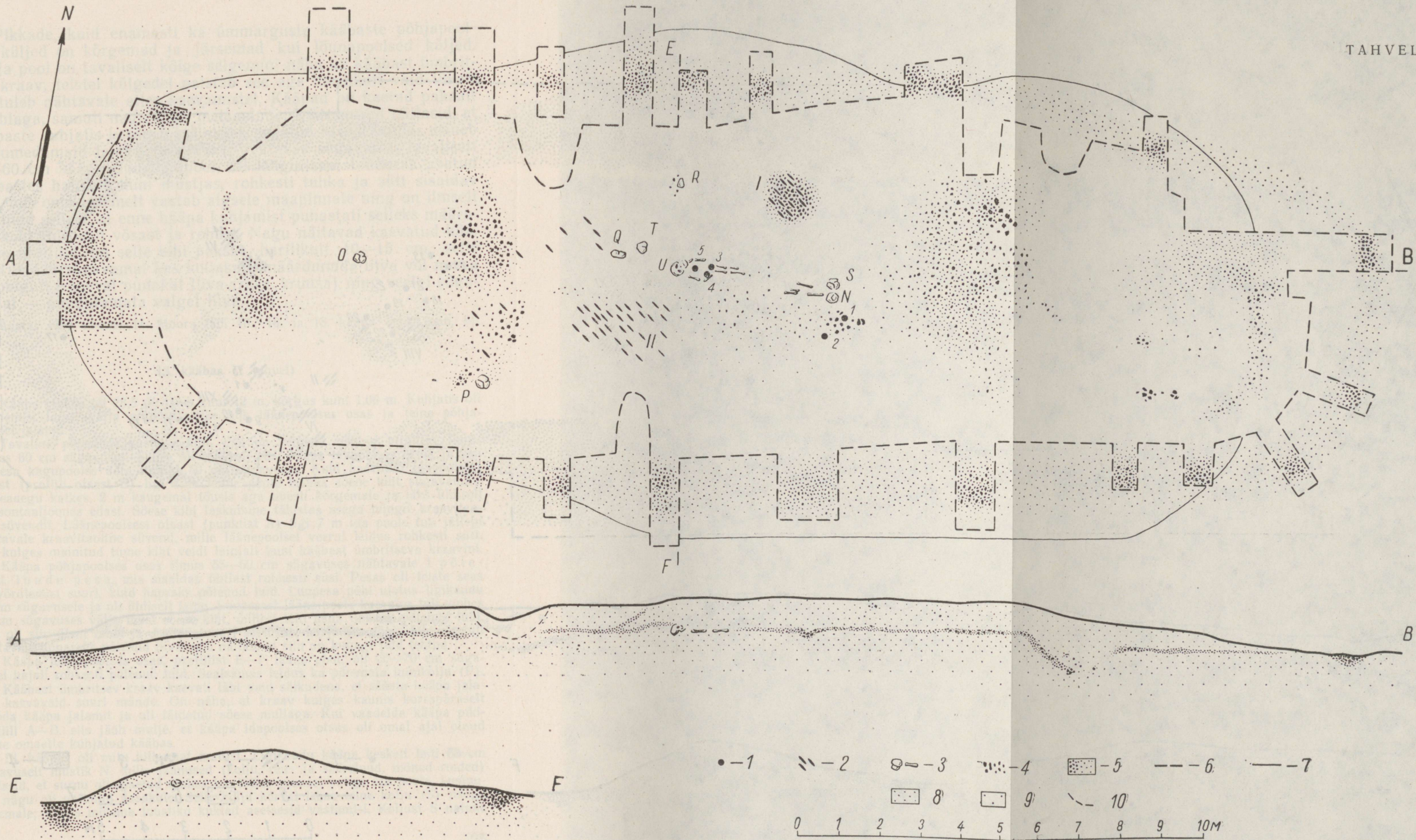
Lindora metsas oli varemalt ühtekokku 21 kuhelikku: 6 pikka, 14 ümmargust ja üks «kombineeritud» kääbas, mille keskel on piklik, kummaski otsas aga ümmargune kääbas. Kääpad moodustavad üldjoontes kaks paralleelset rida (joon. 6).¹⁴ Need read kulgevad umbkaudu lääne-ida suunas, nagu tavaliselt rööbiti lähedal oleva jõesängiga. Pikkadest kääbastest on kõige pikem ja kõrgem 19., vallitaoline kääbas, teised on madalamad ja sarnanevad pigem ovaalsete künkakestega, erinedes omavahel suuruse ja kõrguse poolest nagu erinevad ümmargusedki kuhelikud.¹⁵

¹⁴ AI-s säilivas 1922. a. valmistatud Vastseliina ümbruskonna muististe kirjelduses on nimetatud veel 11 kääbast, mis asusid kirjeldatavast rühmast umbes 200 m lääne pool; neid aga polnud 1959. a. enam näha. Seevastu avastati pärast siin avaldatud kääbaste plaanistamist metsas veel kaks kõrvuti asetsevat võrdlemisi väikest ja madalat kääbast (üks piklik, teine ümmargune); need asetsevad joonisel 6 näidatud kõige idapoolsemast kääbast 150 m kagu pool.

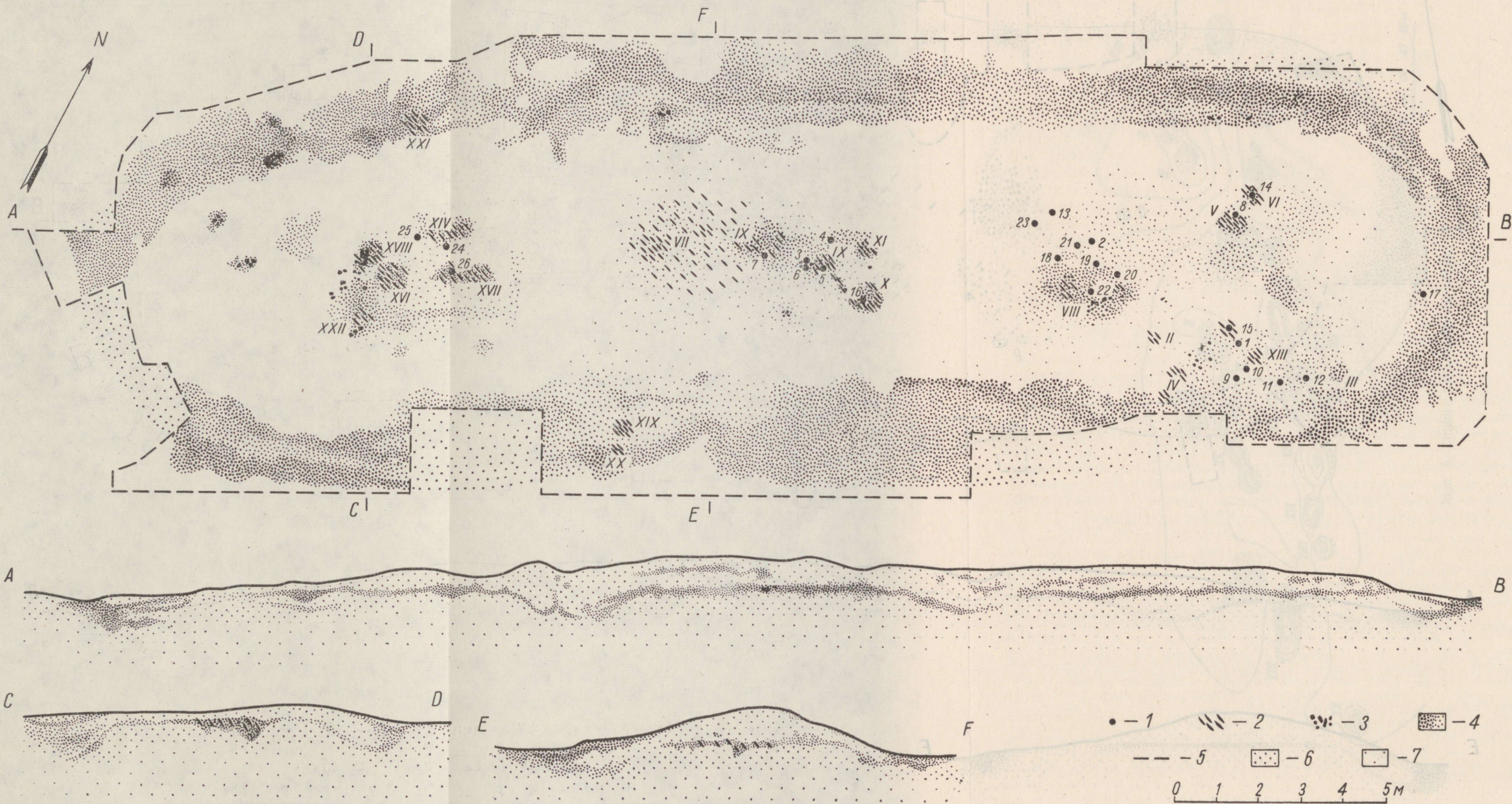
¹⁵ Kui kasutada A. A. Spitsõni poolt tarvitusele võetud ja hiljem vene arheoloogilises kirjanduses sagedasti esinevat vahetegemist «pikkade» (длинные) ja «piklikkude» (удлиненные) kääbaste vahel, siis kuulub Lindora kääbastest esimeste hulka õieti ainult nimetatud vallitaoline kääbas nr. 19. Kuna aga see vahetegemine jääb siiski mõnikord ebamääraseks, piirdume siin vaid kääbaste jaotusega pikkadeks ja ümmargusteks. Vt. A. С[пицын], Удлиненные и длинные русские курганы. Записки отделения русской и славянской археологии императорского Русского археологического общества, том V, вып. I, СПб. 1903, lk. 196 jj.; С. А. Тараканова, Длинные и удлиненные курганы. СА XIX, 1954, lk. 77 jj., kus on antud nende kääbaste uurimise historiograafia.

Joon. 6. Lindora kääbaskalmistu plaan.

Lindora 13. kääpa plaan. 1 — leidese; 2 — põlenud luud; 3 — põletamata luud; 4 — süsi (suuremal hulgal); 5 — söene liiv; 6 — kaevandi piir; 7 — kääpa jalami piir; 8 — segatud kollane liiv (lõigetel); 9 — puudutamata valge liiv (lõigetel); 10 — lõhutud koht (lõikel).

Lindora 11. kääpa plaan. 1 — leidese; 2 — põlenud luud; 3 — süsi (suuremal hulgal); 4 — söene liiv; 5 — kaevandi piir; 6 — segatud kollane liiv (lõigetel); 7 — puudutamata valge liiv (lõigetel).

Pikkade, kuid enamasti ka ümmarguste kääbaste põhjapoolsed küljed on kõrgemad ja järsemad kui lõunapoolsed küljed. Põhja pool on tavaliselt kõige selgemini näha ka kääbast ümbritsev kraav, teistel külgedel paistab see aga harilikult vaid tükati või tuleb nähtavale alles kaevamistel. Kääpad on kaetud paksult samblaga, samuti nagu kogu metsaalune. Kaevamised näitasid, et kääbaste kuhjatis koosneb kollakast, segatud liivast, milles esineb ka tumedamaid laiike ja söetükke. Teatavas sügavuses, tavaliselt 50—60 cm kääpa tipust allpool, oli kõigis seni Lindoras avatud kääbastes hallikas kuni mustjas, rohkesti tuhka ja sütt sisaldav kiht, mis oma tasemelt vastab algsele maapinnale ning on ilmselt tekkinud sellest, et enne kääpa kuhjamist puhastati selleks määratud koht tule abil võsast ja rohust. Nagu näitavad kaevatud kääbaste profiilid, on selle kihi paksus harilikult 10—15 cm, selle järel leidub sügavamal kas kollakat «määrdund» liiva või metsa all paiguti esinevat punakat liiva (*resp.* kruusa) ning veelgi sügavamal — puudutamata valget liiva.

Aastal 1951 kaevas H. Moora läbi 13., 16. ja 18. kääpa (vrd. joon. 6).

13. kääbas (I tahvel)

Kääpa pikkus oli 28,5 m, laius kuni 12 m, kõrgus kuni 1,06 m. Kuhjatis oli võrdlemisi terve, välja arvatud väike auk läänepoolses osas ja teine põhjapoolsel jalamil.

Tavaline põlemisjäänustega kiht, mis on selgesti nähtav profiilis, ilmub umbes 60 cm sügavuses. Selles oli rohkesti süsi kääpa idapoolses otsas ja üks söepesa kagupoole ääre ligidal 50 cm sügavuses. Kuid kaevandi idapoolsest otsast (profiili otsast B) ligi 8 m lääne poole laskus söene kiht sügavamale ja peaaegu katkes, 2 m kaugemal tõusis aga uuesti kõrgemale ja läks üldiselt horisontaaljoones edasi. Söese kihi laskumine tähistas seega mingit kraavitaolist süvendit. Läänepoolsest otsast (punktist A) ligi 7 m ida poole tuli jällegi nähtavale kraavitaoline süvend, mille läänepoolsel veerul leidus rohkesti sütt. Siit kulges mainitud tüme kiht veidi lainjalt kuni kääbast ümbritseva kraavini.

Kääpa põhjapoolses osas ilmus 55—60 cm sügavuses nähtavale I põlenud luude pesa, mis sisaldas ühtlasi rohkesti süsi. Pesas oli teiste seas ka võrdlemisi suuri, kuid hapraks põlenud luid. Luupesa põhi ulatus ligikaudu 70 cm sügavusele ja oli üldiselt lame. Luupesast lääne poole kaevates tuli umbes 80 cm sügavuses välja must söene kiht, millest leiti üsna tihedalt põlenud luid. Liiv oli siin üleni must ja sisaldas suuri söetükke, kusjuures söese kihi alt tuli nähtavale punaseks põlenud liiva, mis näitab, et siin on kunagi tuld tehtud.

Kääpa lõunapoolses osas, profiilist E—F lääne pool, oli 65—70 cm sügavusel hajali rohkesti põlenud luid. Sealsamas leidus ka põlemata inimkolju (P).

Kääbast ümbritsev kraav kaevati läbi vaid sälkudena, et säästa kääpa jalamil kasvavaid suuri mände. On näha, et kraav kulges kaunis korrapäraselt mööda kääpa jalamit ja oli täidetud söese mullaga. Kui vaadelda kääpa pikiprofiili A—B, siis jääb mulje, et kääpa idapoolses otsas oli omal ajal olnud väike omaette kuhjatud kääbas.

13. kääpas oli mitu hilisemat matust. Ligikaudu kääpa keskelt leiti 63 cm sügavusel luustik N, mille jäänused (kolju, reie- ja sääreluud, mõned roided) näitasid, et surnu oli maetud umbes ida-lääne suunas, peaga ida poole, kusjuures nägu oli vajunud vasakule. Selle kolju kõrval lebas teine kolju (S) näoga paremale; niisiis mõlema luustiku kuklad asetsesid vastamisi. Koljust S natuke

lõuna poole oli veel kolmanda, tugevasti kõdunenud, plaanile märkimata jäänud kolju jälgi.

Luustikust N natuke lõuna pool tulid 82 cm sügavuses nähtavale mõned lapseluustiku jäänused: piimahammastega lõualuu, roie ja mõned sõrmeluud. Nende juurest leiti väike pronksist ristikujuline ripats, mille kanna külge on jäänud kollakas klaashelmes, ja veel 6 klaashelmest, nende seas 3 valkjashalli, 2 tumedamat halli ja 1 katkine helmes, mis kõik ilmselt pärinesid kaela-keest.¹⁶

Luustikust N umbes 1 m lääne pool lamas 60 cm sügavuses luustik U, ligikaudu lääne-ida suunas, peaga läände, selili, käsivarred küünarnukist veidi kõverdunud. Selle luustiku juures olid¹⁷: sirge seljaga, otsest murdunud rauast nuga (3), mis asetses surnu puusal, vasaku küünarnuki juures; nelinurkne raudpannal (4), mis leidus vöö kohal, parema käe all; pronksist rõngassõlg (5) lebas rinnal, tilguti ots suunatud vasakule. Sõlge on pealpoolel küljel väike villase riide jäänus, all aga karusnaha (?) jäänus. Luustiku peal võis fäheldada pikisuunas kulgevaid puukiude.

Eelmisest luustikust natuke loode pool leiti 70 cm sügavuselt kõdunenud kolju Q jäänused ja nende kõrvalt 60 cm sügavuselt kolju T. Siit põhja poole, profiili E—F joonel paljastus tugevasti kõdunenud lapsekolju R.

Kääpa lõunapoolse veeru all tulid nähtavale juba eespool nimetatud kolju P kõdunenud tükid, nende lähedal ka mõned ebakorrapäraselt asetsevad väiksed põletamata luud. Ilmselt oli see haud hilisemal ajal segatud.

Kääpa lääneosast leiti 50 cm sügavuselt luustik O, mis oli osaliselt kõdunenud ja mille kolju lamas näoga paremale poole; säilinud olid ka mõned selgroolülid. Kõik luud olid peenikesed ja kuulusid ilmselt noorukile.

16. kääbas (joon. 7)

Kääbas oli 19,5 m pikk, kuni 8,5 m lai ja kuni 1 m kõrge. Kääpa pind oli rikutud kolme väikese auguga, millest kaks olid keskteljel (näha profiilis), kolmas kääpa kirdeveerul. Tavaline sõe-tuhakiht ilmus nähtavale 50—60 cm sügavuses. Kääpa läänepoolses osas tuli aga juba 10—15 cm sügavuses nähtavale suurem ovaalne «määrdunud» pruunikashalli liiva laik, milles oli hajali ka süsi. Polnud siiski selge, kas see laik oli olemas juba algsest või mitte, sest siinsamas oli ka «varanduseotsijate» poolt lõhutud koht. Selle all, 50—60 cm sügavuses, paljastus teine, põhiplaani ovaalne, umbes 20—40 cm laiune «määrdunud» liiva võond.

Kääpa idapoolses osas asetses 50 cm sügavuses I luupesa, milles oli palju luid ja mis lehitraoliselt ulatus kuni 95 cm sügavuseni. Peale inimluude sisaldas see ka põlenud hobuseluid.¹⁸ Luupesa pinnalt leiti väike pronksplekiribakesest keeratud rõngas (1) ning pikliku raudnaastu katkend (2), millel ühes otsas on neet, teine ots on murdunud. Luupesa põhjast leiti pronksist pintseti katkend (8; joon. 8:4) ja tuluskivi (9; joon. 8:1), millel on ümber neediga kinnitatud raudvits.¹⁹

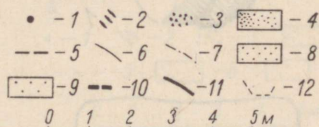
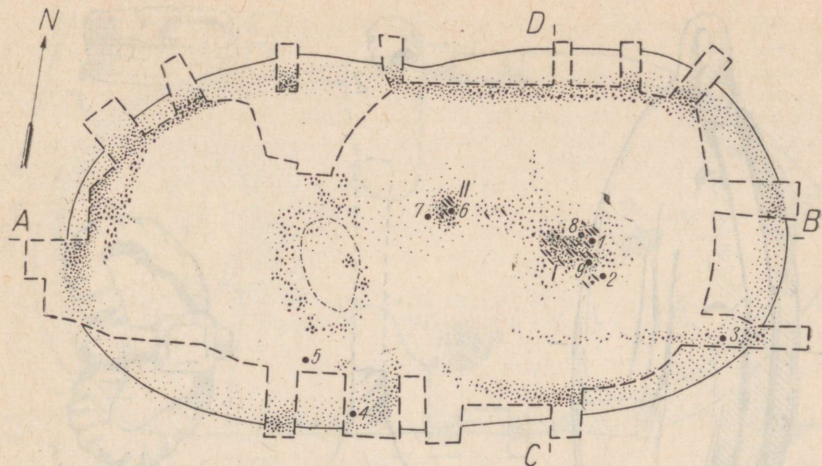
I luupesast umbes 2 m lääne pool paljastus 70 cm sügavuses II luupesa, mis oli eelmisest väiksem ja mille pajataoliselt nõgus põhi lõppes 20 cm võrra sügavamal. See oli liivasegane sõene laik ning sisaldas vaid vähesel määral väikseid luid. Nimetatud luupesa pinnalt leiti 3 väikest peene pronksitraadi katkendit (6), milledest ühel oli ümber pisike, veelgi peenemast traadist

¹⁶ AI 4039: 12, 13.

¹⁷ AI 4039: 14—16.

¹⁸ Määratud prof. V. I. Tsalkin (Moskva).

¹⁹ Leiud AI 4039: 1, 2, 4, 6—9. Plaanile märgitud nr-d 3 ja 5 osutsid looduslikeks konglomeraatideks.

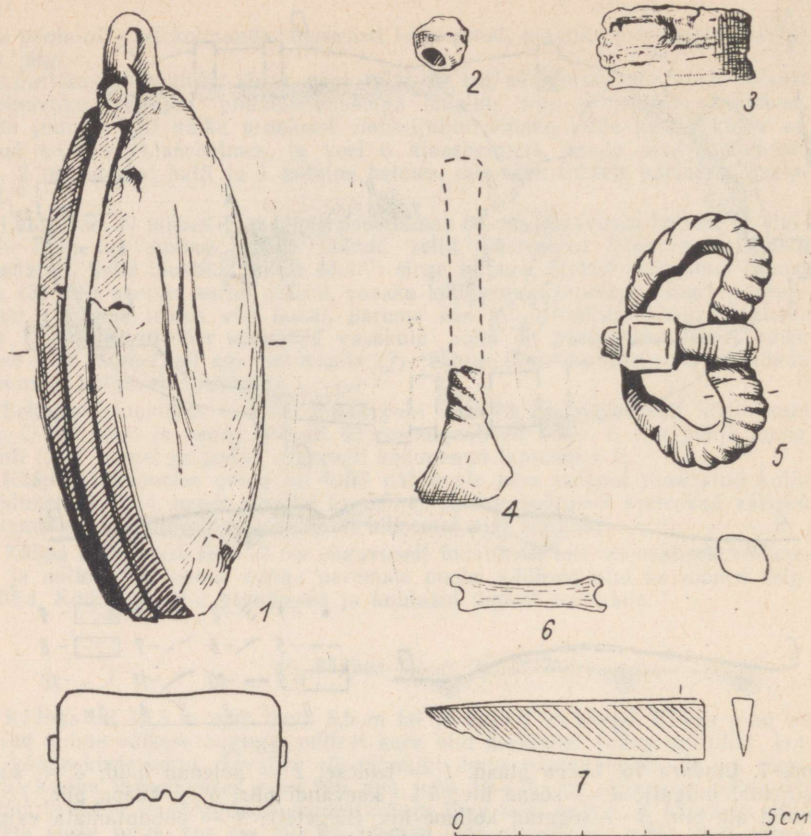
Joon. 7. Lindora 16. kääpa plaan. 1 — leidese; 2 — põlenud luud; 3 — süsi (suuremal hulgal); 4 — söene liiv; 5 — kaevandi piir; 6 — kääpa piir; 7 — lõhutud ala piir; 8 — segatud kollane liiv (löigetel); 9 — puudutamata valge liiv (löigetel); 10 — kääpa algne pind (löigetel); 11 — kääpale lõhkumisel peale kuhjatud liiva pind (löigetel); 12 — lõhutud ala (löigetel).

rõngas, ning väike tükk tordeeritud (väänatud) pronkstraati (7). I ja II luupesa vahelisel alal oli ka söe-tuhakihis rohkesti põlenud luud.

Kääbast ümbritsev kraav kaevati plaanil katkendjoonega märgitud lõikudena läbi, et säilitada kääpa ümber kasvavaid puid. Kraav ulatus praegusest maapinnast 65 cm sügavuseni. Kääpa põhjapoolse äärel ja otstes kulges kraav kääpa jalamil, kuid lõunapoolse ääre keskel kraav katkes, kusjuures selle otsad kaardusid sissepoole, nagu oleksid nad algselt piiranud kaht omaette kuhjatud ümarikku kääbast. Kraav oli täidetud söeseguse mullaga. Kraavi lõunaosast leiti piklik, ligi 2 cm laiune raudpleki tükk (4, hiline?).

18. kääbas (joon. 9)

Kääbas oli ovaalne, 18 m pikk, kuni 9 m lai, 50–60 cm kõrge. Kääbas oli muidu enam-vähem terve, kuid keskel oli väike auk ja idapoolses osas laskus harjalt põhjapoolsele veerule väike «varanduseotsijate» poolt kaevatud kraav. Kääpa jalamit ümbritseva kraavi idapoolsesse ossa oli kaevatud paar laskuripesa.

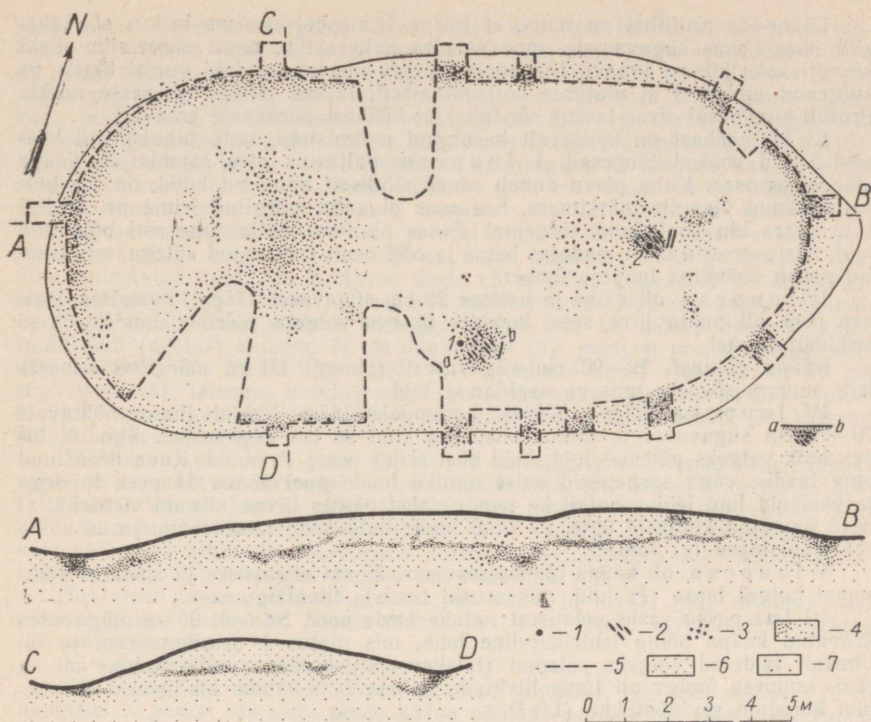

Joon. 8. Leide Lindora kääbastest: 1 — tuluskivi 16. kääpast; 2 — pronksihelmes 10. kääpast; 3 — pronksist spiraalsõrmuse katkend 11. kääpast; 4 — pronksist pintseti katkend 16. kääpast; 5 — pronksist vööpannal 9. kääpast; 6 — pronksnaast 11. kääpast; 7 — katkine noateramik 11. kääpast (AI 4039 : 9, 4285 : X : 3, 4285 : XI : 6, 4039 : 8, 4285 : IX : 1, 4285 : XI : 5, 4285 : XI : 24).

Kuhjatis koosnes segatud liivast, milles siin-seal leidus sütt. Tugevate põlemisjälgedega söe-tuhakiht paljastus 50—60 cm sügavuses. Selles oli söelaike, eriti kääpa lääne- ja loodepoolses osas, ja üksikuid söepesi, ilma luudeta.

Lõunapoolse veeru all, umbes selle keskel, oli I luupesa, mis sisaldas peamiselt süsi ja ainult vähe luid. Luupesa põhi oli katlakujuliselt nõgus. Selle lähedalt, 65 cm sügavuselt, leiti 2 väikest läbi roostetanud rauatükikest (1). Kääpa idapoolses osas, otse kamara all, asus II luupesa, milles oli vähem süsi ja rohkem luid, osalt suurte, kuid üsna habraste tükide näol. Kääpa tipust arvates asus luupesa rõhtne põhi 55—60 cm sügavuses. Luupesast leiti 15 cm sügavuselt paeljast pronkstraadist keeratud spiraaltoruke (2).²⁰

²⁰ Leitud AI 4039 : 10, 11.

Joon. 9. Lindora 18. kääpa plaan. 1 — leidese; 2 — põlenud luud; 3 — süsi (suuremal hulgal); 4 — söene liiv; 5 — kaevandi piir; 6 — segatud kollane liiv (lõigetel); 7 — puudutamata valge liiv (lõigetel).

Söe-tuhakihi all jätkus kollane liiv, milles kuni 1,10—1,20 m sügavuseni esines veel tumedaid laigukesi.

Kääbast piirav kraav kaevati jälle sälguti. See kulges korrapäraselt ümber kääpa jalami ja oli täidetud halli, süsi sisaldava liivaga.

1959.—1961. aastail kaevati läbi 2 pikka (11. ja 12.) ja 3 ümmargust (9., 10. ja 15a) kääbast.

11. kääbas (II ja IV tahvel)

Kääpa pikkus oli 28 m, laius kuni 12 m, kõrgus kuni 1 m. Kääpa otsad olid natuke kõrgemad kui keskkoh. Eemalt paistis kõrgemana eriti läänepoolne ots, mida eraldas madal nõgu — üle kääpa kulgeva metsatee ase. Kääpa läänepoolne ots oli üldiselt veidi kühmuline; siin oli ka rohkesti puid ja puukände, mis olid pinna ebatasaseks muutumisele kaasa mõjunud.

Tavaline söe-tuhakiht hakkas nõrgalt paistma 50 cm sügavuses,²¹ kuid muutus eriti tugevaks alles 70—80 cm sügavuses, sisaldades eriti tumedaid, söeseid laike. Mõned söelaigud leidsid kääpakuhjatises äga ka juba kõrgemal.

²¹ Kõik sügavused on siin ja edaspidi arvestatud vastava kääpa tipust.

Lääne-ida profiilist on näha, et kääpa läänepoolses osas laskus söe-tuha-kiht ühes kohas sügavamale, moodustades kaks sätku, nagu oleks siin olnud kõrvuti kaks kitsast kraavi. Ida poole minnes see tuhane kiht uuesti tõusis, ja kulgenud umbes 6 m ulatuses horisontaalselt, laskus jällegi väiksesse nõkku. Profiili kummaski otsas laskus söe-tuhakiht kääbast piiravasse kraavi.

Et 11. kääbast on korduvalt kasutatud matmisteks, seda tunnistavad kääpast leitud rohked luupesad. I luupesa paljastus otse sambla all kääpa idapoolses osas. Kuna plaan annab edasi põhiliselt alumised kihid, on see luupesa jäänud plaanile märkimata. See asus plaanile märgitud leiust nr. 20 ligi 1 m võrra ida pool, kuid kõrgemal. Pesas oli üsna palju tugevasti põletatud luid, mis asetsesid üsna madalas lohus ja olid osalt segunenud sütega, mis lasusid paksu võõndina luupesa ümber.

II luupesa oli väike ja asetses 22 cm sügavusel kääpa idapoolses osas. See pesa oli puhta liiva sees, koosnes üksnes valgeks põlenud luudest ja ei sisaldanud süsi.

Kääpa põhjast, 72—90 cm sügavusest (plaanil III-ga märgitud kohast) leiti suurem söepesa, mis ei sisaldanud luid.

IV luupesa kääpa põhjas, kapuopoolse ääre ligidal ilmus nähtavale 70—75 cm sügavuses ja jätkus ahenedes kuni 98 cm sügavuseni. Siin oli liivas hulk valgeks põlenud luid, kuid süsi selles pesas ei olnud. Kuna need luud oma laadilt väga sarnanesid neist natuke loode pool asuva II pesa luudega ja üksikuid luid leidis hajali ka nende vahel olevas liivas, siis on võimalik, et need luupesad kuulusid ühte. IV pesa luude hulgas oli täiskasvanu ja ka väheisel arvul lapse (?) luid.²²

V luupesa oli kääpa idapoolses osas, 75 cm sügavuses ja sisaldas väiksemal hulgal lapse (?) luid, mis asusid tumeda liivalaigu sees.

VI luupesa asus eelmisest natuke kirde pool. Siin oli 90 cm sügavuses kaevatud kääpa põhja lehtrikujuline lohk, mis ulatus 1 m sügavuseni ja oli tihedalt täidetud valgeks põlenud (täiskasvanu) luudega, mille hulgas oli ka süsi. Luupesa ümber oli tume liivalaik, millest leiti natuke kihilisteks murenenud koredaid savinõutükke (14)²³.

VII luupesa sisaldas valgeks põlenud luid, mis hakkasid paistma kääpa keskmises osas vaevalt 10 cm sügavuses samblaaluses liivas ja asetsesid hajali laiema (2,5—3 m läbimõõduga) maa-alal. Luid oli rohkesti ja need kuulusid kas ühele või mitmele täiskasvanud inimesele. Sügavamal luude esinemise ala ahenes, kuid üksikuid kilde leidis isegi veel sügavamal kui 90 cm. Liiv oli luude vahel natuke «määrdund» ja sisaldas ka üksikuid tumedamaid laike.

VIII luupesa, kääpa idapoolses osas, tuli nähtavale 67 cm sügavuses tumeda, söeseguse rõngana, mille läbimõõt oli 1—1,75 m. Natuke sügavamal leidis selles üsna suuri sötükke ja sөestunud männikoort. Selgus, et siin oli madal lohk, mis oli täidetud tuleriidalt toodud sütega, mille hulgas oli aga ühtekokku kõigest 7 pisikest luukildu.

Sellest söe- ja luupesast leiti paeljast pronkstraadist peenike spiraaltoruke 76 cm sügavusel (19), ümmargusest pronkstraadist väike rõngas 75 cm sügavusel (20); 10 savinõutükki, mis asetsesid hajali 77—82 cm sügavuses (18, 21). Kokkukleebitud saadi nendest kildudest väiksema nõu põhi, mis on valmistatud kivipurruga segatud savist. Edasi leiti tükk pronkstraati 81 cm sügavusel (22). VIII luupesast põhja ja loode pool olid liiva sees veel mõned savinõutükid (2, 13, 23).

IX, X ja XI luupesa. Kääpa keskmises osas, profiilist E—F natuke ida pool, hakkas 60—65 cm sügavuses paistma piklik, ligikaudu nelinurkne söepesa, mille pikkus oli lääne-ida suunas umbes 3 m ja laius 1 m. Umbes 75 cm sügavusel hakkas see nelinurkne laik kaduma, ühtlasi aga selgus, et siin oli tege-

²² Kirjeldatavast kääpaist leitud luud määras bioloogiateaduste kandidaat Karin Mark. Enamasti olid luud siiski põlemisel nii deformeerunud, et ei saadud neid lähemalt määrata.

²³ 11. kääpa leiud AI 4285 : XI : 1—26.

likult olnud kolm ümmargust, kääpa põhja kaevatud lohkudes asetsevat luupesa: IX luupesa keskkohast asus nimetatud nelinurkse laigu läänepoolse otsa all, kuigi selle luud ulatusid ka kaugemale ida poole. Selle kõrval ilmus 80 cm sügavuses must, süsi ja luud sisaldav viirg, mis ühendas IX luupesa sellest kagu pool asuva X luupesaga. X pesa asetseis lohus ja ulatus põhjaga kuni 112 cm sügavuseni. Siit leiti 87 cm sügavuses sulanud pronkseseme tükk (16). X luupesast 60 cm põhja pool oli väiksem ümmargune XI luupesa, samuti hulga sütega. Nelinurkne mustjas, luud sisaldav laik, mis osalt kattis kõiki kolme matust, samuti must viirg IX ja X luupesa vahel on nähtavasti tekkinud sel teel, et osa tuleriidast tõodud luud ja süsi puistati lohkude vahele maha. Seejärel märgitigi kogu see ala alguses ühise numbriga «IX» ja korjati luud ühte. Nimetatud luud, mis kuuluvad ühele või mitmele täiskasvanule, on nõrgelt põletatud kui teistest luupesadest saadud luud. Nad on kaunis suured, värvusest mustad. Nelinurkses tumedas laigus leiti ka mõned emed: väike raudtraadi (naela?) katkend 72 cm sügavuselt (3); paeljast pronkstraadist peenike spiraalitoruke 73 cm sügavuselt (4); pronksist naast (joon. 8: 6) 76 cm sügavuselt (5); laieneva keskkeermega, pronksist spiraalsõrmuse katkend (joon. 8: 3) 79 cm sügavuselt (6); lõikelt neljakandilise rauast naaskli (?) katkend 68 cm sügavuselt (7).

XII luupesa oli V pesa all, 86—90 cm sügavuses. Nende kahe luupesa vahel oli tumedat «määrdundu» liiva ilma luudeta. XII luupesa meenutas profiilis pikka kitsast lehtrit, mille alumine tipp ulatus 162 cm sügavuseni. Siin oli hulk puhtaid põletatud noore inimese luud. Luupesa pealt leiti tumedast liivast väike arv kihiliseks murenenud koredaid savinõutükke (8), laadilt samasugused nagu VI luupesast saadud savinõukillud.

XIII luupesa, kääpa kaguosas, oli väike ja madal ning sisaldas vaid vähesel hulgal lapseluid. Nende ümber ja all oli tume liivalaik, mis ulatus 116 cm sügavuseni.

XIV luupesa — vt. allpool.

XV luupesa koosnes mõnest põlenud luutükist, mis leiti umbes 1,70 m kaugusel X pesast ida-kagu poole kääpa põhjaliivast 119 cm sügavuses (plaanil märkimata).

Rohkesti põlenud luud leiti 75—80 cm sügavuses kääpa lääneosas profiili C—D piirkonnas. Kõrgemal esinesid siin luud laiaili puistatult söeses liivas, kuna üksikud luupesad (XIV, XVI—XVIII) hakkasid selgemini eralduma alles umbes 90 cm sügavuses.

XIV luupesa, mis sisaldas ainult vähe luud, oli ilma kindlate piirjoonteta tumedas liivalaigus. Selle äärest leiti noa teraots, tulepaatinaga, 80 cm sügavuselt (24; joon. 8: 7) ja naast, mis koosneb kahest $4,6 \times 1,2$ cm suuruselt, otstest kokku needitud raudplaadikesest, 85 cm sügavuselt (25).

XVI luupesa oli ümmargune, tema lohkjast põhi ulatus 117 cm sügavuseni. See sisaldas süsi ja suure hulga põlenud luud (täiskasvanu).

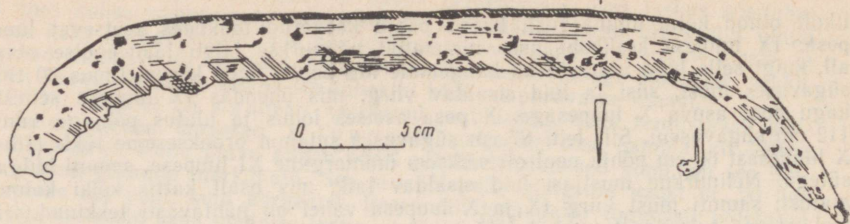
XVII luupesa oli kujult piklik ja lõppes allapoole lehtritaoliselt 113 cm sügavuses; see pesa sisaldas rohkesti sütti, luud aga hõredamalt kui eelmine luupesa. XVII luupesa ümber olev liiv kandis põlemise jälgi — ilmselt olid tuleriida jäänused siia maha pandud veel hõõguvatena. Luupesast leiti määrata raudeseme tükk (26).

XVIII luupesa oli nagu eelminegi lehtrikujuline ja ulatus tipuga 120 cm sügavuseni. Selles pesas oli hulk põlenud luud ja süsi.

XIX ja XX luupesa olid kääbast ümbritseva kraavi lõunapoolse osa põhjas, 170 cm sügavuses, kraavi täitva musta mulla ja valge aluspõhja liiva piiril. Kummagi pesa luud olid valgeks põlenud; XIX pesa sisaldas vähesel hulgal täiskasvanu luud, XX pesas oli kõigest 13 luukildu.

XXI luupesa asus kraavi loodepoolse osa põhjas, 2 m sügavuses. Sellest leiti ainult väike arv valgeks põlenud luukilde.

XXII luupesa kuulus eespool kirjeldatud luupesade rühma ja asetseis profiili C—D joonel. See pesa hakkas paistma 65—70 cm sügavuses, algul ebamäärase söese ja väheseid luud sisaldava laigu näol. Sügavamal see luu- ja

Joon. 10. Vikati teramik Lindora 11. kääpast (AI 4285 : XI : 17).

sõepesa ahenes, kuid sisaldas 80 cm sügavuses alles üsna tihedalt nii luid kui süsi. Tumeda, kuid juba ilma luudeta laiguna ulatus see pesa 107 cm sügavuseni.

Peale luupesadena esinevate matuste leiti kääpa kagupoelses osas ka üks matus savinõus ehk urnis (15), mille kilde (1,9—12) hakkas nähtavale tulema alates 72 cm sügavusest. Urn seisis võrdlemisi puhta liiva sees, põhi 105 cm sügavuses. See oli koreda pinnaga, jämeda kivipurraga segatud savist nõu ja sisaldas ülemises osas tavalist, vähe määratud liiva, milles leidis vähesel arvul pisikesi valgeid luukilde. Urni alumises osas oli liiv märksa tumedam kui ülemises osas ja sisaldas peenikesi, põlenud lapseluude kilde, millele seas oli ainsa leidesemena peenike, paeljast traadist spiraaltoruke (15).

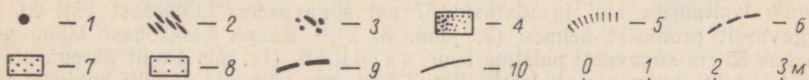
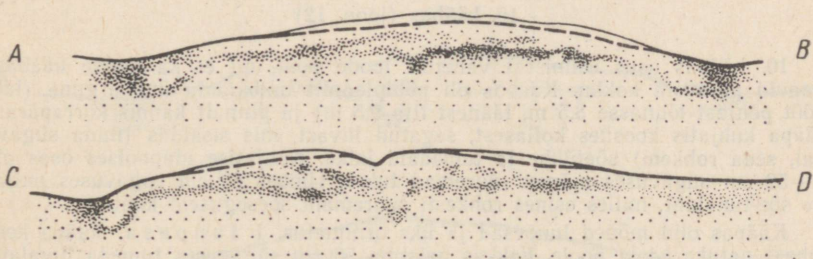
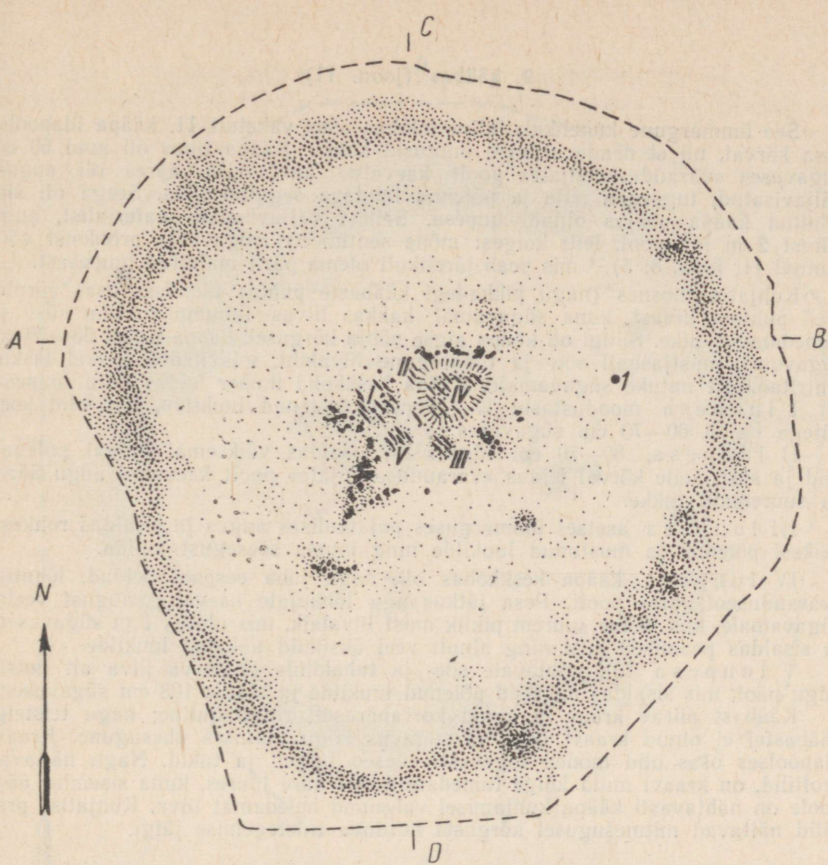
Kääbast ümbritseva kraavi põhi oli lohklik ja vahelduva laiusaga. Kääpa idapoolsest otsast leiti kraavi põhjast, veidi «määratud» liivast, 116 cm sügavuselt, rauast vikat (17; joon. 10), mis lamas lapiti põhja-lõuna suunas. Ida-poolses osas liitus kraav 11. kääpa kõrval oleva 10. kääpa kraaviga.

12. kääbas

12. kääbas asus eelmise kõrval, sellest põhja pool. See oli 18 m pikk, kuni 8 m lai ja kuni 0,70 m kõrge. Pikiprofiil oli natuke sadulakujuline, s. o. otsad (eriti läänepoolne ots) olid keskosast kõrgemad. Kääbast piirava kraavi põhjapoolses osas, kus kraav veel selgesti nähtav oli, leidis kaks, arvatavasti uemal ajal kaevatud auku.

Ehituselt oli kääbas samasugune nagu eelmine. Kuhjatis koosnes vähest sõtega segatud liivast. Kirdeosas tuli nähtavale 10 cm sügavuses tume, rohkem sütt sisaldav liivalaik, mis sügavamal hargnes kolmeks väikeseks laiguks. 40—50 cm sügavuses paljastus tavaline sõe-tuhakiht, milles võis eraldada rea tumedamaid, eriti sõeseid laike; need laigud ulatusid 60—80 cm sügavuseni. Suurem, alguses ebamääraste piirjoontega sõelaik tuli nähtavale kääpa keskmises osas 60 cm sügavuses. Natuke sügavamal omandas see selgesti ümmarguse kuju ja ulatus lehitraoliselt ahenedes 80 cm sügavuseni. See sõepesa, mis sisaldas ka tuhka, oli teistest kääpa põhjas esinevaist tumedaist laikudest suurem ja selgem. Seepärast on võimalik, et siin oli tegemist põletusmatusega, milles ei olnud säilinud luid (luud olid tuhaks põlenud?). Rohkem pole nähtavasti seda kääbast matmiseks kasutatud.

Kääpa läänepoolses osas laskus sõe-tuhakiht sügavamale otsekui kraavi ja tõusis siis jälle, nagu me nägime seda ka eelmise kääpa puhul. Seega pidi ka 12. kääbas olema algselt koosnenud kahest kääpast: ümmargusest läänes ja natuke piklikust idas. Kogu kääbas oli piiratud kraaviga, mille laius ja sügavus ei olnud kogu ulatuses ühesugune. Kraavi kagupoelse osa põhjas leidis väike sõepesa.

Joon. 11. Lindora 9. kääpa plaan. 1 — leidese; 2 — põlenud luud; 3 — süsi (suuremal hulgal); 4 — sõene liiv; 5 — «varanduseotsijate» poolt kaevatud augu piir; 6 — kaevandi piir; 7 — segatud kollane liiv (lõigetel); 8 — puudutamata valge liiv (lõigetel); 9 — kääpa algne pind (lõigetel); 10 — kääpale lõhkumisel peale kuhjatud liiva pind (lõigetel).

9. kääbas (joon. 11)

See ümmargune kuhelikukujuline kääbas asus vahetult 11. kääpa idapoolse otsa kõrval, nii et nende kraavid puutusid kokku. Kääpa tipus oli kuni 60 cm sügavuses «varanduseotsijate» poolt kaevatud auk, mille ääres oli august väljavisatud, tugevasti süte ja põlenud luudega segatud liiva. Seega oli siin lõhutud kääpa põhjas olnud luupesa. Sellest väljavisatud materjalist, augu äärest 2 m ida pool, leiti kõigest mõne sentimeetri sügavuses pronksist vööpannal (1; joon. 8: 5),²⁴ mis peab järelikult olema pärit mainitud luupesast.

Kuhjatis koosnes (nagu pikkadegi kääbaste puhul) ülemises osas võrdlemisi puhtast liivast, kuna sügavamal hakkas liivas ilmuma rohkem süsi ja tumedamaid laike. Siingi oli kääpa algse põhja kõrgusel, kääpa tipust 55—70 cm sügavusel, mustjashall söe- ja tuhasegune liivakiht, mis kääpa keskel laskus lehtritaoliselt natuke sügavamale. Kääpa keskkoha ümber leidis mitu luupesa.

I luupesa moodustasid 17—18 peent põlenud luukildu, mis olid koos sütega hajali 60—70 cm sügavuses.

II luupesa, 60—70 cm sügavuses, sisaldas väiksemal hulgal põlenud luid ja süsi; selle kõrval leidis «varanduseotsijate» poolt kaevatud augu ääres ka suuremaid tukke.

III luupesa asetseb ümmarguses pajataolisest augus ja sisaldas rohkesti väikesi põlenud ja mustunud luukilde ning musta söesegust mulda.

IV luupesa kääpa keskkohas oli, nagu juba eespool öeldud, lõhutud «varanduseotsijate» poolt. Pesa jätkus aga lõhkujate kaevatud august veelgi sügavamale, kus leidis suurem piklik must liivalaik, mis ulatus 1 m sügavuseni ja sisaldas peamiselt süsi ning ainult veel üksikuid põlenud luukilde.

V luupesa tuli nähtavale söe- ja tuhakihi järgneva liiva alt musta laigu näol, mis sisaldas mõnesid põlenud luukilde ja ulatus 108 cm sügavuseni.

Kääbast piirav kraav ei olnud korrapäraselt ringikujuline; nagu teistelgi kääbastel ei olnud kraavi laius ja sügavus kogu ulatuses ühesugune. Kraavi idapoolses osas olid mõned tugevasti söesed laigud ja tukid. Nagu näitavad profiilid, on kraavi muld kõige tumedam välise ääre juures, kuna sisemise ääre poole on nähtavasti kääpa kuhjamilisel valgunud heledamat liiva. Kuhjatise profiilid näitavad mitmesugusel kõrgusel korduva tuletetemise jälgi.

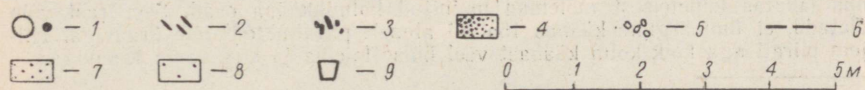
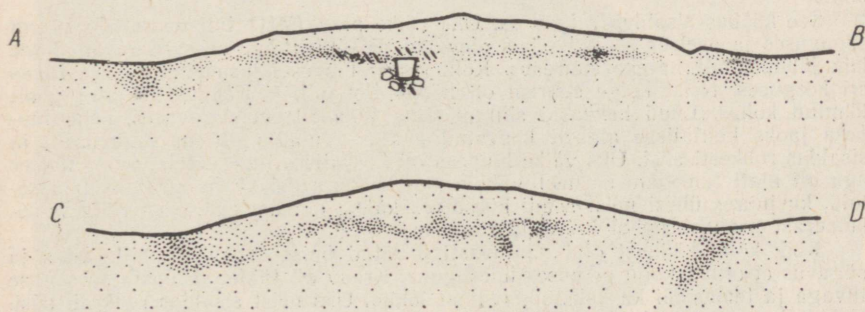
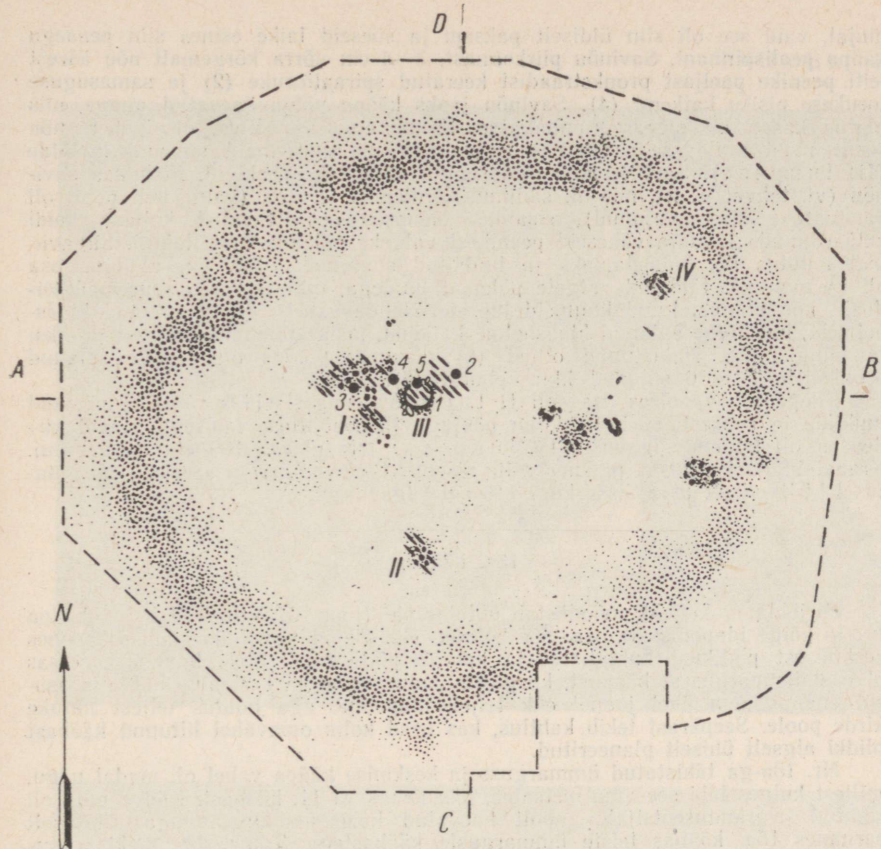
10. kääbas (joon. 12)

10. kääbas asus eelmisest vahetult loode pool, nii et ka nende kääbaste kraavid puutusid kokku. Kääbas oli põhiplaaniilt umbkaudu ümmargune (läbimõõt põhjast lõunasse 8,5 m, läänest itta 9,5 m) ja pinnalt kaunis korrapärane. Kääpa kuhjatis koosnes kollasest, segatud liivast, mis sisaldas (mida sügavamal, seda rohkem) söetükke ja tumedaid laike. Kuhjatise idapoolses osas olid 51—52 cm sügavuses mõned suuremad tukid. Umbes 60 cm sügavuses paljastus söe-tuhakiht, milles esines rohkesti suuremaid söeseguseid kohti.

Kääpas olid mõned luupesad ja üks urnimatus. I luupesa, kääpa keskkohast natuke edela poole, hakkas paistma 50 cm sügavuses tumeda liivalaigu sees. Peened, valgeks põlenud täiskasvanu (?) luud olid hajali laiemal, ilma kindla kontuurita alal ja ulatusid 57 cm sügavuseni. Luupesast leiti 51 cm sügavuselt pronksist helmes (3; joon. 8: 2).²⁵ Kääpa keskkohast lääne pool hakkas 55 cm sügavusel paistma suur savinõu (1), mis ainult äärega ulatus söe-tuhakihti. Viimases oli laialipillatud luid, mis võib-olla samuti kuulusid veel I pesa luude hulka. Savinõu kohal polnud söe-tuhakiht nii korrapärane nagu

²⁴ AI 4285: IX: 1.

²⁵ Leiud AI 4285: X: 1—6.

Joon. 12. Lindora 10. kääpa plaan. 1 — urn, leidese; 2 — põlenud luud; 3 — süsi (suuremal hulgal); 4 — sõene liiv; 5 — kivid; 6 — kaevandi piir; 7 — segatud kollane liiv (lõigetel); 8 — puudutamata valge liiv (lõigetel); 9 — urn (lõikel).

mujal, vaid see oli siin üldiselt paksem ja söeseid laike esines siin peaaegu kääpa pealispinnani. Savinõu piirkonnast, 3—4 cm võrra kõrgemalt nõu äärest leiti peenike paeljast pronkstraadist keeratud spiraalitoruke (2) ja samasuguse torukese pisike katkend (4). Savinõu jaoks kääpa põhja kaevatud augus, mis ulatus kääpa all olevasse punakasse kruusasegusesse liiva, oli ümber nõu sõene must muld; selles mullas leidus üksikuid suuremaid põlenud luukilde (III luupesa). Savinõu alla olid seatud mõned kruusakivid. Mahukas savinõu (vt. tahvel V: 2), mis oli säilinud võrdlemisi tervena (vaid ühelt poolt oli äär natuke sisse vajunud), sisaldas ülemises osas tavalist kollast, veidi «määrdundu» liiva ja väheseid peenikesi valgeks põlenud luukillukesi. Sügavamal muutus liiv tumedamaks ja luukillud suuremaks. Savinõu alumine osa oli kompaktselt täidetud valgete põlenud luudega, millest kõige suuremad leidsid nõu põhjas. Luud kuulusid lapsele. Nende vahelt leiti 2 sulanud klaashelme, luu külge sulanud klaashelme katkend, pisike tombuke sulanud pronksi ja mingisugust šlakistunud ollust (5); savinõu põhjas oli veel 1 sulanud pronkshelme ja 6 sulanud klaashelme (6).

Kääpa lõunapoolses osas oli II luupesa, mis sisaldas väikseid põlenud luukilde ja rohkesti süsi. Lohkliku põhjaga ja ebaühtlase laiusega kraavi kirdeosas oli 90 cm sügavusel IV luupesa, mis ulatus 106 cm sügavuseni. Kraavi idapoolses osas paiknes selle sisemisel äärel suurem sõepesa, mis ulatus lehtritaoliselt liiva sisse kuni 116 cm sügavuseni.

15a. kääbas

Kirjeldatav kuhelik moodustab üldplaanile (joon. 6) märgitud kolmikkääpa nr. 15 kõige idapoolsema osa. See kolmik- ehk «kombineeritud» kääbas koosnes keskmisest piklikust kuhjatisest ja kahest, pikliku kuhjatis kummaski otsas olevast ümmargusest kääpast, kusjuures läänepoolne ja keskmine kuhjatis asusid enam-vähem ühel joonel ehk teljel, idapoolne aga hoidus teljest natuke kirde poole. Seepärast tekib kahtlus, kas need kolm omavahel liitunud kääbast olidki algselt ühiselt planeeritud.

Nr. 15a-ga tähistatud ümmarguse ja keskmise kääpa vahel oli madal nõgu, millest kulges läbi seesama metsatee, mis lõikas ka 11. kääbast. Kääpa pind oli rikutud «varanduseotsijate» poolt kaevatud kahe madala auguga. Ehituselt sarnanes 15a. kääbas teiste ümmarguste kääbastega. Tume sõe-tuhakiht asus 70—80 cm sügavuses ja laskus umbes kuheliku keskkohal lehtritaoliselt sügavamale.

See kääbas sisaldas 7 luupesa. Üks väike pesa (VII) tuli nähtavale 70 cm sügavuses ja asetseis sõe-tuhakihiis oleva tumeda liivalaigu sees; sügavamal see laik läbimõõdult natuke suurenes. Kõik teised luupesad asusid kuhjatis liivas eri kõrguses. Neist kõige suurem oli kääpa tipu all, «varanduseotsijate» poolt lõhutud kohas. Luud hakkasid siin paistma juba 10 cm sügavuses, selle luupesa jaoks kuhjatisse algselt kaevatud auk aga ulatus 61 cm sügavuseni ja sisaldas rohkesti süsi. Üks väike luupesa oli kuhjatises ilma süteta, teiste ümber aga oli alati tumedam sõene liivalaik. Nendest pesadest kaks sisaldasid lapseluid, kusjuures ühest neist saadi käesoleva kääpa ainuke leidese — väike lamekumerast pronkstraadist keeratud rõngake.²⁶

Kõik kolm kääbast olid nähtavasti piiratud ühise kraaviga, mille laius ja sügavus ei olnud kogu pikkuses ühesugune. Kraav oli täidetud musta sõeseguse liivaga ja temas oli ka kaks sügavat lohku. Üks neist sisaldas rohkesti süsi. Kohal, kus kaevatud idapoolne ümarkääbas puutus kokku sellest lääne poole jätkuva pika kääpaga, hargnes nimetatud kraavist väiksem ja kitsam kraav, mis lahutas teineteisest mõlemad mainitud kolmikkääpa osad. Seepärast võib oletada, et ümmarguse kääbas 15a oli algselt piiratud omaette kraaviga. Hiljem piirati aga kõik kolm kääbast veel ühise laiema ja sügavama kraaviga.

²⁶ AI 4285: XVa: 1.

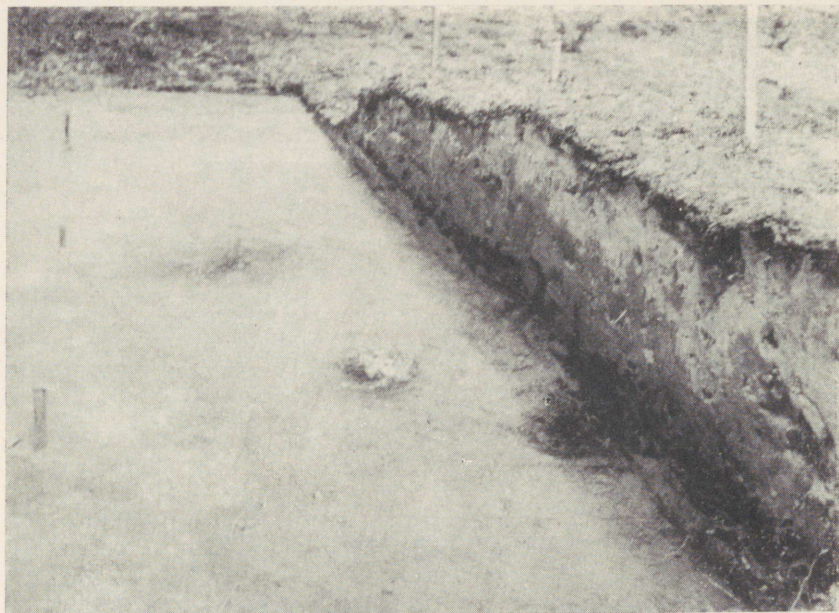

1

2

1 — kääbas Lindoras; 2 — põlenud luudega urn Lindora 10. kääpast.

1

2

1 — Lindora 11. kääpa kirdeots (loode poolt vaadates). Profiilis paistab söetuhakiht ning XII luu- ja söepesa; profiili ees on VI luupesa (valgeks põlenud luukillud ilma süteta); 2 — Lindora 11. kääpa lõunaosa (lääne poolt vaadates). Esiplaanil X ja XI luu- ja söepesa, kaugemal, profiilpeenarde vahelisse nurka jäetud astmel hakkab paistma VIII luupesa.

Lindoras läbikaevatud kääpad aitavad selgitada seda liiki kääbaskalmete ehitamise viisi, mis nähtavasti ei olnudki igal pool ühesugune. See on kaua olnud üsna vaieldavaks küsimuseks. S. A. Tarakanova, toetudes nii omaenda kaevamiste tulemustele Pihkva oblastis kui ka teiste arheoloogide uurimustele (A. A. Spitsõn, A. V. Tištšenko), jõudis järeldusele, et pikad kääpad kuhjati ühekorruga, ja vaidles seepärast vastu mõnede uurijate (P. N. Tretjakov jt.) arvamusele, et neid kääpaid pikendati järk-järgult, iga uue matuse puhul.²⁷ Smolenski ümbruskonnas leiduvate pikkade kääbaste kohta tegi siiski J. A. Schmidt kindlaks, et nende kuhjatist pikendati ja kõrgendati harilikult vajadust mööda.²⁸ Sellevastu näitavad peaaegu kõik seni uuritud Lindora pikad kääpad (eriti 11., 12. ja 16. kääbas), et nad on tekkinud kahest või kolmest algselt omaette ehitatud ümmargusest või ka veidi piklikust kääpast. See selgub kõige paremini mainitud kääbaste profiilidest (vt. näit. tahvel I ja II), kus mustjas sõe-tuhakiht selgesti näitab vastava pika kääpa aluseks olnud üksikkääpaid, mis teineteisest on olnud eraldatud kraavikestega. Samale asjaolule osutavad nähtavasti ka kaarjalt sissepoole pöörduvad piirdekraavi otsad 16. kääpa lõunaosas (joon. 7). Eriti selgesti võib kääbaste kokkukasvamise protsessi jälgida 15. kääpal, mis juba oma välise kuju järgi kuulub «kombineeritud» kääbaste hulka, missuguseid mujalgi tuntakse.²⁹ Ühtlasi kasvasid kääpad ka mõningal määral kõrgusesse, sest peale kuhjatise all olevate haudade leidub, nagu eespool nägime, luupesasid ja korduvast tuletegemisest tunnistavaid vahekihte ka mitmesugusel kõrgusel kuhjatises endas. Lahtiseks jääb esialgu siiski küsimus, kas need üksikud väiksemad kääpad, milledest pikk kääbas koosneb, on rajatud korruga või üksteise järel, sest leidude puudumine või vähesus ei võimalda iga üksiku algkääpa täpset dateerimist. Märkida võib aga asjaolu, et kraavid, mis lahutavad kääpa üksikuid osi, on madalamad ja kitsamad ja ka mitte nii paksult täidetud musta mullaga, nagu see kraav, mis ümbritseb kogu pikka kääbast. Seetõttu jääb mulje, et kahest-kolmest osast koosnev pikk kääbas piirati ühise suurema kraaviga siis, kui see jäeti maha, kusjuures ühtlasi täideti ja tasandati ka vahed kääpa üksikute osade vahel.

Oma üldise iseloomu poolest kuuluvad Kagu-Eesti kääpad suurde, nn. Pihkva piirkonna kääbaste rühma. See rühm hõlmab

²⁷ Тараканова, Длинн. и удлиненн. курганы, lk. 86 jj.

²⁸ Е. А. Шмидт, Длинные курганы у д. Слобода Глушица. П. Н. Третьяков, Е. А. Шмидт, Древние городища Смоленщины. М.—Л. 1963, lk. 180; Е. А. Шмидт, Археологические памятники второй половины I-го тысячелетия н. э. на территории Смоленской области. Материалы по изучению Смоленской области, вып. V, Смоленск 1963, lk. 103.

²⁹ С. А. Тараканова, Себежские городища и курганы. Тр. ПОКЭ I, 1959, lk. 118, 121.

osalt ka Velikije Luki ümbruses esinevaid kääbaskalmeid ja erineb mõningate tunnusmärkide poolest kaugemal lõuna ja kagu pool levinud Polotski ja Smolenski kääbaste rühmast.³⁰ Üheks Pihkva kääbaste rühma iseloomustavaks jooneks on kääpa põhjas olev söe-tuhakiht, mis on nähtavasti tekkinud kääpaaluse pinna puhastamisel tulega. Muidu võib aga kõnesolevais kääbastes märgata kaunis suurt matmisviiside mitmekesisust, mis torkab silma ka Kagu-Eesti kääbastes.

Nagu eespool nägime, on põlenud surnuluud koos tuleriidalt toodud tuha ja sütega sagedasti paigutatud katla- või letrikujulisse auku, kusjuures surnute põletamine toimus väljaspool kääbast. 12. kääpast ei leitud üldse luid, küll aga üks suurem söe- ja tuhapesa. Võib-olla olid siia maetud luud täiesti tuhaks põletatud. Selles kääpas oli ka söeseguseid laiike vähem kui teistes Lindora kääbastes. Nähtavasti pole seda kas üldse matmiseks kasutatud või oli sellesse maetud üheainsa surnu põrm. Valmis ehitatud, kuid kasutamata jäänud kääpaid on teada mujaltki.³¹

Mõnel juhul olid põlenud luud korralikult sütest puhastatud ja asetsevad kas pesana koos väikeses augus või olid laiali puistatud, nagu näiteks 11. kääpa VII luupesa.

Pikad ja ümmargused kääpad on seni Eesti NSV territooriumil ainuke teadaolev muististe liik, milles esineb ka surnu matmist saviurnis. Lindoras, nagu nägime, oli kaks urnimatust — 10. ümmarguses ja 11. pikas kääpas.³² Uhe urnimatuse kirjelduse Arniko kääbastes on meie pärandanud E. Ph. Körber. Ka Loosi kääbastest leiti urne nii 1839. aastal (Liphart) kui 1888. aastal (Loeschcke). Edasi on urne leitud Vastseliina ümbrusest ja Põlva rajoonist Varbuselt Fr. R. Kreutzwaldi poolt teostatud kaevamistel.³³

Obinitsast sai V. Kreiton ühe hästi säilinud urni ja teisest kääpast kahe savinõu katkendeid, milledest üks oli nähtavasti samuti olnud urniks. Lõpuks on säilinud ka veel teateid urnide leidudest Tsistrest (Vastseliinast edela pool), Saalusest, Tsopast ja Kääpa külast Võru linna ümbruskonnas.³⁴ Ka mõned J. Seliranna poolt Jõgeva rajoonis lääne pool Peipsit paiknevas Kose metsas avatud kääpad sisaldasid urnimatuseid. Nende kohta on J. Selirannal ilmumas vastav uurimus.

Selline matmisviiside mitmekesisus, kus urnimatuseid esineb kääbastes kõrvuti mitmesugusel muul viisil maetud põlenud luu-

³⁰ Тараканова, Длинн. и удлиненн. курганы, lk. 93.

³¹ Тараканова, Длинн. и удлиненн. курганы, lk. 89; Тараканова, Себежские городища, lk. 122 jj.

³² Siia lisandub veel teade, et läinud sajandi lõpul Tabina küla ligidal kaevavas üht pikka kääbast muinsuste harrastaja A. Suurkask, kes leidis sealt savinõu «suuga allapoole», milles olnud põlenud luid (kirjeldus AI-s, Vastseliina). Ilmselt on siin tegemist sama Lindora kääbastikuga.

³³ Vt. eespool viited 2, 4, 7.

³⁴ Loeschcke, Alte Gräber, lk. 213; AI, Põlva muististe kirjeldus, lk. 56.

dega, on laialt levinud nähtuseks, mis esineb kõikjal pikkades ja nendega ühte kuuluvates ümmargustes kääbastes.

Lindora 16. kääpast leiti koos põlenud inimluudega ka hobuseluid, mis nähtavasti kuulusid peremehe matuse puhul tapetud ratsule. Seda kommet on korduvalt tähele pandud nii Smolenski kui ka Pihkva rühma kääbastes.³⁵

Tähelepanu väärivad ka vanemad teated kivide kasutamise kohta Kagu-Eesti kääbaste ehitamisel. Eespool mainisime juba, et Loosi kääpad olid veel möödunud sajandi algupoolel piiratud kiviringiga ja osalt ka kividega kaetud. Kiviringidest ja üldse kivide kasutamisest kääbaste ehitamisel on teateid ka mitmelt poolt mujalt Kagu-Eestist, näiteks Päkka küla juures olevatel kääbastel Võrust ida pool, Põlva rajoonis Rosmast jt.³⁶ V. N. Kreitoni poolt kaevatud kolme ümmarguse kääpa kuhjatises on olnud kaunis suuri korratult asetatud kive.³⁷ Eriti huvitav on Loosis 1839. aastal Lipharti poolt kaevatud kääbas koonusetaolise kivi-tuumikuga (vt. eespool), mida on peetud novgorodi sloveenide juures iseloomulikele «sopkadele» omaseks nähtuseks.³⁸ Säilinud kääpa profiiljoonistuse (vt. joon. 3) ja kirjelduse³⁹ põhjal ei saa siiski päris kindlasti öelda, kas siin on tõeliselt tegemist novgorodi tüüpi «sopkaga» või kivikuhjatisega, nagu neid on teada mujaltki, eriti Pihkva rühma kääbastest. Nii oli ka ühe S. A. Tarakanova poolt Lossitsa küla juures avatud pikliku kääpa keskel koonusekujuline kivihunnik, mis kattis kääpa põhjas olevat põletusmatust. Kääbas oli ka kiviringiga piiratud.⁴⁰

S. A. Tarakanova oletab, et kivide kasutamiseks kääbaste ehitamisel Pihkva piirkonnas võiksid olla eeskujuna andnud eesti ja teiste läänemeresoome hõimude kivikalmed. Kui võtta arvesse, et kivikalmete ja kääbaste levimise piirkond kohati puutub tihedalt kokku, siis on teatav vastastikune mõjutamine mõeldav. Siiski jääb erinevus kivikalmete ja kääbaste vahel nii suureks, et mingist sügavamast mõjutamisest siin kõnelda ei saa. Seevastu näib, et käesolevas kirjutises käsitledavil kääbastel, vähemalt ümmargustel, on mõningaid ühiseid jooni Ida-Leedus I aastatuhande keskpaiku ja teisel poolel püstitatud kääbastega. Teatavasti asendub Ida-Leedus varem kombeks olnud laibamatmine 4.—5. sajandil surnute põletamisega, kusjuures surnu luud maetakse kääpa alg-sesse pinda kaevatud madalasse lohku, nagu meie kääbasteski. Kääpa kuhjatise all on enamasti ka söe-tuhakiht. Ka Ida-Leedus on

³⁵ Шмидт, Археол. памятн., lk. 103 j.; Тараканова, Длинн. и удлин. курганы, lk. 92.

³⁶ Al, Vastseliina muististe kirjeldus, lk. 4; Põlva muististe kirjeldus, lk. 23; Грумал, Slaavi-vene elemendid, lk. 7.

³⁷ Крейтон, Археолог. разведки, lk. 13, 15, tahvel lk. 16 juures.

³⁸ Моога, Eesti rahva ja naaberrahvaste kujunemisest, lk. 108.

³⁹ Вобриг, Notizen, lk. 93.

⁴⁰ Тараканова, Длинн. и удлин. курганы, lk. 96 ja joon. 5.

kääpad sagedasti piiratud kiviringiga, kive esineb ka kääbaste pinnal või kuhjatises, mõned kääpad on isegi täielikult ehitatud kividest. Samuti on ka Leedu kääpad tavaliselt kas piiratud kraaviga või on nende jalamil mitu suuremat lohku, kust on võetud kuhjatise jaoks materjali.⁴¹ J. A. Schmidt on juhtinud tähelepanu ka hobusematustele kui Ida-Leedu kääbaste ja I aastatuhande teise poole slaavi kääbaste ühisele joonele; samuti on tähelepanud rohkearvuliste balti elementide olemasolu Smolenski ala kääbaste inventaris, millel peatutakse allpool. Hilisemate kääbaste hulgas esineb seal ka ovaalseid. Ja lõpuks ulatub ida-leedu kääbaste levik ka Valgevene loodeossa.⁴²

Kääbastest leitud keraamika esindab mitut tüüpi.

Suur urn Lindora 10. kääpast (tahvel V: 2) ja natuke väiksem 11. kääpast, millel küll puudub ääreosa, kuid mis kujult arvatavasti sarnanes eelmisega, on paksude koredapinnaliste seintega, valmistatud jämedateralise kivipurruga segatud savist ja seetõttu kaunis ebatasase pinnaga, kuigi pinda on näppudega mõnevõrra ülevalt alla silutud. Põletus on nõrk, värvus helepruun. Neil nõudel on natuke kumerad ehk mõhkjad seinad ja nõrgalt profileeritud ääreosa. Samasuguse paksusega ja savikoostisega on ka mitmed Lindora 11. kääpast üksikult leitud savinõutükid.⁴³ Vormilt, suuruselt ja savi koostiselt vastab Lindora urnidele ka Jõgeva rajooni Kose metsa 7. kääpast leitud urn⁴⁴ ning samuti nähtavasti Obinitsas V. N. Kreitoni poolt väljakaevatud urn.⁴⁵ Lindora nõuga kujult väga sarnane on 1839. aastal Lipharti poolt Loosi kääpast leitud urn (tahvel V: 1),⁴⁶ samasugusest nõust pärinevad ühtlasi ka Fr. R. Kreutzwaldi poolt Varbuse kääbastest saadud savinõukilud.⁴⁷ Kuid nii Loosi urn kui nähtavasti ka Varbuse nõud olid Lindora urnist väiksemad, nende seinad õhemad, peenema kivipurruga segatud savist ja paremini põletatud, värvuselt pruunikad.

Sama tüüpi urne on leitud mujaltki Pihkva rühma kääbastest. Näiteks on ühe sellise urni välja kaevanud G. P. Grozdilov Petersi lähedalt Lezgi kääbaskalmetest. Teise samasuguse nõu Velikije Luki piirkonnas Mihhailovskoje kääbastest on avaldanud

⁴¹ A. З. Таутавичус, Восточнолитовские курганы. Тр. ПОКЭ I, 1959, lk. 133 jj., joon. 3. Vt. ka P. Kulikauskas, R. Kulikauskienė, A. Tautavičius, Lietuvos archeologijos bruožai. Vilnius 1961, joon. 193—200, lk. 292 jj.

⁴² Шмидт, Археол. памятн., lk. 113; Ф. Д. Гуревич, Древности Белорусского Понеманья. М.—Л. 1962, lk. 52 jj.; Таутавичус, Восточнолитовск. курганы, kaart joon. 13.

⁴³ AI 4285 : XI : 10, 11, 12.

⁴⁴ AI 4254 : VII : 1.

⁴⁵ Крейтон, Археол. разведки, sisukorrale järgnev numbrite tahvel.

⁴⁶ AI 10.

⁴⁷ AI 215 : 1, 3, 7.

1

2

1 — savist urn Loosi kääbastest Võru raj. (AI 10);
 2 — savist urn Lindora 10. kääpast (AI 4285:X:1).
 (Mõlemad umbes $\frac{1}{4}$ loomulikust suurusest.)

1

2

1 — savinõutükk Arniko kääbastest (Põlva raj.; AI 2591 : IX : 5);
2 — savist urn Loosi kääbastest (Võru raj.; AI 1747 : 1).
(1 — loomulik suuruses, 2 — umbes $\frac{4}{9}$ loomulikust suurusest.)

J. V. Stankevitsš.⁴⁸ Mõnevõrra sarnaneb nendega ka Polotski alalt Garavõja kääbastest pärinev urn, kuigi see on eespool nimetatud urnidest väiksem ja proportsioonid on natuke teistsugused.⁴⁹

Üldiselt oli I aastatuhandel suuremate, lihtsakujuliste nõude valmistamine jämeda kivipurruga segatud savist levinud laialdasel alal: Pihkva ja Velikije Luki ümbruskonnas ning Valgevene põhja- ja loodeosas. Ometi erinevad Lindorast ja teistest Kagu-Eesti kääbastest saadud urnid vormi poolest tunduvalt nii Polotski kui ka Smolenski rühma kääbastest saadud keraamikast.⁵⁰

S. A. Tarakanova on juhtinud tähelepanu Pihkva kääbastest saadud savinõude sarnasusele Pihkva ja Kamno linnuse keraamikaga.⁵¹ Viimasele väga lähedast keraamikat on leitud samuti Kagu-Eesti linnustest, nagu Peedu ning Rõuge linnamägi, Tartu linnuse alumine kiht jm. Kõik need muistised kuuluvad I aastatuhande teise poole.⁵² Linnustest saadud nõud sarnanevad kääbastest leitud urnidega teataval määral ka oma kuju poolest, kuid üldiselt on nende seinad siiski mõnevõrra õhemad ja nõud on paremini põletatud. Kagu-Eesti linnustelt saadud suurtel nõudel on tavaliselt ka võriku all rida augukesti, millel arvatavasti oli praktiline otstarve: et võimaldada õhul kaanega kaetud nõusse pääseda. Kääbastest leitud urnide puhul tuleb kõigepealt silmas pidades, et siin on tegemist spetsiaalse funeraalkeraamikaga, mis juba selle tõttu võis erineda tavalisest tarbekeraamikast. Teiselt poolt on aga ka tõenäoline, et hõimud, kes tõid siia kääbaskalmete tava, valmistasid ka urnid juba oma lähtekohas väljakujuenenud vormi kohaselt, kasutades selleks tol ajal laialdaselt levinud savinõude valmistamise tehnikat jämeda kivipurruga savist. Sellise keraamika valmistamise lähtekohta pole praegu veel siiski võimalik täpsemalt kindlaks teha. Võib-olla tuleb seda otsida Põhja-Valgevenest või Dnepri ülemjooksu piirkonnast.

Seni kirjeldatud urnidest erineb G. Loeschcke ja B. Klinge poolt 1888. aastal Loosi kääbastest väljakaevatud urn (tahvel VI: 2). See on olnud suur nõu, võrdlemisi sirge ääre ja nõrga mõikaga veidi mõhkjalt kehalt ääreosale üleminekul. Kahjuks voi-

⁴⁸ G. P. Grozdilovi lühike käsikirjaline aruanne kaevamistest Lezgi kääbastel AI-s. Я. В. Станкевич, К истории населения верхнего Подвинья в I и начале II тысячелетия н. э. Материалы и исследования по археологии СССР, № 76, М.—Л. 1960, joon. 83, 84 : 2.

⁴⁹ А. Н. Ляуданскі, Археолёгичныя досьледы у Полацкай акрузе. Працы Археолёгичной камііі, том II, Менск 1930, tahv. IV : 1.

⁵⁰ Vrd. näiteks kivipurulisest savist, kuid sihvakamad ja osalt vaasikuuliselt profileeritud nõud Polotski alalt: Ляуданскі, nim. t., tahv. IV : 2; V : 11, 12, 14 jt. ja madalad potikujulised nõud Smolenski alalt: Шмидт, Слоб. Глушица, joon. 4.

⁵¹ С. А. Тараканова, Псковские курганы с трупосожжением. КСИИМК, вып. XXXVI, 1951, lk. 147.

⁵² М. Х. Шмидехельм, Городище Рыуге в юго-восточной Эстонии. Тр. ПОКЭ I, 1959, lk. 163 jj.; tahv. II : 1—2.

maldasid säilinud killud restaureerida ainult urni ülemise osa. Kuid mõned kildude hulgas leiduvad põhjaurde katkendid näitavad, et selle nõu põhi oli lame. Suuruselt vastas see nõu Lindora 10. kääpast saadud urnile (tahvel V: 2), kuid Loosi nõu seinad on õhemad ja paremini põletatud kui Lindora urnidel, värvuselt on ta pruun. Samasse rühma tuleb nähtavasti paigutada ka oma-pärane kahe paksu mõikaga ilustatud urn, mille leidsid E. Ph. Körberi andmeil «varanduseotsijad» 1799. aastal ühest Arniko kääpast (käesolevas artiklis on see esitatud Körberi enda akvarelli järgi, vt. joon. 2).

Ka eelkirjeldatud urnidele leidub paralleele Pihkva rühma kääbastest leitud nõude hulgas.⁵³ Samasugust ilustusviisi kohtame ka mõnedel I aastatuhande teise poolde kuuluvatel savinõudel, mis on saadud Lätis Kenteskalnsi linnuse kaevamistelt (Riiast ida pool)⁵⁴ ning Velikije Luki oblasti linnustest ja asulatest.⁵⁵

Lindora 11. kääpa VIII luupesas oli osa väiksemast savinõust — tasane põhi läbimõõduga 9,5 cm ja tükike seina, mis põhjast tõuseb veidi längus nagu lillepotil, ülalpool aga muutub natuke kumeraks.⁵⁶ Kollakas-pruunika värvusega savi sisaldab peenemat, enamasti valkjat kivi purdu, mille hulgas on üksikuid jämedamaid teri; seetõttu on selle savinõu pind siledam kui suurtel urnidel. Iseloomult enam-vähem samasugused on veel mõned teisedki Lindora 11. kääpast leitud savinõukillud, nende hulgas kaks nõrgalt väljapoole kaarduvat ääreosa, mis oma profiili poolest mõnevõrra sarnanevad urnide ääreaga.⁵⁷ Sellistele nõudele leidub paralleele Rõuge linnuse ja asula rohkearvulise keraamika hulgas.⁵⁸ Ühtlasi meenutavad aga need potikujulised nõud eespool mainitud Smolenski ala keraamikat.⁵⁹

Veelgi peeneteralisema seguga savist on Arniko kääbastest leitud siledapinnalised savinõutükid (tahvel VI: 1)⁶⁰. Oma koostise, helepruuni värvuse ja pinna töötuse poolest meenutavad need juba I aastatuhande esimese poole tarandkalmetele iseloomulikku keraamikat,⁶¹ mis esineb aga veel hiljemgi sama aastatuhande teisel poolel linnustes ja asulates.

Paistab, et spetsiaalselt urnideks valmistatud suurte nõude

⁵³ С. А. Тараканова, Древности Псковской земли. По следам древних культур. Древняя Русь. ГИЗ культурно-просветительной литературы 1953, lk. 193.

⁵⁴ А. Я. Стубавс, Раскопки городища Кентескалнс в 1954—1956 гг. Тр. ПОКЭ I, 1959, tahv. VII: 1.

⁵⁵ Станкевич, К истории населения верхн. Подвинья, joon. 73: 2; 74: 3.

⁵⁶ AI 4285: XI: 21.

⁵⁷ AI 4285: XI: 13.

⁵⁸ Шмидехельм, Городище Рыуге, tahv. II: 1.

⁵⁹ Шмидт, Слоб. Глушица, joon. 4: 2—6.

⁶⁰ AI 2591: IX: 5; X: 1 jt.

⁶¹ S. Laul, Jaagupi tarandkalme Elva rajoonis. Muistsed kalmed ja aarded. Arheoloogiline kogumik II. Tallinn 1962, lk. 30 jj., tahv. IV: 1; V: 3, 5—7.

kõrval kasutati panustena — arvatavasti surnule toidu kaasaandmiseks — tavalisi kohalikke tarbenõusid.

Panuste vähesus kääbastes raskendab muidugi nende täpsemat dateerimist, mis paratamatult peab jääma kaunis üldjooneliseks. Meil pole võimalik dateerida iga Lindora kääbast omaette, rääkimata üksikuist matustest. Mõned siit leitud esemed teatud pidepunkti selle kalmistu vanuse määramiseks siiski annavad.

Üheks selliseks esemeks on pronksist, nn. neerukujulise raamiga pannaal 9. kääpast (joon. 8: 5). Selliseid pandlaid on pikkadest kääbastest leitud ka väljaspool Eestit.⁶² «Neerukujulisi» pandlaid on sagedasti leitud balti hõimude 6.—7. saj. kalmetest nii muistsete preislaste ja teiste lääne-balti hõimude alalt tänapäeva Kaliningradi oblasti ja Kirde-Poola Masuuria järvede piirkonnast kui ka Leedu NSV territooriumilt, harvemini Lätist, mõni üksik eksemplar ka Soomest.⁶³ Lindora kaunis lamenenud pannaal võiks kuuluda 7. sajandisse.

Teiseks mõningal määral kääbaste dateerimist võimaldavaks leiuks on Lindora 16. kääpast saadud tuluskivi (joon. 8: 1), mille ümber on kannaga raudvits kivi kandmiseks vööl. See on seni esimene sellise kinnisega tuluskivi Baltimail. Tavaliselt tarvitati tuluskivide vöö küljes kandmiseks arvatavasti nahkrihmakest. Mitmesuguste metallist kinnistega tuluskivid olid seni tuntud ainult Skandinaavias.⁶⁴ Üldiselt on aga tuluskive teada kõigest Läänemere-äärsetest maadest, sealhulgas Soomest, Nõukogude Baltimailt, Kaliningradi oblastist, Põhja- ja Kirde-Poolast ning Kieli ümbrusest.⁶⁵ Raskusi teeb tuluskivide täpne dateerimine, sest need on saadud enamasti üksikleidudena.

Eestist on tuluskive leitud kõige rohkem Pärnu jõgikonnast ja Peipsi-äärsest alalt.⁶⁶ Lätist on tuluskive saadud suhteliselt rohkem ka kalmetest ja 56 tükki kuulub kahte Kuldiga rajoonis Kokumuižas päevavalgele tulnud peitleidu, mis sisaldasid rohkesti 6. sajandist pärinevaid relvi, tööriistu ja ehteid. Tõenäoliselt tarvitati tuluskive Baltimail ka veel 7. sajandil.⁶⁷

⁶² Тараканова, Длинн. и удлиненн. курганы, жооп. 7 г, lk. 104; Ф. Д. Гуревич, Археологическая разведка 1955 г. в Понеманье. Тр. ПОКЭ I, 1959, tahv. IV: 1.

⁶³ E. Hollack, Fundberichte. Das Gräberfeld bei Detleversruh, Kr. Friedland. Sitzungsberichte der Altertumsgesellschaft Prussia, 23. Heft, I. Teil, Königsberg i. Pr. 1914, lk. 268, жоон. 106; A. Hackman, Die ältere Eisenzeit in Finnland I. Helsingfors 1905, lk. 194 j., Atlas tahv. 6: 16; Kulikauskas, Kulikauskienė, Tautavičius, Lietuvos archeol. bruožai, lk. 350, жоон. 256; Гуревич, Древности Белорусского Понеманья, жооп. 49: 3,5; 53: 1, 2.

⁶⁴ H. Rydh, S. k. eldslagningsstenar från järnåldern. Fornvännen 1917, lk. 174, жоон. 14; Hackman, Die ältere Eisenzeit in Finnland I, lk. 241 jj.

⁶⁵ Rydh, nim. t., lk. 184 jj., tahv. I.

⁶⁶ A. M. Tallgren, Zur Archäologie Eestis I. Acta et Commentationes Universitatis Dorpatensis B III 6, Dorpat 1922, lk. 80 j., 114, жоон. 15.

⁶⁷ H. Moora, Die Eisenzeit in Lettland II. OES Toim. XXIX, 1938, lk. 569 jj.

Väärib tähelepanu, et just kääbastest, mis üldiselt on panuste poolst vaesed, on omeli mõnel korral leitud tuluskive. Kõnelemata Lindora tuluskivist, on üks selline saadud ühest G. Loeschke poolt 1888. aastal Loosis kaevatud kääpast⁶⁸ ja feine J. Seliranna poolt Jõgeva rajoonis Kose kääbastest.⁶⁹ Balti vabariikide idapoolisel naaberalal esineb tuluskive harva. Mõned eksemplarid on leitud Pihkva ja Kamno linnuselt, üksikud ka Oudova- ja Novgorodimaalt ning Ingerist. Kõige idapoolsem seni teada olev tuluskivi on tulnud päevavalgele Kaasani oblastis.⁷⁰ Kõik need idapoolsetelt aladelt leitud tuluskivid on ilmselt sattunud sinna Baltimailt, ja nende esinemist kääbastes tuleb samuti pidada baltipäraseks nähtuseks.

Joonis 8 : 4 kujutab pronksist pintseti katkendit, mille vars oli arvatavasti üleni ilustatud põiksoonekestega. Kujult sellele väga lähedane eksemplar on teada Kohtla-Järve rajoonis asuvast Jäbara tarandkalmest. Tarand, millest see pintsett leiti, kuulus põhiliselt 4. sajandisse, võib-olla ka 5. sajandi algusse.⁷¹ Kuna aga tarandkalmetes harilikult esineb ka üksikuid leidude põhimassist hilisemaid esemeid, siis võib natuke hilisem olla ka nimetatud pintsett. Ida-Lätis ja Leedus ilmub pintsette kalmeinventarides alles 5.—6. sajandil.⁷² Üksikuid pintsette, mis vormilt erinevad Lindora omast, on leitud ka Smolenski ja Väinajõe ülemjooksu ala kääbastest.⁷³

11. kääpast leiti spiraalsõrmuse katkend (joon. 8 : 3), mille keskmine keere on laiinenud plaadiks. See sõrmusekatkend on tules tugevasti deformeerunud, mispärast ta kääpa dateerimiseks kuigi head pidepunkti ei paku. Laieneva keskkeermega spiraalsõrmuseid (kuigi vaadeldavast veidi erineval kujul) esineb läänebalti hõimude ja Läti territooriumil alates juba 4.—5. sajandist, kuid latgalitel ja mujalgi Baltimail olid need üsna tavalised veel ka 10.—11. sajandil.⁷⁴

Ka 11. kääpa kraavist leitud vikati (joon. 10) vanus jääb mõnevõrra ebamääraseks, sest kääbaste levikupiirkonna lähimatelt naaberaladelt meil seni I aastatuhande teise poolde kuuluvaid vikateid

⁶⁸ AI 1746; RK 266.

⁶⁹ AI 4254 : VII : 3.

⁷⁰ Г. П. Гроздилов, Раскопки древнего Пскова. Археологический сборник (Государственного Эрмитажа), вып. 4, Л. 1962, joon. 50 : 3; В. В. Седов, Кривичи. СА 1960 : I, lk. 50, 53; Rydh, S. k. eldslagningstenaar, lk. 189; Tallgren, Zur Archäologie Estis I, lk. 114 jj.

⁷¹ М. Х. Шмидехельм, Археологические памятники периода разложения родового строя на северо-востоке Эстонии (V в. до н. э. — V в. н. э.). Таллин 1955, joon. 19 : 14, lk. 83 jj.

⁷² Моога, Die Eisenzeit in Lettland II, lk. 480.

⁷³ Шмидт, Археол. памятн. joon. 7 : 26; Станкевич, К истории насел. верхн. Подвинья, joon. 77 : 5.

⁷⁴ Моога, Die Eisenzeit in Lettland II, lk. 462; Нукшинский могильник. Под редакцией Э. Д. Шноре и Т. Я. Зейда. Материалы и исследования по археологии Латвийской ССР I, Рига 1957, tahv. II : 18, 19.

pole teada. Oma pikkuse ja suhteliselt kitsa kuju poolest võib see olla vahepealseks vormiks varasemate, laiemate ja lühemate vikatite, nagu neid on teada Lääne-Leedust⁷⁵, ja pikkade, sihvakate, II aastatuhande algusest pärinevate vikatite vahel, missugune on leitud näiteks Rakvere rajoonist Iila kalmest koos 11. sajandi mündiga.⁷⁶ Raske on öelda, kas vikat on pandud kraavi mõne matuse puhul või asetati see sinna hilisema ohvriannina. Igal juhul pidi kraav olema alles lahti, kui vikat sinna sattus.

Samasse ajalõiku, millest pärinevad Lindora kääbastest leitud esemed, kuuluvad ka teistest kääbastest saadud leiud. Näiteks kuuluvad Arniko 6. kääpast leitud 7 kellukesekujulist ripatsit (joon. 4 : 2) latgali naiste poolt 7.—8. sajandil kantud ehete hulka; neid oli niihästi rinnakeede kui ka peahete küljes. Suur hulk selliseid kellukesi on saadud näiteks tuntud Ludza ja Nukši kalmest Ida-Lätis.⁷⁷

Pihkva rühma kääbastele iseloomulike panuste hulka kuuluvad ka väiksed kumerad klambritaolised naastukesed, nagu kaks sellist leiti Arniko 9. kääpast (joon. 4 : 1), mis peaksid olema ühevanused eespool analüüsitud esemetega. Üksikult on neid leitud ka Põhja-Eesti kivikalmetest.⁷⁸

Kääbaste dateeringule I aastatuhande teise poolde ei räägi vastu ka Arniko 6. kääpast saadud metallivalamisriistade komplekt: savist tiigel ja kivist valemid, milledest ühte kahepoolset ümmarguste naastukeste ja ripatsi (?) valamiseks ettenähtud valemmit kujutab joon. 4 : 3. Teine valem, koos kaanega, neljakandiliste plaadikeste valamiseks, ja tiigel on avaldatud H. Moora poolt, kes leidis, et neid riistu tarvitati tinast naastude ja teiste pisiesemete valamiseks.⁷⁹ Sama tüüpi valemid on leitud rohkel arvul nii Pihkvamaalt kui ka Baltimaadelt I aastatuhande teise poole linnustest.⁸⁰

Kagu-Eesti kääbastest saadud keraamika ja väheste teiste pa-

⁷⁵ Vrd. Kulikauskas, Kulikauskienė, Tautavičius, Lietuvos archeol. bruožai, joon. 112 : 1; 209 : 1.

⁷⁶ M. Schmiedehelm, Ein münzdatierter jungesenezeitlicher Grabfund aus Iila. OES Toim. XXX, 1938, joon. 8., lk. 639.

⁷⁷ Нукшинский могильник, тахв. III : 9; IV : 3 jt.

⁷⁸ Станкевич, К истории насел. Верхнего Подвинья, жооп. 84 : 1; Тараканова, Длинн. и удлиненн. курганы, жооп. 6 : 13; Шмидехельм, Археол. памятники, жооп. 19 : 7, lk. 215. S. A. Tarakanova, kes asetab pikkade kääbaste ilmumise Pihkva alal juba 3. sajandisse, püüab seda tõestada osalt just kõne all olevate naastukeste esinemisega Harju raj. Adila 1.—3. saj. kivikalmes ja mõnedes Kirde-Eesti tarandkalmetes. Тараканова, Длинн. и удлиненн. курганы, lk. 103. Tuleb siiski võtta arvesse, et kivikalmetes harilikult esineb ka üksikuid hilisemaid esemeid.

⁷⁹ Моора, Об оловянных украшениях и их изготовлении в Прибалтике, lk. 355 jj.

⁸⁰ С. А. Тараканова, Раскопки древнего Пскова. КСИИМК, вып. XXVII, 1949, жооп. 396 : 11—13; Шмидехельм, Городище Рыуге, тахв. V : 6—12.

nuste analüüs näitab, et kääbaskalmed tekkisid siin umbes 5. ja 6. sajandi vahetusel ning et neis seni teadaolevad panuste abil dateeritavad matused langevad peamiselt 6.—8. sajandisse. Me ei saa veel täpselt öelda, millal põletatud surnute matmine kääbastesse lakkas, sest nagu nägime, on enamik luupesi, ja nimelt kuhjatises esinevad pesad, ilma panusteta. Neid matuseid tuleb aga loomulikult pidada kääpa-alustest matustest hilisemateks ja arvata-vasti dateerida vähemalt ka veel 9. sajandisse. Lindora kääpad on näidanud, et siin pikkade ja ümmarguste kääbaste vanuse vahel erilist vahet ei ole, kuigi mujal seda on tähele pandud.⁸¹ Kagu-Eesti alal on küll seni kaevatud kääpaid liiga vähe selleks, et täpselt saaks piiritleda aega, millest nad pärinevad. Hoopis hilisemal ajal, 14.—15. sajandil, on mõnedesse Lindora ja Arniko kääbastesse kaevatud laibahaudu, millel siin lähemalt ei peatuta.

Kagu-Eesti kääbaste dateeringu suhtes jõudsimme nende leiumaterjali analüüsi põhjal järeldusele, et nad pärinevad I aastatuhande keskpaigast ja teisest poolest. Samal arvamisel Pihkva rühma kääbaste vanuse kohta on üldiselt olnud ka mitmed varemad uurijad. S. A. Tarakanova seisukoht, et need kääpad on siin hakanud tekkima juba 2.—3. sajandil, ei ole, nagu juba öeldud, küllalt põhjendatud.⁸²

Uurijad on ühisel arvamusel selles, et pikad ja nendega koos esinevad ümmargused kääpad kuuluvad kogu nende laial levikualal vanadest vene kroonikatest tuntud ida-slaavi krivitšite hõimudele. Arvesse võttes seda, et Kagu-Eestisegi I aastatuhande keskpaiku levinud kääpad on siin võõraks nähtuseks, millele kohalike vanemate muististe seas ei ole teada mingisuguseid eelastmeid, tuleb arvata, et kääbaste ilmumine Kagu-Eesti alale on põhiliselt seotud slaavlaste levimisega.⁸³ Ühtlasi on korduvalt viidatud asjaolule, et slaavi asustuse tekkimine Kagu-Eestis leiab kinnitust ka kohalikus keeles. Nimelt on lingvistide poolt kindlaks tehtud, et kääbaste levimise piirkond Kagu-Eestis langeb kaunis täpselt ühte eesti keele võru murde alaga, millel teatavasti võib märgata kaunis tugevat vene substraati. See ilmneb mitte ainult võru murde sõnavaras, mis sisaldab rohkesti venepäraseid laensõnu, vaid ka murde häälikulistest iseärasustes. Need venepäraseid joned on kõige tugevamad Pihkva ja Lämmijärve läänepoolse ranniku piirkonnas, nõrgenedes järjest lääne ja edela suunas. Nii sügavale võisid venepäraseid elemendid juurduda võru murdesse ainult pika-

⁸¹ Тараканова, Длинн. и удлиненн. курганы, lk. 84 jj.

⁸² Седов, Кривичи, lk. 49 j. Vt. ka eespool viide 78.

⁸³ Моора, Eesti rahva ja naaberahvaste kujunemisest, lk. 106 jj.; Trummal, Vene-slaavi elemendid, lk. 8; A. Moora, Peipsimaa etnilisest ajaloost. Ajaloolis-etnograafiline uurimus eesti-vene suhetest. Tallinn 1964, lk. 22 j.

ajalise eestlaste ja kriviitide kõrvuti ja segamini elamise tagajärjel.⁸⁴

Kriviitide hõimude konsolideerumise ala ja lähtekoht, kust algas nende liikumine põhja poole, pole aga seni veel lõplikult kindlaks tehtud. Võib arvata, et kriviitide liikumine oli üheks lüliks slaavlaste levimises lõunast, Dnepri alalt põhja poole. Siin põrkame aga kokku teatava ootamatusega. Nimelt on V. V. Sedov juhtinud tähelepanu asjaolule, et Pihkva rühma kääpad on mõnevõrra vanemad kui vastavad lõunapoolsed — Polotski ja eriti Smolenski rühma kalmed.⁸⁵ Tema on püüdnud seletada seda oletusega, et kriviitid on tulnud Pihkva järve ümbrusse Lääne-Valgevene ja Poola Rahvavabariigi piirialt, kus esineb pikki, kuid seni vähe uuritud kääpaid.⁸⁶ Kuigi Sedov otsib oma teooriale teatavat tuge ka keele andmeist — nimelt on vene keele vana-pihkva murdes ja poola keele murretes olemas mõningaid ühiseid jooni —, oleks siiski enneaegne opereerida tema hüpoteesiga enne kääbaste põhjalikku uurimist Poolas ja Valgevenes. Senistel andmetel arvatakse viimaseid Pihkva rühma kääpaist koguni hilisemaiks.⁸⁷ Küsimuse lõplik lahendamine vajab kääbaste täpsemaks dateerimiseks rohkem materjali kui seda meil seni kasutada on. Senine kasiin leiuvaines võimaldab nende vanust alles väga üldjooneliselt määrata.

Mujal esinevate pikkade kääbaste uurijad — V. V. Sedov, J. A. Schmidt jt. on juhtinud tähelepanu sellele, et nende kalmete ehituses ja inventaris, vaatamata selle vähesusele, ilmneb mitmesuguseid baltipäraseid elemente, eriti Smolenski ja Polotski kääbaste levimisalal. Siia kuuluvad näiteks teatavad Smolenski kääbastest leitud käe- ja kaelavõrud, hoburaudsõled, trapetsikujulised ripatsid, vööpandlad, hobusematused jne. Nimetatud uurijad arvavad, et seepärast ei saavat veel ka lahendatuks pidada pikkade kääbaste etnilist kuuluvust.⁸⁸ J. A. Schmidt leiab põhjendatult, et pikad kääpad on tekkinud nimelt ida-slaavi ja balti hõimude kokupuute alal. Selle kalmetüübi levik I aastatuhande teisel poolel

⁸⁴ Моора, Eesti rahva ja naaberahvaste kujunemisest, lk. 109 jj., eriti kaart joon. 19.

⁸⁵ Седов, Кривичи, lk. 53 jj.

⁸⁶ Sealsamas, lk. 56 jj., kaart joon. 3.

⁸⁷ П. Н. Третьяков, Древние городища Смоленщины. П. Н. Третьяков, Е. А. Шмидт, Древности Белорусского Понеманья, lk. 75. Vt. ka K. Musiałowicz'i retsensiooni nimetatud Sedovi artikli kohta: Rocznik Białostocki III, Białystok 1962, lk. 462 jj.

⁸⁸ Седов, Кривичи, lk. 60; Шмидт, Слоб. Глушица, lk. 188. On huvitav märkida, et nii suur vene ja naaberahvaste arheoloogiliste materjalide tundja, nagu A. A. Spitsõn, kes esimesena sidus kääpad kriviitide asustusalaga, muutis ometi mitu korda oma seisukohta nende kääbaste etnilise kuuluvuse küsimuses ning omistas nad kord leedulastele, kord jälle uuesti slaavlastele, siis isegi läänemeresoomlastele, lõpuks jälle leedulastele; Шмидт, Археол. память., lk. 112.

Dnepri ja Väina ülemjooksu alale, kus seni asusid balti hõimud, tähistab viimatinimetatud hõimude slaavistumist. Kuid kõnesolevate kääbaste kultuuris annab end veel tugevasti tunda baltipärane põhi.⁸⁹

Arvestades kääbaste ehituses ja leiuaaineses ilmnevat tugevat baltipärast substraati, võib pidada tõenäoliseks, et koos slaavlastega Kagu-Eestissegi tungis ka mõningaid juba teataval määral slaavistunud balti etnilisi elemente. Nagu eespool nägime, esineb siinseteski kääbastes tüüpilisi ida-baltipäraseid esemeid, nagu kelleksed Arniko kääbastes (joon. 4:2), pannal Lindora 9. kääpas (joon. 8:5) jm. Teiselt poolt on aga juba mitmed uurijad esile tõstnud Pihkva ala kääpaid, mille hulka laiemas mõttes kuuluvad ka Kagu-Eesti omad, kui omaette kalmerühma, mis mitmeti erineb lõunapoolsete alade kääbastest. Näiteks esineb neis järjekindlalt söe-tuhakiht, teatavaid erijooni kannab nende keraamika jne. Vahe lõunapoolsete (Polotski-Smolenski) kääbaste ja põhjapoolse (Pihkva) kääbaste rühma vahel seletub võib-olla sellega, et esimesed levisid põlisele ida-balti kultuuri alale, kuna teised kujunesid vanas läänemeresoome hõimude kultuuri keskkonnas.⁹⁰

Põhjusi, mis kutsusid esile ja võimaldasid kriviitide liikumist põhja poole, on oma töödes käsitletud H. Moora ja A. Moora.⁹¹ Nähtavasti olid kriviitid oma majanduse ja ühiskonnakorra arenmises jõudnud kaugemale kui nende põhjapoolsed balti ja soomeugri naabrid.

Kääbaste levikuala ulatus lääne ja põhja pool kohati ka üsna kivikalmete levikuala lähedusse.⁹² Kohtadest, kus kääpad ja kivikalmed asuvad üsna lähestikku, võib nimetada peale Loosi veel Põlva rajooni Ropka metsa Ahja jõe paremal kaldal Lääniste küla juures; sama rajooni Leevi küla, edasi «Kääpamäge» Leesmeti külas Kanepi ümbruses.

Slaavlaste tungimise põhja poole ning siia pikkade ja ümmarguste kääbaste ilmumise viivad uurijad, kes neid on käsitletud, ühendusse sugukondliku korra lagunemise nähtustega.⁹³ Torkab silma, et kirjeldatud kriviitide kalmistutel esinevad üksik- või väheste matustega ümmargused kääpad kõrvuti kollektiivsete matustega pikkade kääbastega. Kagu-Eestis ei saa senise materjali põhjal veel teha märgatavat ajalist vahet pikkade ja ümmarguste kääbaste vahel. Pealegi koosnevad siin mitmed pikad kääpad, nagu

⁸⁹ Шмидт, Археол. памятн., lk. 113.

⁹⁰ Моора, Eesti rahva ja naaberrahvaste kujunemisest, lk. 89.

⁹¹ Моора, Eesti rahva ja naaberrahvaste kujunemisest, lk. 106; Моора, Peipsimaa etnilisest ajaloost, lk. 23.

⁹² Vt. kivikalmete ja kääbaste levikukaarti Моора, Eesti rahva ja naaberrahvaste kujunemisest, joon. 17; Труммал, Slaavi-vene elemendid, lk. 4, joon. 1.

⁹³ Тараканова, Длинные и удлиненные курганы, lk. 90 jj.; Шмидт, Археол. памятн., lk. 113.

nägime, tegelikult kahest-kolmest ümmargusest kääpast. Kuigi selliselt ehitatud, ühise kattega kaetud ja ühise kraaviga piiratud kääbastesse maetud surnud olid tõenäoliselt isekeskis lähedaste sugulussidemetega seotud, peab ometi arvama, et Eesti alale ilmunud kriviititel oli seks ajaks sugukondlik kord juba põhiliselt lagunenu. Samuti on tõenäoline, et siia siirdunud rahvastik polnud etniliseltki päris ühtlane. Kohalikel eesti hõimudel oli sel ajal sugukondlik kord samuti lagunemas ja algas kogukondade kujunemine territoriaalsel alusel, millest võib anda tunnistust kollektiivsete tarandkalmete mahajätmine ja varandusliku diferentseerumise nähtuste ilmumine. Seda võib järeldada ka rea väiksemate linnuste tekkimisest, mis arvatavasti kuulusid ühiskonna rikkamatele peredele.⁹⁴ Ei ole võimatu, et selliste linnuste kerkimisele on mõningal määral mõju avaldanud ka kriviitide ekspansiooniga seotud rahunud ajad.

Eespool mainiti juba, et Kagu-Eesti kääbaste leidudevaesuse tõttu pole võimalik täpselt määrata nende kasutamise lõppu. Võib ainult öelda, et neist — kui mitte arvestada hoopis hilisemaid järeלטuseid — pole saadud esemeid, mis kuuluksid hilisemasse aega kui 9. (10.?) sajand.

Mujal toimub 9. sajandil kriviitide kääbaste ehitamisviisis märgatav muudatus. Ilmuvad väikesed madalad individuaalsete haudadega kääpad, kuhu alguses maetakse surnuid veel põletatult, kuid alates 10. sajandist juba põletamata. Ida pool Peipsi ja Pihkva järve jätkub tugev kriviitide ja nendega üha rohkem seguneva teise slaavlaste hõimuderühma — sloveenide — ekspansioon Pljussa ja Luuga jõe basseini, vadjalaste alale.⁹⁵ Ida pool Pihkva järve asuvad tšuudide hõimud on seks ajaks juba enamasti assimileerunud kriviitidega, nagu see oli juba varem toimunud idabalti hõimudega Valgevene ja Smolenski alal.

Kagu-Eestis toimus vastupidine protsess — slaavlaste assimileerumine eestlastega. Tüüpilisi hilisemaid slaavipäraseid laibamatustega kääpaid, nagu neid on teada näiteks juba lähimalt Peterseri-Irboska naaberalalt, me siit esialgu ei tunne.⁹⁶ Eestlaste tavalistest I aastatuhande lõpu — II aastatuhande alguse maa-alustest või kivikalmetest erineva matusepaiga leiame pikkade kääbaste levimisalal veel vaid Põlva raj. Metstes. Viiest seal asunud kääpast on 1895. a. läbi kaevatud kaks, kuna kolmandast saadi juhu-

⁹⁴ H. Мора, Muistsete linnuste uurimise tulemustest Eesti NSV-s. Muistsete asulad ja linnused, Arheoloogiline kogumik I. Tallinn 1955, lk. 71.

⁹⁵ В. В. Седов, Этнический состав населения северо-западных земель Великого Новгорода (IX—XIV вв.). СА XVIII, 1953, lk. 209 jj., kaardid joop. 5—9.

⁹⁶ Arvatavasti oli siiski selliseks hiliseks matusepaigaks Võru raj. Vastseliina ümbruses Luuska küla piirkonnas olev nn. žalniku tüüpi kääbastik, mis koosnes 26 väiksest, umbes 2-meetrise läbimõõduga, kiviringiga piiratud kääpast. Enamik neist on lõhutud. AI, Vastseliina muististe kirjeldus, lk. 6.

leiuna 2 odaotsa.⁹⁷ Need kiviringiga piiratud kääpad, mille läbimõõt oli 7,25—7,50 m ja kõrgus 1,0—1,4 m, on tähelepandavad selle poolest, et kummagi kääpa põhja oli maetud põletamata surnu (ühes kääpas mees, teises naine), kummagi kuhjatistest aga leiti põletushaud. Mehe luustiku juures oli rikkalikult panuseid — savinõu, prismakujuliste nuppudega hoburaudsõlg, 2 odaotsa, silmalappidega kirves, laieneva keskosaga spiraalsõrmus. Samasugune sõrmus oli ka selle kääpa pealmises põletushauas. Kõik need esemed kuuluvad eestlastele tüüpiliste I aastatuhande lõpu või II aastatuhande alguse hauapanuste hulka; näiteks on samasugune sõlg ja rootsuga odaots koos 11. sajandi saksa mündiga saadud eespool nimetatud Iila kivikalmest (Rakvere rajoonis).⁹⁸ Naise luustiku juurest leiti lõuaga kirves, traadiga mässitud noapea ja hõbeplaatidest pärja osi.⁹⁹ Selliste pärgade katkendeid on teada Eestist veel Viljandi ümbrusest Kuude kalmest¹⁰⁰ ja Rõuge linnuselt.¹⁰¹ Kuigi Metste kalmetes oli veel säilinud kääbaste vorm, näitavad panused ometi, et neisse maetud inimesed olid eestlastega juba täiesti assimileerunud.

Vaatamata sellele, et I aastatuhande keskpaiku Kagu-Eestisse tunginud slaavi rahvastiku element oli aastatuhande lõpuks eestlastega juba ühte sulanud, on mitu sajandit kestnud tihe kontakt kriviitidega ometi jätnud kustutamata jäljed eesti keele võru murdesse, mille rohkus ja intensiivsus oleksid mõistetamatud, kui arheoloogia ei pakuks meile eespool käsitletud kääbaste näol konkreetseid tõendeid muistsete eesti-slaavi suhete kohta.

⁹⁷ W. Bielenstein, Hügelgräber in Neu-Koiküll, Ksp. Pölve, Livland. Sb. GEG 1895, lk. 121 jj.; RK 678. Leiud AI 1947.

⁹⁸ Schmiedehelm, Ein münzdatierter jungeneisenzeitl. Grabfund aus Iila, joon. 6:1; 12:1.

⁹⁹ A. M. Tallgren, Zur Archäologie Eestis II, Acta et Commentationes Universitatis Dorpatensis B VIII 1, Dorpat 1925, joon. 80, lk. 61.

¹⁰⁰ Viljandi Rajoonidevahelises Koduloomuuseumis. RK 664.

¹⁰¹ Шмидехельм, Городище Рыуге, lk. 172.

КУРГАННЫЕ МОГИЛЬНИКИ В ЛИНДОРА И ДРУГИХ МЕСТАХ ЮГО-ВОСТОЧНОЙ ЭСТОНИИ

М. Х. ШМИДЕХЕЛЬМ

Резюме

Характерные для северо-западной части древнеславянской территории длинные курганы заходят также в юго-восточную Эстонию (рис. 1). Эти памятники, резко отличающиеся от каменных могильников и грунтовых погребений эстонцев, уже издавна стали привлекать внимание исследователей. Тем не менее они пока систематически мало изучены. В рукописях известного собирателя древностей Э. Ф. Кёрбера (1770—1850) сохранились сведения о разграбленном кладоискателями в 1799 году в Арнико (в теперешнем Пыльваском районе) кургане и зарисовки обнаруженной при этом погребальной урны (рис. 2)^{2*}. В 19 веке ряд курганов этого типа раскопали писатель-просветитель Ф. Р. Крейцвальд, профессор Тартуского университета Г. Лёшке и др.³⁻⁷ В 1839 г. в Лоози (современный Вырусский район) местный помещик Г. Ф. Липхарт вскрыл курган, содержащий конусообразную грудку камней, в вершине которой стояла глиняная урна (рис. 3). В связи с подготовкой предполагавшегося в 1914 г. во Пскове XVI археологического съезда археолог-любитель В. Н. Крейтон раскопал в дер. Обинитса (Овинчище) близ г. Печор один длинный и пять круглых курганов⁸.

В 1925 г. Х. А. Моора вскрыл 6 длинных и 5 круглых курганов в Арнико. В основании этих курганов, содержавших трупосожжения, прослеживалась прослойка серого, золистого песка. Курганы были бедны могильным инвентарем, за исключением одного погребения в 6 кургане, которое содержало несколько колокольчикообразных подвесок, тигелек и формочки для литья оловянных бляшек и пр. (рис. 4)¹¹.

Линдораский могильник расположен в 18,5 км к востоку от г. Выру, на песчаной, поросшей сосновым лесом береговой террасе древней долины, которая здесь достигает ширины 1 км и по которой ныне протекает р. Раагоя, небольшой приток впадающей в Псковское озеро р. Пимжы. Курганы тянутся здесь в два ряда параллельно названной речке Раагоя (рис. 5, 6). В 1951 г. Х. А. Моора вскрыл здесь 3 длинных кургана (№№ 13, 16, 18) и автор настоящей статьи в 1959—1961 гг. — два длинных и три круглых кургана (№№ 11, 12, 9, 10, 15-а). Курганы были окружены ровиком. Их насыпь состояла из желтого песка с вкраплениями угольков и золы. В основании всех исследованных курганов имелась черновато-серая зольно-угольная прослой-

* Сноски см. в эстонском тексте.

ка мощностью 10—15 см, свидетельствующая о том, что намеченная для постройки кургана площадь предварительно выжигалась.

13 курган (табл. I). Разрез А—В показывает, что зольно-угольная прослойка в восточной части кургана обрисовывает впадину — контуры проходившего здесь ровика. Менее определенно видны следы впадины также в западной части кургана. По-видимому, по крайней мере восточный конец кургана первоначально представлял собой небольшую круглую насыпь. В северной части кургана обнаружилось трупосожжение. К западу от линии разреза Е—F было много костей, разбросанных в песке. В насыпи имелись остатки нескольких поздних трупоположений, при которых были найдены бронзовый крестик, кольцеобразная пряжка и другие предметы, датируемые 14—15 вв.

16 курган (рис. 7). I трупосожжение (в восточной части кургана) содержало, помимо человеческих костей, также конские. Могильный инвентарь этого погребения составляли бронзовое колечко, фрагмент железной продолговатой бляшки, фрагмент бронзовой пинцетки и кресало (рис. 8 : 4, 1). II трупосожжение содержало лишь мало костей и несколько незначительных фрагментов бронзовой проволоки. Ров, окружавший курган, оказался прерванным в середине южного подножия насыпи, а концы его заворачивались на север дугообразно в противоположную сторону. Создается впечатление, что мы имеем здесь дело с двумя небольшими курганами, выстроенными один возле другого и впоследствии слившимися в один длинный курган.

18 курган (рис. 9) содержал два трупосожжения. Около I погребения было найдено два маленьких куска железа. Во II погребении, обнаруженном непосредственно под дерновым покровом, имелась бронзовая спиралька.

11 курган (табл. II). Зольно-угольная прослойка, как показывает продольный разрез А—В, образует в западной части кургана следы двух расположенных рядом ровиков. Из этого можно заключить, что 11 курган сложился из двух курганов, небольшого круглого на западном конце и немного продолговатого на востоке. Курган содержал 22 трупосожжения, обозначенных на плане римскими цифрами. Только цифрой «III» обозначено скопление углей без костей. Большинство погребений располагалось в зольно-угольной прослойке и уходило в виде небольших ямок в грунт. В насыпи находились I и II погребения, а VII погребение состояло из большого количества пережженных костей, разбросанных в песке на площади диаметром 2,5—3 м и на глубине от 10 до 90 см. Под обозначенным на плане V погребением лежало XII погребение. В юго-восточной части кургана, на глубине 105 см стояла глиняная урна, содержащая пережженные детские кости и бронзовую спиральку. Большинство находок из 11 кургана состояло из черепков

керамики, спиралек и фрагментов большей частью неопределенных металлических предметов. Можно отметить фрагмент спирального перстня и небольшую бляшку из IX погребения (рис. 8:3, 6), а также фрагмент ножа из XIV погребения (рис. 8:7). На дне рва лежала железная коса (рис. 10).

12 курган имел длину 18 м и ширину до 8 м. Зольно-угольная прослойка обнаружилась на глубине 40—50 см. Этот курган образовался также из двух курганов — круглого на западном конце и сросшегося с ним немного продолговатого на востоке.

В средней части кургана, в его основании, была воронкообразная яма, заполненная остатками кострища, среди которых нельзя было обнаружить костей (кости были полностью сожжены?). Других погребений в этом кургане не было.

9 курган (рис. 11), круглый, примыкал с востока к 11 кургану. На его вершине имелась кладоискательская яма глубиной до 60 см, которой отчасти было разрушено центральное (IV) трупосожжение. В выброшенных из ямы остатках этого погребения была найдена бронзовая поясная пряжка (рис. 8:5). Курган содержал, кроме того, еще четыре трупосожжения без сопровождающего инвентаря.

10 курган (рис. 12), круглый, содержал примерно в центре на глубине 50 см остатки трупосожжения с углями (I), а среди них бронзовую бусину (рис. 8:2) и две спиральки. Несколько глубже стояла большая глиняная урна (табл. V:2), в которой имелись пережженные детские кости и 12 сплавившихся стеклянных и бронзовых бусин. Под урной было также немало костей (III) и углей, а саму урну подпирало несколько небольших камней. Курган содержал еще два трупосожжения (II и IV) без могильного инвентаря.

15-а курган представлял собой северо-восточную часть 15 «комбинированного» кургана, состоявшего из продолговатой насыпи в середине и по круглой на концах. По своему строению этот курган не отличался от предыдущих. Зольно-угольная прослойка залегала на глубине 70—80 см. Из семи трупосожжений, обнаруженных в этом кургане, одно находилось в его основании, остальные в насыпи. Выяснилось, что этот круглый курган первоначально был окружен узким ровиком, который ясно выступал под насыпью в месте его соприкосновения со средней, продолговатой частью кургана. Кроме того, весь этот комбинированный курган был обведен общим, более широким рвом.

Курганы юго-восточной Эстонии по своему общему характеру непосредственно примыкают к псковской группе длинных курганов. Эта группа в некоторых отношениях отличается от более южных групп — полоцкой и смоленской³⁰. Исследование длинных курганов в Линдора показало, что эти курганы (в част-

ности 11, 12, 15 и 16 курган) возникли путем срастания двух-трех меньших, насыпанных в один ряд круглых или овальных курганов. Каждая первоначальная насыпь была обведена ровиком. В связи с последующими захоронениями ряд курганов получал подсыпку, выравнивался, был обведен новым, общим ровиком и превращался в единый длинный курган.

Если не считать поздних труположений в 13 кургане, то в Линдора, как и в других длинных и круглых курганах юго-восточной Эстонии, встречаются исключительно только трупосожжения. Пережженные кости погребались в небольших ямках вместе с остатками кострища или же без них, а иногда просто разбрасывались в песке. В Линдора было обнаружено два детских погребения в урнах. Урновые погребения известны также из некоторых других курганных могильников юго-восточной Эстонии: из Арнико, Лоози, Варбузе, Обинитса и др.^{2, 4, 7, 8}.

Имеются сведения о том, что на некоторых могильниках, например, в Лоози, курганы прежде имели у подножия венцы из камней, а иногда были и выложены камнями. Вскрытый в 1839 г. в Лоози курган заключал конусообразное ядро из камней (рис. 3). Центральное каменное сооружение имели также некоторые курганы в Псковской области⁴⁰. Применение камней для постройки курганной насыпи связывалось иногда с эстонскими каменными могильными сооружениями. Однако скорее в этом можно отметить черту, сближающую рассматриваемые курганы с восточно-литовскими курганами середины I тыс. н. э., с которыми их связывает и ряд других особенностей — зольная прослойка, конские погребения, некоторые типы инвентаря и пр.^{41, 42}.

Керамика представлена в наших курганах главным образом большими толстостенными, слабо обожженными урнами из глины с содержанием крупной дресвы (табл. V : 2)⁴⁵. Встречаются и урны меньших размеров из глины с примесью мелкой дресвы (табл. V : 1). В Арнико и Лоози были найдены урны с валиком ниже венчика (рис. 2 и табл. VI : 2). Аналогии всем этим урнам имеются среди керамики курганных могильников Псковской и Великолукской областей^{48, 53, 55}. В то же время эти урны имеют некоторое сходство и с грубой керамикой псковских городищ (Псков, Камно) и с родственной ей керамикой городищ середины и второй половины I тысячелетия юго-восточной Эстонии (Пээду, Рыуге, нижние слои городищ Тарту и Отепя и др.)^{51, 52}. В описанных курганах встречаются также фрагменты меньших сосудов, иногда с хорошо заглаженной поверхностью (табл. VI : 1), которые, вероятно, служили вместилищами съестных припасов. Они соответствуют местной потребительской керамике, находимой в поселениях и на городищах.

Точная датировка курганов представляет затруднения вслед-

ствие скудости их инвентаря. Лишь отдельные находки дают в этом отношении некоторую опору.

Пряжки типа рис. 8 : 5 известны также из некоторых длинных курганов Псковщины и Западной Белоруссии⁶². На основании западно- и восточнобалтийских аналогий нашу пряжку можно отнести примерно к 7 веку н. э.

Среди блоковидных кресал, найденных в Прибалтике, линдораское кресало (рис. 8 : 1) является уникальным по своему железному ободку. В общем каменные кресала имели широкое распространение во всех странах, прилегающих к Балтийскому морю. На территории примыкающей с востока к Прибалтике, найдены только единичные экземпляры^{64, 66}. В восточной Прибалтике они были в употреблении преимущественно в 6—7 веках⁶⁷.

Пинцетка того же типа, что в Линдора (рис. 8 : 4), найдена в каменном могильнике в Ябара на северо-востоке Эстонии и может быть отнесена к 5—6 векам^{71, 72}. Единичные пинцетки несколько иного типа известны также из курганов Верхнего Подвинья и Смоленщины⁷³.

Коса-горбуша (рис. 10) является по форме промежуточной между широкими косами середины I тысячелетия, встречаемыми в западной Литве⁷⁵, и обычными длинными, узкими косами начала II тысячелетия н. э.⁷⁶ Трудно сказать, связана ли наша коса с одним из погребений в кургане или только случайно попала в ровик данного кургана. Во всяком случае она могла попасть туда только до того, как ров был засыпан.

Немногочисленные предметы, найденные в других курганных могильниках юго-восточной Эстонии в общем подтверждают датировку этих памятников серединой и второй половиной I тысячелетия н. э. Сюда относятся колокольчикообразные подвески (рис. 4 : 2), представлявшие собой в 7—8 вв. типичную составную часть латгальских женских украшений⁷⁷; бляшки-скобочки (рис. 4 : 1), обычные в курганах псковской группы⁷⁸, а также принадлежности оловолитейщика (рис. 4 : 3), часто встречаемые на городищах и поселениях второй половины I тысячелетия^{79, 80}.

Инвентарь длинных и более или менее одновременных с ними круглых курганов юго-восточной Эстонии показывает, таким образом, что этот тип погребальных сооружений появился здесь примерно на рубеже 5—6 веков и бытовал главным образом в течение 6—8 веков.

Появление на юго-востоке Эстонии описанных курганных могильников связано с продвижением на север славянских племен. Длинные курганы, как известно, приписываются кривичам. Лингвистами установлено, что наличие славянского, а местами смешанного эстонско-славянского населения на юго-восточной окраине Эстонии оставило также заметные следы в местном

наречии эстонского языка. Территория распространения курганных могильников здесь почти полностью совпадает с ареалом распространения вырусского диалекта эстонского языка, который по сравнению с остальными эстонскими диалектами воспринял больше всего славянских элементов^{83, 84*}.

Исходная территория кривичей пока еще окончательно не установлена. Гипотезу В. В. Седова о том, что их распространение началось в пограничной полосе между Западной Белоруссией и Польской Народной Республикой, еще нельзя считать доказанной⁸⁵⁻⁸⁷.

Новые материалы, накопившиеся по длинным курганам более южных групп, заставили исследователей (В. В. Седова, Е. А. Шмидта) обращать все больше внимания на наличие в вещественном материале длинных курганов сильного балтийского субстрата, что, по-видимому, объясняется расселением славян на территориях, заселенных до этого балтийскими племенами (Верхнее Приднепровье и Верхнее Подвинеье). Длинные курганы являются, таким образом, частично как бы могильными памятниками славянизированных балтов⁸⁸. Поэтому можно полагать, что и на территорию Эстонии вместе с кривичами проникли и некоторые балтийские элементы. Известные различия, имеющиеся между курганами псковской и более южных групп, объясняются, по всей вероятности, тем, что в отличие от последних курганы псковской группы распространились на территории, ранее заселенной прибалтийскофинскими племенами. Возможно, что с беспоконными временами массового продвижения славян на север связано и возникновение примерно в середине I тысячелетия н. э. именно в юго-восточной части Эстонии ряда типичных небольших городищ⁹⁴.

Захоронения в курганных могильниках в юго-восточной Эстонии прекращаются, по-видимому, на рубеже 9—10 веков. К более позднему времени здесь относится только небольшая группа круглых курганов в Метсте Пылваского района⁹⁷. Однако, эти курганы, имеющие диаметр около 7,5 м и окаймленные у подножия каменным венцом, отличаются по своему характеру от описанных выше ранних курганов. К этому времени славяно-балтийские элементы, проникшие на территорию современной Эстонии, по существу уже слились с эстонским населением.

* Х. А. Мора, Вопросы сложения эстонского народа и некоторых соседних народов в свете данных археологии. Вопросы этнической истории эстонского народа. Таллин 1956, стр. 125 и сл., 128 и сл., рис. 19.

DIE HÜGELGRÄBER IN LINDORA UND AN ANDEREN ORTEN SÜDOSTESTLANDS

M. SCHMIEDEHELM

Zusammenfassung

Aus Lang- und Rundhügeln bestehende Grabanlagen von slawischen Typen, deren Verbreitung vornehmlich die Gebiete östlich und südlich vom Pskower See bis an den Oberlauf des Njemen und des Dnepr umfasst, finden sich auch im angrenzenden südöstlichen Teil Estlands (Abb. 1). Diese Hügelgräber, die sich von den üblichen Grabanlagen der Esten — den Steinsetzungs- und Flachgräbern — scharf unterscheiden, haben zwar seit lange die Aufmerksamkeit der Forscher auf sich gelenkt, sind aber trotzdem bisher nur wenig fachgemäss erforscht. In den Manuskripten des bekannten Aufklärers und Sammlers E. Ph. Körber (1770—1850) haben sich Aufzeichnungen über Schatzgräberei (1799) in den Hügelgräbern von Arniko (heut. Bezirk Põlva) und Zeichnungen einer bei dieser Gelegenheit gefundenen Urne (Abb. 2) erhalten.^{2*} Im 19. Jh. sind eine Reihe Hügelgräber von dem Verfasser des Kalevipoeg-Epos F. R. Kreutzwald, wom Universitätsprofessor G. Loeschke, einigen Gutsbesitzern und anderen untersucht worden.^{3, 4, 6, 7} U. a. hat der Gutsbesitzer G. v. Liphart im J. 1839 in Loosi, unweit der Stadt Võru, ein Hügelgrab aufgedeckt, welches einen kegelförmigen Kern aus Steinen und in dessen Spitze eine Urne barg (Abb. 3). Im J. 1914 hat der russische Liebhaber-Archäologe W. N. Kreiton einen länglichen und 3 runde Hügel beim Dorf Obinitsa unweit der Stadt Petschory aufgedeckt.⁸

Im J. 1925 untersuchte H. Moora 6 Lang- und 5 Rundhügel in Arniko. Die Hügel enthielten Brandbestattungen und in allen liess sich unter der Aufschüttung eine Asche-Kohlenschicht beobachten. Die Brandgräber waren an Beigaben arm mit Ausnahme eines im 6. Hügel, welches Glöckchenanhänger, einen Schmelztiegel und Gussformen für kleine zinnerne Schmuckplättchen lieferte (Abb. 4).¹¹

Die Hügelgräber von Lindora befinden sich 18,5 km östlich von der Stadt Võru auf einer sandigen, mit Kiefernwald bestandenen Terrasse eines bis 1 km breiten Urstromtales, in dem der Raagoja-Bach, ein Nebenfluss des sich in den Pskower See ergiessenden Piusa-Flusses fliesst. Die Hügelgräber ziehen sich in ost-westlicher Richtung parallel dem Bache hin (Abb. 5, 6). Im J. 1951 wurden in Lindora von H. Moora drei Langhügel (No. No. 13, 16, 18) und 1959—1961 vom Verf. zwei Lang- und 3 Rundhügel (No. No. 11, 12, 9, 10, 15a) untersucht. Alle Hügel waren von einem

* Die Fussnoten s. im estnischen Text.

kleinen Graben umgeben. Die Aufschüttung bestand aus gelbem, mit Brandspuren durchsetztem Sand. Unter der Aufschüttung, etwa in der Höhe des ursprünglichen Bodens, lagerte eine 10—15 cm starke schwärzlich-graue Brandschicht, welche davon zeugt, dass der für die Anlage des betreffenden Hügelgrabes gewählte Platz zuvor ausgebrannt wurde.

Hügel 13 (Taf. I). Im Querschnitt A—B ist im östlichen (weniger deutlich auch im westlichen) Teil des Hügels eine Einsenkung der obenerwähnten Brandschicht zu beobachten, wohl die Spur eines ursprünglichen Grabens. Somit bildete zum mindesten der östliche Teil dieses Langhügels anfangs einen kleinen runden Hügel für sich. Der nördliche Teil des Hügels enthielt eine Brandbestattung. Westlich vom Querschnitt E—F fanden sich gebrannte Knochen zerstreut im Sande. In der Aufschüttung kamen Reste unverbrannter Leichen mit Beigaben des 14.—15. Jh. zum Vorschein (Kreuzanhänger, Ringfibel u. a.).

Hügel 16 (Abb. 7). Die auf dem Plan mit «I» bezeichnete Brandbestattung enthielt ausser menschlichen Knochen auch Pferdeknochen und einige Beigaben: einen kleinen Bronzering, das Bruchstück eines länglichen eisernen Beschlages, das Bruchstück einer Pinzette aus Bronze und einen Feuerschlagstein (Abb. 8 : 4, 1). Die II. Brandbestattung lieferte nur wenig Knochen und einige Stückchen Bronzedraht. Der den Hügel umgebende Graben war im Süden unterbrochen, wobei seine Enden sich in entgegengesetzter Richtung bogenartig nach Norden fortsetzten. Man gewann hier den Eindruck von zwei nebeneinanderstehenden kleineren Hügeln.

Hügel 18 (Abb. 9) enthielt zwei Brandbestattungen. Unweit der I. fanden sich zwei kleine Stückchen Eisen; die II. Brandbestattung, unmittelbar unter dem Rasen, barg ein Spirälröhrchen aus Bronze.

Hügel 11 (Tafel II). Die übliche Brandschicht bezeichnet im Querschnitt A—B die Spuren von zwei aneinanderstossenden Gräben. Scheinbar ist dieser Langhügel aus dem Verschmelzen zweier kleineren Hügel — einem runden im Westen und einem etwas länglichen im Osten — entstanden. Dieser Langhügel enthielt insgesamt 22 Brandbestattungen, welche auf dem Plan mit römischen Ziffern bezeichnet sind. Bloss die Zahl «III» bezeichnet ein Kohlenhäufchen ohne Knochen. Die meisten Bestattungen traten am Boden des Hügels, in der Brandschicht, zu Tage und reichten in kleinen Gruben noch tiefer in den Boden hinein. Die VII. Bestattung bestand aus einer grossen Menge gebrannter Knochen, welche im Umkreise von etwa 2,5—3 m in der Tiefe von 10—90 cm im Sande verstreut waren. Unter dem V. Brandgrab lag noch ein zweites (XII). In der Aufschüttung lagen bloss die Knochenhäufchen I und II. Im südöstlichen Teil des Hügels stand in 105 cm Tiefe eine Urne, welche die gebrannten Knochen eines Kindes und

ein bronzenes Spirälröhrchen enthielt. Im IX. Brandgrab fanden sich das Bruchstück eines Spirälfingerriuges sowie ein kleiner Beschlag aus Bronze (Abb. 8 : 3, 6) und im XIV. Grab die Spitze einer eisernen Messerklinge (Abb. 8 : 7). Die Mehrzahl der Beigaben bestand jedoch aus Tongefässscherben, Spirälröhrchen und kleinen Bruchstücken von unbestimmbaren Metallgegenständen. Am östlichen Ende des Hügels lag am Boden des Grabens die Klinge einer eisernen Sense (Abb. 10).

H ü g e l 12 hatte eine Länge von 18 m und eine Breite bis 8 m. Die Brandschicht zeigte sich in 40—50 cm Tiefe. Der westliche Teil des Hügels bildete ursprünglich eine kleine runde Aufschüttung für sich, welche später mit dem östlichen, etwas länglichen Teil des Hügels verschmolzen war. Im mittleren Teil des Hügels fand sich als einziges Grab (?) eine trichterförmige Grube, die mit Kohlen und Asche angefüllt war (die Knochen zu Asche verbrannt?).

H ü g e l 9 (Abb. 11) stiess unmittelbar an das Hügelgrab 11. In der Mitte dieses runden Hügels befand sich eine von Schatzgräbern herrührende Grube von 60 cm Tiefe, durch welche das zentrale Brandgrab (IV) zum Teil zerstört worden war. Aus diesem stammt eine bronzene Schnalle (Abb. 8 : 5), welche unter den aus der Grube herausgeworfenen und auf dem Hügel verstreuten Überresten der Brandbestattung zum Vorschein kam. Der Hügel enthielt noch vier weitere Brandgräber ohne Beigaben.

H ü g e l 10 (Abb. 12) enthielt etwa im Zentrum, 50 cm tief, verstreute gebrannte Knochen (I) mit Kohle, darunter eine Perle (Abb. 8 : 2) und zwei Spirälröhrchen aus Bronze. Etwas tiefer stand eine grosse Urne (Taf. V : 2), in welcher sich die Brandknochen eines Kindes und 12 verschmolzene Perlen aus Glas und Bronze fanden. Unter der Urne lagen Kohlen, gebrannte Knochen (III) und einige kleine Steine. Ferner barg der Hügel noch zwei Brandgräber (II und IV).

H ü g e l 15a. Dieser runde Hügel bildete den nord-östlichen Teil der Grabanlage 15, welche aus einem länglichen Hügel in der Mitte und je einem runden an den Enden bestand. In seinem Aufbau glich dieser Hügel den vorigen. Die Brandschicht lag in 70—80 cm Tiefe. Von den sieben Brandbestattungen dieses Hügelgrabes befand sich eine im Boden des Hügels, die übrigen in der Aufschüttung. Es liess sich feststellen, dass dieser Hügel ursprünglich von einem schmalen Graben umringt war, welcher deutlich zwischen ihm und dem an ihn im Südwesten stossenden länglichen Hügel zu erkennen war. Ausserdem hatte man später die ganze Anlage mit einem gemeinsamen breiteren und tieferen Graben umgeben.

Ihrem allgemeinen Charakter nach entsprechen die Hügelgräber Südostestlands denen der Pskowschen Gruppe, welche sich in mancher Hinsicht von den Hügelgräbern der Polotsker und

Smolensker Gruppe unterscheiden.³⁰ An den in Lindora untersuchten Hügelgräbern lies sich feststellen, dass die Langhügel (insbesondere die No. No. 11, 12, 15, 16) meistens durch Verschmelzen von je 2—3 kleinen, runden oder etwas länglichen Hügeln entstanden sind, von denen ein jeder anfangs von einem kleinen Graben umringt war. Letzten Endes wurden die zusammengehörenden Hügel mit einem gemeinsamen Graben umgeben und das ganze von neuem mit Sand überschüttet, wobei auch die Einsenkungen zwischen den einzelnen Teilen des so entstandenen Langhügels ausgeglichen wurden.

Abgesehen von einigen späten Nachbestattungen herrschte in den Hügelgräbern ausschliesslich Brandbestattung (Knochenhäufchen in kleinen Gruben mit oder ohne Kohlen und Asche, auch im Sande verstreute Knochen). Ferner ergaben die Hügelgräber in Lindora zwei Kinderbestattungen in Urnen. Auch in einigen anderen Hügelgräbern Südostestlands sind Urnen entdeckt worden (in Arniko, Loosi, Varbuse, Obinitza u. a.).^{2, 4, 7, 8}

Es haben sich Angaben erhalten, dass manche Hügelgräber (vornehmlich in Loosi) ehemals mit einem Steinkreis umgeben und z. T. auch mit Steinen bedeckt gewesen sind. Der im J. 1839 aufgedeckte Hügel in Loosi (Abb. 3) enthielt einen Steinkegel ähnlich einigen Hügelgräbern im Pskowschen Gebiet.⁴⁰ Die Verwendung von Steinen bei der Anlage von Hügelgräbern ist manchmal als Beeinflussung seitens der estnischen Steinsetzungsgräber aufgefasst worden. Diese Erscheinung dürfte aber unsere Hügelgräber eher mit den aus der Mitte des 1. Jahrtausends u. Z. stammenden ostlitauischen Grabhügeln verbinden. Zudem weisen sie mit den litauischen Hügelgräbern auch in anderer Hinsicht gemeinsame Züge auf (die Brandschicht, Pferdebestattungen, manche Typen von Beigaben).^{41, 42}

Die Keramik ist in den südostestnischen Hügelgräbern vornehmlich durch grosse, dickwandige, schwach gebrannte Urnen vertreten, die aus Ton mit Beimischung von groben Quarzkörnern angefertigt worden sind (Taf. V : 2).⁴⁵ Eine Urne aus Arniko und eine andere aus Loosi sind an der Schulter mit einem Wulst verziert (Abb. 2, Taf. VI : 2). Es kommen auch kleinere Urnen aus mit feineren Quarzkörnern durchsetztem Ton vor (Taf. V : 1). Allen diesen Urnen entsprechende Gefässe sind aus den Hügelgräbern der Gebiete Pskow und Welikije Luki bekannt^{48, 53, 55}. Zugleich haben diese Urnen eine gewisse Ähnlichkeit mit der groben Keramik von den Burgbergen Pskow und Kamno, die aus der Mitte und der zweiten Hälfte des 1. Jahrtausends stammen. Auch die Tonware der gleichzeitigen südostestnischen Burgen (Peedu, Rõuge u. a.) steht ihnen nahe.^{51, 52} In den Hügelgräbern finden sich ausserdem noch Scherben von kleinen dünnwandigeren, manchmal gut geglätteten Gefässen, die den Toten scheinbar mit Nahrung beigegeben worden sind (Taf. VI : 1). Diese Gefässe entspre-

chen der örtlichen, in den Burgen und Siedlungen vertretenen Gebrauchskeramik.

Der Mangel an Beigaben erschwert eine genaue Datierung der Hügelgräber. Bloss einige Fundstücke bieten hierin eine gewisse Stütze.

Nierenförmige Schnallen wie Abb. 8 : 5 sind auch in einigen Hügelgräbern der Pskowschen Gruppe und Westbeloruslands gefunden worden.⁶² Schnallen von dieser Art waren bei den west- und ostbaltischen Stämmen beliebt. Unser Stück kann etwa ins 7. Jh. datiert werden.

Der Feuerschlagstein (Abb. 8 : 1) ist durch seinen eisernen Reif bisher im Baltikum unikal. Die Feuerschlagsteine haben eine weite Verbreitung in allen Ländern um die Ostsee, östlicher sind sie dagegen nur vereinzelt gefunden worden.^{64, 66} Im Ostbaltikum waren sie hauptsächlich im 6.—7. Jh. im Gebrauch.⁶⁷

Eine Pinzette vom Typus Abb. 8 : 4 ist in Nordostestland, in der Steinsetzung Jäbara gefunden worden. Solche Pinzetten können in das 5.—6. Jh. datiert werden.^{71, 72} Vereinzelt sind Pinzetten einer etwas anderen Form in den Hügelgräbern an der oberen Dwina (Düna) und in denen der Smolensker Gruppe gefunden worden.⁷³

Die Sense (Abb. 10) vertritt eine Übergangsform zwischen den breiten westlitauischen Sensen der Mitte des 1. Jahrtausends⁷⁵ und den gewöhnlichen schmalen langen Sensen aus dem Anfang des 2. Jahrtausends.⁷⁶ Es lässt sich nicht sagen, ob unsere Sense mit den Bestattungen zusammenhängt oder auf andere Weise in den Graben gelangt ist. Jedenfalls muss der Graben zur Zeit, als die Sense in diesen geriet, noch offen gestanden haben.

Die spärlichen, in den übrigen Hügelgräbern Südostestlands gefundenen Beigaben bestätigen im allgemeinen die Datierung dieser Grabart ins 6.—9. Jh. Hierher gehören die glöckchenförmigen Anhänger (Abb. 4 : 2), welche einen charakteristischen Bestandteil des letgallischen Frauenschmuckes des 7.—8. Jh. bieten.⁷⁷ Aus derselben Zeit stammen die kleinen klammerartigen Beschläge (Abb. 4 : 1), die in den Pskowschen Hügelgräbern recht gewöhnlich sind.⁷⁸ Auch verschiedenes Giesserwerkzeug (Abb. 4 : 3) ist unter den Funden von Burgbergen und Siedlungen der zweiten Hälfte des 1. Jahrtausends häufig vertreten.^{79, 80}

Somit zeigen die Beigaben der Langhügel und der mit diesen mehr oder weniger gleichzeitigen runden Hügelgräber, dass diese Gräberart in Südostestland im 5.—6. Jh. aufzutreten beginnt, in der Hauptsache aber dem 6.—8. Jh. angehört.

Das Auftreten von Hügelgräbern in Südostestland ist mit dem Vordringen slawischer Stämme verbunden. Die Langhügel werden allgemein den aus den russischen Chroniken bekannten Stämmen der Kriwitschen zugeschrieben. Die Sprachforschung hat festgestellt, dass die Anwesenheit einer slawischen, und stellenweise einer gemischten estnisch-slawischen Besiedlung im Südosten Estlands

auch im örtlichen estnischen Dialekt merkliche Spuren hinterlassen hat. Nämlich deckt sich das Areal der Ausbreitung der Lang- und Rundhügel im südöstlichen Estland beinahe vollständig mit der Verbreitung des südöstlichen (võruschen) Dialektes der estnischen Sprache, welcher im Vergleich mit den übrigen estnischen Dialekten in sich bekanntlich am meisten slawische Elemente aufgenommen hat^{83, 84}. Der Ausgangspunkt des Vordringens der Kriwitschen lässt sich noch nicht endgültig feststellen. Die Hypothese von V. V. Sedov, der zufolge diese Bewegung im Grenzgebiet zwischen Belorussland und Polen seinen Anfang genommen hätte, kann noch nicht als bewiesen gelten.⁸⁵⁻⁸⁷

Neues Material aus den Langhügeln der südlicheren Gruppen hat die Aufmerksamkeit der Forscher (V. V. Sedov, E. A. Schmidt) immer mehr auf das Vorhandensein in der Kultur der Langhügel eines starken baltischen Substrats gelenkt, welcher scheinbar darin seine Erklärung findet, dass die Slawen sich auf Gebiete ausbreiteten, welche bis dahin von baltischen Stämmen besiedelt waren (am Oberlauf der Dwina und des Dnepr). Somit seien die Lang- und Rundhügel gewissermassen als Denkmäler slawisierter baltischer Stämme aufzufassen.⁸⁸ Es ist daher anzunehmen, dass mit den Kriwitschen auch einige baltische ethnischen Elemente nach Südostestland eindringen. Die Unterschiede, welche sich zwischen den Hügelgräbern der Pskowschen und denen der südlicheren Gruppen beobachten lassen, beruhen wohl darauf, dass die Hügelgräber der erstgenannten Gruppe sich in einem Gebiet verbreiteten, welches seit alters her von ostseefinnischen Stämmen besiedelt war. Es ist möglich, dass das Aufkommen gerade in Südostestland einer Anzahl kleiner Burgen⁹⁴ in der zweiten Hälfte des I Jahrtausends mit den unruhigen Zeiten der Slawenbewegung in Verbindung steht. Die Bestattung in Hügelgräbern hörte scheinbar etwa um die Wende des 9.—10. Jahrhunderts auf. Aus späterer Zeit ist bisher in Südostestland bloss eine kleine Hügelgruppe in Metste, Gebiet Põlva bekannt.⁹⁷ Diese mit Steinkreisen umgebenen runden Hügel von ca 7,5 m Durchmesser haben jedoch bereits einen ganz anderen Charakter als die oben behandelten frühen Hügelgräber. Zu dieser Zeit hatten sich die slawisch-baltischen Einwanderer bereits im wesentlichen in der estnischen Bevölkerung aufgelöst.

ИЗ ЭТНИЧЕСКОЙ ИСТОРИИ ВОДИ И ИЖОРЫ

Х. А. и А. Х. МООРА

Название *водь* (*Вочкая область*) впервые встречается в 11 веке в Новгородском «Уставе о мостѣх»¹. В то время основная часть води обитала между низовьем реки Луги и современной Гатчиной, на Ижорском плато (которое, таким образом, правильнее было бы называть Водским плато). Однако раньше, в I тысячелетии, территория расселения водских племен была намного шире и охватывала также восточное побережье Чудского озера, по меньшей мере до 30 километров к югу от современного Гдова (см. рис. 14 : 4)². Как далеко к востоку от Чудского озера простиралась территория расселения води, мы еще не знаем.

В языке северной води, жившей на Ижорском плато, лингвисты выделяют два диалекта: западный и восточный³. Следовательно, северная водь в прошлом распадалась не менее, чем на два племени. Будем условно называть эти племена северо-западным и северо-восточным. Водь, жившую в окрестностях Гдова, можно называть соответственно третьим, южным племенем.

Как известно, из всех прибалтийскофинских языков водские диалекты наиболее близки к северо-восточному или прибрежному диалекту эстонского языка, являясь, по существу, непосредственным восточным продолжением этого диалекта. Очевидно, это родство следует объяснять общим происхождением соответ-

¹ J. A. Sjögren, Die Syrjänen; *idem*, Über die finnische Bevölkerung des St.-Petersburgischen Gouvernements und den Ursprung des Namens Ingermannland. Joh. Andreas Sjögrens gesammelte Schriften, Bd. I, St.-Petersburg 1861, стр. 345, 557 и сл.

² Уже известный эстонский лингвист М. Веске писал: «В древности территория расселения води доходила ближе к Чудскому озеру, чем теперь, и через Чудское озеро водь общалась с эстонцами [уезда] Тартумаа. Для этого утверждения я имею доказательства». (Журнал «Ота Маа», 1894, № 8, стр. 173.)

³ P. Ariste, Tänäpäeva vadjalastest (О современной води). Etnograafia Muuseumi Aastaraamat XVII, Tartu 1960, стр. 207.

ствующих племен. Некоторые языковеды склонны даже думать, что водские племена или большая часть из них сравнительно поздно, лишь в I тысячелетии, пришли из северо-восточной Эстонии на позднейшую территорию своего расселения⁴. Это предположение представляется однако недостаточно обоснованным. Надо иметь в виду, что у эстонских и водских племен, по крайней мере, начиная с I тысячелетия господствовал различный погребальный обряд. А погребальный обряд, или культ предков, является важнейшим признаком, отличающим археологические памятники разных этнических групп населения. Следовательно, в этот период не могло иметь место переселение сколько-нибудь многочисленных эстонских элементов в Водскую землю. Таким образом надо полагать, что тесное родство обеих племенных групп уходит своим началом в более ранние времена. Нам известно довольно большое количество антропологического материала, найденного в курганных могильниках северной и южной воды, который относится к 11—14 векам. Черепа, найденные в водских курганах, представляют характерный для восточных прибалтийскофинских племен мезокранный тип. Этот тип встречается и кое-где на самом северо-востоке Эстонии, в большей же части территории Эстонии господствовал другой, долихокранный антропологический тип. Исходная форма указанного восточного типа была шире распространена и на территории Эстонии, однако в более ранний период, в III—II тысячелетиях до н. э.⁵ Это обстоятельство также говорит скорее всего о большой древности родственных связей эстонских и водских племен. Конечно, взаимное общение эстонских и водских племен продолжалось и позже. Несомненно, имели также место переселения небольших групп населения из эстонских земель в водскую и в обратном направлении. Благодаря постоянному общению обе племенные группы не теряли связи друг с другом. Надо, однако, думать, что близость эстонских и водских диалектов объясняется не этим обычным межплеменным общением, а первоначальным общим происхождением обеих племенных групп.

В середине I тысячелетия в среду южной воды, обитавшей

⁴ Для обоснования этого обычно ссылаются на А. М. Тальгрена, который, однако, полагал, что водские племена сформировались не только на основе поздних эстонских поселенцев, но и на базе юго-восточных элементов, носителей так называемой дьяковской культуры. См. А. М. Tallgren, *Inkerinmaan muinaisasutuksesta* (О древнем населении Ингерманландии). *Suomalaisen Tiedeakatemia Esitelmät ja Pöytäkirjat* 1937, Helsinki 1939, стр. 56, 57. А. М. Tallgren, *The Prehistory of Ingria. Eurasia Septentrionalis Antiqua* XII, Helsinki 1938, стр. 106.

⁵ К. Ю. Марк, *Вопросы этнической истории эстонского народа в свете данных палеоантропологии*. Сборник «Вопросы этнической истории эстонского народа», Таллин 1956, стр. 234—235; В. В. Седов, *Антропологические типы населения северо-западных земель Великого Новгорода*. Краткие сообщения Института этнографии АН СССР, вып. XV, Москва 1952, стр. 72.

к востоку от Чудского озера, проникли с юга восточнославянские племена — кривичи. Водь испытала на себе значительное влияние славянской культуры, восприняв от славян, между прочим, курганный обряд погребения. Во второй половине I тысячелетия группа води (в составе которой были, по-видимому, и некоторые славянские элементы) переселилась на западное побережье Чудского озера, на территорию среднеэстонских племен. Водь поселилась на лесистых малопродуктивных землях, не заселенных эстонскими племенами, в окрестностях теперешней Аллику, Кокора и Кооза. Памятниками этих водских поселенцев являются сохранившиеся в названных местах курганные группы⁶. О проникновении води в данный район свидетельствуют также сильные водские элементы, сохранившиеся в местном, восточном, или кодавереском диалекте эстонского языка.

Из данной местности некоторые водские поселенцы проникли еще дальше на запад, в пределы современного Йыгеваского района. Территория этого района в древности носила название *Vaiга* ~ *Vaiя*, очевидно, связанное с названием води. О наличии в прошлом среди населения этой территории водских поселенцев говорят целый ряд водских черт в местном диалекте и отдельные местные наименования (например, *Vaiату*)⁷.

Не может быть сомнения в том, что водские поселенцы, которым принадлежат указанные курганы в окрестностях Кодавере к западу от Чудского озера, переселились сюда с восточного побережья озера, а не с территории северной води на Ижорском плато. Имея в виду то, что на территории, лежащей к западу от Чудского озера, именно от этих переселенцев идут и водские элементы в местном эстонском языке, и топонимика, связанная с названием води, можно заключить, что в восточном Причудье в древности обитало племя, называемое водью, а не какая-нибудь другая ветвь прибалтийских финнов.

Позднее, в 12—13 вв., с территории расселения южного, отчасти, возможно, и северо-западного водского племени в теперешнюю восточную Эстонию проникла еще вторая волна поселенцев. Она распространилась через верховье реки Нарвы, главным образом, в северное Причудье, в окрестности теперешней Ийзаку, и прошла вдоль побережья озера на юго-запад до Лохусуу⁸. Памятниками этих поселенцев являются курганы так называемого новгородского типа с труположением под насыпью в грунтовой могиле. Кое-где курганы сложены из булыжников. Каменные курганы около деревни Палази вблизи Туду, северо-западнее Чудского озера, являются могильниками

⁶ Распространение названных курганных могильников показано на карте, опубликованной в «Советской этнографии», 1960, № 3, стр. 29, рис. 4.

⁷ См. публикуемую в настоящем сборнике статью П. А. Аристэ, *Водь* в топонимике.

⁸ См. карту, указанную в сноске 6.

водских поселенцев, зашедших далее других на территорию Эстонии. Эта вторая поселенческая волна в значительной своей части, по-видимому, состояла уже из ослабяившейся воды. О том, что среди этих поселенцев все же еще имелись и чисто водские элементы, можно заключить хотя бы по тому, что одна из деревень данных поселенцев, у которой сохранились и их курганы, называется *Вади* (*Vadi* около Лохусуу). В 13 веке небольшое количество водских поселенцев пришла также в западное Причудье, где основала теперешние деревни Вяльги (*Välgi*) и Кузма (*Kusma*). Возможно, что с восточного побережья Чудского озера небольшая группа переселенцев проникла и к югу от реки Эмайыги, в Мякса (*Mäksa*), где известен могильник, инвентарь которого содержит ряд украшений русско-водского типа⁹.

Одновременно с появлением на восточном побережье Чудского озера кривичей в Приильменье и верховье реки Луги проникло другое восточнославянское племя — словене. В начале II тысячелетия словене продвинулись дальше на территорию расселения северной воды, на Ижорское плато. Постепенное распространение восточнославянских племен среди воды и ижоры попытался проследить на основе археологических памятников и антропологического материала советский археолог В. В. Седов¹⁰. Одна из составленных им карт воспроизведена на рис. 13. Ввиду того, что оба указанных прибалтийскофинских племени, особенно водь, сравнительно рано восприняли у славян как погребальный обряд, так и многие типы предметов украшения, то на основании археологического материала их могильники довольно трудно отличить от славянских. Тем не менее Седов сделал попытку различить славянские и прибалтийскофинские могильники. В основу он взял, главным образом, типы традиционных украшений головных уборов замужних женщин, а также антропологические признаки найденных в могильниках черепов. Несмотря на то, что точно определить этническую принадлежность каждого погребенного невозможно, его карты все-таки дают общее представление о процессе формирования этнического состава населения Причудья и соседней восточной территории в период с 11 по 13—14 век. Начиная с 11 по 13—14 век продвигавшиеся с верховья реки Луги словене успели заселить большую часть Ижорского плато, где до этого обитала северная водь. Там встречаются погребения с предметами водского типа, датируемыми данным периодом, но эти погребения разбросаны среди могил со славянским инвентарем. Лишь на северной окраине Ижорского плато сохра-

⁹ R. Hausmann, Grabfunde as Mekshof. Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft 1907, стр. 114 и сл.

¹⁰ В. В. Седов, Этнический состав населения северо-западных земель Великого Новгорода. Советская археология XVIII, Москва 1953, стр. 190. Сравн. также статью Седова в нашей 5-й сноске.

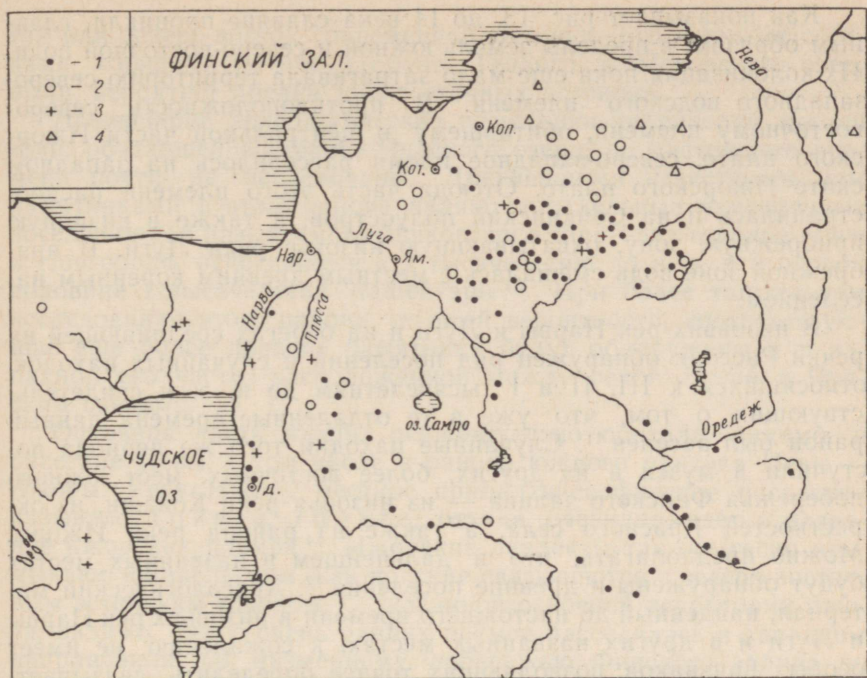

Рис. 13. Погребальные памятники славянского и прибалтийскофинского населения в Причудье и на соседней восточной территории 11—14 вв. (По В. В. Седову с дополнениями). 1 — славянские курганы; 2 — водские курганы; 3 — смешанные славяно-водские курганы; 4 — ижорские грунтовые могильники.

няются еще сплошной группой могильники с инвентарем водского характера. Еще дальше к северо-востоку, на спускающихся к Финскому заливу и к Приневской низине склонах Ижорского плато, обнаружены отдельные грунтовые могильники, которые по Седову следует считать ижорскими. Погребальные памятники известны до настоящего времени, главным образом, лишь в тех частях территории расселения воды, где вода соприкасалась со славянами и восприняла от последних курганы так называемого новгородского типа. В других местах, видимо, вода, как и ижора, хоронила умерших по древнему обряду в грунтовых могилах. Поскольку последние обнаруживаются лишь случайно, то известные до сих пор археологические памятники не дают еще картины заселения окраин Водской земли. Начиная с 13 века заселение Водской земли Великого Новгорода можно уже в какой-то степени проследить по письменным источникам.

Как показывается рис. 13, до 14 века славяне проникли, главным образом, в пределы земель южной и северо-восточной воды. Их колонизация пока еще мало затрагивала территорию северо-западного водского племени. В противоположность северо-восточному племени, обитавшему в центральной части Ижорского плато, северо-западное племя расселилось на западном скате Ижорского плато. Отсюда часть этого племени распространилась и на Сойкинский полуостров, а также в низинную прибрежную зону, охватывающую низовье реки Луги. В прибрежной зоне вода смешалась с местным древним коренным населением.

В низовьях рек Нарвы и Луги и на берегах соединяющей их речки Рассони обнаружен ряд поселений и случайных находок, относящихся к III, II и I тысячелетиям до н. э. и свидетельствующих о том, что уже в те отдаленные времена данный район был заселен¹¹. Случайные находки того же периода поступили в музеи и из других, более восточных, мест южного побережья Финского залива — из низовья реки Коваши, из окрестностей Красного села, а также из района реки Ижоры. Можно предполагать, что в дальнейшем в названных местах будут обнаружены и древние поселения¹². Археологический материал, найденный до настоящего времени в низовьях рек Нарвы и Луги и в других названных местах, к сожалению, не имеет особых признаков, позволяющих точнее определить, связывается ли он с находками из поселений восточной Эстонии или с соответствующим материалом Карельского перешейка. Можно лишь сказать, что данный материал в общем представляет неолитическую культуру, которая, вероятно, принадлежала ранним прибалтийскофинским племенам. Ввиду того, что на морском побережье, особенно в устьях впадающих в Финский залив рек условия были благоприятны для добывания средств существования, нет причины предполагать, что потомки ранних обитателей данной территории позднее покинули бы свои обжитые места. Сюда могли, разумеется, позднее проникать и пришельцы с соседних территорий. Вероятно, и коренное население, и более поздние пришельцы явились основой, на которой на территории, расположенной к востоку от реки Нарвы, сформировались водские и ижорские племена. Короче говоря, есть основания предполагать, что уже в III—I тысячелетиях до н. э., в период формирования различных прибалтийскофинских племен, редкое население, обитавшее к востоку от реки Нарвы и Чудского озера, было родственно племенам, населявшим вос-

¹¹ Н. Н. Гурина, Древняя история северо-запада европейской части СССР. Материалы и исследования по археологии СССР, № 87, М.—Л. 1961, стр. 69.

¹² А. М. Tallgren, The Prehistory of Ingria. Eurasia Septentrionalis Antiqua, XII, Helsinki 1938, стр. 88.

ток или северо-восток современной Эстонии. Его южными соседями, жившими по обе стороны Теплого и Псковского озер, были, вероятно, предки юго-восточных эстонцев.

Древнейшие археологические памятники территории южной воды, обитавшей восточнее Чудского озера, до настоящего времени почти не исследованы. Древнейшими известными нам памятниками в этом районе являются отдельные укрепленные поселения так называемого дяковского типа близ городов Луги и Новгорода, относящиеся к I тысячелетию до н. э. и к первой половине I тысячелетия нашей эры¹³. При более тщательном исследовании этого района, по всей вероятности, соответствующие еще более древние памятники будут обнаружены и в западной его части, расположенной между рекой Лугой и Чудским озером.

Основная часть ижоры первоначально обитала, видимо, в бассейне Невы, в том числе в районе южного притока Невы — Ижоры. Реку Ижору местное прибалтийскофинское население называло *In kege*, *In gege*, откуда, очевидно, идет и название ижорских племен¹⁴. Ижорские диалекты так же тесно прилегают к карельским, как водские связываются с северо-восточным эстонским говором. С указанной основной территории ижора, видимо, уже с очень ранних времен расселялась в западном направлении по низменному побережью Финского залива до низовья реки Нарвы, в среду ранее обитавших в этой полосе коренного населения и части воды, проникшей сюда с юга. Некоторые исследователи, правда, исходя из языковых соображений, предполагали, что ижорские племена, как в бассейне реки Невы, так и на южном побережье Финского залива являются поздними пришельцами с востока, из района карело-вепских племен. Они склонны по той же причине считать водские племена относительно поздними выходцами из Эстонии¹⁵.

¹³ Укрепленное поселение Городня близ Луги и укрепленное поселение Бронница около Новгорода (А. М. Tallgren, *The Prehistory of Ingria*, стр. 96).

¹⁴ Этого взгляда придерживался уже П. Кеппен. Другая гипотеза, выдвинутая В. Н. Татишевым и обоснованная далее Ю. А. Шёгреном (см. сноску 1), по которой название *Ingeri* якобы связано с именем Ингигерды, жены князя Ярослава, является на наш взгляд неправдоподобной. См. V. Nissilä, *Inkerinimen etymologioista* (Этимологии названия Ингери). *Kalevalaseuran Vuosikirja* 41, Porvoo—Helsinki 1961, стр. 135. Ср. также написанную тем же автором статью *Ingermanland* в энциклопедии *Kulturhistorisk lexikon för nordisk medeltid*, Band VII, Malmö 1962, стр. 401 и сл.

¹⁵ R. E. Nirvi, *Inkeröismurteiden asema* (Место ижорских диалектов среди других прибалтийскофинских наречий). *Kalevalaseuran Vuosikirja* 41, Porvoo—Helsinki 1961, стр. 131. A. Laanest, *Isuri murrete rühmitumisest* (О группировке ижорских диалектов). *ENSV TA Keele ja Kirjanduse Instituudi Toimetised* VI, Tallinn 1961, стр. 216.

А. Лаанест считает все же возможным, что в западноижорском диалекте имеется ряд весьма древних черт, которые не свойственны восточным диалектам, распространенным в бассейне Невы.

Эти предположения, однако, следует по разным соображениям считать лишь крайне упрощенными схемами. Во-первых, мало правдоподобно, чтобы до II века территория ижорских племен была ненаселенной. Названные выше позднелеитические находки, обнаруженные в пределах ижорской территории, свидетельствуют о том, что основу формирования ижоры образовал древний местный субстрат. И хотя мы подробнее еще не можем проследить процесс сложения ижорских племен, на основании имеющихся уже немногочисленных данных можно все же определенно сказать, что он был в действительности гораздо продолжительнее и протекал сложнее, чем это выходит по общераспространенному представлению, рассматривающему эти племена просто как позднее ответвление от карелов-вепсов.

Южную водь русские называли *чудь*, т. е. тем же общим именем, которым они первоначально называли всех финно-угров, когда они еще не различали отдельных их племен¹⁶. То, что русские называли южную водь именно так, можно заключить из русского названия крупнейшего водоема древней водской земли — Чудского озера. Это подтверждается также целым рядом местных наименований, записанных в конце 16 века на территории, расположенной восточнее Чудского озера, как, например, *Чюхново*, *Чюдцкое* и др.¹⁷

Карело-ижорские племена отделились от северо-восточных эстонских и угорских племен уже в далеком прошлом. Различия между ними углубились позднее, с начала нашей эры, в период развития земледелия. У основной части воды, обитавшей на Ижорском плато, как и у эстонских племен, главным источником средств существования стало земледелие. У ижор, живших в малоплодородной низменности, большое место в хозяйстве продолжали занимать рыбная ловля и охота.

¹⁶ Происхождение этнонима *чудь* рассматривает J. Mägiste, Tšuudien kansallisuusunimen alkuperän ongelma ja suomen suudin, vir. suue 'kiila' (Вопрос о происхождении этнонима *чудь* и финское *suudin*, эстонское *suue* 'клин'), Virittäjä 1950, стр. 74 и сл. Автор данной статьи разделяет мнение некоторых других исследователей о том, что *чудь* — этноним финно-угорского происхождения и связан с финским словом *suudin*, эстонским *suue* в значении 'клин'; этноним *чудь* имел, следовательно, то же значение, что *водь* (*vadja*) или *вайа* (*vaija*). В русский язык этноним *чудь* воспринят, как полагает Мягистэ, из саамского языка. Водь, называемая саамами, вероятно, *sūta*, согласно финскому историку Я. Яаккола, совершала набеги на саамов, в результате чего слово *sūta* приобрело в саамском языке позднее также значение 'враг'. Эта этимология этнонима *чудь* наталкивается на ряд серьезных затруднений. Непонятно, как могли славяне получить этноним племени *чудь* от обитавших далеко на севере саамов, в то время как уже гораздо раньше они соприкасались на более южной территории с финно-угорскими племенами. Во-вторых, мнение Я. Яаккола о том, что *водь* якорь совершала набеги на саамов, ничем не обосновано и вообще мало правдоподобно.

¹⁷ См. Псковская писцовая книга 1584—1587. Сборник МАМЮ, Москва 1913.

О судьбах южноводского племени в письменных источниках никаких сведений не сохранилось. Это племя растворилось среди славян раньше, чем северная водь. Небольшие остатки южной воды все же еще веками сохранялись кое-где на периферии. В 1558 году, после занятия сыренецкого фогства русскими войсками, среди других народов, присягнувших царю, упоминается и водь (*баты*)¹⁸. В 1815 году К. И. Шлегель, путешествуя из Нарвы в Псков, в нескольких десятках верст южнее Гдова, в окрестности деревни Замогиля (*Samogale*) встретил «полуобрусевших финнов»¹⁹. Поскольку Шлегель несколько лет прожил в Эстонии, то надо полагать, что это не были эстонцы и что под его «финнами» следует понимать местное прибалтийскофинское население, т. е. водь. Заметка Шлегеля является последним упоминанием о южной воды. На этнографической карте П. Кепена и в приложенных к ней списках, составленных по данным 1830-х годов, воды мы в восточном Причудье больше не находим.

Северная водь в 12—14 веках неоднократно упоминается в русских летописях. В некоторых случаях *водь*, *вожане* или *Водская земля* в летописях связываются с Копорьем или территорией, расположенной между Копорьем и рекой Лугой²⁰. Как из летописей, так и из других источников явствует, что в Новгороде в то время водью называли не все водские племена, а лишь ту их часть, которую мы условно называем северо-восточным племенем. Территория северо-западного племени, расположенная на западе от Котлов и Ополя и простирающаяся до реки Нарвы, не входила в состав Водской земли Великого Новгорода. В новгородских источниках эта территория еще и в 15 веке носит название «Чудь», а ее население, состоявшее из северо-западной воды и ижоры, называлось чудицами. Согласно Новгородской писцовой книге, составленной в конце 15 века, Толдожский погост, охватывавший район устья реки Луги, и соседний Ополецкий погост, расположенный к северо-востоку от гор. Ямы (теперешнего Кингисеппа), находились «в Чуди». По всей вероятности, к Чуди относили также, по крайней мере, часть Каргальского погоста, примыкавшего с востока к Толдожскому погосту²¹. По сообщению новгородских летописей, в 1338 году шведское войско высадилось в Толдожском погосте и напало

¹⁸ Полное собрание русских летописей, т. 13:1. Патриаршая или Никонова летопись. СПб. 1904, стр. 299. Слово *баты* (в значении водь), очевидно, было воспринято от местных немцев (*Waten*, принявшее позднее под русским влиянием форму *Woten*).

¹⁹ Chr. J. Schlegel, Reise von St.-Petersburg nach dem Pleskowschen Gouvernement im Monat Julius 1815. Meiningen 1831, стр. 37.

²⁰ Новгородская летопись старшего и младшего изводов, М.—Л. 1950, стр. 17, 28, 78, 215, 295, 297 и др.

²¹ С. С. Гадзьяцкий, Вотская и ижорская земли Новгородского государства. Исторические записки, № 6, М. 1940, стр. 107, 126.

оттуда на Водскую землю²². Из этого сообщения также следует, что данный погост находился за пределами Водской земли. Из этого и других летописных сообщений можно далее заключить, что население погостов, расположенных в прибрежной зоне близ устья реки Луги, новгородцы в отличие от води называли чудью²³. Возможно, что одной из причин отсутствия у населения этого района своего названия было обстоятельство, что оно представляло не одно племя, а относилось к двум разным племенам, к води и ижоре.

Водская земля в южном направлении не доходила до реки Луги. Территория по обеим сторонам среднего течения Луги образовала особую Лужскую «волость»²⁴, которую новгородцы считали одним из основных своих владений. Водская и Ижорская земли, имевшие, в основном, нерусское население, возглавляемое местной знатью, лишь постепенно слились с основной территорией Новгородского государства²⁵.

Между тем как уже с 12 века северо-восточная или собственно Водская земля определенно находилась во владении Новгорода, отношения северо-западной води с Новгородом оставались еще неустойчивыми. Вероятно, этим обстоятельством объясняется и то, что в 1255 году крупный датский вассал Дитрих фон Кивель, владевший обширной территорией на северо-востоке современной Эстонии, сделал попытку захватить земли западной води, расположенные между Нарвой и низовьем реки Луги. В 1324 году его сын (Титманович в русских летописях) снова попытался укрепиться там. Власть Новгорода в этом районе стабилизировалась, очевидно, только в первой половине 14 века²⁶.

Северо-восточная или собственно Водская земля в известной степени являлась основной частью северо-западных владений Новгорода. Начиная с 12 века водь постоянно участвовала в защите новгородских владений от внешних врагов. Водская земля имела сравнительно плодородную почву и, по сравнению с территорией остальных водских племен, была гуще населена.

²² Новгородская первая летопись, стр. 349; С. С. Гадзяцкий, Вотская и ижорская земли, стр. 110; А. Н. Насонов, «Русская земля» и образование территории древнерусского государства. М. 1951, стр. 120.

²³ Если иметь в виду, что водь и чудь не считались одним и тем же племенем, то становится понятным и сообщение летописи о том, что новгородцы в 1241 году, после освобождения временно захваченного немцами Копорья, повесили перешедших к врагу водских и чудских изменников. Под чудью тут следует понимать не эстонцев, а некоторых представителей чудской знати (Новгородская первая летопись, стр. 78).

²⁴ А. Н. Насонов, «Русская земля», стр. 120.

²⁵ Водь и ижора регулярно участвовали в новгородском войске и, следовательно, их земли вошли в состав новгородской «волости» начиная с 1270 года (Новгородская первая летопись, стр. 89, 95; А. Н. Насонов, «Русская земля», стр. 80).

²⁶ С. С. Гадзяцкий, Вотская и ижорская земли, стр. 107, 110, 114.

Северо-восточная вода в хозяйственном и общественном развитии шагнула несколько дальше южного и западного племен. У ней земледелие, по-видимому, достигло уровня, на котором оно стало давать некоторые излишки, которые продавались в Новгороде. Вода, в особенности ее знать, благодаря этому экономически все сильнее связывалась с Новгородом. Тем не менее водская знать на своей территории сохраняла на некоторое время определенные права, в том числе свое правосудие и военную организацию²⁷.

В древнерусских летописях многие финно-угорские племена не имеют особого названия, а обозначаются общим для всех финно-угров названием *чудь*. По отношению к отдельным группам южной воды славянские соседи применяли, возможно переводное название *клин* (*vaija* — 'клин'). Свидетельством этого могут служить местные наименования *Клин* и *Заклинье*, встречающиеся кое-где к востоку от Чудского озера. Своим особым названием летописи, как правило, обозначали те племена, которые состояли с Русью в более тесных связях и которые, таким образом, представляли для нее особый экономический и политический интерес.

По той же причине, видимо, в Новгороде, начиная с 11 века, стали особо выделять из общей массы чуди северо-восточную воду и соответственно применять по отношению к ней особое название.

Вероятно, в связи с тем, что эстонцы относили к воде (*vaija*, *vadja*) не только ее северо-восточную ветвь, а вообще все водские племена, в Ливонии называли Водской землей (*Watland*) всю северо-западную часть владений Великого Новгорода. Водью соответственно нередко называли всех жителей этой территории, в том числе и ижору. По-видимому, название *Watland* — Водская земля — в широком смысле укоренилось и благодаря уже упомянутому нами обстоятельству, что северо-восточная вода занимала особенно видное место на северо-западе владений Новгорода. Если в Ливонии Водской землей нередко называли совокупно все северо-западные владения Новгорода, то в папских буллах 13 века обычно различали не только Водскую и Ижорскую земли, но и Карелию и даже прилегающую с востока к Ижоре Лопскую землю²⁸. В Скандинавии,

²⁷ С. С. Гадзяцкий, Водская и ижорская земли, стр. 127.

²⁸ V. Nissilä, *Inkeri-nimen etymologioista*, стр. 133. Ижору, особенно западную ижору и воду (как жителей одной и той же территории), в Ливонии обычно не различали. Среди населения Водской земли ижора представляла собой наиболее подвижной элемент. Многие ижорцы занимались торговлей вразнос, торгуя между прочим железом. Несмотря на то, что в 13—18 веках в Нарве ижоры было не меньше, а скорее больше, чем воды, в древних письменных источниках речь идет лишь о воде (ср. P. Johansen, *Nordische Mission, Revals Gründung und die Schwedensiedlung in Estland*. Stockholm 1951, стр. 148; P. Ariste, *Vadjalastest Narvas 1549. aastal* (О воде в 1549 году в Нарве). «Keel ja Kirjandus», 1961, стр. 543).

а по ее примеру также в Финляндии, то различали Водь и Ижору, то называли весь северо-запад новгородских владений Ижорской землей, или Ингерманландией. Ижорской землей первоначально называли и в Скандинавии, вероятно, лишь район устья реки Невы. Поскольку приходившие на Неву морским путем шведы знали, главным образом, этот район, они стали называть Ингерманландией всю окружающую территорию, в том числе и Водскую землю²⁹. Когда в 17 веке Швеция временно овладела северо-западной частью русских земель, за всей этой территорией окончательно укрепилось название «Ингерманландия», а название «Водская земля» было забыто. В конце 15 века, когда новгородские владения были разделены на пятины, одна из пятин стала называться «Водской пятиной». Границы этой пятины выходили далеко за пределы древней Водской земли. Водская пятина охватывала, помимо древних Водской и Ижорской земель, также Карелию. Однако, примечательно, что территория между реками Нарвой и Лугой, т. е. часть района расселения западной воды, или чуди, входила не в Водскую пятину, а Шелонскую пятину³⁰.

Северо-восточная, или собственно водь жила, особенно в южной и центральной части Ижорского плато, уже с 11 века чересполосно со словенами. С укреплением связей с Новгородом и углублением феодальных отношений в течение последующих веков эта часть воды обрусела. Вначале, видимо, обрусела и слилась с русскими водская знать, а затем уже широкие массы. Новгородские летописи 13 и 14 веков нередко упоминают водскую знать (вожан), в 15 же веке все крупные землевладельцы в Водской земле носят уже русские имена³¹. По мнению А. Н. Насонова, новгородцы отдавали одну новгородскую половину Копорья русским феодалам с тем, чтобы закрепить свою власть над окрестной территорией³². С обрусением знати водь потеряла социальную верхушку, которая в условиях феодализма играла ведущую роль в хозяйственной и общественной жизни. В конце 17 века водь сплошными деревнями жила еще только на северо-западном краю Ижорского плато. Среди воды жили, однако, и ижорцы, расселившиеся не только в низине рек Луги и Нарвы, но также на западном склоне Ижорского

²⁹ Kulturhistorisk lexikon för nordisk medeltid, Band VII, Malmö 1962, стр. 401 (V. Nissilä).

Ижорская земля — *Ingaria* — упоминается впервые в Ливонской хронике Генриха (XXV: 6) под 1221 годом в связи с походом сакаласских эстонцев. Уже и Генрих употреблял это название, очевидно, в более широком смысле, так как поход сакалассцев был совершен, по всей вероятности, в Водскую, а не в собственно Ижорскую землю.

³⁰ А. Н. Насонов, «Русская земля», стр. 120, 121 и соответствующая карта.

³¹ С. С. Гадзяцкий, Вотская и ижорская земли, стр. 126.

³² А. Н. Насонов, «Русская земля», стр. 81.

плато. Ижора упоминается в некоторых деревнях, расположенных на 15 километров восточнее гор. Ямы (теперешнего Кингисеппа)³³. Поскольку в центральной части Ижорского плато еще сохранились остатки воды, они были разбросаны среди русского населения.

Несмотря на то, что к тому времени северо-восточная вода в подавляющей своей части уже обрусела, на ее территории сохранялись некоторые элементы материальной культуры и быта, общие для воды и восточных эстонцев. В качестве самого существенного из этих общих элементов следует отметить жилую ригу эстонского типа³⁴.

По П. Кеппену в первой половине 19 века в Петербургской губернии воды было 5148, ижоры 17 800, карелов 3660 и финнов 72 316 (савакот 42 972, эврэмэйсет 29 344) человек. Приведенные Кеппеном цифры основываются на данных 8-й ревизии, проведенной в 1834 году, и на некоторых собранных позднее сведениях, использованных им для составления этнографического атласа Европейской России³⁵.

На основании данных Кеппена составлена карта рис. 14. Сравнивая список водских деревень у Кеппена с упомянутыми выше данными конца 17 века, видим, что с конца 17 века территория расселения воды несколько уменьшилась. Обрусели деревни со смешанным водско-ижорским населением, расположенные восточнее теперешнего гор. Кингисеппа (Пустомержа, Торма, Оустапель, Карпово и др.), а также деревни между городами Нарвой и Кингисеппом. Притом, несмотря даже на то, что Кеппен не назвал всех водских поселений, общая численность воды у Кеппена, видимо, несколько завышена. Известно, что в ряде деревень, которые Кеппен считал водскими, в действительности жила также ижора, которую Кеппен причислил к воде.

³³ J. J. Mikkola, Muutamia tietoja vatjalais- ja inkerikkokylistä 1600-luvun lopulta (Некоторые данные о водских и ижорских деревнях конца 17 века). «Virittäjä», 1932, стр. 28, 29.

³⁴ G. Ränk, Ingermanländska rior (Ингерманландские риги). «Rig» 1960, Stockholm 1960, стр. 77.

³⁵ Этнографический атлас Европейской России. Составил Петр Кеппен. СПб. 1848. Рукописный атлас, один экземпляр которого хранится в Ленинграде, в архиве Всесоюзного географического общества, другой — в библиотеке Академии наук СССР. Цифровые данные, относящиеся к атласу, озаглавлены «Численные показания по 8-й ревизии 1834 года». Комментарии к атласу, в том числе сведения по истории Водской и Ижорской земель, численности населения различных этнических групп и списки соответствующих поселений в Петербургской губернии были позднее опубликованы в печати: Об этнографической карте Европейской России Петра Кеппена, изданной Русским географическим обществом, СПб. 1851 (второе издание, СПб. 1853). На немецком языке: P. v. Koerren, Erklärender Text zu der ethnographischen Karte des St.-Petersburger Gouvernements. St.-Petersburg 1867 (о воде и ижоре, см. стр. 20, 41, 92, 106).

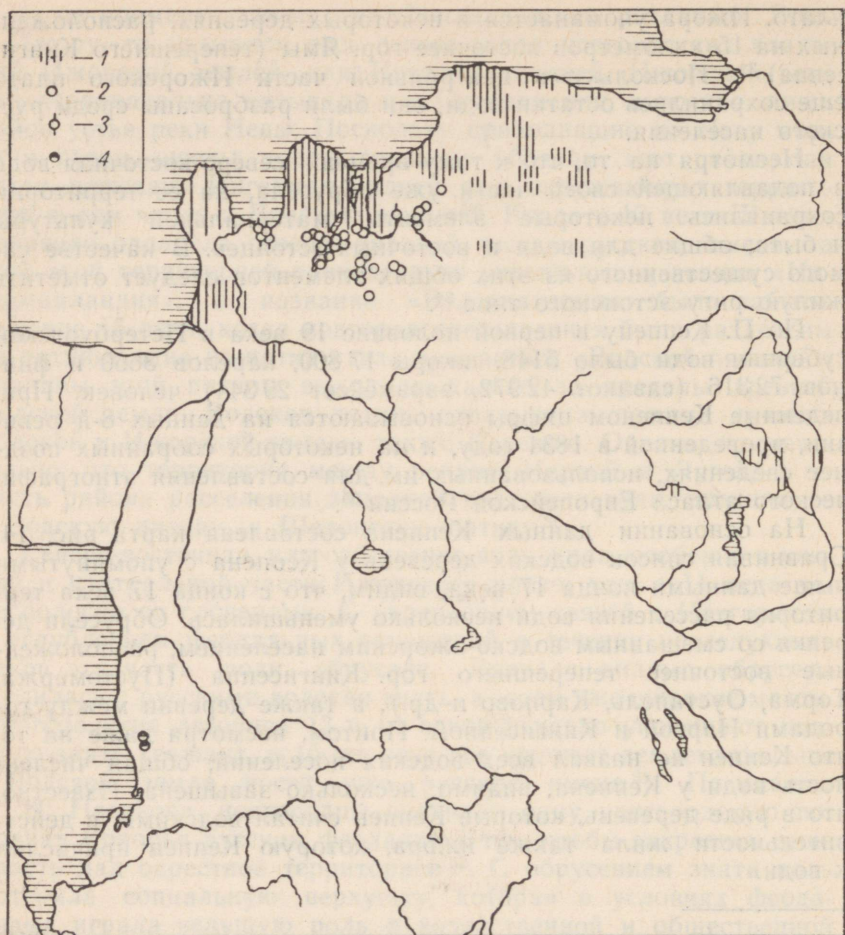

Рис. 14. Распространение води и ижоры в 19 веке. (По П. Кеппену). 1 — ижора; 2 — води; 3 — смешанное водско-ижорское население; 4 — смешанное русско-водское население.

Ту часть води, которая при Кеппене жила в окрестностях Копорья и говорила на восточном диалекте³⁶, очевидно, можно считать остатками северо-восточного водского племени, другую часть, которая обитала в районе Котлов и в устье реки Луги и для которой был характерен западный диалект, представляла собой, вероятно, остаток северо-западного племени.

³⁶ В окрестностях Копорья води жила в деревнях Ицепино (Itšäpäivä), Гостилово, Ивановское, Климатино, Подмощье (Mañu) и в мызе Куммлово.

В языковедческой и этнографической литературе обычно говорится о воде, как о народности или остатке народности, а ее диалекты называют водским языком. Разумеется, это следует понимать лишь условно. Водские, как и ижорские, племена не успели консолидироваться в народности и их диалекты не образовали единых водского или ижорского языков. Правильнее было бы говорить о водских и ижорских племенах и диалектах, как это и делают некоторые авторы. Ни у воды, ни у ижоры, не было и общего самоназвания или, если такое когда-либо существовало, оно было забыто. Правда, эстонцы, очевидно, называли всех водских соседей, несмотря на их племенную принадлежность, общим названием *vailane, vadjalane*. В Новгороде же, как мы видели, водью называли только их северо-восточное племя, и, по-видимому, само оно называло себя так же. Поскольку эстонцы называли водью (*vailane*) ее южное племя, поэтому, вероятно, и оно само именовало себя водью.

Северо-западное племя, которое русские называли чудью, самоназвания либо не имело, либо его самоназвание со временем было забыто.

Позже остатки воды называли себя по-разному. Один из жителей деревни Ицелино (*Itšäpäivä, Ikäräivä*, расположенной в пределах территории восточного диалекта) в 1928 году сказал ленинградским этнографам: *med'd'je vätsšä kutsuas — vad'jalazet, a taraiši nurmi rannas on lütü raja = vad'ja — 'наш народ называется вадьялайзет, а на краях огорода и поля вбит пограничный кол — vad'ja'*³⁷. Водский крестьянин деревни Большое Рудилово (*Suur-Rudja* в пределах территории западного диалекта) полагал: *on viel i vai rahvas, no nämä vähä mälehtä-vät emä tšele. Šin eläs vël virolaisia i submalaisia ep ela — 'есть еще и вай народ [т. е. вода], но они мало помнят свой язык. Здесь живут еще эстонцы, а финнов нет'*³⁸. Водский житель деревни Пуммала того же района утверждал: *miä em ou virolaiset eikä tšudjat, miä om talappantsit — 'мы не эстонцы и не чудь, а мы талапантсы'*³⁹. Происхождение слова *талапантсит* остается неясным. Возможно, что оно происходит от названия древнего погоста Толдоги, в пределах которого находится указанная деревня.

П. А. Аристе приводит еще несколько местных самоназваний воды, в том числе и народ вайполи (*vai põli*), т. е. народ водской

³⁷ Западнофинский сборник. Труды Комиссии по изучению племенного состава населения СССР и сопредельных стран (КИПС), 16, Л. 1930, стр. 286—288. (Я. Я. Ленсу).

³⁸ Там же, стр. 273 (Анна Хорькова, 63 лет).

³⁹ Там же, стр. 271. По Я. Я. Ленсу *талапантсит* — ругательное название (от русского *талабонить* — 'молоть вздор', ср. В. Даль, Толковый словарь живого великорусского языка, т. IV, М. 1956, стр. 388).

стороны, что означало водь окрестности деревни Краколье (Jõgõregä), расположенной в низовье реки Луги ⁴⁰.

В некоторых случаях водь, жившая среди финнов, называла свой язык финским. В настоящее время немногие представители воды, если они говорят по-водски или по-ижорски, называют себя водью (*vatjalane*). Остается все же неясным, называют ли они себя водью сознательно или лишь по примеру живущих среди них финнов. Но, говоря по-русски, многие водские жители именуют себя чудью (*чудья*), т. е. тем же названием, которым уже древние новгородские источники обозначали западную водь и обитавшую в том же районе ижору ⁴¹.

В свое время один из крестьян деревни Химозы (Himasi) сказал П. Кеппену, что он не чухонец, а маймист (*maamies*); чухонцы, добавил он, живут по ту сторону реки Нарвы, т. е. в Эстляндии ⁴². Некоторые водские старики по сей день называют свой язык *mätšēli* — «язык (нашей) земли». Местное русское население называло *маймистами* также ижорцев и финнов (эврэмэйсет и савакот), и это название можно встретить даже в законодательных актах конца 18 века ⁴³. В начале прошлого столетия, согласно К. Х. И. Шлегелю, карелы Валдайской возвышенности также назывались *майместы* (*maimesti*) ⁴⁴.

⁴⁰ P. Ariste, *Vadjalaste laulud* (Народные песни воды). Eesti NSV Teaduste Akadeemia Emakeele Seltsi Toimetised, 1960, nr. 3, стр. 75; P. Ariste, *Tänapäeva vadjalastest* (О современной воде), стр. 207. Население в окрестности деревни Маттия называется *орколайзед* (*orkolaized*), а жители окрестности Котлов — *мячильзед* (*mätšiläized*). Это объясняется тем, что первые живут на низменности (*orko*), последние — на возвышенности, или нагорье (*mätši*).

⁴¹ В списках переписи населения Петербургской губернии в 1897 году большая часть воды и, очевидно, население смешанного водско-ижорского говора (всего 261 человек) значатся «чудинцами» и лишь небольшая часть (27 человек, главным образом, городское население!) — водью (Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г., тетрадь XXXVII — С.-Петербургская губерния. СПб. 1903, табл. XIII, стр. 92, 93).

⁴² Всесоюзное географическое общество, фонд 2, опись 1, № 188 (Etnographischer Ausflug in einige Kreise des St.-Petersburgischen Gouvernements).

⁴³ Полное собрание законов Российской империи, том XXIV, с ноября 1796 по 1798 г., СПб. 1830, стр. 251.

⁴⁴ A. Viires, Chr. H. J. Schlegeli «Reisen in mehrere russische Gouvernements» etnograafilise allikana («Путешествия в разные русские губернии» К. Х. И. Шлегеля как этнографический источник). Etnograafia Muuseumi Aastaraamat, XVI, Tallinn 1959, стр. 267.

До недавнего времени господствовало мнение, которого, по-видимому, держался уже и П. Кеппен, что *маймист*, *маймест* происходит от *maamies*, *mämēs*, т. е. одного из самоназваний воды и ижоры. Профессор Лаури Пости обратил наше внимание на статью, в которой высказывается другое мнение: V. Kiparsky, Ven. маймист '(Inkerin) suomalaisen' < suom. *majamies* (русс. *маймист*, ингерманландский финн' < финск. *majamies*). «Virittäjä» 1947, стр. 357 и сл. В. Кипарского поддержал и другой автор: L. Kettunen, Pieni lisä *majamiehiin* (Небольшое дополнение к *маймистам*). «Virittäjä» 1948, стр. 164. Профессор В. Кипарский исходит из того, что на-

Как известно, и эстонцы называли себя *maarahvas* — «народ (нашей) земли» и свой язык *maakeel* — «язык (нашей) земли»⁴⁵. «Народом своей земли» именовали себя многие народы, в том числе и обские югры-манси⁴⁶. Можно сказать, что самоназвание «человек своей земли» или «народ нашей земли», как правило, встречается у племен или народностей, еще не сформировавшихся в нацию. Понятие «народ нашей земли» нельзя, конечно, считать самоназванием в полном смысле слова, а этим местное население, видимо, лишь выражало то, что оно, в противоположность чужим пришельцам, является коренным обитателем данной территории; оно скорее свидетельствует об отсутствии подлинного самоназвания и не может считаться равнозначным, например, названию «эстонский народ», распространившемуся позднее, в период образования нации. Как уже отметил Ф. И. Видеманн, *maa* 'земля' в подобных эстонских словосочетаниях обозначает противопоставление своих, привычных эстонскому сельскому населению явлений, другим, чуждым явлениям или предметам, в частности, городским или немецким предметам⁴⁷. Таким же образом нельзя считать водского *māmēs* самоназванием в смысле нации и слова *māšēli* названием национального языка. Наличие у воды нескольких самоназваний объясняется, как уже было сказано, тем, что она не успела сложиться в единую народность. У остатков воды, разбросанной среди других народов, исчезло даже племенное сознание⁴⁸.

Все сказанное о самосознании воды относится также к ижоре, хотя она в течение последних столетий численно зна-

личие звука *и* в первой части слова *маймист* не позволяет связать этого слова с *maamies*; он полагает, что *маймист* происходит от слова *majamies* 'временный) жилец, квартирант'. *Majamies* называло местное население финских островов и побережья посещавших его ингерманландских рыбаков и торговцев; то же название носили на ижорском побережье приезжавшие туда финны. Кипарский и Кеттунен полагают, что *majamies* — *маймист* из прибрежных финских говоров перешло в местный русский язык и стало названием всех ингерманландских финнов.

⁴⁵ P. Ariste, *Maakeel ja eesti keel* (Маакээль и эстонский язык). Известия АН Эстонской ССР, серия общественных наук, 1956, стр. 117 и сл.

⁴⁶ В. Н. Чернецов, Фратриальное устройство обско-югорского общества. Советская этнография. Сборник статей II, М.—Л. 1939, стр. 20. См. также P. Ariste, *Maakeel ja eesti keel*, стр. 117.

⁴⁷ F. J. Wiedemann, *Estnisch-deutsches Wörterbuch*. Tartu 1923, стб. 578: *maa* (земля) — 'Land im Gegensatz zur Stadt', *maariided* — 'Bauerntracht', *maanahk* — 'von Bauern gegebtes Leder', *maakeel* — 'Landsprache' и т. д. Ср. также эст. *maalinn* — 'крепость, замок коренного населения', в противоположность каменным замкам немецких господ; *maakuningas* — 'вождь, военачальник своего коренного населения', в противоположность чужому началству и т. д.

⁴⁸ Об этническом сознании см. П. И. Кушнер (Кнышев), Национальное самосознание как этнический определитель. Краткие сообщения Института этнографии, вып. VIII, М.—Л. 1949, стр. 3.

чительно превосходила воду. Как уже выше было упомянуто, по Кеппену в 1834 году в 222 деревнях Петербургской губернии проживало 17 800 ижорцев. В 1897 году их насчитывалось 21 700, а к 1926 году их число уменьшилось до 16 137⁴⁹. По данным переписи населения, произведенной в 1959 году, ижорой признали себя лишь 1100 человек.

Территория расселения ижоры, как уже было сказано, охватывала низменное побережье Финского залива от низовья Невы до нижнего течения Нарвы. В деревне Краколье, расположенной в районе устья Луги, старики помнят, что прежде и население, жившее у озера Самро, говорило на их языке⁵⁰. Таким образом ижора из приустья Луги, видимо, расселилась на юг до названного озера. Из низовья Невы ижора проникла в бассейн реки Оредежи, к востоку от Ижорского плато.

Западная ижора, жившая на Сойкинском полуострове и в низовьях рек Нарвы и Луги чересполосно с водью, в новгородских писцовых книгах конца 15 века называется, как и водь, чудью⁵¹. По новгородским писцовым книгам в прибрежной зоне к северу от Копорья, в том числе и в Каргальском погосте, жили крестьяне различного происхождения: наряду с местными чудицами были там и ижоряне и кореляне, т. е., по-видимому, выходцы с коренной ижорской территории⁵². В 17 веке, когда прежние северо-западные владения Новгородсда (так называемая Ингерманландия) временно были захвачены Швецией, в западной части прибрежной зоны стали последовательнее, чем ранее (хотя и не всегда), различать местное водское и ижорское население⁵³. Но даже в 19 веке ни при ревизиях времен П. Кеппена, ни при переписи населения 1897 года не различали четко чудского, водского и ижорского населения. Этим объясняются большие колебания в данных о количестве населения этих эт-

⁴⁹ Большая советская энциклопедия, т. 27, М., 1933, стб. 514. I. Ma p -
nipen, Soome sugu rahvad (Прибалтийскофинские народы). Tartu 1929,
стр. 66.

⁵⁰ По сведениям, собранным в деревне Краколье сотрудником Инсти-
тута языка и литературы Академии наук ЭССР А. Амбус.

⁵¹ В южной части Каргальского погоста был ряд деревень северо-во-
сточной воды (Ицепино и др.). Водь, видимо, островками жила в некото-
рых других частях этого погоста. Так, рядом с деревней Пахомовкой в
писцовых книгах упоминается «сельцо Вотский конец», которое местное
ижорско-финское население в настоящее время называет Венаконца (Vena-
kontsa) (С. С. Гадзяцкий, Вотская и ижорская земли, стр. 126;
С. С. Гадзяцкий, Ижорская земля в XVII веке. Исторические записки,
№ 21, М. 1947, стр. 4).

⁵² С. С. Гадзяцкий, Вотская и ижорская земли, стр. 125, 126.

⁵³ J. J. Mikkola, Muutamia tietoja vatjalais- ja inkerikkokylästä (см.
сноску 33), стр. 26 и дальше, указывает, что епископ Гизелиус-младший, по-
сетивший приходы Ингерманландии, древней Водской земли, далеко не
всегда отмечает, имеет ли он дело с водскими или ижорскими прихожа-
нами.

нических групп. По этим данным, количество води со времен Кеппена до конца столетия уменьшилось от 5148 до 307. Однако в 1926 году по приблизительным подсчетам води было в два раза больше.

Восточная Ижорская земля, охватывающая бассейны Невы и Ижоры, была важным центром путей сообщения и торговли и поэтому уже рано притягивала русских поселенцев. В начале 17 века в восточной части ижорской территории наряду с ижорскими деревнями мы находим много поселений с русскими названиями⁵⁴. По П. Кеппену в первой половине 19 века ижора еще жила сплошными массивами лишь на реке Коваши (*Hevaha*) и к западу от нее, на Сойкинском полуострове и в примыкающей к нему приморской полосе (рис. 14). Население соседней восточной территории, первоначальной коренной Ижорской земли, к этому времени в основном уже обрусело. Даже в постороннем Оредежском речном бассейне сохранилось только сравнительно небольшое количество ижоры.

В 1957 году группа этнографов Прибалтийской объединенной комплексной экспедиции побывала в целом ряде ижорских деревень на Сойкинском полуострове и в бассейне реки Коваши.

Ижора Сойкинского полуострова называет себя то ижорой, то сойкинцами (*soikkolaiset*). Многие ижорские старики считают себя карелами. Из этого следует заключить, что на ижорское побережье шел приток населения из Карелии не только в 15—16 веках, как указывалось выше, но, по-видимому, и в последующие столетия. Западная ижора, как и западная вода, называла себя в разных местах по-разному. По воспоминаниям стариков, прежде русские называли местных ижор *чудью* (*чудья*, *чудинец*). Теперь же как русские, так и местные финны, обычно называют их ижорцами. Хотя в настоящее время в этом районе имеется еще значительное количество жителей, говорящих по-ижорски и признающих себя ижорцами, все же большинство ижорского населения, в особенности почти все молодое поколение, считает себя русскими.

В 1958 году группа наших этнографов посетила в бассейне реки Оредежи деревни Новинки, Озерешно и Чаща, расположенные близ границы Ленинградской и Новгородской областей. Из жителей названных деревень некоторые еще помнили о своем ижорском происхождении и знали отдельные ижорские слова. По И. А. Шёгрёну в 1834 году в этих деревнях общее количество ижоры составляло 607. Приблизительно то же количество (635) ижоры существовало в 1897 году в Лужском

⁵⁴ J. J. Mikkola, Muutamia tietoja vatjalais- ja inkerikkokylistä, стр. 29, 30.

уезде, в пределах которого в то время находились указанные деревни⁵⁵.

Начиная со второй половины прошлого столетия, особенно с начала нашего века, заметно оживилось взаимное общение русского населения и этнических групп рассматриваемой территории: ижоры, води и финнов. В условиях характерной для феодализма относительной обособленности они обходились своими местными языками и диалектами. С исчезновением прежней изолированности, особенно с укреплением экономических связей со столицей Петербургом, быстро возросла роль русского языка как средства общения.

Записанные в 1957 и 1958 годах этнографами рассказы местных жителей наглядно отображают быстрое слияние местных этнических групп с русскими. Так, например, одна женщина средних лет из деревни Маттия (*Matti*) вспоминала, что в детстве она с отцом разговаривала по-водски, так как ее отец был *чудья*, родом из той же деревни. Со своей матерью, ижоркой, привезенной из деревни Косколово, она разговаривала по-ижорски, а в школе училась на русском языке. Теперь она, ее муж и дети давно перешли на русский язык. Она все же помнила ижорские и водские названия почти всех предметов, о которых ее расспрашивали.

Из рассказов ряда информаторов можно было заключить, что обрушению остатков местных этнических групп наряду с другими факторами много содействовали русская школа и русское образование. При советской власти была сделана попытка ввести в начальных школах районов, в которых проживает ижорское население, преподавание на ижорском языке. Для этих школ были также изданы учебники⁵⁶. Однако ижорская молодежь не желала учиться на своем языке и предпочитала получить образование на русском языке. Для нее ижорский язык потерял практическое значение. Численность ижоры, не говоря уже о води, была слишком мала для обеспечения издания газет и литературы на их языке, а также для развития собственной современной культурной жизни. Для старого поколения сельского населения важным фактором, сближающим его с русскими, было общее вероисповедание и соответствующая обрядность. Все без исключения опрошенные и не только представители немногочисленной води, но и ижоры, утвержда-

⁵⁵ Всесоюзное географическое общество, фонд 2, опись 1, № 188, стр. 13. См. также P. v. Коерреп, *Erklärender Text*, стр. 41. Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г., тетрадь XXXVII, СПб. 1903, табл. на стр. 2, 3 и табл. XIII.

⁵⁶ Назовем для примера некоторые из учебников: V. J. Junus, *Lukikirja inkeroisia oppikoteja vart. Toiseel oppivuuvveel* — Вторая книга для чтения. Второй год обучения. Л. 1933. V. A. Tetjurev, *Luunnontiitoalkuoppia vart. III oppivuus* — Естественное знание. Учебник для начальной школы. Перевод Н. Молодцовой. Часть первая. 3-й год обучения. Л. 1933.

ли, что уже их отцы и матери и даже прародители были русские, хотя они знали еще бабушек, которые говорили только по-ижорски или по-водски. Они считают себя русскими именно на основании общего с русскими вероисповедания и одинакового образа жизни. Типичное в этом смысле объяснение дала 75-летняя ижорка из деревни Лентовщина (*Läntisi*), утверждавшая, что и она, и другие жители деревни издавна «были русские, только язык был у нас свой; неграмотные были, а когда стали грамотными, стали говорить по-русски». Эта женщина еще свободно говорила по-ижорски; ее муж был также ижорец. В семье сына по-ижорски уже не говорили, невестка была русская.

Несмотря на то, что ижорцы уже на протяжении нескольких поколений ходили на заработки в Петербург, где работали совместно с русскими и говорили по-русски, они даже в 20-х годах настоящего столетия еще слабо владели русским языком. Советские этнографы, побывавшие в 20-х годах в ижорских деревнях, отмечают, что местное население говорило на ломаном русском языке. Ижорки старшего поколения обычно русского языка вовсе не знали⁵⁷.

Слияние води и ижоры с русскими состояло не только в восприятии ими русского языка, но также в сближении в области экономики, что в свою очередь являлось предпосылкой для перехода к сходному с русскими образу жизни.

Как мы уже видели, водь, обитавшая на Ижорском плато, как и население северной Эстонии, занималась, главным образом, сельским хозяйством. Ижора же, жившая в низменной зоне, обладавшей малоплодородной почвой, не могла прожить одним сельским хозяйством и находила себе дополнительные средства существования, занимаясь рыбной ловлей и другими промыслами. Уже в 12—13 веках обитавшая по берегам Невы ижора занималась, между прочим, перегрузкой товаров с морских судов на речные суда и перевозкой грузов с Невы на Волхов. В 14 веке, а также, по-видимому, и раньше, многие ижорцы Толдожского и Каргальского погостов выплавляли железо и занимались изготовлением и сбытом железных орудий труда. Население некоторых восточных ижорских деревень ткало полотно, а в деревне Бердниково изготовляло ткацкие берда и т. д.⁵⁸

В прошлом столетии экономика води и ижор по сравнению с прежней несколько изменилась. Тем не менее она сохраняла некоторые традиционные черты. Водь продолжала заниматься преимущественно сельским хозяйством⁵⁹, а у ижоры еще боль-

⁵⁷ Запднофинский сборник, стр. 114 (Р. М. Габе).

⁵⁸ С. С. Гадзяцкий, Вотская и ижорская земли, стр. 143; его же, Ижорская земля в XVII в., стр. 9, 16, 32.

⁵⁹ Об экономике води на рубеже нашего века, см. G. R ä n k, *Vatjalaiset* (Водь). Helsinki 1960, стр. 75, 129.

шее развитие получили промыслы и отхожие заработки. Правда, вода проживала лишь на узенькой территории, примыкающей к ижорской, а в низине реки Луги она жила чересполосно с ижорой. С точки зрения этнографии остатки воды можно рассматривать как полуижору. Они испытали на себе также сильное влияние русских, и в некоторой мере финнов, поселившихся на водско-ижорской территории 2—3 века тому назад. У воды и у ижоры господствовало такое же общинное землепользование, как у русских крестьян. Пахотная земля была разделена на наделы либо подушно, либо по едокам. Наделы время от времени подлежали переделам и постепенно мельчали⁶⁰. В результате этого значительная часть населения, в особенности мужского, была как и вообще во всей северной России, вынуждена искать отхожие заработки. Работу отходники находили главным образом в Петербурге, население западных ижорских и водских деревень — также в Нарве. Жители западных деревень тоже ходили на сельскохозяйственные работы в Эстонию⁶¹. Быстрый рост Петербурга, крупнейшего центра экономической и культурной жизни, в большой мере определял направление развития хозяйства, культуры и этнических отношений у населения ижорской и водской территорий.

Из русских и восточно-ижорских деревень как мужчины, так и женщины, ходили на заработки в Петербург. Молодые девушки шли обычно на работу в пригородные огороды. А в водских и ижорских деревнях, расположенных подалее от столицы, женщины предпочитали работать у себя дома. Они выполняли все земледельческие работы и зарабатывали на продаже молока, творога и масла. В этом, возможно, сказывалась в какой-то степени традиционная привязанность воды к сельскому хозяйству. Ижорцы близлежащих к Петербургу деревень держали сравнительно много скота. Для обеспечения скота кормом они даже арендовали у соседей добавочные участки сенокосов. Возможно, что в этом в какой-то мере сказался пример финнов, у которых с давних пор было развито скотоводство.

Ижорское и водское население крайнего побережья, и особенно низовья реки Луги, занималось рыболовством. Целый ряд орудий и приемов рыбной ловли они переняли у невских и ладожских русских рыбаков.

На базе рыболовства и скотоводства развивалась оживлен-

⁶⁰ Начиная с середины прошлого столетия, в связи с распространением отходничества, младшие сыновья стали добывать средства к существованию на стороне или уходить в промышленные центры, переделы земли постепенно прекратились и сохранились лишь в отдаленных местностях.

⁶¹ Хождение на заработки в Петербург, Нарву и Эстонию нашло отражение также в народных рассказах и песнях воды (см. P. Ariste, *Vadjalaste laulud* (Народные песни воды), стр. 38, 41; J. Mägiste, *Woten erzählen*. *Suomalais-ugrilaisen Seuran Toimituksia* 118, Helsinki 1959, стр. 36).

ная торговля, получившая в ижорской деревне начало уже в далеком прошлом. Среди ижоры было много мелких скупщиков, странствовавших из деревни в деревню и закупающих всякого рода товар, который мог перепродаваться в Петербурге. В лесистом районе нижнего течения Луги и Нарвы многие женщины собирали ягоды, чтобы сбыть их на петербургском рынке⁶². Некоторые водские деревни, например, Котлы, Ицепино и др. были известны своими печниками⁶³. Население ряда ижорских деревень ходило на плотничьи работы. В зимнее время плотники занимались рыбной ловлей. Многие ижорцы работали извозчиками в Петербурге⁶⁴.

Такие же промыслы и отхожие заработки были характерны для сельского населения многих севернорусских губерний. Другими словами, хозяйство, образ жизни и быт развивались у води и ижоры в общем тем же путем, что и у русского сельского населения.

Несмотря на то, что водь и ижора восприняли не только русский язык, но, особенно со второй половины прошлого века, также хозяйство и образ жизни русского характера, в их быту нередко прослеживался некоторый прибалтийскофинский «субстрат». Он проявлялся в отдельных деталях построек, в планировке дворов и поселений и, главным образом, в некоторых местных поверьях и обычаях.

В настоящее время, в условиях советского строя, где русские и представители других братских народов тесно, бок о бок трудятся на многочисленных промышленных предприятиях, в колхозах и совхозах, особенности прежних этнических групп рассматриваемого района фактически исчезли, по крайней мере, в жизни младшего поколения они уже не прослеживаются.

⁶² Этнографический архив Эстонского гос. музея этнографии, ЕА 38, стр. 401.

⁶³ Западнофинский сборник, стр. 113, 114 (Р. М. Габе).

⁶⁴ Распространение различных промыслов и отходничества на рассматриваемой территории мы попытались схематически показать на карте, опубликованной в «Советской этнографии», 1960, № 3, рис. 9.

LISANDEID VADJALASTE JA ISURITE ETNILISELE AJALOOLE

H. ja A. MOORA

Resümee

Sama artikkel ilmus eesti keeles Etnograafiamuuseumi Aasta-
raamatus XIX, Tallinn 1964, lk. 188 jj. Võrreldes eestikeelse teks-
tiga on venekeelses tehtud üksikuid vähemaid muudatusi ja täien-
dusi.

BEITRÄGE ZUR ETHNISCHEN GESCHICHTE DER WOTEN UND IZOREN (INGRIER)

H. und A. MOORA

Zusammenfassung

Im 1. Jahrtausend umfasste das Siedlungsgebiet der wotischen
Stämme die sog. Ižorische Hochebene (d. h. etwa den Landstrich
zwischen den heutigen Städten Kingissepp und Gatschina) und
den Raum östliche des Peipussees bis ungefähr 30 km südlich der
Stadt Gdow. In der Sprache der Nordwoten, die die Ižorische
Hochebene bewohnten, haben sich zwei Dialekte, ein westlicher
und ein östlicher, unterscheiden lassen. Die vormals in der Umge-
bung von Gdow lebenden Südwoten sprachen wahrscheinlich eine
dritte, südliche Mundart. Somit gliederten sich die Woten wenig-
stens in drei Stämme.

Da die wotischen und ostestnischen Mundarten einander sehr
nahe stehen, hat man angenommen, dass die Woten verhältnis-
mässig spät, erst im 1. Jahrtausend u. Z., aus Estland in ihr Wohn-
gebiet eingewandert wären. Die Verfasser sind auf Grund archäo-
logischer und anthropologischer Tatsachen jedoch der Ansicht,
dass die wotischen Stämme sich schon früher, spätestens im 1.
Jahrtausend v. u. Z., etwa gleichzeitig mit den meisten übrigen
ostseefinnischen Stämmen zu einer selbständigen Gruppe heraus-
gebildet haben müssen.

Um die Mitte des 1. Jahrtausends u. Z. drangen unter die öst-
lich des Peipussees siedelnden Woten ostslawische Kriwitschen.
Bald darauf zog von dort eine Gruppe Woten, der auch slawische
Elemente angehören mochten, in die waldreichen Gegenden west-
lich des Peipussees, wo eigenartige Hügelgräber mit Leichen-
brand von ihnen Zeugnis ablegen (Abb. 13). Nach diesen Woten
erhielt offenbar ihren Namen die alte estnische Landschaft *Vaiga*

(lies waija), von ihnen rühren auch die Namen mancher kleineren Ortschaften dieses Gebiets her (z. B. *Vaiatu*).

Im 12.—13. Jahrhundert stiess auf estnisches Gebiet, hauptsächlich in die Gegenden nördlich und nordwestlich des Peipussees, eine zweite wotische Einwandererwelle vor. In geringerer Anzahl kamen neue wotische Einwanderer auch in das westliche Peipusgebiet. Diese zweite Einwandererwelle muss zu einem grossen Teil aus slawisierten Elementen bestanden haben. Von ihr stammen die späteren, sog. wotisch-nowgorodischen Hügelgräber mit Leichenbestattungen sowie Flachgräber unter Steinpflasterungen (Abb. 13).

Zur gleichen Zeit, als am Ostufer des Peipussees die Kriwitschen erschienen, verbreitete sich in die Umgegend des Ilmensees ein anderer ostslawischer Stamm, die Slowenen. Zu Beginn des 2. Jahrtausends drangen die Slowenen auf die Ižorische Hochebene unter die Ostwoten. Der sowjetische Forscher W. W. Sedow hat anhand von archäologischem und paläoanthropologischem Material versucht, die Siedlungsgebiete der Slawen, Woten und Ižoren im 11.—14. Jahrhundert zu bestimmen. Abb. 13 gibt die entsprechende Karte Sedows (mit einigen Ergänzungen) wieder (1 — Gräber mit slawischem Inventar, 2 — Gräber mit wotischem Inventar, 3 — Gräber mit gemischtem slawisch-wotischen Inventar und 4 — ižorische Flachgräber).

Die Russen nannten die Woten allgemein Tschuden (чудь), d. h. wandten auf sie denselben Namen an, mit dem sie die finnisch-ugrischen Stämme allgemein benannten. Der Peipussee heisst bis auf den heutigen Tag Чудское озеро — Tschudensee. In alten Urkunden ist östlich des Peipussees eine ganze Anzahl von Ortsnamen genannt, (z. B. Чюдское, Чюхново u. a. dgl.) die von der einstmaligen ostseefinnischen Urbevölkerung zeugen. Am Anfang des 2. Jahrtausends war, wie gesagt, ein grosser Teil der südlichen Woten bereits slawisiert. Jedoch lebten nach Angaben von Chr. J. Schlegel noch zu Beginn des 19. Jahrhunderts in einzelnen Dörfern östlich des Peipussees halbverrusste «Finnen», unter welcher Bezeichnung offenbar Woten zu verstehen sind. Das ist aber auch die letzte Nachricht über die Südwoten.

Mit dem Namen *Woten* (воть) bezeichneten die russischen Quellen vom 11. Jahrhundert an lediglich die zwischen Koporje und dem Lugafluss siedelnden Ostwoten. Ihr Gebiet hiess entsprechend Watland (Вотская область, Вотская земля). Die Westwoten, die am Unterlauf der Luga und zwischen der Luga und dem Narvastrom wohnten, nannten die Russen auch weiterhin bis in die jüngste Zeit Tschuden (чудья). Der östliche Wotenstamm war in wirtschaftlicher und gesellschaftlicher Hinsicht mehr entwickelt als die übrigen Woten. Auch behielt die Oberschicht dieses Stammes eine Zeitlang ihre eigene Rechtssprechung und militärische Organisation bei. Dieser Teil der Woten vermochte für Nowgorod

eine gewisse wirtschaftliche und politische Bedeutung zu erlangen. Dementsprechend wandte man in Nowgorod nur auf ihn einen eigenen Namen (водь, вожане) an, während die übrige wotische Bevölkerung, wie gesagt, allgemein Tschuden hiessen.

In Alt-Livland verstand man unter Watland (vielleicht entsprechend der estnischen Tradition) das ganze nordwotische Gebiet. Scheinbar von hier verbreitete sich der Gebrauch dieses Namens in gleichem Sinn auch weiter nach Westen. In Alt-Livland schloss der Begriff «Watland» nicht selten auch das iżorische Gebiet ein, wie man ja hier zwischen Woten und Iżoren des öfteren keinen Unterschied machte. In Russland erhielt der Wotenname eine erweiterte Bedeutung am Ende des 15. Jahrhunderts, als das Gebiet von Nowgorod in «Fünftel» (пятины) eingeteilt wurde und eines dieser Provinzen das «Wotische Fünftel» benannt wurde. Dieses Fünftel umfasste nicht nur das eigentliche Watland, sondern auch die Newa-Niederung und einen Teil Kareliens und reichte somit weit über die Grenzen des ehemaligen Watlandes hinaus.

Die seit dem Anfang des I. Jahrtausends mit Russen gemischt siedelnden Ost- oder eigentlichen Woten, insbesondere ihre führende Schicht, verrussten verhältnismässig schnell. Im 15. Jahrhundert befand sich in ihrem Gebiet schon der ganze Grundbesitz in den Händen von Leuten mit russischen Namen. Am Ausgang des 17. Jahrhunderts waren Woten hauptsächlich nur noch in einem schmalen Landstrich im Norden und Nordwesten ihres einstigen Siedlungsgebietes anzutreffen.

Die Iżoren (Ingrier) bewohnten die Newa-Niederung und die niedrige Südküste des Finnischen Meerbusens westlich bis zum Narva-Fluss. Ihren Namen dürften sie nach dem südlichen Nebenfluss der Newa namens Ingere, Inkere erhalten haben. Die nahe Verwandtschaft der iżorischen Mundarten mit den karelischen und wepsischen hat zur Annahme geleitet, dass die Vorfahren der Iżoren im Gebiet des Ladoga- und Onegasees gesässen hätten und erst um die Wende des 1. und 2. Jahrtausends u. Z. ihr späteres, bereits erwähntes Siedlungsgebiet bezogen hätten. Da es jedoch im Wohngebiet der Iżoren Bodenfunde sowohl aus der Steinzeit (3.—2. Jahrtausend v. u. Z.) wie auch aus der frühen Metallzeit gibt, müssen die Iżoren am Ort Vorgänger gehabt haben. Nach der Art der genannten Bodenfunde zu schliessen, standen schon diese Vorgänger der Urbevölkerung Kareliens nahe. Die iżorischen Stämme haben wir uns somit nicht als blosse späte Einwanderer vorzustellen, sondern müssen sie als das Ergebnis komplizierter Verschmelzungsprozesse der örtlichen Ureinwohner mit den möglicherweise mehrfach später hinzugezogenen Einwanderern betrachten. Am Unterlauf der Flüsse Luga und Narva vermischten sich die Iżoren mit den Woten.

Die Skandinavier, die mit dem fraglichen Gebiet auf dem

Seewege in Verkehr standen, kamen hauptsächlich mit den an den Küsten ansässigen Ižoren oder Ingriern in Berührung. Deswegen nannten sie das ganze zwischen der Newa und der Narva liegende Gebiet Ingermanland. Im 17. Jahrhundert, als das betreffende Gebiet Schweden gehörte, setzte sich dieser Name allgemein fest, während der Name Watland in Vergessenheit geriet.

Unter die in der Küstenzone des Finnischen Meerbusens lebenden Ižoren verbreiteten sich die Russen viel später als in das Gebiet der Woten. Die Russifizierung der an der Newa-Mündung ansässigen Ižoren begann jedoch schon früh, bereits im 13. Jahrhundert.

Die Angliederung Ingermanlands an Schweden im 17. Jahrhundert führte lediglich zu einer politischen und administrativen Zugehörigkeit. Das Wirtschafts- und Kulturleben der Bevölkerung verblieb aber auch in dieser Periode in recht engen Beziehungen zu Nowgorod.

Weder die wotischen noch die ižorischen Stämme vermochten sich zu einheitlichen Völkerschaften zu konsolidieren. Es bildeten sich bei ihnen auch nicht eigene Sprachen heraus. Sowohl unter den Woten wie Ižoren scheinen ihre Völkernamen (soweit diese unter ihnen jemals allgemeine Verbreitung gefunden hatten) in Vergessenheit geraten zu sein. In späterer Zeit nannten sich viele Woten wie auch Ižoren oft nach ihren engeren Wohngegenden. Gleich so manchen anderen Völkerschaften nannten sich die Woten und zum Teil vermutlich auch die Ižoren (zur Unterscheidung von den in ihr Land gekommenen Fremden) häufig *maamees*, *maamies* oder *maarahvas* — wörtlich «Volk des (unseren) Landes». Seit dem 18. Jahrhundert wurden die ingermanländischen Finnen, manchmal scheinbar auch die Ižoren, auf russisch sogar amtlich *маймусты* genannt. Die Benennung *maarahvas* darf nicht als Völkernamen in eigentlichem Sinn aufgefasst werden, denn, wie gesagt, gelangten diese Volkssplitter nicht zur Bildung einer Völkerschaft oder gar Nation.

Nach P. von Koeppen betrug in der ersten Hälfte des vorigen Jahrhunderts im Gouvernement Petersburg die Anzahl der Woten 5148 und die der Ižoren 17800. Obgleich Koeppen manches einzelte Dorf, in dem es noch Woten gab, übersehen hat, dürfte in Wirklichkeit die Gesamtzahl der Woten geringer, die der Ižoren aber entsprechend grösser gewesen sein als er angibt. Koeppen rechnete nämlich zu den Woten die oft in denselben Dörfern wohnenden Ižoren. Dadurch ist es zu erklären, dass nach späteren Zählungen die Anzahl der Woten ungewöhnlich stark verringert erscheint, während die Zahl der Ižoren sich merkbar vergrößert hat. Die Woten lebten bereits zu Koeppens Zeiten vermengt mit Russen, Ižoren und Finnen. Die Ižoren siedelten dagegen an verschiedenen Orten noch in zusammenhängenden Gruppen (Abb. 14 : 1). Die Gesamtzahl sowohl der Woten als auch der Ižoren war

jedoch zu gering, um ein eigensprachiges Kulturleben zu unterhalten und eine eigene nationale Bewegung auszulösen. Als dann mit der Entwicklung kapitalistischer Verhältnisse die Beziehungen zwischen der Landbevölkerung und den russischen Städten, besonders Petersburg, immer enger wurden, nahm die Russifizierung unter diesen Volkssplittern rapid zu. Heutzutage gibt es kaum ein halbes hundert alter Leute, die noch wotisch sprechen und etwa 1000 Ižoren, die sich weiterhin zu ihrer Völkerschaft bekennen.

VADJA KOHANIMEDES

P. ARISTE

Läänemere rahvastest on tänapäeval kõige väiksem vadja rahvas. Vadja keelt hästi oskavate vanakeste arv piirdub mõnekümnega. Viimased vadjalased elavad hajali mitmes külas. Ainult paaris külas on keeleoskajaid siiski selline näputäis, et vadjakeelset vestlustki võib veel kuulda. Kui hakati vadjalaste vastu huvi tundma ning neid uurima, oli vadja keel elav peaaegu kompaktsel alal praeguse Leningradi oblasti Kingissepa ja Lomonossovi rajoonis umbes Kaporjest Lauga (Luuga) jõeni. 1848. aastal tehtud statistika järgi oli tollal vadjalasi üldse 5148 inimest, kes elasid 37 külas¹. Tegelikult oli neid aga rohkem, sest statistikast on jäänud välja suur vadja küla Kukkuzi (vene Куровицы) Lauga jõe kaldalt. Tollal oli kõige idapoolsem vadja küla Koslova (vene Гостилово) Kaporje külje all ja kõige läänepoolsem oligi Kukkuzi küla.

On olemas andmeid, et alles mõne sajandi eest on vadjalasi elanud mujalgi peale nende külade, kus neid leidus möödunud sajandi keskpaiku. 1544. aastal on nenditud, et Ivangorodi venelased oskavat «mittesaksa» keelt paremini kui vene keelt ja olvat tegelikult «vene vadjalasi» (r u s c h e w a t h e n). Dokumendi kirjutajale on olnud selge, et vadja ja eesti keel on lähedased. Seega on ta vadja keeltki nimetanud «mittesaksa» keeleks, nagu tollal nimetati eesti keelt. 1549. aastal mainitakse vadjalasi Narvas ja selle ümbruses. Tollal oli Narvas sedavõrd ulatuslikult vadjalasi, et neile peeti isegi luteri usu jutlusi². Ühes vene kroonikas nimetatakse 1558. aastal Vasknarvas peale venelaste ka vadjalasi³. 1684. aastal oli vadjalasi Pustomerža külas Jaama (nüüdne Kingissepp) ja Moloskovitsa vahemaal ning Lauga jõe ääres Narvusi

¹ P. v. Коерпен, Erklärender Text zu der ethnographischen Karte des St.-Petersburger Gouvernements. St.-Petersburg 1867, lk. 20.

² P. Ariste, Vadjalastest Narvas 1549. aastal. Keel ja Kirjandus 1961, lk. 543.

³ Полное собрание русских летописей, т. 13. Патриарша или Никонова летопись. СПб. 1904—1906, lk. 299.

ehk Kusemkina (vene Кузёмкино) külas⁴. Narva jõel, Lauga jõe alamjooksul ja Pärspää poolsaarel kõneldakse isuri keele murret, millel on tugev vadja substraat foneetikas ja sõnavaras. Seegi tõik näitab, et nende külade isurid on kunagi olnud vadjakeelsed või et nende külade rahvastiku omaaegne keel on olnud vadja keel. Vadjalaste siirdumine isuri keelele on olnud hõlpus, sest mõlemad keeled on teineteisele lähedased. Käesolevalgi sajandil on nenditud vadjalaste keelelist isuristumist nendes külates, kus naabriteks on olnud isurid.

Vadjalaste ala ning naaberalasid on Novgorodis kutsutud Vadja viiendikuks. Ei saa siiski arvata, nagu oleks kunagi kogu Vadja viiendiku territooriumil elanud vadjalased. Vadja viiendik oli vaid geograafiliseks ja administratiivseks mõisteks. Viiendiku elanikkonna suurem osa koosnes peale vadjalaste ja venelaste just isuritest ja karjalastest. Kui ulatuslikult olid kunagi vadjalased levinud, sellele võib mõnel määral vastata üksnes arheoloogia, kuni pole põhjalikult uuritud asjaomase ala toponüümikat. Kohanimedest saadavad kriteeriumid pole liiatigi alati pädevad, sest keelte läheduse tõttu on sageli võimatu öelda, kas asula nimi on algselt olnud vadja-, eesti- või isurikeelne. Arheoloogia osutab sellele, et iseseisvaks läänemereelaste etniliseks üksuseks kujunenud vadjalased, kes algselt olid vaid üheks põhja-eesti hõimuks, on ida suunas ulatunud umbes poolele maale Narva jõe ja Neeva vahel. Seni ei ole kuigi täpselt teada, kui kaugele on ulatunud vadjalaste asustus Peipsi järvest ida poole. Vadjalastel on ikka olnud tihedaid sidemeid eestlastega. Keelelist, rahvaluulelist, kultuurilist jne. vastastikust mõjustust on olnud pidevalt. Aeg-ajalt on toimunud etniliste piiride nihkumist eestlaste ja vadjalaste vahel. Tähelepanavamad etniliste piiride muutused on toimunud siis, kui vadjalasi on kahel eri ajal siirdunud küllaltki suurel hulgal Peipsi järvest põhja, loode ja lääne poole. Varasem siirdumine on olnud 6.—9. sajandil ja hilisem 10.—14. sajandil. Ilmekaid jälgi eesti murretesse on jätnud eriti just siirdlaste teine laine. Vadja superstraadi mõjul on kujunenud omapärane kodavere murre Peipsi läänerannikul. Vadjapäraseid jooni leidub eesti murdeis ja murrakuis mujalgi meie keeleala idaosas⁵.

⁴ J. J. Mikkola, Muutamia tietoja vatjalais- ja inkerikkokylistä 1600-luvun lopulta. Virittäjä 1932, lk. 26 jj.

⁵ Vt. ka X. A. и A. X. Моора, К вопросу об историко-культурных подобластях и районах Прибалтики. СЭ 1960, nr. 3, lk. 45 jj.; H. Моора ja A. Моора, Baltimaade ajaloolis-kultuuriliste allvaldkondade ja vähemate alljaotuste kujunemisest. EM Ar. XVII, 1960, lk. 37 jj., 57 jj.; P. Ariste, Die Beziehungen des Wotischen zu den estnischen Mundarten. Congressus internationalis fennougriarum Budapestini habitus 20—24. IX 1960, Budapest 1963, lk. 212—215; A. Моора, Peipsimaa etnilisest ajaloost. Tallinn 1964, lk. 20 jj., 36 jj.

Käesolevas kirjutises peatutakse kõigepealt küsimusel, kas vadja siirdlaste olemasolu kajastub eesti kohanimedes. Edasi võetakse vaatluse alla, kus mujal kohanimedes kajastuvad omaaegsed vadja asulad.

Enne kui asuda asjaomaste küsimuste lahendamisele, on vaja mainida seda, kuidas eestlased on nimetanud ja nimetavad vadjalasi. Etnonüüm *vadjalane* on praeguses eesti keeles laensõna soome keelest, kus eeskujuks on olnud *vatjalainen*. Soome sõna ise on kujunenud vadjalaste enesenimetusest *vad'd'anain*. *Vadjalane* on kõigepealt tulnud tarvitusele eesti kirjakeeles ja alles sealt levinud kõnekeelde. Kirde-Eestis, kus on otseselt suheldud vadjalastega, kutsutakse neid rahvapäraselt *vailasteks*. Vadja keel on *vai* keel. Narvale lähedasi vadja külasid *Jõgõperä* (eesti Jõepära), *Liivitsülä* ja *Luuditsat* nimetatakse *Vainurgaks*. Otse vadja keelest lähtunult on *vadja* eesti murretes siiski ka küllalt vana sõna, nagu osutavad kohanimed. 1330. aasta paiku on Täreverest mainitud *Thoyuodas Wadj*, s. o. vadjalane ja 1583. aastal oli Jõhvi Voka külas 5 talupoega: *Andres Waddtelain*, *Annaske Wattilain*, *Isack Wattilane*, *Tisse Wattilane* ja *Grizke Wattilain*, kes on olnud vadja aladelt tulnud asunikke⁶. Mainitud talupoegade «perekonnanimi» *Waddtelain*, *Wattilain* on vadjakeelne < **vatilain*, *Wattilane* aga eestipärastatult *vadilane*, kohaliku murdepärase häälduse järgi *vatilane*. Vadja keeles eneseski esineb sõnakuju *vai* ~ *vati*. 'Ma kõnelen vadja keelt' on kas *miä pajatan vad'd'assi* ehk *miä pajatan vaissi*. Mati küla ja selle lähema ümbruse vadjalased kutsuvad kolme mainitud küla *vaipõli*, s. o. vadja pooleks, vadja kandiks. Samad külad on isuritel *vaimpõli*. Ühes Jõgõperält kirja pandud vadja laulus öeldakse:

*lentāz lintu anta lidnā,
tuli lintu tütarissa,
sulka valkā vājissa.*

Lendas lind alt linna,
tuli lind Tuударist,
sulg valge Vadjast⁷.

Luuditsa külas on allakirjutanu kuulnud ka sisseütlevas käändes esinevat *vatti* Vainurga tähenduses: *tämä tuli soikkolassa vatti* 'ta tuli Soikolast Vainurka'. Ka isuri keeles öeldakse *mänen vatti* 'lähen vadja küladesse'.

Kui eesti kohanimedest otsida vadja jälgi, siis tuleb lähtuda kõigepealt just *vai*-sõnast. Vadja üldnimele *vad'd'a* vastab eesti keeles *vai*. *Vadjalaste* ja sõna *vai* ühtekuuluvusest on kirjutatud nii palju, et siinkohal pole enam mingit vajadust nende sõnade etümoloogial peatuda.

⁶ A. Moora, Peipsimaa etnilisest ajaloost, lk. 42.

⁷ P. Ariste, Vadjalaste laule. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Emakeele Seltsi Toimetised, nr. 3, Tallinn 1960, lk. 34.

Sõna *vai* tuleb esile järgmistes Ida-Eesti kohanimes, kus see usutavasti tähistab just vadjalasi.

Vaiga

Läti Henriku «Liivimaa kroonikas» mainitakse eestlaste maakonda *Waiga* ehk *Wayga*. Selle maakonna nime on hiljem kirjutatud ka kujul *Wagia*, *Waigele*, *Waigale*, *Wagkytu*, *Waihatt*, *Wagien* jne. Maakonda kuulusid pärastised Torma, Laiuse ja Palamuse kihelkond ning ääremaad Kursi ja Maarja-Magdaleena kihelkonnast. Et *Vaiga* oli moodustunud üldnimest, millele praeguses eesti keeles vastab *vai* ja vadja keeles *vad'd'a* ehk *vadja*, sellele viitavad kõige ilmekamalt vene ajaraamatud, kus kõnesoleva maakonna nimeks on *Клин*. Venelased olid tõlkinud oma keelde selle kohanime, nagu mitmed teisedki. Eesti ja vadja sõna ühiseks lähtekujuks on olnud **vayja*. Läti Henriku ajal võis kohanimi häälduda usutavasti kujul **vajja*. Henrikul, Liber Censu Daniae (tekstis edaspidi LCD) kirjapanijail ja teistelgi toleaegetel autoritel tähistab *g* eesvokaalide ees üsna sageli *j*-häälikut: Henrikul *Astigerwe* 'Astijärv', *Gerwa* 'Järva', *Sadegerwe* 'Saadjärv' jne. On olemas selliseidki kirjapanekuid, kus *g* ka tagavokaalide ees tähistab *j*-i: 1583. aastal *Roigal* (1345 *Royele*) 'Roela', *Pugiota* 'Puiatu', *Kolgæl* 'Koljala' jne.⁸ Tähtede ühenditega *ig* ja *yg* on usutavasti tahetud edasi anda just hääldust *ij* või *ij*. Praeguses eesti kirjaviisis võiks seda muistset maakonnanime kirjutada *Vaia* kujul. Maakonna nimi *Waiga* on võinud tekkida sellest, et tolele alale oli asunud ohtrasti hilisemaid vadja siirdlasi. Pigemini peab siiski arvama, et nimi on väga vana. Sellega on arvatavasti tähistatud põhja-eesti hõimude kirdepoolset ulatuslikku ala (koos hiljem eraldunud vadja alaga), mis laius kiiluna peamiselt Peipsi ja mere vahel. Ida pool säilis territooriumi elanike nimetus (*vad'danaizep*). Lääne ja lõuna pool säilis aga kohanimi, mis kitsenes hilisema *Waiga* piiridesse. Igal juhul ei saa *Waigat* täiesti lahku viia *vadjalaste* etnonüümist.

Vaiatu

Vana-Eesti *Waiga* maakonna alal on Tormas praeguses Jõgeva rajoonis *Vaiatu* küla, endine mõis, jõgi ja voo. Voort nimetatakse ka *Vaia* vooreks. Vanades dokumentides esineb see toponüüm järgmisel kujul: *Vagithae* (1306), *Wayguthe* (1306), *Waggete* (1311), *Wagkytu* (1402), *Waggetu* (1406), *Wayath* (1586), *Waiath* (1599),

⁸ P. Johansen, Die Estlandliste des Liber Censu Daniae. Kopenhagen —Reval 1933, lk. 442, 554, 578.

Wojatt (1601), *Waäjattust* (1695), *Waiato* (1758) jne.⁹ Kohanimi on algselt tähistanud asulat, kus on olnud vadjalasi ehk vilasi. Liide *-tu* < **-tto* < **-ttai*, mis on liitunud sõnaga *vai*-, esineb meil sageli kohanimedes. Selle liitega on moodustatud toponüüme, millega on tahetud viidata kellegi või millegi tüüpilisele olemasolule asjaomases kohas (vrd. *Kobratu* Ammejõeel — koht, kus oli kopraid, *Põuatu* Tartu lähedal — põuane koht jne.). Seega siis on *Vaiatu* algne tähendus olnud 'vadjalaste asula'.

Teine *Vaiatu* oli endine küla Kadrinas, praeguses Rakvere rajoonis, mille mõis hajutas möödunud sajandi 60. aastates. See kohanimi esineb vanades dokumentides ja kaartidel järgmiselt: LCD *Wæghættæ*, 1306 *Wagithæ* ja *Wayguthe*, 1311 *Waggete*, 1409 *Waite*, 1418 *Waygitte*, 1495 *Woyth*, 1539 *Wayat*, 1688 *Wayato*, 1837 *Waijato* jne.¹⁰

Olgu siinkohal mainitud, et mitte kõik eesti kohanimed, kus tuleb esile sõna *vai*, pole seoses vadjalastega, vaid on neidki, mille lähtekohaks on olnud *vai* 'posti' tähenduses.

Vaeküla

Praeguses Rakvere rajoonis on *Vaeküla* jaam. Samas oli *Vaeküla* mõis. Selle eesti kohanime saksakeelseks vasteks oli *Wayküll*, mis lubab oletada, et toponüümi esimene osa on lähtunud sõnast *vai* 'vadja'. Alates 1483. aastast kuni 18. sajandi alguseni esineb kohanimi kujul *Waykull*. Selle nimekujuga kõrvuti on 1505 *Wei-kull*, 1510 paiku *Waekul*, 1532 *Waykul*, 1539 *Waeyküll*, 1583 *Way-chul*, 1586 *Wayküll*, 1732 *Waiküllä* jne.¹¹ Nagu edaspidisest nähtub, on olemas teisigi samanimelisi külasid, kus kaheldamatult on varem asunud vadjalasi. Seega võib põhjendatult arvata, et *Vaeküla* ~ *Vaiküla* on algselt tähistanud vadja küla.

LCD-s esineb *Wakalæ*, mille P. Johansen samastab praeguse *Vaekülaga*. See autor on ühtlasi oletanud, et küla vanem nimetus on võinud olla *Waikala*¹². Peab siiski arvestama seda seika, et LCD-s on üsna ohtrasti (ümber)kirjutamise vigu ja muid keelelisi eksimusi. Seal esinev vanim kohanime kirjanek ei pruugi tingimata olla ühtlasi nime vanimaks teadaolevaks kujuks.

⁹ L. Kettunen, Etymologische Untersuchung über estnische Ortsnamen. Suomalaisen Tiedeakatemia Toimituksia B. 90, 1, Helsinki 1955, lk. 90, 197, 250 jj., 316. *Vaiatu* kohta on fil. kand. V. Pall andnud allakirjutanule asjaomaseid andmeid oma kogudest, mille allikad avaldatakse tema doktoriväitekirjas. V. Pallilt on saadud andmeid ka *Veia* ja *Vadi* kohta.

¹⁰ Johansen, Liber Census Daniae, lk. 636.

¹¹ Johansen, nim. t., lk. 639.

¹² Sealsamas.

Jõgeva rajoonis endises Roela vallas asub *Veia* küla. Vanades dokumentides esineb selle küla nimi erineval kujul. 1657. a. on mainitud *Veia* veskit — *unter der weyschen Mühle belegen*, 1697. a. on *Weijalt*, 1758. aastal nenditakse, et *Wejåkulla* on juba Rootsi ajal tehtud Roela karjamõisaks. Sellesama karjamõisa nimeks on samal aastal ka *Wajja*. 1758. a. esineb ka *Waia Weskæ*.

Teine *Veia* küla on Laiusel. See küla oli algselt üksiktalu ning kuulus Tuimõisa küla alla. Hiljem liitus selle suurtaluga väiketalu-
sid. 1739. aastal on selle peremehe nimena mainitud *Weia Thomas*, aga 1758. a. on sama peremehe nimeks *Waia Thomas*, keda nime-
tatakse koos teise mehega — *Waia Thoma Hans*. 1795. a. kirjades on *Weija Toma Jurri*, *Wajje Tomas* ja *Weija Tomas*. Hiljem on asjaomase talu nimeks *Weya Toma* ehk *Weia*.

Need kohanime kirjapanekud, kus esineb diftong *ai*, lubavad oletada, et praeguse *Veia* asemel on kunagi esinenud ka *Vaia*. Seda oletust kinnitavad asjaolud, et 1758. aastal oli Palamusel *Waya und Taska Thotz*. Torma kirikuraamatus leidub 1699. a. *Waja Reino Michel* ja 1703. a. *Waja Rein*. Kodavere Lahe külas on 1782. a. *Waja Enno Mart*, kuid 1811. a. *Weija Mart*, Maarja-Magdaleena Levalas on 1758. a. *Weija Jaco Michel*, 1782. a. *Weija Jako Jurrij Jaak*, aga 1811. a. *Waia Jaacko Jurry Jaack*. Need eri kihelkondadest mainitud isikud on nähtavasti olnud *Veialt* pärit:

Mõnd aega näib olevat esinenud rööbiti *Vaia* ja *Veia*, kuni *Veia* jäi ainuvalitsevaks. Kuidas vokaal *a* on arenenud sõnas *vai* eesvokaaliks järgneva eesvokaalse sõna *küla* (< *külä*) mõjul, selle kohta on olemas teisigi näiteid (vt. *Väiküla*). Seega siis on usutav, et *Veia* < *Vaia*.

Esitatud *vai*-algusega kohanimed leidub aladel, kus vadjalased on võinud paikneda siirdlastena. Meil on *Vene* ja *Läti* külasid, kuhu venelasi või lätlasi on asunud eestlaste hulka. *Vai*-algulised asulad on tõenäoliselt tõendiks vadja superstraadist eesti aladel. *Vai*-algulisi kohanimed leidub aga ka seal, kus on kunagi olnud põhiline vadjalaste ala. Sel alal esinevad kohanimed on üheks ilmseks vadja substraadi tõendiks. Sellised nimed on järgmised.

Väiküla

Leningradi oblasti Kingissepa rajoonis Rossona jõe suubumisel Narva jõkke, Narva-Jõesuu vastas on isuri küla, mida eestlased kutsuvad *Väikülaks*. Soome keeles on see asula *Väikylä* ja isuri keeles *Väikülä* ehk *Väinkülä*. Venelased nimetavad küla *Венкуль*. Vanemates kirjapanekutes on aga küla nimeks *Waikylä*¹³. Väi-

¹³ Vt. Koepen, Erklärender Text, lk. 86 jj., 136.

küla isuri murrakus on tugev vadja keele substraat. See tõestab omalt poolt, et küla on algselt olnud vadja küla. Selleski kohanimes on liitsõna teise osa *külä* mõjul muutunud eesvokaalseks ka esimene osa: *vai(n)*- > *väi(n)*-. Et kohanimes on varem olnud diftong *ai*, näitab muide ka Mellini atlas, kus esineb *Wiaküllä*. Kaardi joonestaja on ilmsesti ajanud segi vokaalid *a* ja *i*¹⁴. Küla venekeelne nimetus *Венкуль* viitab taas sellele, et varem on olnud nimel tavaliseks esimese osa genitiivne kuju — *Vainkülä*. Seega siis on jällegi tegemist vadja külaga.

Vainkülä

Sellenimeline on endine isuri küla praeguse Leningradi oblasti Lomonossovi rajoonis (end. Peterhofi kreisis) Djatlitsõst põhja poole. Ümberkaudu elasid Serebetta soomlased. Möödunud sajandi esimesel poolel on küla nime korduvalt kirjutatud *Wainkylä*, hiljem aga ka *Väinkylä*¹⁵. Et selles isuri külas on algselt elanud vadjalasi, osutab eriti veenvalt küla venekeelne nimetus *Чудиново* ehk *Чуиново*¹⁶. Vene naabrid kutsuvad tänase päevani vadjalast *чудин*. Vadja keel on *чудской язык* ja vadja rahvas *чудь*. Samade sõnadega ei tähistata kunagi isurit ega tema keelt.

Teine samanimeline pisiküla (13 elanikku) oli P. v. Koeppeni teatel Ropša lähedal. Ka see *Wainkylä* oli möödunud sajandi keskel isuri küla, kuid varem on selleski tõenäoliselt elanud vadjalasi¹⁷.

Vaijala

Gatšina lähedal veidi põhja pool on küla, mida soome keeles on kirja pandud mitmel kujul: *Wajala*, *Wayalla* ja *Vaijala*. Viimane kirjutusviis vastab soomekeelsele hääldamisele. Vene keeles on küla *Войялово*. Külas elas soomlasi ja venelasi¹⁸. Usutavasti on küla algselt olnud vadja küla. Liide *-la* näitab kohta, kus leidub kedagi või midagi.

Venakontsa, Vena

Soikola poolsaare keskosas asub suur isuri küla, mille isurikeelne nimi on *Venakontsa*. Sama nimetust kasutavad ka vadjalased ja soomlased. Toponüüm on varem kirja pandud ka kujul

¹⁴ L. A. Mellin, Atlas von Liefland oder von den beyden Gouvernemen-ten u. Herzogthümer Lief- und Ehtland und der Provinz Oesel. Riga 1798.

¹⁵ J. Mustonen, Inkerin suomalaiset seurakunnat. Helsinki 1931, lk. 50.

¹⁶ Koeppen, Erklärender Text, lk. 38, 98, 132.

¹⁷ Koeppen, nim. t., lk. 40.

¹⁸ Koeppen, nim. t., lk. 69; Mustonen, Inkerin suomalaiset seurakunnat, lk. 54.

Wenankontza ja *Wenankotza*¹⁹. Praegu on küla ametlikuks venekeelseks nimeks *Пахомово* ühe kohaliku revolutsionääri järgi. Varem oli küla nimi vene keeles *Воцкий Конец*, mida on kirjutatud ka *Воцкой Конец* ja *Вотский Конец*²⁰. Rootsi ürikuis on küla nimeks *Votschoi Konetz*²¹. Venekeelne külanimi räägib taas ilmselt sellest, et tegemist on omaaegse vadja külaga. Küla isuristumisele on kaasa aidanud kindlasti see, et 17. sajandi alguses, kui pärast Stolbovo rahu oli see küla jäänud tühjaks nii nagu mitmed teisedki külad, kust rahvastik oli siirdunud vene aladele, olid peaaegu kõik külaelanikud tulnud mujalt isuri aladelt²². Venakontsa külaga on ühte kasvanud endine suur isuri küla *Tarinaisi* (vene keeli *Андреевщина*), mis viimases sõjas on peaaegu täiesti hävinud. *Tarinaisi* oli 17. sajandi algul põliste elanikega isuri küla. Venakontsa on vist kauem püsinud vadja külana ja teda on venelaste poolt vastandatud naabruses asuvale isuri külale. Sel teel võis kujuneda küla venekeelne nimetus *Воцкий* (s. o. *Водский*) *Конец*. Küla isurikeelse nimetuse teine osa on laen vene keelest: *-kontsa* < *конец* 'ots'. Raskem on seletada nime esimest osa. Isuri keeles võiks see olla kuluvorm sõnast *veñnä* (< *venä*) 'vene'. Usutavam on siiski, et *vena-* on selles kohanimes kuluvorm sõnast *vain-* või **vajjan-* 'vadja'. Meil pole teada, kuidas on küla nimetus olnud sajandite eest vene rahvakeeles. Võimalik, et juba vene keeles olid kas *vain-* või **vajjan-* > *ven-*, nagu *Vaiküla* nime vene vastes *Венкуль* on *vain-* > *ven-*. Isurikeelse külanimetuse *Venakontsa* esimene osa *vena-* ei vasta häälikulise täpsusega ühelegi vadjalast tähistavale sõnale, kuid ei saa eitada, et ühtekuuluvust on niihästi foneetiliselt kui ka semantiliselt. Mainitagu siinkohal, et Pärspää poolsaarel on pisiküla *Vena*, milles elasid soomlased. Küla venekeelseks nimeks on *Вена* ja *Вейна*, kuid ka *Венкюль*²³. Seegi külanimi on algselt võinud olla *vain-* või **vajjan-külä*. Teiselt poolt — kuidas läänemere keeltes on *venä-* 'vene' kuluvormiks saadud siiski ka *ven-*, seda näitab soome kohanimi *Venjoki* (isuri *venjogi*) Leningradi oblastis, mille vene vasteks on *Славянка*. *Славянка* osutab Novgorodi sloveenide vana asulat. Soome keeles rõhutatakse samuti, et kõnesoleval kohal on olnud juba vanasti venelasi. Mainitagu sedagi, et Soome küla *Venärasi* ehk *Venäjänrasi* on vene keeles *Венерязи*²⁴. Seega jääb mõnel määral lahtiseks *Vena* küla vadja päritolu.

Leningradi oblasti soomlaste ja isurite alal on veel mõned külanimed, milles tuleb esile tüvi *vai-*, nagu *Gatšina* lähedal *Vai-*

¹⁹ Коеррен, nim. t., lk. 41, 85.

²⁰ Sealsamas.

²¹ Jordeböcker öfver Ingermanland. Писцовые книги Ижорской земли. СПб. 1859, lk. 43.

²² Sealsamas.

²³ Коеррен, Erklärender Text, lk. 136.

²⁴ Коеррен, nim. t., lk. 22.

nikka. Neid toponüüme otseselt vadjalastega ühendada oleks vanemate andmete puudumisel siiski üsna riskantne.

Seni on vaadeldud neid kohanimedid, kus tuleb esile vadjalaste enesenimetuse foneetiliselt vanemal kujul. Vadja keeles on pikk *-jj-*aines arenenud *-d'j-*iks või *d'd'-*ks: **vajja* > *vad'd'a*, **vajjalaine(n)* > *vaddalain(e)*. Järgnevalt võetakse vaatluse alla mõned need kohanimed, kus kohtab tüve *vad'ja* ~ *vad'd'a* ja *vati*. Kõigepealt mainitagu, et Soomes on õige mitu siia kuuluvat nime, mis on tekkinud sellest, et üle lahe on vadjalasi siirdunud Soome. Need nimed on *Vatiala* küla Kangasalal, *Vatiala* talu Ruovedel, *Haapavatia* küla, *Vatia* talu Laukaal²⁵. Samadelt aladelt esinevad vanades dokumentides perekonnanimed *Wadiainen* (1424) ja *Vathiainen* (1427). Esitatud soome kohanimed ei räägi suurtest vadja siirdlatest. Need on tekkinud kas üksikute vadja perekondade või isikute järgi. Selline üksikult vadjalaselt saadud kohanimi võib olla ka *Vadila* talu Otepääl ja *Vadilaste* talu Rāpinas Tooste külas. Rāpinas on ka *Vadilase* talu²⁶. 18. sajandist on kirjalikke andmeid sellest, kuidas üksikud vadja perekonnad on siirdunud Liivimaale või tulnud sealt taas tagasi kodukülla²⁷. Suuliste andmete põhjal on möödunud sajandil üksikuid vadjalasi asunud peale Narva ja Tallinna ka Lohusuisse, Vinni mõisa ja Otepääle. Sellised üksikud vadja asunikud, keda tunneme otse etnonüümi järgi, on olnud ka *Wadj* ja *Wattilain* ~ *Wattilane*, keda mainitakse 14. ja 16. sajandil²⁸.

Talunime *Vadilaste* suhtes mainitagu veel seda, et lõuna-estis murrakuis on tuntud sõna *vadilanõ*, millega tähistatakse väikest rahutut inimest: *sa olõt jüsku vadilanõ*. Selles sõnas elab ebamäärase tähendusega edasi endine etnonüüm. Nagu *laplane*, *lapuline* ja *virulinõ* on kontvõõra üheks nimetuseks, nõnda esineb lõuna-estis murrakuis kohati ka *vadilõnõ* (~ *vaadilõnõ*) samas tähenduses.

Eestis on kohanimedid, mille tekkimine võib olla seoses ulatuslikuma vadjalaste siirdumisega eestlaste hulka suhteliselt hilisemal ajal, siis kui vadja keeles oli juba *-jj-* > *d'd'*. Arvesse tulevad kohanimed on järgmised.

Vadi

Kohtla-Järve rajooni edelaosas on Avinurme jõe ääres *Vadi* küla, mille nimi on möödunud sajandi alguses kirja pandud ka *Waddai* kujul²⁹. Vana-Vaiga kohanimede uurija V. Palli and-

²⁵ V. Nissilä, Suomalaista nimistöntutkimusta. Helsinki 1962, lk. 107.

²⁶ Kettunen, Etymologische Untersuchung, lk. 100, 193, 216.

²⁷ Jordeböcker, lk. 59, 61.

²⁸ Moora, Peipsimaa etnilisest ajaloost, lk. 42.

²⁹ E. Varep, C. G. Rückeri Liivimaa spetsiaalkaardist 1839. aastal. Tallinn 1957, lk. 89.

meil on vanades dokumentides ja ürikuis *Wadey* (1599), *Waddikill* (1624), *Waddi* (1758, 1811). Nagu lõpukao tõttu on eesti keeles *padja* (< **patja*) > *padi*, nõnda võib ka külanimi *Vadi* olla lähtunud varasemast kujust < *Vadja*. *Vadi* oli algselt üksnes kohanime nimetavaline kuju, mis hiljem on saanud üldiseks omastavale ja teistelegi käänetele. *Vadi* küla 'vadja' algupära poolt kõneleb seegi asjaolu, et küla asetseb alal, kus läheduses on oht-rasti vadja nooremaid arheoloogilisi mälestisi³⁰.

Keele ja Kirjanduse Instituudi kohanimedekogu andmeil on olemas mitmeid *Vadi* talusid, näiteks Kodavere Pällu, Kadrina, Assikvere, Haavakivi külas. Palakülas on *Vadi* tuulik ja Assikvere külas *Vadi võsu* nimeline heinamaa. Kadrina, Assikvere ja Haavakivi *Vadi* talust on öeldud, et need on saanud nime peremehe perekonnanime *Vadi* järgi. Sama väidetakse Maarja-Magdaleena Kudina, Kulmuvere ja Kõrenduse *Vadi* taludest. Omaniku järgi olevat saanud nime ka Nõo Ilmatsalu, Laiuse Altveski *Vadi* talu. Ambla Suure *Vadi* talu peremees olevat varem elanud *Vadi* külas. *Vadi* talu on veel Kolga-Jaani Võisikus ja Koeru Valilas. Kuigi osa nimetatud talusid on saanud nime omanikelt, on neidki, millest on lähtunud just endisel Põhja-Tartumaal levinud perekonnanimi *Vadi*. Torma (Avinurme) Adraku ja Kõrve külas on *Vadira* talu, mis on kuluvorm endisest *Vadirahva*. Leningradist põhja pool endisel soomlaste alal Lempaalas oli *Vatioja*, mille ühendamine vadjalastega on täiesti küsitav. Keeleliselt ei anna *vatja* soome keeles *vati-*. Selle kohanime otseseks vasteks on soome *Vataoja*, s. o. vadaoja, mis viitab kohal toimunud asjaomasele kalastusviisile³¹. Samasuguse algupäraga võib olla Jõelähtme Nehatu *Vadioja* (*Waddioja*).

Kohanime *Vadi* päritolu igakülgset kaalutledes ei saa täiesti vaikides mööda minna oletusest, et see toponüüm on saanud aluse vene antroponüümist *Fadei*. *Vadi* küla oli olemas 16. sajandil. Seega on väheusutav, et see vene mehenimi oleks juba varem olnud sedavõrd levinud, et temast oleks võinud lähtuda külanimi, kuigi Peipsi mail ja mujalgi on hilisemal ajal vene antroponüümid saanud talu- ja külanimedele aluseks.

Vadiküla

Rakvere rajoonis Väike-Maarjas on *Vadiküla*. Ei ole keelise raskusi selle kohanime ühendamiseks eelmise toponüümiga ning seega ühtlasi ka vadjalastega. Ka territoriaalselt on võimalik oletada, et nimi on lähtunud kunagi kohal asunud vadjalastest või vadjalasest.

³⁰ H. ja A. Moora, Baltimaade ajaloolis-kultuuriliste allvaldkondade ja vähemate alljaotuste kujunemisest, lk. 37 jj.

³¹ Nissilä, Suomalaista nimistöntutkimusta, lk. 48.

Vadjatu

Viljandi rajoonis Paistus endises Õisu vallas on *Vadjatu* küla, mis 19. sajandi alguse kaardil esineb kujul *Wadiad*³². Keele ja Kirjanduse Instituudi kohanimedekogu andmeil on küla nimi ka *Vagjatu*. Häälikuliselt on võimalik sellegi kohanime ühendamine vadjalastega, eriti *Vadjatu* kujul. Toponüümis esinev liide *-tu* on sama, mille kohta on antud seletust *Vaiatu* puhul.

Vatja?

L. Kettunen mainib Otepäält *Vatja* küla³³, mida muudes allika-tes ei leidu. See autor arvab, et *Vatja* < **Vattijan* ega kuuluks ühte nende kohanimedega, mis on lähtunud vadjalasest. Ettevaatliku küsimärgiga võib ehk sedagi küla pidada vadja asulaks, kui L. Kettunen teoses pole eksitus, kui see kohanime üldse ole-
mas on.

Nagu eeltoodust selgub, on eestlaste alal mitmeid kohanime-
sid, mis ilmselt või usutavasti on lähtunud vadjalaste etnonüü-
mist ning kuuluvad vadjalaste immigratsiooni hilisemasse aja-
järku. Leningradi oblasti endisel soomlaste alal neid kohanime-
sid, mille tekkimise lähtekohaks võiks olla *vad'd'a*, vastuvaidle-
matult ei ole. Usutav on, et vadja aladest ida pool pole peaaegu
sugugi kohanimesid, milles peitub vadja etnonüümi häälikuliselt
hilisem kuju. Idapoolsed alad on ürgselt kuulunud isuritele ja kar-
jalastele ning hiljem ka soomlastele. Idapoolsemad läänemerela-
sed on olnud õige ekspansiivsed vadja alade suhtes. Soomlaste
ekspansioon läks eriti suureks pärast Stolbovo rahu 1617. a. Vad-
jalasi on juba enne seda siirdunud läände ja lõunasse venelaste
hulka. Vadjalaste (ning isurite) siirdumine vene aladele läks eriti
hoogu Rootsi valitsuse ajal 17. sajandil. Venelaste alal või selle
piirimail on mõningaid venekeelseid kohanimesid, milles vadja-
laste etnonüüm tuleb esile. Vene keeles on vadjalased *водь* (kõr-
vuti nimetusega *чудь*) ja vadja keel *водский язык*. Endisel vadja
alal ning isegi mujal on mitu kohanime, kus on säilinud need vad-
jalasi tähistavad sõnad. Asjaomastes asulates on kunagi elanudki
vadjalasi. Need asulad on järgmised.

Votsko

Leningradi oblasti Kingissepa rajoonis oleva Novosjolki
(*Новоселки*) küla nimeks on varem olnud ka *Votsko* (*Вотско*)³⁴.
Viimaste vadjalaste ja kohalike soomlaste ning isurite keeletarvi-

³² Varep, C. G. Ruckeri Liivimaa spetsiaalkaardist, lk. 89.

³³ Kettunen, Etymologische Untersuchung, lk. 100.

³⁴ Koepen, Erklärender Text, lk. 41.

tuses on küla nimeks *Novasolkka*. Novosjolki on vadja külade otse-
ses naabruses. Arvesse võttes küla vanemat venekeelset nimetust,
võib arvata, et see on olnud vadja küla. Hiljem on külas elanud
isureid.

Sista Votskaja

Kaporjest lõuna pool asub küla, mille nimi vene keeles on *Cucra*
ja soome keeles *Siesta*. Küla oli varem vene-soome segaküla. Selle
külaga on identifitseeritav 17. sajandi alguses Rootsi maaraama-
tuis esinev *Sista Votschaia By*. Küla oli Kaporje läänis (Caporie
Lähn), Ratzinschoi pogostis³⁵. Siesta lähedal on Ratsino küla.
Nime järgi otsustades on *Sista Votschaia* (s. o. *Sista Votskaja*)
kord olnud vadjalaste asula.

Leningradi oblastist on esitatud õige mitu sellist kohanime,
milles hääbuva vadja rahva nimetus tuleb esile kas vene, isuri või
soome keeles. Enamasti on endistes vadja küldes hiljem elanud
isureid. Kui isurid siirdusid aja jooksul ida poolt üha pingsamalt
läände vadjalaste alale ja selle otseesse naabrusesse, on mitmel
pool vadjalased võtnud omaks isuri keele. *Vainkülä* ja *Votško* isu-
rite keelest pole olemas mingisuguseid andmeid. Möödunud
sajandi esimesel poolel, kui neis küldes kõneldi läänemerelist
keelt, võis see olla ehk veel üsna lähedanegi vadja keelele, kuigi
kõnelejad nimetasid ennast isureiks. Kukkuzi külas on vadjalased
juba mõnd aega pidanud end isuriks, kuigi isuri naabrid ütlevad,
et küla põlised elanikud on vadjalased. Ka Jõgõperäl, Liivtšüläs
ja Luuditsas võib kohata vadjalasi, kes tahavad olla isurid. Vene
keeli *ужорей* on mitmed vadjalased isegi passil. Isureiks peetakse
ennast eriti siis, kui kõneldakse vadja ja isuri segakeelt. Seega
on kõigiti usutav, et need isuri külad, millel on vadja jälgi, on
kunagi olnudki vadja külasid.

Wattendorp

On olemas veel üks küla, millest võib oletada, et selles on kunagi
asunud vadjalasi. Praeguses Läti NSV-s Suntaži alal umbes sel
kohal, kus Riiast ida poole ja Siguldast lõuna poole tõmmatud
joon moodustavad täisnurga, oli 14. sajandil *Wattendorp*. Asja-
omases ürikus, kus see külanimi esineb, on öeldud alamsaksa kee-
les: *en dorp uppe lyvesch geheten Venedeculle, uppe dudesch Wat-*
tendorp, s. o. küla, mille nimi on liivi keeli *Venedeculle*, saksa
keeli *Wattendorp*³⁶. Liivi *Venede-* tähendab muidugi 'vene'. Alam-
saksa keeles on *watten* ehk *waten* 'vadjalased'. Seega on küla
liivi keeles nimetatud venelaste ja alamsaksa keeles vadjalaste

³⁵ Jordeböcker, lk. 67.

³⁶ H. L a a k m a n n, Vadjalaste asustusest Liivimaal. Ajalooline Ajakiri
1929, lk. 110 jj.

külaks. Hiljem on seda kohta kutsutud *pagus Watten*, *Watterische Wacke*, *Wather*, *Watter*, *Wattram*. Ordu ajal on vadjalaste aladelt sõjavange vanale Liivimaale asustatud. Suurim vadjalaste sunni- viisiline siire toimus aastail 1444—1447. Praeguse Läti NSV lõunaossa Bauska linna lähedusse tekkis siis ulatuslik vadja koloonia, kus vadja keel hääbus alles möödunud sajandil. Et Bauska vadjalased olid toodud Vene aladelt, nimetasid naabruses olevad lätlased neid venelasteks — *krievi*. Selle lätikeelse nimetuse järgi olid need vadjalased ka saksa keeles *Kreewingen*. Asjaomases kirjanduses esinevad nad meil tänase päevani *kreevinitena*. Suntaži *Wattendorpist* on teada, et 1456. aastal on seda ühes ladinakeelses dokumendis kutsutud *villa Crewin* ja hiljem *Krewen*. Seega siis on niihästi lätlased kui ka liivlased wattendorplasi nimetanud venelasteks. Alamsaksa keeles on aga usutavasti kasutatud kõnesoleva elanikkonna kohta õiget etnonüümi — vadjalased.

Mainitagu siinkohal, et Liivimaa vanadest vadja siirdlastest on kirjutanud ajaloolane H. Laakmann. Tema arvates võiks vadjalaste etnonüüm peituda veel mõnes eesti või läti ala kohanimes. Ta oletab muide, et ka *Võnnu* (saksa *Wenden*), *Vindavi* jõgi (läti *Venta*) jne. võivat lähtuda vadjalaste nimest³⁷. Ületamatuid keelelisi raskusi on aga *vad'd'a* ja *Võnnu* ~ *Wenden* jne. ühendamiseks. On kõigiti usutav, et kohanimesse *Võnnu* on kätketud hoopis teine etnonüüm. Vadjalastega on õige riskantne ühendada ka kohanimed *Wakezelle*, *Wadasch*, *Wadaskely*, mida H. Laakmann on pidanud võimalikuks.

Käesolevas kirjutises on käsitletud neid kohanimed, kus tulevad esile etnonüümid *vajja*, *vati*, *vai*, *vad'd'a*, *водъ* ja *Watten*. Asjaomased toponüümid osutavad, et vadjalasi on omal ajal asunud kindlasti ulatuslikumal territooriumil kui neid oli viimaste sajandite jooksul. Toponüümid näitavad sedagi, et vadjalasi on pidevalt siirdunud Eestisse, Soome, venelaste aladele ja isegi Läti- maale.

Et venelased on vadjalasi kutsunud kahe nimetusega — *водъ* ja *удъ*, peaks vadjalaste jälgi otsima neistki kohtadest, kus tuleb esile sõna *удъ*. Käesolevast ülevaatest on siiski välja jäetud kõik kohanimed, mis on tuletatud tollest etnonüümist, järgmistel põhjustel. Peipsi vesikonnas on sageli täiesti võimatu öelda, kas sõnaga *удъ* on tähistatud vadjalast või eestlast. Siia kuuluvad kohanimed, mis leiduvad Peipsist ida pool, võivad põhjapoolsemal alal olla vadja ja lõunapoolsemal eestlaste endisi asulaid. Kaugemal idas võib etnonüüm *удъ* märkida ka vepsulasi. Olukorra teeb keeruliseks liiatigi see tõik, et Peipsist ida pool asus usutavasti kunagi läänemereelaste hõim, keda kutsuti tšuudideks³⁸.

³⁷ L a a k m a n n, nim. t., lk. 112 jj.

³⁸ Vt. ka P. Ariste, *Wotisch lapplain*. Commentationes Fenno-ugricae. Helsinki 1962, lk. 5 jj., kus on mainitud ka varasemaid asjaomaseid kirjutisi.

Esitatud lühikesest ülevaatest on ilmnenud, et endisel vadja alal niihästi praeguses Leningradi oblastis kui ka Eesti NSV-s on mitmeid topograafilisi üksusi, mille nimed kõnelevad vadjalastest kui nende alade põlistest elanikest. On ohtrasti selliseidki topograafilisi üksusi, mille nimes kajastub vadjalane siirdlasena. Oma põliselt alalt on vadjalasi siirdunud üsna kaugele. Vadjalaste ida poole rändamine on võinud toimuda eriti siis, kui Liivimaa orduvõim ründas korduvalt vadjalaste ala ning laastas seda. Praeguse Eesti NSV territooriumile on vadjalasi tulnud niihästi varasemate kui ka hilisemate asunikena kas suurtes rühmades või üksikult. Praeguse Läti NSV alale on nad tulnud peamiselt sundasustamise teel.

ВОДЬ В ТОПОНИМИКЕ

П. А. АРИСТЭ

Резюме

Водский язык перестанет в ближайшем будущем быть живым языком, так как в настоящее время этот язык знает всего лишь несколько десятков стариков. Сто лет тому назад водь жила еще в 38 деревнях в западной части теперешней Ленинградской области. Водь растворилась среди русских, в меньшей мере среди ижор.

По документам 16 века водь жила в Нарве, Ивангороде и Сырэнце. В 17 веке водь обитала еще в нескольких деревнях современного Кингисеппского района (Ленинградской области), которые уже в 18 веке населяли ижора или русские. Как показывает топонимика, водь ранее населяла значительно более обширную территорию к востоку и к западу от реки Нарвы.

В статье рассматриваются этнонимы, составной частью которых являются — *vadja*, *vad'd'a*, ранее — *vajja*, эстонский — *vai*, русский — *водь* и нижненемецкий — *wate*, *watte*.

Соседние эстонцы называли водь *vailased* или *vadjalased*. По данным археологии, водские поселенцы дважды проникали в восточные районы территории современной Эстонии. Проникновение сюда води нашло отражение и в топонимике. Следы древнейших водских поселенцев являются следующие эстонские топонимы: *Waiga* ~ *Wayga* ~ *Wagia* и т. д. (13 век), *Vaiatu*, *Vaeküla*, *Veia* (в 18 веке *Waia*) и *Väiküla*. Водские топонимы сохранились также в современной Ленинградской области. Таковы финские местные наименования *Vainkylä* (русское *Чудиново*), *Vaijala* (русское — *Войялово*) и *Vena*, *Venakontsa* (русское *Воцкий Конец*, *Венкюль*).

Позже, когда в водском языке произошел переход *-jj- > -d'd'-* и на место этнонима *vajjalainõ(n)* появился *vad'd'alainõ(n)*, в пределы современной Эстонии проникла вторая волна водских переселенцев. Следы этой волны следует считать таковыми эстонские топонимы, как *Vadi, Vadiküla, Vadjatu, Vatja(?)*.

Еще позднее водские поселенцы появились также в Финляндии, где о них свидетельствуют топонимы *Vatjala, Haapavatia* и *Vatia*.

На коренной территории расселения воды, в современной Ленинградской области от них идут русские топонимы *Воцко* и *Систа Вотская*.

Ливонский орден из своих походов, совершенных на соседние русские земли, пригонял некоторое количество водских пленников и поселял их в Ливонию. Таким образом, в 15 веке в окрестностях города Бауска возникла значительная водская колония, в которой водский язык удержался вплоть до прошлого столетия. Другое древнее водское поселение, возникшее, видимо, также в результате принудительного переселения военнопленных, — это упоминаемая в источниках 14 века деревня *Wattendorp* близ современной Сунтажи Латвийской ССР.

Русские называли водь так же, как и эстонцев и вепсов, *чудь*. Поскольку языковые материалы не позволяют установить, какому из этих народов принадлежат топонимы с составной частью *чудь*, то последние в данной статье не рассматриваются.

WOTEN IN ORTSNAMEN

P. ARISTE

Zusammenfassung

Die letzten Woten werden in nächster Zukunft aussterben, da zur Zeit lediglich einige zehn Menschen, alles hochbetagte Leute, die wotische Sprache beherrschen. Vor hundert Jahren jedoch lebten Woten in 38 Dörfern im westlichen Teil des gegenwärtigen Leningrader Gebietes.

Aus dem 16. Jahrhundert stammende schriftliche Quellen bezeugen das Vorhandensein von Woten in Narva, Iwangorod und Vasknarva. Im 17. Jahrhundert bewohnten Woten im heutigen Bezirk Kingissepp (Leningrader Gebiet) noch mehrere Dörfer, deren Bevölkerung im 18. Jahrhundert schon aus Ižoren (Ingrier) oder Russen bestand. An Hand von Ortsnamen ist es möglich nachzuweisen, dass früher ein grösseres Gebiet sowohl östlich als auch westlich des Narva-Flusses von Woten besiedelt gewesen ist.

Der Verfasser unterzieht der Betrachtung den Völkernamen der

Woten *vad'd'a* — frühere Form *vajja*, seine estnische Entsprechung *vai*, die russische *водь* und die niederdeutsche *Wate, Watte*.

Die Esten kannten ihre wotischen Nachbarn unter den Namen *vailane* oder *vadjalane*. Durch das archäologische Material ist es bezeugt, dass Woten sich zweimal unter den Esten angesiedelt haben. Das Vorhandensein von Woten auf estnischem Gebiet hat auch in den Ortsnamen Spuren hinterlassen. Von den früheren wotischen Einwanderern rühren in Ostestland folgende Ortsnamen her: *Waiga* ~ *Wayga* ~ *Wagia* usw. (13. Jahrhundert), *Vaiatu*, *Vaeküla*, *Veia* (im 18. Jahrhundert *Waia*) und *Väiküla*. Alte wotische Ortsnamen haben sich auch im Leningrader Gebiet erhalten: die Benennung des finnischen Dorfes *Väinkylä* (russisch *Чудиново*), *Vaijala* (russisch *Войялово*) und *Vena*, *Venakontsa* (russisch *Воцкий Конец, Венкюль*).

Später, als in der wotischen Sprache der Übergang des *-jj-* zu *-d'd'-* sich bereits vollzogen hatte, und anstelle von *vajjalainõn* die Form *vad'd'alainõ(n)* getreten war, drang ins estnische Gebiet die zweite Welle wotischer Einwanderer ein. Spuren dieser Welle sind die estnischen Ortsnamen *Vadi*, *Vadiküla*, *Vadjatu*, *Vatja* (?). Später erschienen wotische Einwanderer auch in Finnland, wo sie Ortsnamen wie *Vatjala*, *Haapavatia* und *Vatia* hinterlassen haben.

Im Leningrader Gebiet zeugen von einstiger wotischer Siedlung die russischen Ortsnamen *Воцко* und *Систа Вотская*. Von Kriegszügen auf russisches Gebiet hatte der Orden Woten als Kriegsgefangene nach Alt-Livland mitgebracht. So entstand im 15. Jahrhundert eine grössere wotische Siedlung in der Umgegend der heutigen Stadt Bauska, wo die wotische Sprache erst im vorigen Jahrhundert ausstarb. Von einer früheren wotischen Siedlung, die wahrscheinlich durch Zwangsumsiedlung entstanden war, zeugt auch das im 14. Jahrhundert in Urkunden genannte *Wattendorp* in Suntaži (Lettische SSR).

Die Russen haben die Woten auch *чудь* genannt. Desgleichen nannten sie auch die Esten und Wepsen. Da man meistens nicht feststellen kann, von welchem dieser Völker die Ortsnamen mit dem Bestandteil *чудь* herrühren, sind derartige Namen hier nicht behandelt worden.

VEENE-EESTI KAKSKEELSUS KIRDE-EESTIS

M. MUST

Kirde-Eesti on üks neid piirkondi, kus aastasadade vältel on olnud üksteise mõjusfääris mitmed eri keeled ja murded. Siin elavad läänemeresoomlased on ammust aega olnud kokkupuudetes idapoolsete vene naabritega. Mitmepalgelised on olnud suhted ka läänemeresoome hõimude endi vahel.¹ Erilist tähelepanu pälviv Kirde-Eestis endine Iisaku kihelkond, kus aegade jooksul on põimunud ja vastastikku üksteist mõjustanud mitmed eri keeled ja murded.

Olemasolevatel andmetel on Alutaguse lõunaosa asustatud suhteliselt hilja. Kuid juba algusest peale asus siia metsade ja soode vahele kõrvuti eestlastega ka vадja, isuri ja vene rahvusest elanikke, kellele hiljem on pidevalt lisa tulnud. Eestlasi on rohkesti juurde tulnud nii põhja kui ka lääne poolt, venelasi küll Oudova ümbrusest, küll Pihkva lähikonnast ja mujaltki. Andmeid on ka poola päritolu asunike kohta.²

Nende eri suundadest tulnud asukate vahel on sajandeid kestnud kooselu ning ühesuguste majanduslike ja looduslike tingimuste tõttu toimunud tugev vastastikune tasandumine ja kultuurimõjude segunemine. Kui Peipsi-äärsetes kalurikülades jäi võitjaks vene keel ja kultuur, siis põlluharimisega tegelevates maa-külades on ida poolt tulnukad vastu võtnud luteri usu, ning järkjärgult minetades oma endisi tavasid, keelt ja kultuuri, on nad tänapäevaks peaaegu täielikult eestistunud.³

Selle pikaajalise ja komplitseeritud assimileerumisprotsessi uurimiseks ning tema eri staadiumidega tutvumiseks pakub tänuväärt võimalusi Iisaku aleviku lähim ümbrus, end. Iisaku vald. Pikemat aega läbisegi elanud erinevate etniliste elementide kokkusulamise tulemusena on siin tekkinud omapärane materiaalne ja

¹ P. Ariste, Läänemere keelte kujunemine ja vanem arenemisjärk. Eesti rahva etnilisest ajaloost. Tallinn 1956, lk. 15—19.

² A. Moora, Eesti ja vene elemendid Eesti NSV kirdeosa elanikkonna materiaalses kultuuris. TA Toim. 1953, II kd., lk. 195—198.

³ Vt. Moora, nim. t., lk. 198—199.

vaimne kultuur. Varem kõneldi siin üldiselt ja osalt kõneldakse veel praegugi paralleelselt kaht eri keelt, eesti ja vene keelt, mida igapäevases suhtlemises tihtipeale omavahel põimitakse ja vahetatakse ning mis vastastikku on teineteist tugevasti mõjustanud.

Kui kõne all oleva Iisaku segaala asustusajaloo ja materiaalse kultuuri kohta on valminud ja ilmunud juba üsna mitmeid uurimusi ja kirjutisi⁴, siis selle huvitava piirkonna keeleline külg on jäänud seni ilma vajaliku tähelepanuta. Ainsateks mainimisväärseteks sõnavõtudeks on ikkagi veel ainult J. Truusmanni tutvustav artikkel 1895. aastast ja P. Ariste lühiülevaade kogumismatkast Iisakusse 1930. aastast.⁵ Mõningaid andmeid kakskeelsete külade sõnavara kohta leidub A. Moora eespool nimetatud uurimustes.

Ometi on Iisaku segaala asustusajaloo ja etnogeneesi küsimuste lõplikuks lahendamiseks hädavajalik läbi töötada ka keeleandmed, rääkimata sellest, et kõne all olev bilingviline piirkond on keeleteadlastele väga probleemiderohke oma mitmelaadiliste keelekontaktide ja keeleliste protsessidega, mille lõppjärku on võimalik veel praegu jälgida.

Asustusajaloo seisukohalt oleks eriti oluline võtta lähema vaatluse alla kohalikud vene murrakud, mille erijoontele saame allpool ainult vihjata, taotlemata anda nende igakülgselt analüüsi. Kõrvale peavad esialgu jääma ka toponüümika andmed, mis küll töötavad pakkuda nii mõnegi lahtise probleemi lahendamiseks üsna tõhusaid pidepunkte.

Käesolev katse selgitada Iisaku kakskeelse ala murdelist tausta ja vahetada naabermurretega tugineb ainekule, mis on allakirjutanu poolt kogutud 1961.—62. a. suvel peamiselt Liivakülalt, Vaikla, Sälliku, Iisaku ja Kuru külast. Lisaks kuuldelistele kirjanekutele on tehtud rohkesti heliülesvõtteid mainitud külade ja nende naaberalade eesti ja vene murrakutest. Tunnustust väärivad Emakeele Seltsi korrespondendi Alli Vetekaja murdekogud nimetatud piirkonnast, mida allpool on korduvalt kasutatud.

Peatumata lähemalt Iisaku kakskeelse ala piiritlemisel ja iseloomustamisel, mida on tehtud küllaldase põhjalikkusega eespool

⁴ O. Liiv, Vene asutusest Alutagusel. Tartu, 1929; J. Kaldmaa, Iisaku kihelkonna poluvertsikud. Eesti Kirjandus 1937, lk. 309—317; A. Moora, nim. t.; A. X. Moora, Русские и эстонские элементы в материальной культуре населения северо-востока Эстонской ССР. Материалы Балтийской этнографо-антропологической экспедиции (1952 год). Труды Института этнографии им. Н. Н. Миклухо-Маклая, новая серия, т. XXIII, М. 1954, lk. 138—151; A. A. Волмаа, Народная одежда смешанного русско-эстонского населения южной части Йыхвиского района. Материалы Балтийской этнографо-антропологической экспедиции (1952 год). Труды Института этнографии им. Н. Н. Миклухо-Маклая, новая серия, т. XXIII, М. 1954, lk. 159—164; A. Moora, Peipsimaa etnilisest ajaloost, Tallinn 1964.

⁵ Ю. Труссман, Исацкие полуверцы в Эстляндской губернии. Временник Эстляндской губернии, 1894 год, кн. II. Труды Эстляндского Губернского Статистического Комитета, т. XII, Ревель 1895, lk. 3—38; P. Ariste, Korjamismatkal poluvertsikute maal. Eesti Kirjandus 1930, lk. 364—370.

viidatud uurimustes, märgigem vaid, et Iisaku lähemat ümbrust, alates Sõrumäe külast põhjas kuni Kauksi ja Kuru küalani Peipsi ääres, asustas varem rohkesti venelasi, kes juba sajandite eest võtsid vastu luteri usu ning on järk-järgult üle läinud ka eesti keelele. Kõige tugevam ja püsivam on vene mõju olnud Iisakust Peipsi poole Vaikla ja Liivakülas, kus veel tänapäeval leidub üksikuid vanakesi, kes omavahel eelistavad kõnelda vene keelt. Kuuekümne-, seitsmekümneaastased ja veelgi vanemad inimesed oskavad kõik vene keelt ning nende eesti keelegi häälde ja lauseehituses on vene mõju äärmiselt tuntav. See tugev vene keele substraat ongi kohalikule murrakule kõige iseloomulikum, eraldades seda põhja- ja läänepoolsetest eesti murretest. Keele ja materiaalse kultuuri eripära, milles põimuvad eesti ja vene elemendid, on ka põhjuseks, miks naabrid Iisaku kakskeelsete külade elanikke on kutsunud *poluvertsikuteks* ning ka nemad ise, pidades end küll eestlasteks, eraldavad end ometi puht eesti külade elanikest, *tšuhnadest*, nimetades ise oma piirkonda *vene nurgaks*.

Tüüpilisematest venepärasustest Iisaku kakskeelsete külade eesti keele fonetikas mainitagu järgmisi: 1) vokaalide vahel ja helilise konsonandi kõrval on klusiilid ja s-häälik helilised (*àige, kàngas, vâlge; òbuzed, lãmbat, rubla, sebrad; nõdal, pãdjat, sãttada; kízat, íza kku, varza* jne.); 2) sõna lõpul muutuvad aga helilised ja poolhelilised konsonandid tavaliselt helituks (*àek, rònk 'rong', kùrk 'kurg'; lèip, vèp'viib', kòlap; lût, làut 'laud', vènt, kùlt 'kuld', tàngut, kukkut; ilus mies, mois 'mõis', elas, oskas, laiskus, sebruš; pãv ~ pãf, vãev, igaf, järj, tàlv, kerfrèngat, tuttav* jne.); 3) sõna lõpule sattunud pikk konsonant asendatakse harilikult poolpikaga (*pàk, pik, kuk; sùp, trèp; pol, kuoł, jùt; püs, mäs; üš; kèl, pùl; liñ* jt.); 4) geminaadi ja üksikkonsonandi vahel on sageli väga raske piiri tõmmata, sest vene keelele on geminaadid võõrad (*kìkkezivad ~ kíkkezivad, part. kìnkki ~ kìnki, nìttada ~ nítada, kiettetud ~ keitetud, tuođti ~ tuođi, siuttud ~ siutud, šìrppid ~ šìripid; krüzikkene ~ krüzikene, vèñittuzed ~ vènituzed* 'hoone ülemine palgikord' jne.). Geminaadi nõrgenemisega on tõenäoliselt seletatavad ka illatiivid *pèzaze, ladeze* 'lademesse', *lùmese* jt., kuigi tavaline illatiivi lõpp on -šse; 5) eesti hõngushääliku *h* asemel esineb tihti venepärane velaar-palataalne ahtushäälik *χ* (*ràχa, pùχas, viχma, vèχkizin, halχo-s* 'kolhoos' jt.); 6) vene keelele võõra velaar-palataalse nasaali *η* asemel esineb *n* (*rìnk 'ring', lèngaga, vankrid, ieringat*); 7) võib kuulda häälikuid *š, ž* ja *f*, mis eesti murretes on tundmata (*ferššel 'velsker', χànža 'puskar', pinžak 'pintsak', rãppuše [pũk] 'räabisepüük', affenid,*

träffi jt.); 8) esineb tugevat venepärast palatalisatsiooni, mis haarab ka häälikuühendi teist komponenti (*kòl'i, pìl' : pìl'li, mähni, nättit, ùnt : unttiv, sùlgi, pùssi* jne.); eesvokaalide ees võivad palataliseeruda kõik konsonandid ka sõna algul, mis põhja-eeesti murdes on tundmata (*nimi, nàgivad, šinel, šòmavahe, šügize, vižmane, vāxā, vèxkizin, pèzu, lèiba, līxa, kèdras, kànt, kùlma, rābalad, rēbizivad, mèhele, mārka 'mārg', tāk* jne.); 9) rõhulise silbi lühikesed vokaalid on üldiselt pikenenud, suurema rõhutatuse korral võib kuulda isegi ülipikka vokaali lühikese asemel (*laskma, kälja, igaf, paksud mättit, šibulat, ābi, sēbrust, pīme, ēhettama* jne.), seevastu pikad ja ülipikad vokaalid kalduvad lühenema, sest vene keeles puudub opositsioon lühikese ja pika vokaali vahel (*pār pèzu, vòdi jūres, pīm ~ pīm, [olin] verzi 'võorsil', k^uòrem, esti kⁱelt, tēiziz, pūt 'puud', vène keli* jne.); 10) vastupidi eesti keelele on tunduvalt pikenenud diftongi esimene komponent (*àige, sèizan ~ sèizan, tàit, sùits, làulut* jne.); 11) vokaalide *e* ja *o* hääldamisel võib sageli kuulda venepärast kõrgemat eellööki (*ièma, ièlas, p'èret, t^uontti, ^uormat 'pastla, viisu aasad', ära l^uòra* jne.); 12) tuleb ette eesvokaalide velarisatsiooni (*lāks, vāxk, rābalad, šūda* jmt.).

Vene keele mõju avaldub ka kohaliku murde morfoloogia s. Küll ei ole võidud registreerida morfeemide laenamist, ent konstruktsioonid on tihti ebaeestilised: 1) kaudne kõneviis üldiselt puudub. Seda väljendatakse vene keele eeskujul verbivormide *räägivad, ütlevad* abil (*räägivad säl ikke rahvast viedi palju; räägivad et säl oli pikk pink, sial ütlevad võipolla paar tolli oli tarretand verd; ütlevad Voldi ka aige ^uon*); 2) vähe on kasutusel umbisikulise tegumoe olevik, mille asemel esineb tavaliselt isikulise tegumoe preesensi pluraali 3. pööre või singulari 2. pööre (*küna piale panevad, siis taguvad riided ja pesevad; [vastlapäeval] liugu lasevad, ma olen ise käind; valat lehelist ja . . . sie küna oli tehtud kahe ^uotsaga, kus sa tagud, siis vied kraavile, sääl loputad ära ja . . .*); 3) *ma*-infinitiivi *-inessiivi* kasutatakse harva, selle asemel esineb tavaliselt lõputa vorm (*päike tõuseb, ole juba kartuliväljal kartuli panema; käisin metsa palkid leikama; juripäv sis käisivad lüpsikud turbutama* jne.); 4) usutavasti on venepoolse mõjuga seletatav ka arvsõnade kasutamine koos genitiiviga (*kolm lamba; kaks tütre; mitu iesli; mitu aasta; Muoskvas oli nⁱeli kuu kuolis; ühes puserikus mitu värre; p^uool tündri; p^uolteist nädala; seitse kilumeetri* jne.; vrd. ka Lüganuse *kolm kilumietri, seitsekümme aasta* jt.). Peetagu siiski silmas, et kohalikus murrakus on nagu kirde-eeesti rannikumurdeski pikemate sõnade partitiiv sageli vokaalilõpuline (vt. lk. 117).

Väga omapärane ja eriti tugevasti vene keelest mõjustatud on

vaadeldava ala s ü n t a k s: 1) sõnade järjekord lauses on äärmiselt ebaeestiline, predikaat asetseb tavaliselt lause lõpus (*kaks minul nimed on; sis ta 'erne võttis ja suhu pani; mustad siad neil iinlastel on keik; ja oli puust tehtud kurikas kõver; untisi palju meil oli; minu isa sial talu pidas, mina võid sial müüsin ära jne.*); 2) öeldis võib lauses sageli puududa (*teised purjus, pahad sõnad räägivad, tema ei; tuhka alla ja kieva vett piale, siis tema selge ja ia valge leheline; siis õerud nii et, sis paled punased*); 3) eesti keelele tavalise partsiaalobjekti asemel seisab sageli totaalobjekt ja vastupidi, ülirohkesti kasutatakse nimetavalist sihitist (*ku einamal ei käind, sis kangas kudumine, kudu kangas, uuni. nüüd oleks magand, ei ole uuni; võttis kõied, sius ratas kinni; iinlastel saapad ei ole; isa ei sallind pühapäävane tüõ; poiss mene vaata lambad; siis tegime nisukene piidu, kutsusime kõik rahvas k^uokku; viitsadega peksasivad seda lapse; kaheksakümmend puuda sai raua "ostada; mul vanamest oli ka tapetud metses 'mu mees oli metsas ära tape-tud' jne.*). Erisugused suhted objekti tarvitamisel on küll omased ka kirde-eesti rannikumurdele (vrd. Lüganuse *naised kannivad pääs teravad mütsid; Jõhvi naised tegivad lademed; Vaivara noia eite pani oma tütart lavva taha omblema; nüüd lahudeti sene vana silla vällä jne.*); 4) esineb mitmeid venepäraseid konstruktsioone (*temal on juba seitsekümmend kuus aasta; aitas temale tuba pühkida; ta ikka sai vere kinni mulle; karu kuda lei käpad, sis nõnna tõmmaski kõik nahad ära lehmadele; kannikesi on kolmet seltsi: ühed on veikesed, teised mis põesaga [vrd. vene кустами] kasvavad ja kolmandad mis ia aisuga*). Verbiga käima kasutatakse illatiivi (küsimusele *kuhu?*): *käisin karja; sai sauna käia; käib kooli jne.*

Lõpuks räägib vene keele intensiivsest mõjust suur hulk sõnavaralisi laene, mis sageli on otseselt vene keelest koos vene muutelõppudega eestikeelsesse lausesse üle kantud. A. Vetekaja kirjapanekutes leidub neid ohtrasti: *lapsed mängisivad terbinal ('mäekünkal') palli, moni oli nevesta ('pruut'), siis smorsitud ('kroogitud'), moni nagu statui treepinast jupkaga ('mõni nagu mihakas takuse seelikuga');* *oli jahu ii tangu ii päk'lo-fka mukaa ('rukkipüüli') oli. teegivad pühadest ta siis kislaslátkahleeba ii piiragasi peklü ('tegid pühadeks peenleiba ja küpsetasid pirukaid') (Vaikla); jupka oli sini ii ruasid beeli ('seelik oli sinine ja roosid valged');* *ai božemoi kuda peenar ta rautnogesega ukka lastud, oleks vai kakoi-nibut, ülejala rautnogesesi välja kraapand; nüit ta kasvab vehverments ii meie rohuajas ii kažnam ('igaühel') tut; ii suas kasvab läl'kasi ('lilli') taki-h ilusaid; ma ütlen, tüe oleks läind, et tai boh noogi; batka ('isamees') ii peikmes votsivad viinuskii ii piiva ('viina ja õlut') piimaplekiga teleegu ('vankrisse') ja soitsivadki; nu kui süia ei raatsibi anda, tadaa negara-s sinul päivilinegi staraaetse ('... siis päeviline sugugi ei pinguta')* (Liivaküla).

Taolisi kummalisi eesti-vene segakeele näiteid kuuleb kõige enam Vaikla ja Liivaküla vanematelt inimestelt, kes lapsepõlves on enamasti veel kõik kodus vene keelt kõnelnud ning on tänapäevani säilitanud vene hääldusbaasi. Üsna lähedane neile on ka Sälliku ja Kuru küla vanema põlvkonna keelepruuk. Seevastu oskab keskpõlv vene keelt väga halvasti ja sageli on nende hääldamine juba niivõrd eestiline, et nad ei tee vahet vene susisevate häälikute š, ž ja s-i vahel ega ole võimelised hääldama helilisi kluusiile. Iisaku alevikust põhja pool asetsevates küldades tabab vene-pärasusi vanema põlvegi kõnes juba üsna sporaadiliselt.⁶

Mis puutub kakskeelse ala vene murrakusse, siis näib see kuuluvat samasse keskvene murderühma kui Pihkva murre, kuigi neis leidub ka mõndagi erinevat. Kõnealust murret iseloomustab 1) akanje, s. o. rõhuelsete silpide *o* muutumine *a*-ks, mis rõhulisest silbist kaugemal võib omakorda redutseeruda⁷ (*χarašò* 'хорошо', *mv-lakà* 'молоко', *gvvatì-l'i* 'говорили', *mvlatì-ļi* 'молотили', *pò-rš-ni:f* *paršñà-χ* 'поршни: в поршнях (pastel)', *gatò-va* 'готова', *na palà-χ* 'на полях' jne.); 2) jakanje, s. o. *e* > *ä* (*ä*, *a*) rõhuelsetes silpides (*űasndò-i* 'весной', *r'ábjà-nvk* 'ребёнок', *šűstrà* 'сестра', *sál'jò-tki* 'селёдки', *pšáni-tsv* 'пшеница', *nűvè-sta* 'невеста', *kašál'ki* 'кошельки', *pűrřšű-thi* 'перчатки', *šűm'ű* 'семя', *b'űdà* 'беда', *űűrű-fki* 'верёвки' jne.); 3) harva on kuulda ka ikanjet, s. o. rõhuelse silbi *e* muutumist *i*-ks (*l'ikà-rstva* 'лекарство', *l'it'šì-tsa* 'лечиться', *šib'è* 'себе' jmt.); 4) üheks kõige huvipakkumaks jooneks murraku vokalismis on *i*-hääliku puudumine, mida olemasolevatel andmetel ühestki naabermurdest ei ole registreeritud. Vene *i* asemel esineb Iisakus harilikult *i* või selle veidi tagapoolsem variant *ì*, üksiksõnus ka *u* (*rì-ba* 'рыба', *šìn* 'сын', *bìk* 'бык', *mì-la* 'мыло', *i-mä* 'вымя', *vì-gruska* 'выгрузка', *vì-tašìli* 'вытащили', *dì-rka* 'дырка', *pakà-živaju* 'показываю', *ò-ddiχa* 'отдыха', *ne sli-šu* 'не слышу' jne.; *bùt* 'быть', *bùl*, *bù-la* 'был, было', *buvà-et* 'бывает'); 5) vanemas murrakus asendas kõva *л*-häälikut silbi lõpul ja konsonandi ees *u*, *w* või *v*⁸. Tänapäeval esineb juba üldiselt *л* või *l*, varasemat esinemust kuuleb vaid üksikutelt vanematelt murdekõnelejatelt (*vűž'ű-ű* 'взял', *tò-űšì* 'толще', *mű-űki* 'мялки — kolgispuud', *šil* ~ *šiu* 'шил', *bù-wa*

⁶ Vrd. Ariste, Korjamismatkal poluvertsikute maal, lk. 366.

⁷ Et kahe keele vahel oleks ühine võrdlusalus, on allpool ka vene keele puhul rakendatud läänemeresoome keelte transkriptsiooni.

⁸ Vrd. Трусман, Исацкие полуверцы, lk. 17—28; sõnastikuosas lk. 32 jj. leiduvad eesti laensõnad пуввий 'бык, вол' (< e. *pull*) ja редеука 'лестница' (< e. *redel*).

'было' jmt.). Nähtus on tuntud ka põhjavene murdes, samuti kohtab viimases nn. keskmist *l*-häälikut⁹, mis aga Iisakus võib olla arenenud ka eesti häälduse mõjul. Märgitagu siiski, et *l*-i võis kuulda eriti mitmetelt Vaikla ja Liivaküla elanikelt, kellele vene keel oli üldiselt omasem kui eesti keel (*pà.lku* 'палку', *splaf*, *splavlà-li* 'сплав, сплавли' jmt.). Samuti esineb *l* sageli ka palataliseeritud *l'*-i asemel (*balnò-i* 'больной', *balè-st* 'болезнь', *balšà*, *bò-lši* 'большая, больше', *kisè-l* 'кисель', *palt^uò* 'пальто' jt.); 6) vokaalide vahelt on *j* harilikult kadunud (*znà.èš* 'знаешь', *zd'è-laš* 'зделаешь', *dù.ma.ete* 'думаете', *drugà* 'другая', *b'è-la* 'белая', *ftarà* 'вторая' jne.), nagu ka põhja- ja keskvene murdes¹⁰; 7) mitmel puhul vastab tänapäeva vene keele afrikaadile *ts* kohalikus murdes *k* (*dvà mè-šaka* 'два месяца', *ralikà-la* 'получила'; J. Truusmannil leidub ka *квет* 'цвет', *кевка* 'цевка'¹¹); 8) palatalisatsioonisüsteem on murdes väga kõikuv. Kuru küla keelejuhtidel oli see enam-vähem vene keele normidele vastav, s. t. eesvokaalide ees palataliseeruvad kõik konsonandid ning valitseb kindel opositsioon kõva ja pehme hääliku vahel. Teistes läbiuuritud külates (Vaikla, Liivaküla, Sälliku, Imatu) on palatalisatsioon sageli normaalsest tunduvalt nõrgem (*mènà* 'меня', *atè-ts* 'отец') või puudub hoopis (*adi-n* 'один', *balnò-i* 'больной', *paltò* 'пальто', *to-lka* 'только', *d'è-ti* 'дети', *zvrлатi-t* 'заплатить', *pridi-te* 'придите' jne.). Harilikult näib palatalisatsioon puuduvat *e*-hääliku ees (*vò-sem* 'восемь', *tepè-r* 'теперь', *mè* 'мне', *gdè* 'где', *znà.ete* 'знаете', *dù.ma.ete* 'думаете', *nadevà-li* 'надевали', *nà-den* 'на день', *šè-sterà* 'шестеро', *d'eist-vi-telna* 'действительно' jne.)¹² ja sõna lõpus (*d'en* 'день', *apät* 'опять', *notš* 'ночь', *smert* 'смерть', *mät* 'мать', *zdès* 'здесь' jt.). Järjekindlalt on kõva konsonant infinitiivi lõpus (*iti-t* 'итти', *spat* 'спать', *nazvà-t* 'назвать', *tšità-t* 'читать', *vàst* 'вясть', *tkàt* 'ткать' jt.) nagu raiguti põhjavene murdeiski¹³; 9) presens 3. rööre lõreb kogu alal alati vokaaliga (*jon umjò* 'он умрёт', *pjò* 'пьёт', *χtò χò-tše* 'кто хочет', *jè* 'есть', *šè-ja balì* 'шея болит'; *rù-ki ni balà* 'руки не болят', *drugì spjà* 'другие спят' jne.), mis iseloomustab eriti Loode-Vene murrakuid¹⁴; 10) mineviku asemel kasutatakse väga rohkesti gerundiivseid konstruktsioone (*эти били аташотши прочь* 'nad olid

⁹ Vt. Русская диалектология. М. 1964, lk. 79 jj.

¹⁰ Sealsamas, lk. 152, 236 ja 286.

¹¹ Труссман, Исацкие полуверцы, lk. 30.

¹² Vrd. Русская диалектология, lk. 85 ja 88.

¹³ Vt. sealsamas, lk. 146 joonealune märkus.

¹⁴ Sealsamas, lk. 160–162.

ära läinud', *чужая скатина была тут пришёtti* 'siia olid võrad loomad tulnud'; *мой та син старши уехати в Ленинград* 'mu vanem poeg on Leningradi sõitnud'; *муж патярявши, тепёр трдна жит* 'mees on kadunud, nüüd on raske elada' jpt.), mis on levinud eriti Novgorodi ja Pihkva murdes¹⁵ ning Peipsi läänekalda vene murrakutes.

Mitmedki kohaliku vene murraku erijooned on kujunenud ilmselt läänemeresoome keelte, eriti ka eesti keele mõjul. Mõnedele juhtisime juba eespool tähelepanu (*l*-häälik, kindlate piiride kadumine kõva ja pehme konsonandi vahel), teistest mainitagu veel 1) grammatilise soo mõiste ähmastumist, mistõttu vahetegemine mees- ja naissoo vahel sageli puudub (*хрсна матка наставил йей сясник на галавй* 'ristiema pani talle tanu pähe', *вот чорт чухонская пришёл* 'vaat kurat, tuli eestlanna' jt.); 2) vene palataliseeritud konsonandile järgneva *a, o, u* asemel esinevad vene keelele üldiselt võõrad vokaalid *ä, ö, ü* või nende mõnevõrra tagapoolsemad variandid, kusjuures eelneva konsonandi palatalisatsioon tihti puudub (*на palä·χ* 'на полях', *три rä·da* 'три ряда', *uš·t* 'ушат — toober', *ptšinä·t* 'починить', *kvašnä·* 'квашня', *stänü·l'i* 'стянули', *ř·stri* 'пестрый', *χř·stnij* 'крестный — ristisa', *lön* 'лён', *f·kañü·šni* 'в конюшни', *krük* 'кряк' jt.); 3) kasutatakse rohkesti eestipäraseid konstruktsioone ja tõkelaene: *картошку брат* 'kartuleid võtma'; *малако прагнат* 'riima läbi ajama'; *днём ни дастанеш ни аднавó глаза* 'päeval sa ei saa ühtki (vaba) silmapilku'; *адйн ёктор зделали поле* 'tegid ühe hektari põldu'; *на свайх руках* 'omal käel, iseseisvalt'; *мужика другá жянá* 'mehel on teine (= вторая) naine (eesti keeles vastab *teine* vene sõnadele *второй* ja *другой*)'; *пара лашадёй была на руках дана* 'paar hobuseid oli kätte antud'; *дóля зямлй была дана под картошку* 'tükk maad oli antud kartulite alla'; *мой старши* 'minu vanemad' jpt.

Käsitletava vene murraku sõnavara on üsna omapärane ja sisaldab rohkesti kitsama levikuga murdesõnu, näit. *амáчка* 'kohupiimakaste', *блйци* 'seened', *гүня* 'voodikott', *дянйчи* 'kindad', *жйта* 'oder', *жórни* 'käsikivid', *клубель* 'kiik', *клубáтся* 'kiikuma', *палстйт* 'vanutama', *пялá* 'aganad', *хлйга* 'lähker' jt.

Väga palju kasutatakse eesti laensõnu, millest mitmed on üle võetud täiesti eestilisel või ainult vähe kohandatud kujul: *вяр-вель* 'värvel', *карзи* 'kraasid' (murdeti ka *karsid*), *кярпсик* 'kärbik, kärbis', *мйза, мйзники* 'mõis, mõisnikud', *пáстор* 'pastor, kirikuõpetaja', *рэй* 'rehi', *сепик* 'sepik', *тану* 'tanu' jt.

Tavaline on, et eesti sõnale liidetakse venepärane suffiks, nimisõnadele kõige sagedamini *-уша, -ия, -ка* vmt., verbidele

¹⁵ Sealsamas, lk. 171 jj., 192 jj.

-бит, -бится, näit. *ápmuša* 'arm, vorp, verme', *víbuša* 'vibu; kae-vukook', *kírnuša* 'koorekirn; vōimasin', *lōimšuša* 'lōim', *něruša* 'nõõr', *nýidšuša* 'nõidus'; *súl'pnia* (~ *сульп*) 'sulp, loomade jook', *tékiä* 'tekk', *vókkiä* (~ *вок*) 'vokk'; *sáriki* 'sarikad', *púrik* 'haug'; *kárzebit* 'kraasima', *nírkebit* 'nõrkema', *nýal'gibit'sia* 'nälgima' jpt.¹⁶

Nagu juba mainitud, kasutati varem kakskeelsetes külades igapäevase suhtlemisvahendina eesti ja vene keelt läbisegi, kusjuures eesti sõnad toodi vene keelde sageli koos eesti muutelõppudega ja vastupidi. Veel 1962. aastal võis kuulda siin lauseid, nagu *вся май спина была в ápmušax, nagá byla níkastand* 'kõik mu selg oli armides, jalg oli nikastanud'; *мы так véрили éтих нýидушев* 'me nii uskusime nõidust'; *kárzebili éтай krazidega* 'kraasiti kraasidega'; *были кэрижсет* 'oli keris'; *из лаулурамату тóже нэли* 'lauldi ka lauluraamatust' jmt.

Ometi on endine segakeel tegelikust tarvitusest juba niihästi kui kadunud ning muutunud üldise pilke objektiks. Omaaegse kõnepruugi iseloomustamiseks on käibel mitmed naljalauseid, näit. *всэтаки гарáz балной, тóйтуси та бярэ, а вóймус никакóй нэту* 'vist on päris haige, toitu võtab, aga jõudu ei ole midagi'. Sootaguse külas jutustas üks Imatust pärinev keskealine mees, et ta oma lapsepõlvest mäletab, kui üks vanainimene rääkis: *вот пришёл малец, íстубили на трéния и ютубили, ево сáния разбúта* 'vaat tuli poiss, istusid trepil ja rääkisid, tal on sapp lõhkenud' ning *о́й была там пáльвема, ай там была так красíва, там лýгэбили лýгэбили, ютубили, ай бóже мой как лаулабили* 'oi oli seal palvemaja, ai seal oli nii ilus, seal loeti, loeti, räägiti, ai jumal, kuidas lauldi'.

Võõrastega kõneldes püüti seevastu püsida kas ainult eesti või siis vene keele piirides. Tänapäeval on vene keel endistes kakskeelsetes külades igapäevase kõnekeelena kiiresti taandumas ning paljud vanemadki inimesed on hakanud seda häbenema. Noored omandavad seda üldreeglina ainult kooli kaudu.

Iisaku vene asustuse päritolu ja lähtekohtade selgitamiseks on hädavajalik põhjalikult läbi uurida kohalikud vene murrakud ning võrrelda neid naabruses kõneldavate murretega, mida käesoleva kirjutise autor ei ole oma ülesandeks seadnud.¹⁷

Kohaliku eesti keele murdeline tagapõhi on vägagi ebaühtlane. Territoriaalselt paikneb Iisaku kolme murdeala piirimail: põhjas külgneb ta soomepärase kirde-eesti rannikumurdega, edelas eelmi-

¹⁶ Vt. Труссман, Исацские полуверцы, lk. 29—34.

¹⁷ Nagu osutab käesolevas väljaandes lk. 132—144 avaldatav T. Строганова kirjutis, on Iisaku vene murrakul lähedased seosed Oudova murdega. Samuti kuuluvad eelmistega kokku Peipsi läänekalda vene murrakud, vrd. Т. Ф. Мурникова, Русские говоры Эстонии. Ученые записки Латвийского гос. университета, т. 36, 1960; В. Н. Немченко, А. И. Синица, Т. Ф. Мурникова, Материалы для словаря русских старожильческих говоров Прибалтики. Рига 1963.

sele mitmeti lähedase vadjapäraste sugemetega idamurdega, kuna läänes on vaadeldava ala naabriteks põhja-eeesti keskmurde idapoolsed kihelkonnad.

Missuguses suunas on suhtlemine olnud kõige tihedam, kust on tulnud eestipoolsed mõjud kakskeelsele alale? Et Iisaku kihelkond on pika aja jooksul kuulunud Jõhvi külge, millest ta alles 1866. a. lõplikult eraldati, on üsna loomulik siinse keelemurde ja kirde-eeesti rannikumurde tihe seos. Iisaku põhjaosas, end. Mäetaguse ja Illuka vallas, kõneldakse Jõhvile väga lähedast murrakut. Ent ka Iisaku kakskeelse ala keeletarvituses on silmapaistval kohal rannikumurdega ühised jooned.

Rohkete venepärasuste kõrval äratav kõnesoleva murraku fonetikas eelkõige tähelepanu veel 1) vältevahelduse puudumine, mis on kirde-eeesti rannikumurde iseloomulikemaid jooni. Iisakus on nähtus veelgi järjekindlam, sest siin on geminaatklusiilid ja ss püsinud üldiselt vaheldumatult ka pika silbi järel (nagu *kük: kukke, pot: potti, eppima: eppin, us: ussid, nii ka rakkima: rakkitti, palk: palkkit, särk: särkki [väl], vät: vättid, unt: unttid, eitta: eittavad, lõmp: lomppit, trippulized, kauppelda, kaus: kausid* jne.). Selle tavalise esinemuse kõrval kuuleb küll samadelt isikutelt kinnises silbis ka suuremal või vähemal määral nõrgenenud geminaati ja üksikkluusiili (vrd. lk. 109), mis võib olla täiesti helilinegi (*kinkkittud, aga kinkitti, tarkkem, aga ka tarkad ~ targad, keik: keigidele, kitta: kittan ~ kitan, lät: lädale, seittab ~ seidab, lamp: lampi ~ lambi, ilpukkezed* jmt.; vrd. kirde-eeesti rannikumurde *nit: niti ~ nidi, särk: särroi, lamp: lambi* jne.). Vältevaheldumatust esineb sporaadiliselt veel Tudulinna murrakuski; 2) eespool oli juttu konsonantide venepärasest palatalisatsioonist eesvokaalide ees, ent eesti keelele omane, järgnevast või järgnenud *i*-st sõltuv palatalisatsioon vaadeldava ala südames, Liivakülas, Vaikla, Sälliku jmt. külades nagu rannikumurdeski üldiselt puudub või esineb vene häälduse mõjul nõrka palatalisatsiooni ainult konsonantühendi teisel komponendil (*pöst, plats, rent: rentti [koxt], otsima, täntsima, valmis, rättik, pil: pilliga, püs: püssi* jne.). Kuru külas, mis keeleliselt on mõneski suhtes lähemal Tudulinna ja üldse idamurdele, esineb sel juhul tugev palatalisatsioon, mis haarab ka konsonandi lõpposa nagu vene keeleski (*klās: klāzi, us: ussizi, källis, k^uottid, nutšin, sulgi* jne.). Nagu eespool nägime, on palatalisatsioonisuhted aga kohalikes vene murrakuteski üsna kõikuvad; 3) nõrgarõhulise silbi järel on geminaatklusiilidel tugev tendents nõrgeneda üksikkluusiiliks (*k^uorvikene, linakene, pienebene, nattugene, kuri.kaš, sari.kad, tütrugud, señniou[talgud], pi-*

raaš, [ambad] *itsakili*; *venitus* 'hoone ülemine palk', *eppeta, ēa*, *sõkkutan*, *kuivatad*, *pakkutud*, *määratud*, *sāpeti*, *alati* ~ *aladi* jne.), mis on omane rannikumurdelegi (Lüganuse *issuvedtu* 'istutatud', Vaivara *rāmadus*, *virudan* jt.). Eespool kogesime, et geminaadi nõrgenemine võib mõnel juhul olla seletatav ka vene artikulatsioonil mõjuga; 4) rannikumurdepärane on mitmetegi häälikute esinemus, nagu: *e* püsi nasaali ees sõnades *mēnema*, *menestab*, *nena* (ka Tudulinnas, Avinurmes), Imatus ka *penk*; Iisaku, Kasevälja ja Imatu külas (samuti Tudulinnas ja Avinurmes) on 3. isiku asesõnad *ä*-lised (*tāma*, *nāmad* ~ *nāvad*), Kuru külas ja Liivakülas *tēma*, *nemad*; 5) rannikumurdega ühiseks jooneks, mis samal ajal eraldab Iisaku ala keskmurdest ja idamurdest, on pikkade madalate vokaalide *ā*, *ā* püsimine diftongeerumata (Tudulinnas sõnuti diftong). Diftongilised on üldiselt küll sõnad *ia*, *iaste*, *tiaoma*, *pia*, *pial*, *sial* jms., kuid neiski võib kuulda pikka vokaali (Liivaküla *sāl*, *sālt*, *sāline* 'sealmine', Imatu *sāl*, *pāl*, Kasevälja *sāduzega*, Iisaku *sāttud* jmt.); 6) pikk *ū* on samuti püsinud (*sūdlazed*, *mūma*, *pūdas*: *pūtsivad*, *rūppad*, *rūd*: *rūvit* jne.; vrd. Avinurme *kūnāl*, *ūibind* jt.); 7) diftongide järelkomponent *i* ja *u* on püsinud märksa suuremas ulatuses kui viru maamurretes ja idamurdes (*kāinla* *alla*, *kaiv*, *taivas*, *vaine* : *vāizest*, *pāival*, *painūtazivad*, *poik*, Imatus ka *aig*, *aid*, *laiv*, *vaindlane* jt.). Ainult Kuru külas on *i* sagedamini alanenud (*vaene*, *vāevab*, *aega*, *puog* jt.). Kesk- ja idamurdele omane vaheldus *laulma* : *lālan*, *gūn* : *ēnad* jt. Iisakus täiesti puudub. Diftongi kvaliteet sõnades *tēine*, *šēizab*, *leikkama* on vaadeldaval alal rannikumurdest erinev ja kuulub kokku keskmurdega (vrd. Lüganuse, Jõhvi, Iisaku Sootaguse *tēine*, *seisab*, *leikkama*); 8) *laine*-sufiksis on diftong kaasrõhulise silbi järel püsinud kogu paradigmas (*venelaine* : *venelaistel*, *mēzilaine*, *sūgulazed*, *petserlazed* jne.), kuna viru maamurretes esineb diftongi ainult pluurali partitiivis; 9) sisekadu on sageli toimumata (*igapäivine*, *toimized*, *murdulized*, *vaskized*, *kahelaidalized*; *laulama*, *ostama*, *juoksema*; *sūöttazivad*, *murdazivad*, *seuwazivad*, *toittazime*; *andand*, *maksand*, *laskand* jne.). Sisekaota vormide kõrval kasutatakse ka sisekaolisi, mis eriti Kuru külas ongi tavalisemad.

Kakskeelse ala morfoloogias on rannikumurdega ühisteks joonteks 1) lõputa singulari partitiiv, eriti pikemais sõnades (*taigna* [oli palju]; *lusika* [ei olnu]; [*kui tahivad*] soojama vai pehmema kinda, siis . . . ; [*palus Määtaguse*] paruni; [*ei kardad*] jumala; [*vahi*] rumala jt.); 2) pluurali partitiivis kasutatakse lõputa

ja si-lõpuliste vormide kõrval kahesilbilisteski sõnades sageli id-lõppu (*kuivaid, pikkaid, jupkaid, suureid, mustaid, sukkaid, paelaid, uuveid, õunaid, ubaid, linaid, tilkaid, vanaid* jne.). Ida- ja keskmurdes tavaline a-lõpuline partitiiv (vrd. Avinurme *luašta, poissa, kivä, inimeisa* jt.) siin puudub; 3) kahesilbiliste tüvede ja kontraheeritud verbide da-infinitiivis esineb harilikult analoogiline lõpp (*niitada, võttada, tõmmada, aimada, nuuskada, puhkada, korjada* jne.), harvemini kuuleb lõputa vorme (*kiera, lenda*), mõlemad omased rannikumurdele; i- ja u-tüveliste verbide da-infinitiiv on samuti kasutusel analoogilise lõpuga (*mekkida, pühkida, istuda* jne.), mis esineb ka keskmurdes ja Lüganuse ning Jõhvi murrakus, kuna Haljalas, Viru-Nigulas, Vaivaras ja idamurdes mainitud lõpp puudub (*istü, pühki* jne.); 4) ma-infinitiivi ja pree-sensi ning imperfekti pluurali 1. pöörde lõpus kaasrõhulise silbi järel võib puhuti kuulda geminaati *mm*, mis on Iisaku põhjaosas ja rannikumurdes tavaline (*kuivattaŋma, kaelastaŋma, müzütaŋme, täntsiziŋme, laulaziŋme* jt.); kakskeelsel alal harilikum siiski üksik *-m* (*pähandama, turbutama, testazime* jne.), mis võib olla seletatav ka vene artikulatsiooni mõjuga (vt. eespool lk. 109); 5) ühel juhul on jälgi possessiivsufiksist, nimelt kivinenud vormis *omasi* 'kontimööda, sobiv' (*mul suvel omasi oleks neid* [s. t. taimi] *sial korjada*), mis J. Truusmanni andmetel on ligilähedasel kujul (*омазе*) kasutusel ka kohalikus vene murrakus¹⁸.

Nagu rannikumurdes nii on vaadeldaval kakskeelsel alalgi aja- ja kohamäärus koos kaassõnadega *pärast, enne, mööda* genitiivis, mitte partitiivis (*pärast pühade, enne pulmade, müeda urkade* jne.).

Vaadeldava piirkonna sõnavaaras leidub rohkesti rannikumurdega ühiseid sõnu: *aigetama* 'valutama', *kaba* 'hoone ristnurk', *kangane* 'linane, kodukootud', *kesele (jäama)* 'pooleli (jäama)', *koeranästik* 'soolatüügas', *konu tegema* 'klappima, raha kokku panema', *lahjad* 'veimed', *pahapäivine* 'halb, vilets', *reigas*, gen. *reika* 'latt, lauapind, -serv', *silmuk* 'silmusena ümber kodara painutatud reepakk', *tilk* 'särgi kaenlaalune lapp', *veiama* 'kinnast, sukka kuduma; juttu veeretama', *viisud* 'viisud', *välja* 'ära' jmt., lisaks veel mitmeid sõnu, mis peale rannikumurde on tuntud ka idamurdes, nagu *kelu* 'sööt, vainu, külanoorde kogunemiskoht suvel', *ketutama* 'kestendama', *lesemed* 'keed, sõklad', *säppel* 'paninäpits', *vattel*, gen. *vatla* 'kalev, täisvillane riie', *äge* 'kuum, palav, tuline' jmt.

Teistest kakskeelsetest küladest on rannikumurdele veelgi lähedasem metsade ja soode taga asetseva Imatu küla keeletarvitus. Siit on kirja pandud veel selliseid rannikumurdepärasusi, nagu 1) sõnakujud *kaul, naul, paul, siul, niul, kaur, naurama* (vrd.

¹⁸ Vt. Т р у с м а н, Исацкие полуверцы, lk. 32.

Vaikla *kailas, pail, seel, noel, kairad* ~ *käerat*, Liiva *soel* ~ *suel, nuelab, naer*); 2) *nud*-partitsiibi ühildumine arvus: *olivad tulled, kased on jääned, nief olivad menned ja rüömaned, inimesed on müttuned* jne. Üks Iisakust pärinev keelejuht kõneles samuti *püt on kukkuned, elivad eppined* jne., kord on ka Vaiklast märgitud *olivad tulnad*, kuid tavaliselt jääb partitsiip muutmata nagu üldiselt eesti keeles; 3) esineb *ä*-harmoonia nagu Iisaku põhjaosaski, kuna teistes kakskeelsetes külades kohtab teises silbis *ä*-d vaid üksikjuhtudel (Iisaku *mädänema, Kuru lähmä*); 4) teise silbi *o* on säilinud, kui esimeses silbis on sama vokaal (*soho, kohos, noho*; vrd. Vaikla *kõhus*) jne.

Imatus ja ka naaberküla Tuusna sõnavaras on rannikumurdega ühiseid sõnu märksa rohkem kui teistes kakskeelsetes külades, näit. *labane* 'taimelava', *lapandane* 'rehatäis (heinu)', *lasi (saama)* 'jagu (saama)', *murelane* 'sipelgas', *erne palud* 'hernekau-nad', *ribil* 'ahjuroop', *vihma lõõrikas* 'vihmauss' jmt.

Peale eelnimetatute on Iisaku kakskeelsel alal ja rannikumurdel veel mitmeid ühisjooni, mis aga samal ajal on omased üldse kõigile või suuremale osale viru murrakutele ja ulatuvad mõnel juhul veelgi kaugemale keskmurde alale, nagu 1) *st* esinemine sõnades *ünestama, kuppastama, valestab, ei mälesta, menestant* jmt., mille kõrval samadest küladest on märgitud ka *väleltada, lämmäitavad, ei tereittand* jt. Kaksipidine esinemus peegeldab erisuunalisi mõjusid: *st* on omane viru murrakutele, *tt* idamurdele; 2) häälikumuutus *st* > *ss* verbivormides *lassa, pessa*, Imatus ka *kässa, juossa, teussa* on ülevirumaaline nähtus, nagu ka 3) *mb* püsimine komparatiivi lõpus (*ènamp, ligemp, kergemp, lèbzamb* jt.), Imatus ilmneb obliikvakäänetes geminaat *-mm-* (*ilusamma, rumalamma*), teistes külades *-m-*; 4) allatiivi lõpp kaasrõhulise silbi järel on kogu kesk-, ida- ja rannikumurdes *-lle*, millega vaadeldaval alal kõrvuti kuuleb tihti *-le* (*kaugemalle, ligemalle, šuga-valle, kalballe, omadelle* jne., aga ka *korgemale, melemile, luomadele* jt.). Geminaadi nõrgenemine on viimasel ja eelnevalgi juhul seletatav tõenäoliselt vene keele mõjuga, millele geminaadid on võõrad (vt. eespool lk. 109 ja 118); 5) pikk *ē, ō, õ* on Iisakus diftongeerunud (*mieš, mieles, kuonal, tuoma, kua_ogid, sua_o, süöma, nüõrit, üe_od* jne.) nagu kogu Viru-, Järva- ja Harjumaal, samuti Avinurmes ja Torma põhjaosas.

Kogu end. Virumaaga, ent samal ajal ka idamurdega seovad Iisaku keelepruuki veel 1) *st*-lõpuline translatiiv (*lähvat appust, tegi tervest, säp määrjast, peksavad surnust, oli seppast* jne.);

2) sagedasem *i*-imperfekti kasutamine, eriti sõnades *vein* 'viisin', *tahi* : *tahivad* 'tahtis : tahtsid', *tappivad*, *veftid*, *küli* jmt.; 3) verbide 3. pöörde pluraali *ivad*-lõpp (*käizivad*, *akkazivad*, *antsivad*, *tëgivad*, *murdazivad* jne.); 4) *tta*-lõpuline *da*-infinitiiv kaasrõhulise silbi järel (*lebutsetta*, *alliitatta*, *laulattatta*, *lähendatta* jt.). Vaiklast ja Liivakülalt on kirja pandud siiski ainult *da*-lõpulisi infinitiive (*vànuttada*, *vedeldada*, *puxastada* jt.). Üksikkluusiiliga vorme esineb ka Lüganuse murrakus, kuigi seal murdeomasemad on lõputa kujud (*kirjuitta*, *puhasta*). Jõhvi murrakus, Iisaku põhjaosas ja idamurdes on üldiselt *tta*-lõpp; 5) kogu Virumaale ja ka idamurdele on iseloomulik muutus *a* > *e* verbide impersonaali-vormides dentaalklusiili ees, mis esineb ka Iisaku põhjaosas (*korjetti*, *lahuttetti*, *liuttettud* jne.) ning Imatu küla keelepruugis (*kohudettud*, *istudettud*, *kannetti*, *vãdeitti* jne.). Teistes kakskeelsetes külades ei ole nimetatud häälikumuutust üldiselt toimunud (vrd. Vaikla *kierãtti*, *rakkendattud*, *kõristattud*, isegi *kastãttud*, *ostãttud*, *sãtãttud*, Liiva *leikaitti*, *peoleittatti*, *uvidattud*, ka *tëstatud*, *pistãttud*, Iisaku *akkãtti*, *viskãtti*, *painuttatti*, *kuivãttãttud* jne.).

Nagu öeldud, külgneb käsitletav Iisaku kakskeelne ala edelaosas põhja-eesti idamurdega, mille hulka kuulub põhiliselt ka Iisaku Tudulinna piirkond. Oleme juba korduvalt vihjanud tihedatele seostele kummagi ala vahel. Peale eespool mainitud murdejoonte ilmneb kakskeelsel alal veel idamurdele iseloomulik dentaalklusiili astmevahelduse puudumine (*kudega*, *edele*, *padast*, *kadiikkas* 'kaigas', *madud*, *õiduuttud*, *vëdab*, *nëidup* jne.). Ühtlasi esineb siin aga teistegi klusiilide puhul rohkesti tugeva astme üldistumist (*lügen*, *vigad*, *tugid*, *sugettud*, *sãkkiga* 'saega', *lugep*, *tãgup*, *leibakõõ*, *kubud*, *kũbekkezi* jt.). Mainitagu küll, et tõenäoliselt teiste keelte mõjul on kakskeelsel alal astmevaheldussuhted üldse ähmastunud, mida osutavad arvukad üllatuslikud sõnakujud (*jëvvama* 'jõudma', *seuwazivad* 'sõudsid', *tauzivad* 'tagusid', *ei pãnd* 'ei pidanud', *siuda* 'siduda', *nũhtzivad* 'nũhkisid', *tuhkaga*, *õũndis* jmt.).

Idamurdes on geminaat *-tt-* säilinud verbides paarõhulise silbi järel, hoolimata dentaalklusiilist järgmises silbis, kuna teistes murretes on sel juhul esimene kadunud (*maeti*, *kaetud*, *õeldi* jne.). Iisakus on enamasti idamurdeline esinemus (*jãttettut*, *kũttetti*, *kãttettud*, *ũttelpakse*), ent ka geminaadikaolisi kujusid (*mãetti*, *kãettud*, *ũõltakse*, Imatus ainult *kũetti*, *maetti*, *jãetti*).

Vadjaraste joontega idamurre on mitmeti lähedane Lüga-

nuse ja Jõhvi murrakule, kuna nende vahel paiknev Iisaku moodustab loomuliku siirdeala ühelt teisele. Eelmainitud murrakuid ühendavatest joontest toodagu veel järgmisi: 1) *ks*-tüvelistes noomenites on toimunud assimilatsioon *ks* > *ss* (*mattušsel, kattušsel, lõmušse, kaeluš* : *kaelussest* jt.), kuna keskmurde põhjaosas, rannikumurde lääneosas ja Vaivaras *ks* püsib. Siiski Kuru külas esineb ühes sõnas *ks*: *keriksed*, mis sel kujul on laenatud ka vene keelde¹⁹; 2) klusiili nõrga vaste jätkajaks pika *ū* (*ū*) ja *u*-lõpuliste diftongide järel on harilikult *v*, mis vokaali lõpuosaga assimileerudes võib moodustada geminaadi (*lauva* ~ *lavva, lūvaga, tūva, ūvvemat, ravvast* jne.); 3) esinevad partitsiibid *tehnt* ~ *tehnud, lähnt* ~ *lähnud, nähnt* ~ *nähnud*, millega võrdselt kasutatakse ka keskmurdele omaseid *teint* (~ *teinud*), *läint* (või ka nagu rannikumurdes *mend*), *näint*; 4) *hv*-ühendist on säilinud ainult *v* (*javaž-tama, jevikkad, jevi* 'Jõhvi' jt.); 5) *lj*-ühend püsib assimileerumata (*kälja, palju, viljat, näljas, iljuhti* jne.), kuna keskmurdes on toimunud assimilatsioon *lj* > *l'l*; 6) idamurdele ja Lüganuse ning Jõhvi murrakule eriti iseloomulikuks jooneks on rohke *õ*-hääliku esinemine, mis ühtlasi seob neid murdeid vadja keelega. Iisaku kakskeelsetes külates, välja arvatud Vaikla ja Liivaküla, esineb *õ*-d umbes samas ulatuses (*eksad, eliv, ei eskand, grav, kerd, eras, ei tehtind, etsa, kehta, esteitud, kehe, ekkašpū, kedarad, karu kel-lad* jt.). Vaadeldava ala keskuses, Vaikla ja Liivaküla vanematel keeletarvitajatel aga *õ*-häälik sootuks puudub ning seda asendab *o* või *e*, harvemini ka *u* või *ö* (*soda* : *sõ, eas, polt* 'põld', *õbe, sõbrat, ei vottand, kõrgemale, olmat, õhta, mõni, jovikkad, moisnik, õige; pelettatti, ve, ttis, nenda* 'nõnda', *le, bu* ~ *lõbu* 'simman, külapidu', *sõ, ivat, nuges, puezaid* 'põõsaid', *lõppep, lõts, mõttud* 'mõõdetud' jne.). *õ*-hääliku puudumine vihjaks nagu nimetatud ala lähematele seostele Vaivara murrakuga ja võib-olla ka isuri keelega, kui siin pole tegemist mitte tugeva vene substraadiga. Nagu eespool tõdesime, on neis kahes külas, Vaiklas ja Liivakülas, vene mõju olnud kõige intensiivsem ja kestvam ning kohalikus venegi murrakus on *õ*-häälik puudunud.

Nagu ranniku- ja idamurdes, nii on ka Iisakus rohkesti *da*-lõpulist singulari partitiivi, mis kahesilbilistest sõnadest on tunginud pikematessegi (*emada* ~ *emad, izada, tädida* ~ *tädid, kudeda, a n n e d a, jupkada* 'seelikut', *tšuhonkada* 'eestlannat', *matturkkada* 'lõngavihti' jm.).

¹⁹ Vrd. Трусман, Исацкие полуверцы, lk. 30.

Ometi on Iisaku kakskeelse ala keeletarvitus mitmeti ka rannikumurdest erinev. Siit ei ole registreeritud selliseid tüüpilisi rannikumurde erijooni, nagu *i*-mitmust, *je*-lõpulist illatiivi, essiivi, *ma* ~ *mma*- ja *tta*-lõppu verbi 1. ja 2. pöörde mitmuses, eitusverbi pööramist eitavas kõnes jm. Käsitletavas murrakus on imperatiivi mitmuse 2. pööre *e*-lõpuline nagu keskmurdes (*vetke, tulge, elage, kirjuitage*), kuna ranniku- ja idamurdes (samuti ka vadja ja isurikeeles) valitseb *a*-lõpp (*tulga, lugega*). Ümberkaudsest keelepruugist mõnevõrra lahkuminev on *nud*-partitsiibi esinemus. Üldiselt on see Iisakuski *nd*-lõpuline nagu ranniku- ja keskmurdes ning idamurde põhjaosas (*münt, mend, kandand* ~ *kant, tahtant* ~ *taht jne.*), ent rohkesti kuuleb ka *nud*-lõppu (*leidnud* ~ *leidand, tahtnut, sãnut* ~ *sãnd, nähnuo, tehnuo, leppenuo, aitnuo* jt.). Võimalik, et siin on tegemist hilisema, kirjakeele mõjuga, kuid usutavasti ulatub *nud*-lõpp siia põhja-tartu murrakutest, kus see on murdeomane.²⁰ Rannikumurdest erinevad, kesk- ja idamurdega ühtekuuluvad on pluurali genitiivi vormid *nõrtte, eintte, kairtte* jt. (rannikumurdes *nuorde, kielde* jne.). Enamik adverbe on kakskeelsel alal tarvitusel kesk- ja idamurdega ühisel kujul (*šinna, alla, šetja* ~ *seije, palju, Vaikla nenda* ~ Iisaku *nenna* ~ Imatu *ninda* jmt. [vrd. rannikumurde *sinne, alle, šije, pali, ninda* jt.]).

Püüdkem teha mõningaid kokkuvõtteid. Eelesitatust selgub, et Iisaku kakskeelsel alal kõneldav eesti keel on tüüpiline siirdemurrak, milles leidub jooni nii ühest kui teisest naabermurrakust. Kahtlemata on see seletatav Iisaku eesti asustuse suhtelise hilisusega ning erinevatest suundadest tulnud mõjustustega. Kõige tihedamalt näib vaadeldav ala liituvat kirde-eesti rannikumurdega, eeskätt Jõhvi ja sellele lähedase Lüganuse murrakuga, ent rohkesti ühisjooni on ka Peipsi-äärse idamurdega. Viimasele kõige lähem on Kuru ja Kauksi küla keeletarvitus, kuna Imatus ja Tuusnas kõneldav murrak on kõige rannikumurdepärasem. Mõndagi ühist on Iisaku kakskeelse ala keelemurdel keskmurde idarühma kuuluvate viru maamurrakutega.

Kogu kakskeelse ala keelele annab aga erilise omapära tugev vene keele mõju, mis avaldub keele kõigis külgedes, nii häälikulises süsteemis, morfoloogias ja lauseehituses kui ka sõnavaras. Vaadeldava ala tuumiku moodustavad Vaikla ja Liivaküla, kus kõnealuse murraku iseärasused on esindatud kõige silmapaistvalt ja järjekindlamalt. Siin on kõige kauemini kõneldud vene, või õigemini vene-eesti segakeelt, samuti on niihästi kohalikus vene kui eesti keeles mitmeid erijooni, mis on omased eeskätt mainitud

²⁰ A. Laanesti andmeil esineb *-nud* ka isuri keele alam-luuga murdes, üldiselt on aga isuriski *-nd*.

külade keelepruugile. Veel 1962. a. leidus siin inimesi, kes ei olnud võimelised kumbagi keelt korralikult kõnelema.

Üldiselt iseloomustab kakskeelse ala keelt äärmine ebajärjekindlus ja kõikuvus, ühtlasi ka väljendusvahendite nappus. Mõnelgi vanemal inimesel on suuri raskusi oma mõtete edasiandmisega, olgu siis eesti või vene keeles. Laused on katkendlikud, hakitud, kasutatakse rohkesti täitesõnu *ta, ii* jt., annab tunda sõnavara, eriti terminoloogia vähesus. Viimasel juhul võetaksegi sageli appi teine keel.

Ülalöeldu kehtib, nagu eespool märgitud, 60—70-aastaste ja veelgi vanemate inimeste keeletarvituse kohta. Koos selle põlvkonna haudavarisemisega kaob järk-järgult ka nende omalaadne keelepärand, milles ilmekalt ja tõetruult peegeldub kõnealuse paikkonna minevik ja arengulugu.

Iisaku kihelkond, mis oma praegustes piirides on moodustatud alles möödunud sajandi teisel poolel ja on oma etniliselt koostiselt äärmiselt heterogeenne, ei ole suutnud kujuneda keeleliselt ega etnograafiliselt ühtseks tervikuks nagu enamik endisi kihelkondi. Eesti murrete rühmitamisel on Iisaku traditsiooniliselt arvatud idamurde mõjupiirkonda²¹, mis aga ilmselt nõuab täpsustamist. Idamurdega seostub otsesemalt ainult kihelkonna lääneosa, end. Tudulinna vallas kõneldav murrak, kuigi selles leidub rohkesti virumaalisi sugemeid, mis valla loodetipus, Oonurme ümbruses, on täielikus ülekaalus. Iisaku kihelkonna põhjaosas, end. Mäetaguse ning Illuka valla suuremas osas kõneldakse, nagu öeldud, Jõhvi murrakule lähedast kirde-eesti rannikumurret. Et ka kakskeelse Iisaku valla kirev keelepruuk näib viimati mainitud murderühmale kõige lähemal seisvat, on vististi otstarbekas vaadelda Iisaku kihelkonda (*excl.* Tudulinna) edaspidi kirde-eesti rannikumurde siirdealana.

²¹ Vt. A. Saareste, Eesti keeleala murdelisest liigendusest. Eesti Keel 1932, lk. 37 jj.; A. Saareste, Die estnische Sprache. Tartu 1932, lk. 24 jj.; A. Kask, Eesti murrete kujunemisest ja rühmitumisest. Eesti rahva etnilisest ajaloost. Tallinn 1956, lk. 36.

РУССКО-ЭСТОНСКОЕ ДВУЯЗЫЧИЕ В СЕВЕРО-ВОСТОЧНОЙ ЭСТОНИИ

М. Я. МУСТ

Резюме

Северо-восток Эстонии — один из тех районов, где на протяжении веков имело место непосредственное соприкосновение и взаимодействие различных языков и диалектов. Особенно пестрым по этническому составу населения и характеру его говоров является лесистый и болотистый кихельконд Ийзаку, расположенный к северу от Чудского озера. Заселение этой территории происходило сравнительно поздно и из разных направлений. Наряду с пришедшими с севера и запада эстонцами, здесь с самого начала обитали также воедь, ижора и русские; последние приходили, главным образом, из окрестностей Гдова и Пскова и получали оттуда пополнение и позднее.

Ийзакуское население, пришедшее с соседней русской территории, давно было обращено в лютеранство. Разнородные этнические элементы и их культура постепенно ассимилировались. Одновременно в этом районе образовался своеобразный билингвизм. Население данной, сравнительно обширной, территории в повседневном общении параллельно употребляло и эстонский, и русский язык. Смещение обоих языков было довольно произвольным, что позволяет говорить о фактическом наличии смешанного эстонско-русского языка. При таких условиях оба языка оказывали взаимно друг на друга сильное воздействие и развились в очень своеобразные местные говоры. Хотя в силу исторических условий русский язык постепенно отступил, и теперь в районе Ийзаку общепринятым средством общения является эстонский язык, все шести- и семидесятилетние старики еще знают русский язык. При этом эстонскому говору местного старшего поколения придает особый характер исключительно сильный русский субстрат, резко отличающий этот говор от соседних северных и западных эстонских диалектов.

Своеобразие языка и материальной культуры, в которых переплетались эстонские и русские элементы, было и причиной того, что русские соседи называли жителей ийзакусских двуязычных деревень полуверцами. Это название (*poluvertsikud*) было воспринято и их эстонскими соседями.

С другой стороны, и местное двуязычное население до недавнего времени, когда оно в большинстве случаев уже считало себя эстонским, продолжало проводить грань между собой и населением чисто эстонских деревень, называя последнее чухной и именуя свой край русским уголком.

В эстонском говоре местного старшего поколения сильное

влияние русского языка сказывается прежде всего в фонетике, для которой характерен целый ряд чуждых другим эстонским диалектам звуковых явлений: наличие звонких взрывных (смычных) согласных и звуков *з, ш, ж, ф, х*, отсутствие резкого различия между удвоенным (геминантным) и одиночным согласным, между коротким и долгим (или сверхдолгим) гласным, наличие лишь глухих согласных в конечной позиции слова. При всем этом свойственный эстонскому языку долгий согласный укорочен, гласные *e* и *o* произносятся с высоким начальным приступом и т. д.

В морфологии местного говора влияние русского языка проявляется, прежде всего, во многих конструкциях: косвенная речь выражается при помощи глагольной формы 'говорят', *räägivad, ütlevad*, как в русском языке, вместо безличного залога обычно употребляются формы личного залога и т. д.

Русский язык оказал сильное воздействие и на синтаксис местного говора: наблюдается абсолютно несвойственный эстонскому языку порядок слов в предложении, зачастую сказуемое расположено в конце предложения, или же в некоторых случаях вообще отсутствует, объектные отношения представлены совершенно иначе, чем в эстонском языке, управление часто исходит из русского языка и т. д.

Наконец, на сильное влияние русского языка указывает большое количество словарных заимствований, которые часто употребляются в эстонских предложениях с русскими падежными или глагольными (личными) окончаниями.

Очень интересным и вызывающим множество вопросов является местный русский говор, основные черты которого в данной статье лишь намечены.

В общем, русский говор двуязычной территории принадлежит к среднерусской группе говоров и, по всей вероятности, имеет много общего с псковским диалектом. Одной из интереснейших черт вокализма указанного говора, характеризующегося аканьем и яканьем, является отсутствие звука *ы*, который заменяется звуками *и* или *у*. В речи представителей старшего поколения раньше твердый *л* в конце слога и перед согласным заменялся *у*, или *в*, но в настоящее время общим уже стал звук *л* или же так называемый средний *л*. В говоре очень колеблется система палатализации. Часто палатализация немного слабее нормальной или совсем отсутствует, особенно перед звуком *e* или в конце слова. Инфинитив всегда оканчивается на твердый согласный (*итит, спат, ткат* и т. д.). Повсюду 3-е лицо настоящего времени кончается гласным (*йон умрѣ, други спя* и т. д.). Вместо форм прошедшего времени очень часто употребляют конструкции деепричастия.

Многие отличительные черты местного русского говора возникли под воздействием прибалтийскофинских языков, в част-

ности и под влиянием эстонского языка: звук *l*, исчезновение четкого различия между твердым и мягким согласным, расплывчатость грамматического понятия рода, множество конструкций по образцу эстонского языка, кальки и др.

Своеобразный характер придает названному русскому говору обилие заимствованных эстонских слов, многие из которых переняты полностью в эстонском облике, или же лишь несколько видоизмененными, причем имеется множество производных слов из эстонских корней с прибавлением суффиксов *-уша*, *-ия*, *-ка*, *-бит(ся)*.

Для разрешения вопроса о происхождении русского населения Ийзаку необходимо глубокое исследование местного русского говора и его сравнение с другими русскими говорами. Немало интересного может дать и изучение данных топонимики.

Диалектные черты местного эстонского языка довольно неоднородны. Территориально Ийзаку расположен на границе трех диалектов. На севере он граничит с северо-восточным прибрежным диалектом, имеющим много общего с финским языком, на юго-западе — с восточным диалектом, близким предыдущему, и с водскими элементами, а на западе рассматриваемой территории находятся восточные говоры среднесеверного эстонского диалекта.

По традиции кихельконд Ийзаку относится к сфере восточного диалекта. В силу исторических условий Ийзаку, ставший самостоятельным кихелькондом лишь в 1866 году, не смог сформироваться в единое целое, как по языку, так и этнографически. Говор западной части кихельконда — Тудулинна — можно условно отнести к восточному диалекту. Речь же жителей северной части Ийзаку, в бывших волостях Мяэтагузе и Иллүка очень близка к йыхвискому говору северо-восточного прибрежного диалекта. В говоре двуязычного Ийзаку прежде всего обращает на себя внимание отсутствие чередования степеней долготы и палатализации. Это характернейшие черты северо-восточного прибрежного диалекта. Наряду с этим в фонетике, морфологии, синтаксисе и словаре местного говора имеются еще многочисленные отличительные черты прибрежного диалекта, которые дополняются большим числом языковых явлений, общих всем вирумааским говорам.

Говор Ийзаку особенно близок к средней группе северо-восточного прибрежного диалекта — йыхвискому и люганузескому говорам, которые тесно связаны с эстонским восточным диалектом Причудья. Кихельконд Ийзаку составляет естественную границу перехода от одной территории к другой, поэтому в говоре отражается и большинство общих черт обоих, ранее упомянутых диалектов. Характернейшей особенностью, связывающей указанные говоры также с водским языком, является наличие звука *õ* во многих словах. А в центре двуязычного

Ийзаку, в речи самых старых жителей Вайкла и Лийвакюла звука *õ* совсем нет — он заменен звуками *o*, *e*, *u* или *õ*. Хотя *õ* отсутствует и в говоре восточной части Вайвара, и в ижорском языке, в данном случае мы имеем дело, пожалуй, все-таки с сильным русским субстратом, так как, насколько мы видели, звука *ы* нет и в местном русском говоре.

Между упомянутыми диалектами и разговорным языком двуязычного населения имеются и другие различия. В последнем не зарегистрированы такие типичные старинные черты названных диалектов, как формы множественного числа на *-i-*, окончание иллатива *-je*, наличие эссива, спряжение отрицательного глагола и др., вместо которых на двуязычной территории наблюдаются те же формы, что и в среднесеверном эстонском диалекте.

Итак, разговорный эстонский язык на двуязычной территории Ийзаку является типичным переходным говором, имеющим общие черты со всеми соседними диалектами. Это, несомненно, указывает на относительно позднее заселение территории эстонцами и на разные направления, откуда шло заселение. По-видимому, рассматриваемый район теснее всего связан с йыхвиским и люганузским говорами северо-восточного прибрежного диалекта, однако он имеет также много общего с восточным и центральным диалектами. Особый оттенок всему языку этой территории придает сильное влияние русского языка, что наиболее своеобразно, сконцентрировано и ярко выражено в Вайкла и Лийвакюла.

Язык двуязычной территории в целом характеризуется крайней непоследовательностью и неустойчивостью, в частности скудностью выразительных средств и словаря. Это зачастую заставляет говорящего прибегать к помощи другого языка. Еще в 1962 году здесь можно было найти немало стариков, которые не владели в совершенстве ни одним из языков. Среднее же поколение уже плохо знает русский язык. Вместе с вымиранием старшего поколения постепенно исчезает и это, единственное в своем роде, языковое наследие, в котором так ярко и правдиво отражается прошлое и история данной местности.

DIE RUSSISCH-ESTNISCHE ZWEISPRACHIGKEIT IN NORDOSTESTLAND

M. MUST

Zusammenfassung

Nordostestland ist eines jener Gebiete, wo im Verlaufe von Jahrhunderten mehrere Sprachen und Mundarten einander berührt und beeinflusst haben. Ethnisch und sprachlich bot ein besonders buntes Bild das wald- und sumpfreiche Kirchspiel Iisaku, das unmittelbar nördlich vom Peipussee liegt. Das Gebiet dieses Kirchspiels wurde verhältnismässig spät und aus verschiedenen Richtungen besiedelt. Ausser Esten, die sowohl vom Norden wie vom Westen kamen, gehörten zu seiner frühesten Bevölkerung Leute wotischer, ižorischer und russischer Herkunft. Die Russen, die aus den Umgebungen von Gdow und Pskow stammten, erhielten von dort auch später ständig Zuzug.

Die grossenteils aus dem Osten stammende Bevölkerung der Isakuer Binnenlanddörfer wurde schon vor Jahrhunderten zum lutherischen Bekenntnis bekehrt. Zwischen den aus verschiedenen Richtungen herrührenden Bevölkerungsgruppen ging dauernd gegenseitige kulturelle und ethnische Assimilation vorsich. Zugleich entstand hier eine eigenartige Zweisprachigkeit, indem man in einem recht weiten Gebiet im alltäglichen Umgang sich sowohl der estnischen wie der russischen Sprache bediente. Dabei wurden oft beide Sprachen völlig willkürlich miteinander so verflochten, dass man gewissermassen von einer estnisch-russischen Mischsprache reden kann. Unter diesen Umständen haben beide Sprachen einander gegenseitig stark beeinflusst und sich zu sehr eigenartigen lokalen Mundarten entwickelt. Obwohl die russische Sprache unter den gegebenen historischen Verhältnissen allmählich zurückgewichen ist und man heutzutage in der Umgegend von Iisaku allgemeinen Estnisch spricht, verstehen alle 60- bis 70-jährigen Leute noch Russisch. Dem von der hiesigen älteren Generation gesprochenen Estnisch verleiht ein starkes russisches Substrat Sonderzüge, die diese Mundart von den nördlichen und westlichen estnischen Nachbardialekten deutlich unterscheiden.

Die russisch sprechenden Bewohner der Umgegend von Iisaku, die der lutherischen Kirche zugehörten, eine mit dem Estnischen gemischte Mundart sprachen und in ihrer Kultur und ihren Bräuchen zahlreiche Eigentümlichkeiten aufwiesen, wurden von den eigentlichen Russen Poluwertzen (полуверцы, wörtlich «halbgläubige») genannt. Diese Benennung verbreitete sich auch unter der benachbarten estnischen Bevölkerung. Vor nicht langer Zeit, als die Iisakuer Bevölkerung sich bereits grösstenteils zu den Esten zählte, erkannte sie dennoch den Unterschied zwischen

sich und den eigentlichen Esten indem sie diese nach russischer Art *Tsuchna* nannte und ihre Gegend als «russischen Winkel» (русский угол) bezeichnete.

Das von der älteren Generation gesprochene Estnisch weist in ihrer Phonetik eine Fülle russischer Züge auf, die den anderen estnischen Mundarten unbekannt sind. Hierher gehören stimmhafte Verschlusslaute und ein stimmhaftes *z* sowie die Laute *š*, *ž*, *f*; zwischen einem Geminat und einem Einzelkonsonanten wird kein Unterschied gemacht, auch werden kurze und lange (bzw. überlange) Vokale nicht unterschieden; im Wortauslaut können lediglich stimmlose Konsonanten stehen, wobei der der estnischen Sprache eigene lange Konsonant eine bedeutende Kürzung erfährt; die Vokale *e* und *o* werden mit höherem Vorschlag ausgesprochen usw.

In der Morphologie äussert sich der russische Einfluss vorderhand in verschiedenen Konstruktionen: die indirekte Rede wird nach russischem Vorbild mit Hilfe des Verbs *räägivad*, *ütlevad* (говорят — (sie) reden, sagen) gebildet, anstelle des Impersonals wird gewöhnlich das Personal gebraucht usw.

Sehr stark von der russischen Sprache beeinflusst ist die Syntax: die Wortfolge ist dem Estnischen fremd, das Prädikat befindet sich am Ende des Satzes oder fehlt in einigen Fällen gänzlich, die Beziehungen zum Objekt sind völlig andersartig als im Estnischen, die Rektion richtet sich oft nach dem Russischen usw.

Vom starken Einfluss des Russischen zeugt ferner eine grosse Anzahl von Lehnwörtern, die im estnischen Satz oft mit russischen Konjugations- bzw. Deklinationsendungen gebraucht werden.

Sehr interessant ist auch die örtliche russische Mundart, deren Sonderzüge im vorliegenden Beitrag lediglich ganz kurz angedeutet werden können.

Ihrem allgemeinen Charakter nach gehört die Iisakuer örtliche russische Mundart zur mittlrussischen Dialektgruppe und scheint dabei nämlich mit dem Pleskauer Dialekt vielerlei Gemeinsames zu besitzen. Der Vokalismus dieser Mundart, für den die sog. *аканье* und *яканье* kennzeichnend sind, fällt durch das Fehlen des *ы*-Lautes auf, an dessen Stelle die Laute *u* oder *y* gebraucht werden. In der von älteren Leuten gesprochenen Mundart vertraten den harten *л*-Laut im Silbenausgang und vor Konsonanten die Laute *y* oder *в*; gegenwärtig ist schon das *л* oder das sog. mittlere *л* allgemein geworden. Sehr schwankend ist das Palatalisations-system. Oft ist die Palatalisierung schwächer als im normalen Falle, oder sie fehlt ganz, besonders vor dem *е*-Laut und am Ende des Wortes. Konsequent steht am Ende des Infinitivs ein harter Konsonant (*итит*, *спат*, *ткат* usw.). Die 3. Person des Präsens endet im ganzen Gebiet mit einem Vokal (*йон умрө*, *други стя*). Anstelle der Vergangenheit verwendet man sehr viel Gerundivkonstruktionen usw.

Viele Eigenheiten dieser russischen Mundart sind offenbar unter dem Einfluss der ostseefinnischen Sprachen, insbesondere auch des Estnischen, entstanden: der *l*-Laut, das Schwinden fester Grenzen zwischen weichem und hartem Konsonanten, die Verdunklung des grammatischen Geschlechts, viele Konstruktionen estnischer Art, Lehnübersetzungen usw.

Einen eigenartigen Charakter verleihen dieser russischen Mundart zahlreiche estnische Lehnwörter, die in estnischer oder nur wenig angepasster Form gebraucht werden, wobei es sehr viele Ableitungen von estnischen Wörtern mit Hilfe der Suffixe — *-уша, -ия, -ка, -бит(ся)* gibt.

Um der Frage nach der Herkunft der Iisakuer einstmaligen russischen Bevölkerung nachgehen zu können, müsste die dortige russische Mundart gründlich erforscht und mit anderen Mundarten verglichen werden. Mancherlei Interessantes dürfte auch die Untersuchung der Ortsnamen bieten.

Die Stellung der Iisakuer estnischen Mundart unter den estnischen Dialekten ist noch recht unklar. Das Kirchspiel Iisaku ist das Grenzgebiet dreier Dialekte. Im Norden grenzt es an das Gebiet des dem Finnischen nahestehenden nordostestnischen Küstendialekts, im Südwesten an dasjenige des Ostdialekts, der zahlreiche wotische Züge aufweist und mit dem Küstendialekt viel Gemeinsames hat. In der westlichen Nachbarschaft hingegen herrscht die mittlere Mundart des nordestnischen Dialekts. Der bisherigen Tradition gemäss wurde das Kirchspiel Iisaku im wesentlichen in die Sphäre des Ostdialekts einbezogen. Aus historischen Gründen jedoch kann Iisaku, das erst 1866 zum selbständigen Kirchspiel wurde, nicht als eine eigene sprachliche und ethnographische Einheit betrachtet werden.

Im westlichen Teil des Kirchspiels, in der Umgegend von Tudulinna, kann die örtliche Mundart bedingungsweise zum ostestnischen Dialekt gerechnet werden. Im nördlichen Teil unseres Gebietes hingegen, in den ehemaligen Gemeinden Mäetaguse und Illuka, spricht man den nordostestnischen Küstendialekt. Für das Estnisch der Umgegend von Iisaku ist u. a. das Fehlen des Quantitätswechsels und der Palatalisation kennzeichnend, was auch ein markantes Merkmal des nordostestnischen Küstendialekts ist. Ausserdem finden sich in der Phonetik, der Morphologie und der Syntax sowie im Wortschatz der Iisakuer Mundart zahlreiche ausgeprägte Eigenheiten des nordostestnischen Küstendialekts. Dazu kommen viele sprachliche Erscheinungen, die im ganzen Kreise Virumaa verbreitet sind.

Im ganzen steht das im Kirchspiel Iisaku gesprochene Estnisch den Mundarten der nördlichen Nachbarkirchspiele Jõhvi und Lüganuse am nächsten. Diese Mundarten bilden die zentrale Gruppe des nordostestnischen Küstendialekts und schliessen sich zugleich eng an den westlich von dem Peipussee gesprochenen

estnischen Ostdialekt an. Im Sprachgebrauch des Kirchspiels Iisaku, das am Übergang zwischen den genannten beiden Dialektgebieten liegt, finden sich die meisten der für diese Dialekte charakteristischen Eigentümlichkeiten wieder. Ein kennzeichnender Sonderzug, der alle diese Mundarten zugleich mit dem Wotischen verbindet, ist das zahlreiche Vorkommen des *õ*-Lautes. Im Zentrum unseres zweisprachigen Gebietes, in den Dörfern Vaikla und Liivaküla, kommt jedoch bei den älteren Leuten kein *õ* vor, sondern wird durch ein *o*, *e*, *u* oder *ö* ersetzt. Obwohl das *õ* auch in der Mundart des nordöstlichen Nachbarkirchspiels Vaivara und im Ižorischen fehlt, hat man es in diesem Fall wahrscheinlich mit einem starken russischen Substrat zu tun, denn, wie wir sahen, fehlt der ähnliche ы-Laut auch in der örtlichen russischen Mundart.

Die genannten estnischen Dialekte und das Iisakuer Estnisch weisen noch andere Unterschiede auf. So lassen sich hier solche altertümlichen mundartlichen Erscheinungen nicht beobachten wie der *i*-Plural, der *je*-Illativ, der *Essiv*, die Konjugation der Negation u. a. m. Hierin schliesst sich das Iisakuer Estnisch dem mittleren nordestnischen Dialekt an.

Das in der Umgegend von Iisaku gesprochene Estnisch ist somit als eine typische Übergangsmundart zu betrachten, die mit mehreren Nachbardialekten gemeinsame Züge aufweist. Das erklärt sich zweifellos dadurch, dass unser Gebiet erst spät seine estnische Besiedlung erhielt und dass diese aus verschiedenen Richtungen stammte.

Allgemein ist sowohl für das im zweisprachigen Gebiet gesprochene Estnisch wie Russisch eine auffallende Inkonsequenz und Labilität des grammatischen Aufbaues sowie die Beschränktheit des Wortschatzes charakteristisch. Der Sprechende ist oft gezwungen, in der zweiten Sprache Aushilfe zu suchen. Noch 1962 fanden sich hier ältere Leute, die keine der beiden Sprachen befriedigend beherrschten. Die mittlere Generation kann das Russische schon schlecht, die jüngere aber hat sich diese Sprache erst in der Schule angeeignet. Mit dem Abtreten der älteren Generation verschwindet nun allmählich dieses eigenartige sprachliche Erbe, in dem sich die Vergangenheit des genannten Gebietes ausdrucksvoll und Wahrheitsgetreu widerspiegelt.

К ХАРАКТЕРИСТИКЕ РУССКИХ ГОВОРОВ СЕВЕРО-ЗАПАДА

Т. Г. СТРОГАНОВА

В настоящее время, когда работа над диалектологическим атласом русского языка достаточно продвинулась, в распоряжении специалистов уже имеются лингвистические карты всей той территории распространения русского языка, на которой первоначально сложились русские диалекты. Исследователи получили возможность характеризовать говоры какой-либо части этой территории, опираясь на общее представление о расположении изоглосс языковых явлений в целом, по всей территории русского языка, оценивать лингвистический материал конкретной ограниченной территории в плане сопоставления его со всей территорией распространения русского языка.

Кроме того, в последние годы появились работы теоретического характера, посвященные вопросам интерпретации изоглосс¹, которые позволяют вести лингвистический анализ на более высоком уровне.

В настоящей статье дается характеристика русских говоров на территории Восточного Причудья или так называемого «Гдовского острова», основанная на анализе изоглосс языковых явлений, расположенных в пределах крайнего северо-запада распространения русского языка (по двум, подготовленным в Институте русского языка АН СССР, выпускам диалектологического атласа: «Атласу русских народных говоров центральных областей к западу от Москвы» и «Атласу русских народных говоров северо-западных областей СССР»).

Исследователь говоров Восточного Причудья сразу же сталкивается с определенной трудностью. С одной стороны, собранный по русским говорам диалектный материал в селениях, рас-

¹ В. Г. Орлова, К вопросу об интерпретации изоглосс (на материале диалектологических атласов русского языка). Вопросы языкознания, 1961, № 1; Вопросы теории лингвистической географии. Под ред. Р. И. Аванесова, М., 1962 и др.

положенных на западном берегу Чудского озера в пределах Эстонской ССР, явно свидетельствует о том, что административная и языковая границы в данном случае не совпадают. С другой стороны, отсутствие лингвистических карт для территории «по ту сторону границы» не позволяет применить к этому материалу единый метод исследования — изучение лингвистического ландшафта.

Кроме того, длительная жизнь этого населения в иноязычном окружении ставит перед исследователями говоров Западного Причудья ряд специфических проблем, не только «чисто» лингвистических, но и смежных с культурно-историческими проблемами, постановка и решение которых будет следующим этапом исследования русских говоров на этой территории.

Для того, чтобы осуществить характеристику диалектов заданной территории, перечислить распространенные на ней языковые явления и определить границы распространения однородных диалектных структур, была проделана следующая работа. Был взят квадрат территории, заведомо превышающий возможные границы интересующего нас диалектного массива (граница РСФСР — берег Финского залива — линия, соединяющая берег Ладожского озера и оз. Селигер — 56-я параллель). В пределах этого квадрата рассмотрены изоглоссы языковых явлений: наличие, характер объединения в пучки, конфигурации пучков и т. п. Это позволило определить лингвистический ландшафт территорий, прилегающей к восточному берегу Чудского озера, если не с исчерпывающей полнотой, то с должной объективностью и установить характер языковых контактов с прилегающими территориями.

Уже при беглом знакомстве с расположением изоглосс обращает на себя внимание исключительная насыщенность данной территории изоглоссами; на ней представлены изоглоссы различных по направлению локализации языковых явлений, что само по себе уже свидетельствует о диалектной сложности территории. Факты внешней истории: распространение здесь в прошлом двух восточнославянских племенных групп — кривичей и словен (граница между которыми разделяла территорию вдоль на две почти равные части), и позднее взаимоотношения Пскова и Новгорода в период, предшествующий образованию централизованного государства, а также наличие в непосредственной близости неславянского населения — не способствовали образованию на этой территории однородного в этническом отношении массива, скорее всего они создавали здесь этническую пестроту.

Более внимательное изучение изоглосс показывает, что расположение их на территории не хаотично, а обнаруживает опре-

деленные закономерности, сводящиеся в основном к следующему: 1) изоглоссы языковых явлений сгруппированы в пучки²; 2) большая часть пучков представлена на данной территории отдельными отрезками, которые за ее пределами могут входить в пучки явлений с другим содержанием или оставаться вне пучка; 3) на данной территории отмечаются как единичные изоглоссы, так и изоглоссы, сгруппированные в пучки, характеризующиеся тем, что в пределах заданного квадрата они образуют замкнутую фигуру; 4) в пучках изоглосс группируются явления северновеликорусской и южновеликорусской локализации, а также явления юго-западной локализации, среди которых имеются явления разной широты распространения на запад: захватывающие области, которые граничат с белорусским языком, и явления свойственные в той или иной мере и белорусскому языку.

Перейдем к рассмотрению пучков изоглосс. Следует обратить внимание на то, что в пределах выделенного квадрата территории наблюдаются отрезки подавляющего большинства изоглосс тех явлений, которые представляют собой наиболее существенные диалектные черты русского языка в целом. Пучки явлений северновеликорусской (и северо-западной) локализации полностью охватывают территорию интересующего нас района восточного берега Чудского озера; из пучков явлений южновеликорусской локализации территория «Гдовского острова» полностью охвачена только пучком явлений юго-западной локализации, а пучок явлений широкой южновеликорусской локализации является лишь его южной границей (о чем подробнее ниже).

1. Явления северновеликорусской локализации (рис. 15)

Всю территорию рассматриваемого квадрата полностью охватывают некоторые очень существенные явления северновеликорусской локализации. Один пучок этих изоглосс проходит на самом юге территории и является по существу южной ее границей (южнее изоглоссы явлений северновеликорусской локализации в пределы западной части русского языка не входят).

1.1. Изоглоссы этого пучка располагаются примерно вдоль 56 параллели. Здесь проходят изоглоссы *г* взрывного образования; произношения *мм* вместо *бм*: — *омма́н*; формы твори-

² Изоглоссы соединяются в пучки по признаку сходства в очертаниях и характере локализации явления. См. В. Г. Орлова, К вопросу об интерпретации изоглосс, стр. 21.

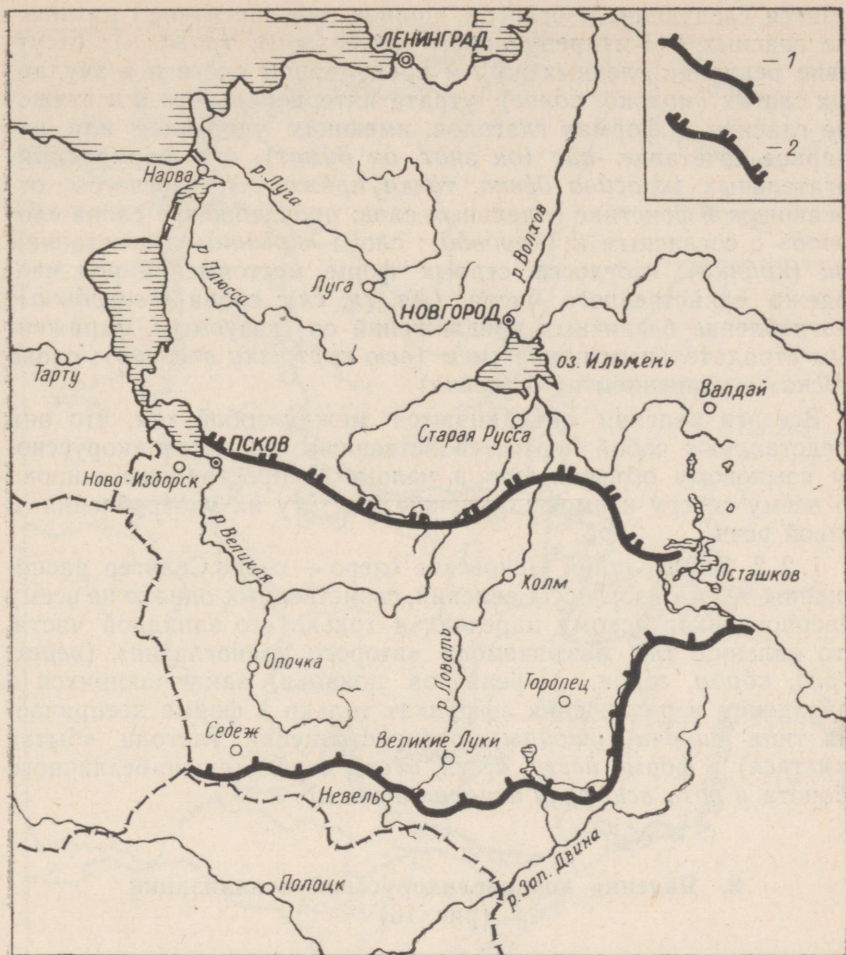

Рис. 15. Пучки изоглосс явлений северновеликорусской локализации (обозначены при помощи характерных изоглосс). 1 — наличие звука *г* взрывного образования; 2 — наличие стяжения в глагольных сочетаниях *-ае-*.

тельного падежа мн. числа имен, совпадающие с формами дательного падежа: — *рукáм, ногáм, худýм, ведрáм, двум рукáм* (вм. *рукáми, ногáми. . .*); формы повелительного наклонения глаголов *ляг!* (южновеликорусское: *ляж!*).

1. 2. 1. Другой пучок изоглосс явлений северновеликорусской локализации проходит немного севернее первого: от берега Псковского озера на юго-восток к оз. Селигер. В этом пучке на-

ходятся следующие изоглоссы: полное или частичное³ различие гласных в 1-м предударном слоге (*водá, травá...*); отсутствие редукции гласных во 2-м предударном слоге и в заударных слогах (*молокó, пóлог*); утрата интервокального *й* и стяжение гласных в формах глаголов, имеющих ударенное или заударное сочетание *-а́йе* (*он знáт, он дúмáт*), и в формах прилагательных (*красíва дéвка, тóнка прýжа...*); изоглоссы, относящиеся к фонетике отдельных слов: произношение слова «хоро́вод» с согласным *к* (*коровóд*); слова «кры́нка» с сочетанием *кри* (*крýнка*); изоглосса старых форм местоимений род.-вин. падежа единственного числа (*мя, ты, ся*); слова «свекрóвка»; употребление безличных предложений со сказуемым, выраженным страдательным причастием (*всю картошку съедено*); слова «сосна» с ударением на *ó* (*со́сна*).

Все эти явления объединяются между собой тем, что они представляют собой черты, свойственные северновеликорусскому языковому объединению в целом, распространены широко по всему северу и имеют высокую частоту их употребления в живой речи.

1. 2. 2. Вдоль линии Псковское озеро — озеро Селигер расположены также изоглоссы явлений, свойственных однако не всему северновеликорусскому наречию, а только его западной части. Это явления так называемого «второго полногласия» (*вéрех, сéреп, ко́ром, го́роп...*), реликтов цоканья, заключающихся в сохранении неразличения аффрикат только в форме деепричастия типа *ушóдчи* (*ушóдцы*), распространения глагола «быть» (*иметься*) в форме *йéсти, йéстя, йéстё*, страдательно-безличного оборота *у котá всю руку исцарапáно* и др.

2. Явления южновеликорусской локализации (рис. 16)

2. 1. 1. Самой северной границей южновеликорусских явлений оказываются изоглоссы пучка, расположенного там же, где проходят изоглоссы рассмотренных выше северновеликорусских явлений: вдоль линии Псковское озеро — озеро Селигер, т. е. линии наибольшей густоты расположения изоглосс явлений, порознь характеризующих два основных наречия русского языка. Здесь отмечены следующие изоглоссы: совпадение предударных гласных неверхнего подъема после твердых согласных в одном звуке *а* (*вадá, травóй...*); мягкое *т'* 3-го лица глаголов

³ Имеются в виду особые типы вокализма с различением или неразличением гласных в 1-м предударном слоге в зависимости от качества гласного под ударением. Подробнее об этом будет ниже.

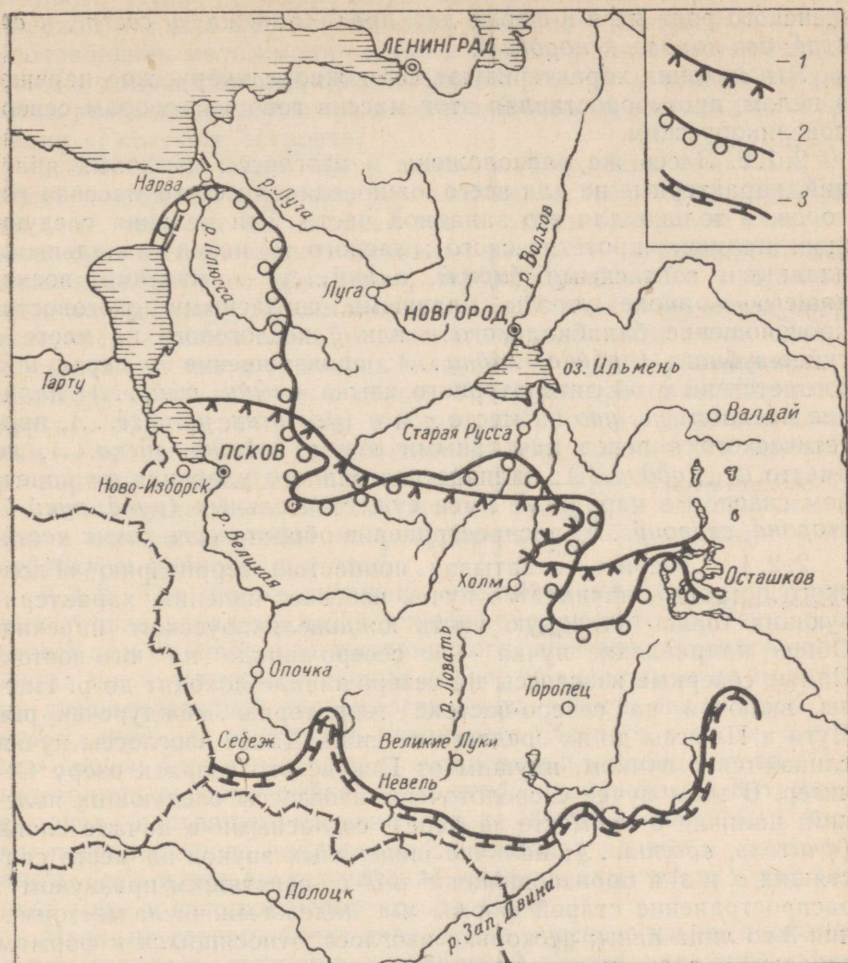

Рис. 16. Пучки изоглосс явлений южновеликорусской локализации. (Обозначены при помощи характерных изоглосс). 1 — неразличение гласных неверхнего подъема в 1-м предударном слоге после твердых согласных: *вадѣ, травѣ*...; 2 — наличие *в* на месте *у* перед согласными в начале слова: *фчитель, вдарил*...; 3 — диссимилятивные типы предударного вокализма после мягких согласных.

(*ид'от', пашут'*...); форма род.-вин. падежа ед. числа местоимений *менѣ, тебѣ*; формы им. падежа ед. числа существительных мужского рода на *ы(и)* ударенное (*воры, волкѣ*); совпадение форм род. п. и дат.-предл. падежа ед. числа существительных

женского рода на *a* в форме дат.-предл. падежа (*у сестрэ, к сестрэ, без корóве, к корóве*)⁴.

Эти явления характеризуют всё южновеликорусское наречие в целом, противопоставляя этот массив говоров говорам северновеликорусским.

2.1.2. Здесь же расположены и изоглоссы языковых явлений, характерные не для всего южновеликорусского массива говоров, а только для его западной части. Эти явления следующие: наличие протетического гласного *и* перед начальными плавными согласными (*иржѣ, ильнѣ...*) — явления, восходящего к эпохе утраты плавными согласными слоговости; произношение билабиального *в* или *ѣ* неслогового на месте *в* губно-зубного (*п्राѣда, лаѣка...*); произношение *ы* перед *й* в соответствии с *ой* литературного языка (*мѣйу, рѣйу...*); наличие предлога *ув, уво* на месте *у* и *в* (*уво всех, ув овсѣ...*), протетического *в* перед начальными *о* и *у* (*вóсень, вѣтка...*), *хв* вместо *ф* (*Хвѣдор...*); наличие постоянного ударения на конечном гласном в парадигме имен существительных (*рукá, рукѣ... сторонá, сторонѣ...*); распространение оборота *есть таких песен*.

2.2.1. Севернее, охватывая полностью территорию «Гдовского острова», начинается пучок изоглосс явлений, характеризующих только западную часть южновеликорусского наречия. Общее направление пучка — с северо-запада на юго-восток. Самые северные изоглоссы на северо-западе доходят до р. Нарвы, включая на северо-востоке территорию междуречья рек Луги и Плюссы до их среднего течения. Далее изоглоссы пучка сливаются с пучком, идущим от Псковского озера к озеру Селигер. В этом пучке сосредоточены изоглоссы следующих явлений: наличие *в* на месте *у* перед согласными в начале слова (*фѣитель, вдáрил...*); наличие шепелявых звуков на месте свистящих *с'* и *з'* и произношения *т'* и *д'* со свистящим призвуком⁵; распространение старой формы им. падежа мн. числа местоимения 3-го лица *ѣны*; несколько изоглосс, относящихся к формам отдельных слов: распространение им. падежа ед. числа и ко-свенных падежей существительных «мать» и «дочь» в форме *мáтка, дочкá, мáтку, дочкѣ...*; им. падежа мн. числа существи-

⁴ Эту черту следует считать чертой, имеющей преимущественно южновеликорусское распространение, хотя она встречается в виде островов на севере и северо-западе территории распространения русского языка.

⁵ Мы считаем нужным указать изоглоссу этих явлений, хотя они и отмечены в пределах, ограниченных линией пучка, островами, что по всей вероятности относится к качеству собранного материала. Следует указать также на следующие особенности, касающиеся распространения явления, но относящиеся, очевидно, к качеству собранного материала: шепелявые звуки на месте *с'* и *з'* (мягких) и *с, з* (твердых) отмечаются в северной и западной части параллельно друг с другом, а далее на юго-восток к Селигеру заметно преобладание шепелявых звуков только на месте мягких *с'* и *з'*.

тельного «сын» — *сыны*; двух синтаксических конструкций с предлогом *в* для выражения цели движения (*пойти в ягоды*) и употребления местоимения «кто» в соответствии с местоимением «что» в вопросительных предложениях (*кем руку вдарил?*). Границы этого пучка на севере и северо-востоке и составляют очертания «Гдовского острова».

2.3.1. Следующий пучок южновеликорусских языковых явлений состоит из изоглосс, расположенных вдоль 56-й параллели (т. е. там, где расположен пучок самых южных из северновеликорусских изоглосс). Основная из них — изоглосса такого типа предударного вокализма, структура которого сформирована по принципу диссимилиативной зависимости качества гласного предударного слога от гласного в ударенном слоге: одного из самых важных и типичных явлений при характеристике южновеликорусского наречия в целом. Здесь же проходят: изоглосса другого характерного для южновеликорусского наречия явления — произношения *г* фрикативного образования как основного варианта звучания, и изоглосса форм предложного падежа ед. числа существительных мужского рода (как одушевленных, так и неодушевленных) на *у* (ударенное и безударное) — *на сто́лику, в Бря́нску, при отцѹ*...

2.3.2. Так же расположены изоглоссы явлений, свойственных только западной части южновеликорусского наречия: изоглосса так называемого жиздринского типа предударного вокализма после мягких согласных (перед ударенным *а* по принципу диссимилиативной зависимости произносится «не а» *вѣда но: вадбѣ, вадѣ*...); отсутствие начального гласного в слове «огурцы» *уруцѣ*; *ѣ* на месте *л* перед согласным и на конце слова в 4-х категориях случаев, *на́йка, во́лк, сто́й, пошбѹ*; форма 3-го лица ед. числа настоящего времени глагола «быть» — *ѣс'т', ѣс'* формы повелительного наклонения от глаголов «дать» и «есть» — *дас'ѹ, ѣс'ѹ* и ряд других явлений, свойственных часто в той или иной мере и говорам белорусского языка.

Итак, на северо-западе территории русского языка проходят пучки изоглосс, состоящие из явлений противоположной локализации (северновеликорусской и южновеликорусской). Пучки расположены таким образом, что между самым северным из пучков южновеликорусских изоглосс и самым южным из северновеликорусских образуется полоса территории, которая является зоной, где накладываются друг на друга изоглоссы явлений, порознь характеризующих два основных наречия русского языка. В пределах этой зоны располагается также пучок изоглосс явлений западной—юго-западной локализации, характерных и для большей части территории белорусского языка. Обращает на себя внимание тот факт, что этот пучок заходит наиболее далеко на север, включая полностью территорию «Гдовского острова».

Такова языковая специфика данной территории как территории, переходной в языковом отношении.

Помимо особенностей, связанных с расположением изоглосс попарно противопоставленных массивов говоров, территория крайнего северо-запада характеризуется также наличием языковых явлений, представляющих специфику данной территории. Явления, о которых пойдет речь, образуют в совокупности определенные комплексы, создающие объединения структурно однородных говоров. Наличием наиболее ярких специфических языковых черт четко выделяется район, прилегающий к восточному побережью Чудского озера. Северной и восточной границей района является пучок самых северных изоглосс явлений юго-западной локализации (см. 2. 2. 1). Южной границей являются пучки изоглосс южновеликорусских и северновеликорусских явлений, совмещающихся вдоль линии Псков—оз. Селигер (см. 1. 2. 1; 1. 2. 2; 2. 1. 1; 2. 1. 2.). Этот очень своеобразный языковый массив известен в литературе, как уже упоминалось выше, под названием «Гдовского острова». Среди явлений, составляющих специфику «Гдовского острова», большая часть относится к таким сторонам языковой структуры, которые непрерывно проявляются в процессе говорения — это в первую очередь система предударного вокализма, особенности форм склонения имен существительных и особенности форм спряжения глаголов.

Гдовский диалектный массив характеризуется особыми системами предударного вокализма, получившими в литературе названия гдовской и полновской, системами — в своей основе переходными, отражающими одновременно закономерности, свойственные северновеликорусскому вокализму (оканье и ёканье) и закономерности, свойственные южновеликорусскому вокализму (аканье с отражениями в отдельных случаях системы диссимилятивного аканья). С точки зрения переходности — эти закономерности вокализма уникальны, т. к. представляют собой строго проводимую систему, основанную на синтезе двух противоположных по структуре принципов: принципа зависимости гласного предударного слога от этимологии гласного и принципа зависимости его от качества гласного под ударением⁶.

Только на территории «Гдовского острова» отмечено распространение личных форм глаголов нетематического спряже-

⁶ Подробнее об этих типах вокализма см. статью автора, напечатанную в «Материалах и исследованиях по русской диалектологии» (новая серия), т. III, 1962.

ния *да́стишь, йе́стишь*, представляющих сложную контаминацию из старых форм *дасі́, йесі́* и новых *дашь, йешь*.

Здесь же (и только здесь) отмечено сохранение старой формы деепричастия прошедшего времени — *ушóд, уйéхат*.

На территории «Гдовского острова» распространены также некоторые очень редкие и интересные диалектные особенности, которые отмечаются изредка и за ее пределами.

Наиболее существенным, охватывающим большое количество слов, является распространение глагольных форм 3-го лица ед. и мн. числа без конечного *т*.

Следует сказать, что формы без *т* конечного у глаголов 1-го спряжения в 3-м лице единственного числа в ударенных и безударных окончаниях отмечаются в пределах северновеликорусского наречия по всему северо-западу. В пределах южновеликорусского наречия формы без *т* у тех же глаголов отмечены на территории РСФСР, примыкающей к Белоруссии — в районе Новозыбкова—Стародуба, а также в полосе к югу от Москвы и на восток от линии Нарофоминск—Калуга—Мценск—Суджа.

Однако распространение глагольных форм без *т* конечного на гдовской территории происходит последовательно, независимо от спряжения, от формы единственного или множественного числа и от места ударения на основе или на окончании (он: *несé, пíша, вíди, сидí*; они: *несú, пíшу, вíдя, сидя́*). Специфику склонения имен существительных составляют формы именительного падежа множественного числа на *-йа* различных существительных женского рода: существительных на *-а* независимо от качества согласного основы (*берёз'йа, йám'йа*); существительных, без окончания в именительном падеже ед. числа (*жёрд'йа*).

Пределами «Гдовского острова» ограничена территория распространения синтаксической конструкции, представляющей сочетание инфинитива значимого глагола с глаголом *быть* в качестве сказуемого безличных предложений и употребляющейся со значением неизбежности, долженствования: *быть опоздать ему сегодня, быть ему назад воротиться*.

Специфику «Гдовского острова» представляет также употребление некоторых слов-названий предметов или особых значений слов. Таковы слова *рель, рёлка* — в значении укладки снопов или сена; *печáйник, печальник* — в качестве названия сковородника; *мост* — в значении «дно», «сиденье в лодке»; глаголы *пéить, пóять* в значении «петь песни».

Все названные языковые особенности и образуют в совокупности ту диалектную специфику, которая делает гдовский диалектный массив своеобразным диалектным заповедником.

Диалектное своеобразие данного района усиливается помимо этого еще и тем, что в тех же пределах, но с присоединением части более южной (и юго-восточной) территории (т. е. той,

которая определяется как зона совмещения изоглосс) наблюдается распространение еще нескольких, также весьма редких, диалектных явлений, отдельные из которых нигде, помимо данного района, на территории русского языка не зафиксированы.

Эти языковые явления, усиливая диалектное своеобразие «Гдовского острова», выявляют вместе с тем тесную органическую связь его населения с населением прилегающей с юга территории, в результате чего смогли сложиться общие для них языковые черты.

Более детальный анализ предупредительного вокализма гдовского и полновского типов приводит также к выводу об очевидном генетическом родстве структур этих типов и типа предупредительного вокализма после мягких согласных, объединяющего зону совмещения изоглосс и характеризующегося в настоящее время так называемым сильным яканьем*.

Очень важной специфической особенностью говоров данной территории (от Чудского озера до 56-й параллели) является звучание *x* в глагольных формах там, где во всех говорах русского языка как северновеликорусских, так и южновеликорусских отмечается *ш*, восходящее к индоевропейскому **s*.

Преимущественно это *x* наблюдается в глагольных формах на *-ать* — *опояхать* («опоясать») и на *-ывать* — *спрашивать* («спрашивать»).

В связи с тем, что данный материал поступил в наше распоряжение как дополнительный, не предусмотренный программой, характер распространения явления выявлен не полно, что подтверждается более поздними исследованиями (напр., С. М. Глу-

* «Сильное яканье» на данной территории в свою очередь генетически связано с диссимилятивным яканьем.

К югу от массива «сильного яканья» расположен массив диссимилятивного яканья, известного под названием жиздринского (или белорусского) яканья. Жиздринское яканье характеризуется проявлением такого типа диссимилятивности, при котором в 1-м предупредительном слоге после мягкого согласного при всех ударенных гласных, кроме ударенного *á*, звучит *'a*: *с'алó*, *с'алóm*, *с'алú*, в *с'ал'е*, *с'ал'ýл'ис'*...; при ударенном *a'* в 1-м предупредительном слоге звучит *и*: *с'илá*...

Если представить себе, что на такую систему распространилось явление ассимиляции гласных ударенного и предупредительного слогов, то в результате перед нами в данном случае окажется система, которую мы и называем «сильным яканьем», система, при которой в 1-м предупредительном слоге гласный *'a* после мягкого согласного звучит в соответствии с гласным неверхнего подъема независимо от характера ударенного гласного: *с'алá*, *с'алú*, *с'алó*... *п'ата́к*, *п'аткú*, *п'ато́к*, *п'аткí*... *в'атра́*, *на в'атру́*, *в'атры́*...

Таким образом, предупредительный вокализм после мягкого согласного обнаруживает генетическую связь говоров данного массива не вообще с говорами южновеликорусскими, а с говорами западной части южновеликорусского наречия и с частью говоров белорусского языка, характеризующихся жиздринской системой яканья.

скиной)⁷. Однако общие очертания ареала распространения данной особенности отражены правильно на материале атласа и полностью вписываются в рассматриваемую территорию. Карта «Атласа русских народных говоров северо-западных областей СССР» отражает массив этого явления в виде полосы от северного побережья Чудского озера, включая полностью территорию «Гдовского острова» до уровня верховьев р. Великой на юге, к которой примыкает узкой полосой территория по течению р. Плюссы и остров на северо-запад от гор. Холма.

В виде нескольких крупных островов, почти сливающихся в единый массив, в пределах рассматриваемой территории распространена также следующая закономерность, заключающаяся в обобщении по всей глагольной парадигме задненёбного согласного основы без чередования его с шипящим (*могú,* — *мог'ешь* — *могут*). За пределами этой территории отмечены случаи такого обобщения только в отдельных населенных пунктах территории распространения русского языка.

Только для рассматриваемой территории характерно также употребление некоторых специфических образований форм местоимений. Так, лишь здесь отмечена форма вин. падежа местоимения женского рода в 3-м лице ед. числа без предлога — *йенú*. Карта того же атласа отражает распространение этой формы в виде острова в южной части территории: северное побережье Псковского озера — Старая Русса—Холм—Опочка, и двух небольших островов на западном и восточном берегу Чудского озера севернее Гдова.

Здесь же, но в единичных населенных пунктах, отмечено распространение той же формы местоимения, только в варианте *онú*.

Дополнительные материалы, почерпнутые не только из материалов, собранных для атласа, отражают, хотя и непоследовательно, распространение на этой территории формы личного местоимения именительного падежа множественного числа *ны*, нигде за пределами северо-запада не зафиксированной.

Можно назвать и несколько лексических особенностей, составляющих также специфику данного диалектного объединения: распространение слов «стоянка» в качестве названия малой укладки снопов, «рей» — в значении постройки для сушки снопов, «сикляхи» — как названия муравьев, глагола «тягать» — как названия процесса выдергивания льна, и ряд других.

Подобной близости говоров «Гдовского острова» с территориями, расположенными к северу и востоку от него, не об-

⁷ См. С. М. Глускина, Морфологические наблюдения над звуком [ch] в псковских говорах. Псковские говоры I. Труды первой псковской диалектологической конференции 1960 года, Псков, 1962.

наруживается. Отмечаемая здесь узкая полоска территории между говорами «Гдовского острова» и типичными северновеликорусскими новгородскими говорами может быть в языковом отношении охарактеризована как полоса пограничных говоров.

Подведем итоги. Говоры «Гдовского острова» в основе своей — говоры северновеликорусские. Об этом свидетельствует как расположение пучков изоглосс явлений северновеликорусской—северо-западной локализации (проходят значительно южнее Чудского озера), так и анализ своеобразных типов предупредного вокализма — гдовского и полновского, который обнаруживает в основе типичный северновеликорусский вокализм новгородского типа с различием этимологии гласных верхнего подъема после твердых и мягких согласных.

Вместе с тем это говоры, испытавшие в прошлом интенсивное влияние говоров другого типа. Об этом также свидетельствует как расположение изоглосс явлений юго-западной локализации, так и анализ предупредного вокализма. До настоящего времени сохранилась разновидность полновской системы вокализма, которая с очевидностью свидетельствует об участии в ее формировании вокализма, основанного на принципе диссимилятивной зависимости гласного предупредного слога от качества гласного под ударением. Близкое родство полновской и гдовской систем вокализма также очевидно. Последняя система получается при наложении ассимилятивности на полновскую систему.

Сказанное свидетельствует также и о родственных связях данного диалектного района с более южными территориями.

Наличие, кроме того, очень ярких языковых особенностей, создающих диалектную специфику данной территории, позволяет квалифицировать ее как территорию, которую занимают в настоящее время говоры особой группы (ее можно назвать псковской), в пределах диалектного членения русского языка с территорией «Гдовского острова» в качестве ее подгруппы. В формировании языка последней большое место, безусловно, принадлежит и неславянским элементам. Вопрос о времени, удельном весе и характере проявления неславянских элементов в языке населения «Гдовского острова» должен явиться темой самостоятельного исследования.

VEENE KEELE LOODEMURRAKUTEST

T. G. STROGANOVA

Resümee

Peipsist ida pool levinud vene loodemurrakuid ei saa vaadelda lahus Eesti NSV territooriumil kõneldavaist vene murrakutest. Kuid esialgu puuduvad veel viimaste kohta lingvistilised kaardid. Pealegi eeldab nende käsitlemine puhtkeelelise ainese läbitöötamise kõrval ka mitmesuguste kultuuriliste ja ajalooliste probleemide lahendamist, mis on Peipsi-äärsete vene murrete uurimise järgmiseks ülesandeks.

Artiklis võetakse lähema vaatluse alla Peipsi idaranniku murrakud ning püütakse selgitada nende sidemeid naabermurretega. Käsitlus baseerub vene murdeatlase jaoks kogutud ainestikul.

Kõnealust territooriumi, mis paikneb Peipsi järve, Soome lahe, Laadoga järve, Seligeri järve ja 56. laiuskraadi vahemal, läbivad tihedalt kõige erisuunalisemad isoglossid. See murdeline kirevus on tingitud ajaloolistest ja etnilistest põhjustest: nimetatud ala jagunes minevikus peaaegu võrdselt kahe idaslaavi hõimu, kriviit-šite ja sloveenide vahel, hiljem tekkisid siin tihedad suhted Pihkva ja Novgorodi vahel, vahetus läheduses olid mitteslaavi elanikkonnaga alad. Isoglosside tähelepanelik jälgimine osutab, et nende leviku näilises kaootilisuses on siiski võimalik sedastada kindlaid seaduspärasusi. Selgesti eralduvad suuremad isoglosside kimbud, milles peegelduvad erinevatele murretele omaste nähtuste leviku-piirid: a) põhja-suurvene murderühmale, b) loodemurretele, c) lõuna-suurvene murderühmale ja d) edelamurretele omased jooned.

Põhja-suurvene murretele omastest nähtustest haarab osa kogu meid huvitava territooriumi, kusjuures nende nähtuste isoglossid kulgevad ligikaudu piki 56. paralleeli. 56. paralleel on paljudel juhtudel põhja-suurvene joonte leviku lõunapiiriks ja ühtlasi enamiku lõuna-suurvene nähtuste leviku põhjapiiriks (joon. 15:1).

Teine isoglosside kimp moodustub enam põhja pool, Pihkva järve ja Seligeri järve vahemal. Selle «kimbuni» ulatuvad põhja suunas ka mitmete lõuna-suurvene murretele tunnuslike murdejoonte isoglossid, mistõttu selles võõndis põimuvad kahe vene põhilise murderühma erijooned (joon. 15:2).

Mõningad lõuna-suurvene murde lääneosale ja ühtlasi valgene keelele iseloomulikud nähtused ulatuvad kaugele põhja, kuni Narva jõeni ning Luuga ja Pljussa vahelise alani. Isoglosside levikusuund läheb siin loodest kagusse ning lõpuks ühinevad needki Pihkva järvest Seligerini kulgevate isoglossidega (joon. 16).

Peale nende kahe suure vastandliku murderühmaga ühiste joonte iseloomustavad vaadeldavaid loode-vene murrakuid veel

mitmed ainult neile omased erijooned. Kõige teravamalt ja omapärasemalt paistab silma üks piirkond otse Peipsi idarannikul, mida on kirjanduses hakatud nimetama «Oudova murrakusaareks».

Oudova murrakule kõige iseloomulikum on omapärane rõhuelsete silpide vokalism, mida on nimetatudki oudova süsteemiks. See on kahe põhimõtteliselt vastandliku süsteemi süntees, milles kindlate seaduspärasuste alusel põimuvad põhja-suurvene etümologiline printsiiip ja lõuna-suurvene rõhulisuse-rõhutuse printsiiip.

Oudova murraku morfoloogias leidub samuti mõndagi tähelepanuväärset. Ainult siin esinevad kontaminatsioonilised verbivormid *дастишь, йестишь*, on säilinud vanad mineviku kesksõna vormid *ушод, уйехат*, verbide 3. pööre lõpeb järjekindlalt vokaaliga, sõltumata mõnedest kitsendavatest tingimustest, mis kehtivad teistes murretes. Kõnealuse murrakuga piirduvad ka mitmed kõrvalepõiked nimisõnade käänamises, kasutatakse erilisi süntaktilisi konstruktsioone. Palju omapärast leidub ka kohalikus murdesõnavaras.

Vaadeldava piirkonna murdeline eripalgelisus saab tuge veel mitmetelt erandlikelt nähtustelt, mis siia ulatuvad lõunapoolsetest murretest ning on ühtlasi tõendiks, et «Oudova saarel» on olnud kontakt eeskätt lõuna poole, Pihkva järve ja 56. laiuskraadi vahel paiknevate murretega. Juba nimetatud rõhuelsete silpide vokalism Oudova murdes on ilmses geneetilises seoses lõunapoolse esinemusega. Sellele lisanduvad veel sellised olulised, kitsal alal esinevad erijooned, nagu *x* pro *ш* verbivormides (*спрашивать* pro *спрашивать*), vahelduse *г — ж* ruudumine (*могу: можешь*), erilised isikulise asesõna vormid (*йену ~ ону, ны*), mitmed sõnavaralised erinevused jne.

Taolist lähedust Oudova murraku ning viimasest põhja ja ida pool paiknevate murrakute vahel ei ole täheldatud.

Kokkuvõttena võib öelda, et Oudova murrak kuulub oma olemuselt põhja-suurvene murderühma, kuid olnud minevikus pikeimat aega teist tüüpi murrete mõjupiirkonnas, on temast kujunenud omapärane siirdemurrak.

Eespool kõne all olnud Loode-Vene piirkonna keeleline analüüs osutab, et meil on siin tegemist erilise murderühmaga. Vene murrete liigenduses võib seda nimetada Pihkva murdeks, kuna Oudova murrak oleks eelmise alarühmaks. Viimase kujunemisel on kahtlemata suurt osa etendanud kohalik läänemeresoome substraat.

ÜBER DIE NORDWESTLICHEN MUNDARTEN DES RUSSISCHEN

T. G. STROGANOWA

Zusammenfassung

Die östlich des Peipussees verbreiteten nordwestlichen russischen Mundarten können nicht von den im Gebiet der Estnischen SSR gesprochenen Mundarten des Russischen getrennt behandelt werden. Vorläufig gibt es jedoch für die letzteren noch keine linguistischen Karten. Die Erforschung dieser Mundarten setzt auch die Klärung einer Reihe kulturgeschichtlicher und geschichtlicher Fragen voraus, was somit als eine der nächsten Aufgaben gilt.

Im folgenden werden die östlich vom Peipussee verbreiteten Mundarten kurz besprochen und der Versuch unternommen, ihren Beziehungen zu den Nachbardialekten nachzugehen. Unserer Arbeit liegt das für den russischen Mundartenatlas gesammelte Material zugrunde.

Das fragliche Gebiet, das zwischen dem Peipussee, dem Finnischen Meerbusen, dem Ladoga- und Seligersee sowie dem 56. Breitengrad liegt, wird dicht und in verschiedenen Richtungen von Isoglossen durchzogen. Die Gründe solcher mundartlichen Mannigfaltigkeit sind geschichtlicher und ethnischer Natur: das genannte Gebiet gehörte in der Vergangenheit beinahe zu gleichen Teilen zweien ostslawischen Stämmen, den Kriwitschen und den Slowenen, an. Später fanden über dieses Territorium rege Verbindungen zwischen Nowgorod und Pleskau statt. In unmittelbarer Nähe desselben befanden sich Gebiete mit nichtslawischer Bevölkerung. Eine aufmerksame Untersuchung der Isoglossen ermöglicht es, in deren scheinbar chaotischem Verlauf gewisse Gesetzmässigkeiten aufzudecken. Gewisse grössere Bündel von Isoglossen treten klar hervor. Sie deuten die Verbreitungsgrenzen von Erscheinungen an, die folgenden Dialekten eigen sind: a) dem Nordgrossrussischen, b) den nordwestrussischen Mundarten, c) dem Süd-grossrussischen und d) den südwestrussischen Mundarten.

Ein Teil der den nordgrossrussischen Dialekten eigenen Erscheinungen ist über das gesamte uns interessierende Gebiet verbreitet, wobei ihre Isoglossen etwa entlang dem 56. Breitengrad verlaufen. Der 56. Breitengrad bildet in vielen Fällen die Südgrenze nordgrossrussischer Bestandteile und ist zugleich die Nordgrenze der meisten südgrossrussischen Eigentümlichkeiten (Abb. 15: 1).

Ein zweites Bündel von Isoglossen verläuft etwas nördlicher und zieht sich zwischen dem Pleskauer See und dem Seligersee hin. So manche für das Südgrossrussische kennzeichnende Erscheinungen reichen von Süden bis an diesen Isoglossenbündel

heran (Abb. 15 : 2). Hier verläuft also eine Zone, in der nord- und südgrossrussische Erscheinungen durcheinander vorkommen.

Einige im westlichen Teil des Südgrossrussischen und zugleich im Belorussischen auftretenden Bestandteile haben sich weit nach Norden bis zum Narva-Fluss und in das zwischen den Flüssen Plussa und Luga liegende Gebiet verbreitet. Die Isoglossen dieser Eigentümlichkeiten verlaufen hier von Nordwest nach Südost und vereinigen sich weiter mit denjenigen Isoglossen, die sich vom Pleskauer See zum Seligersee hinziehen (Abb. 16).

Ausser den Bestandteilen, die den beiden grossen verschiedenen Dialektgruppen, dem Nord- und Südgrossrussischen, eigen sind, trifft man hier Eigentümlichkeiten an, die allein die nordwestlichen Mundarten auszeichnen. Ausserordentlich deutlich tritt unmittelbar an der Ostküste des Peipussees ein Gebiet hervor, das im Schrifttum als die «Gdower Sprachinsel» bezeichnet worden ist.

Ganz besonders bezeichnend für diese Gdower Mundart ist der eigenartige Vokalismus der vor der betonten Silbe liegenden Silben, den man auch das Gdower System genannt hat. Es ist dies das Ergebnis der Synthese zweier prinzipiell verschiedener Systeme und zwar des nordgrossrussischen etymologischen Prinzips und des südgrossrussischen Systems der betonten und nichtbetonten Silben. Beide Systeme sind hier gewisser Gesetzmässigkeit folgend vereinigt.

Beachtung verdienen auch einige Eigentümlichkeiten der Morphologie der Gdower Mundart. So gibt es nur hier solche kontaminierte Formen des Verbums wie *дастишь, йестишь*; die 3. Person des Verbums geht konsequent in einen Vokal aus, ohne auf die in den anderen Mundarten geltenden einschränkenden Bedingungen Bedacht zu nehmen. Diese Mundart wird auch durch einige Besonderheiten der Deklination der Substantive ausgezeichnet. Auch kommen hier besondere syntaktische Konstruktionen vor. Schliesslich weist auch der Wortschatz viele Eigentümlichkeiten auf.

Die Eigenart dieser Mundart erscheint dadurch noch mehr ausgeprägt, dass in ihr mehrere Sondererscheinungen auftreten, die den südgrossrussischen Dialekten eigen sind und die zugleich als Beweis dienen, dass die «Gdower Sprachinsel» vor allem mit den südlichen, zwischen dem Pskower See und dem 56. Breitengrad verbreiteten Mundarten Verbindung gehabt hat. Davon zeugt auch der bereits erwähnte eigenartige Vokalismus der vor der betonten Silbe liegenden Silben. Hinzu kommen noch solche wesentlichen, nur in einem begrenzten Gebiet zu beobachtenden Sondererscheinungen wie das Vorkommen des Lautes *x* anstatt *ш* in Verben (*спрахы-вать* anstatt *спрашивать*), das Fehlen des Wechsels *г — ж* (*могу : можешь*), besondere Formen des Personalpronomens (*йену ~ ону, ны*) so manche Eigentümlichkeiten im Wortschatz u. a. m.

Mit den nördlichen und östlichen Nachbarmundarten weist die Gdower Mundart keine so engen Verbindungen auf.

Zusammenfassend kann gesagt werden, dass die Gdower Mundart ihrem Wesen nach zur nordgrossrussischen Dialektgruppe gehört, dass sie aber in der Vergangenheit längere Zeit unter dem Einfluss andersartiger Dialekte gestanden hat und sich infolgedessen zu einer eigenartigen Übergangsmundart gestaltet hat.

Die Analyse der Sprachverhältnisse in dem in Frage stehenden Gebiet erweist, dass wir es hier mit einer besonderen Mundartengruppe zu tun haben. In der Einordnung der russischer Dialekte kann man sie der Pleskauer Dialekt nennen, wobei die Gdower Mundart eine seiner Untermundarten darstellt. Zur Entstehung der letzteren hat zweifellos das örtliche ostseefinnische Substrat mitgewirkt.

IDA-EESTI 11.—18. SAJANDI RAHVASTIKU ANTROPOLOOGIA

K. MARK

Viimastel aastatel toimunud arheoloogiliste kaevamiste kaudu on Eesti idaosadest kogutud paleoantropoloogiline materjal peaaegu kahekordistunud. See võimaldab varem eestlaste päritolu ja etnilise ajaloo kohta avaldatud arvamusi¹ mitmeti täpsustada.

Osa uutest materjalidest (39 koljut) kuuluvad ajavahemikku 12.—15. sajandini, suurem osa aga (160 koljut) on pärit hilisemast ajast, enamasti 16.—18. sajandist, nagu see nähtub ka järgnevast tabelist.

Uued paleoantropoloogilised ja kranioloogilised leiud Ida-Eestist

	Leiukoht	Kaevamiste juhataja ja aasta	Ajajärk	Koljude arv	
				meeste	naiste
1.	Tammiku (Rakvere raj.)	E. Tõnisson, 1958	12.—13. saj.	3	2
2.	Välgi (Tartu raj.)	A. Kustin, 1958	13.—15. saj.	6	3
3.	Otepää (Valga raj.)	S. Laul, 1956	14. saj.	12	13
				21	18
4.	Vaadu (Rakvere raj.)	K. Mark, 1960	17. saj.	7	7
5.	Iisaku (Kohtla-Järve raj.)	K. Mark, 1956	17.—18. saj.	15	19
6.	Rõngu (Tartu raj.)	K. Mark, 1957	18. saj.	14	10
7.	Koikküla (Valga raj.)	A. Kustin, 1958	16.—17. saj.	23	24
8.	Kõrgepalu (Võru raj.)	K. Mark, 1955	14.—17. saj.	20	14
9.	Tsirgu (Võru raj.)	E. Tõnisson, 1963	18.—19. saj.	2	5
				81	79

¹ K. Ю. Марк, Палеоантропология Эстонской ССР. Балтийский этнографический сборник. Труды Института этнографии им. Н. Н. Миклухо-Маклая, т. XXXII, М. 1956, lk. 170 jj.; K. Mark, Eesti rahva etnilise ajaloo küsimusi paleoantropoloogia valgusel. Eesti rahva etnilisest ajaloost. Tallinn 1956, lk. 191 jj.

11.—15. sajandist pärinevad luustikud

Enne, kui asuda vaadeldava perioodi käsitlemisele, peatume lühidalt eelneval perioodil, millest antropoloogilised materjalid kahjuks on väga kasinad.

Meie ajaarvamise I aastatuhandel asusid ida pool Narva jõge ja Peipsi järve põhja-eesi hõimude lähimad sugulashõimud — vadjalased.² Tähendatud aastatuhande keskpaiku levisid vadja hõimude sekka lõuna poolt, Dnepri jõgikonnast tulevad idaslaavlased — kriviitid ja sloveenid. Osa kriviitideid levis ka Kagu-Eestisse. Seejärel, sama aastatuhande teisel poolel, tuli ida poolt Peipsit vadja asunikke lääne poole järve ning asus Koosa, Kokora ja Kose ümbruskonna metsade keskele, kus neist on säilinud põletusmatustega kääbaskalmed ja kus neist tänini tunnistust annavad ka vadjapärased jooned kohalikus keelemurdes.

II aastatuhande alguses, 12.—13. sajandil tuli idast eeskätt Peipsist põhja ja loode pool olevale alale teine laine asunikke, mis enamuses paistab olevat koosnenud juba venestunud vadjalastest. Nende mälestusmärkideks on nn. novgorodi tüüpi kääbaskalmed laibamatustega kääpa alla kaevatud hauas (näiteks Jõugal, Pühtitsas ja Narva jõe ääres Kuningakülas). Veidi hiljem, 13.—14. sajandil, ilmus väiksem arv asunikke ka lääne poole Peipsit, piirkonda, kus neist on säilinud (kivikattega?) kalmeid vene- ja vadjapärase inventariga. Kõik nimetatud vadja-slaavipärased kalmed asuvad liivastel väheviljakatel maadel, kuna kõrgematel ja viljakamatel maadel Kodavere-Alatskivi juures esinevad puht eestipärased muistised.

11.—15. sajandist Ida-Eestist pärinevaist antropoloogilistest materjalidest on seni kirjeldatud 48 koljut Jõuga ja Pühtitsa kääbastest (Kohtla-Järve rajoon). Väiksem arv koljusid on saadud eestipärastest maa-alustest haudadest ja nimelt 7 koljut Küti (Rakvere rajoon), 1 kolju Lahepera (Tartu rajoon) ja 1 kolju Ovi (Tartu rajoon) kalmistust.³

Maa-alustest haudadest leitud koljudele on iseloomulik pika-

² P. Ariste, Läänemere keelte kujunemine ja vanem arenemisjärk. Eesti rahva etnilisest ajaloo. Tallinn 1956, lk. 18; H. Moora ja A. Moora, Baltimaade ajaloolis-kultuuriliste allvaldkondade ja vähemate alljaotuste kujunemisest. EMAr XVII, 1960, lk. 30 jj.; X. A. и A. X. Моора. К вопросу об историко-культурных подобластях и районах Прибалтики. СЭ 1960, № 3, lk. 21 jj. Vt. ka käesolevas köites avaldatud H. ja A. Moora kirjutist vadjalaste ja isurite etnilisest ajaloo ja P. Ariste artiklit vadjapärastest kohanimedest.

³ Марк, Палеоантропология Эстонской ССР, lk. 187 jj.; Марк, Eesti rahva etnilise ajaloo küsimusi, lk. 203; K. Марк, Zur Entstehung der gegenwärtigen Rassentypen im Ostbaltikum. Suomen Muinaismuistoyhdistyksen Aikakauskirja 59:4, Helsinki 1958; М. В. Витов, К. Ю. Марк, Н. Н. Чебоксаров, Этническая антропология Восточной Прибалтики. Тр. ПОКЭ, т. 2, 1959, lk. 202 jj.

pealised, suured mõõtmed, längus laup ja tugevasti arenenud silmaülised mõikad ning kitsas, kõrge ja täiesti europiidne nägu.

Jõuga ja Pühtitsa kääbastest saadud koljud erinevad viimastest tunduvalt. Nad on lühemad ja laiemad, kolju indeksi poolest keskpealised. Absoluutsed mõõtmed on neil üldiselt väiksemad, laup püstisem ja silmaülised mõikad vähem arenenud, lühidalt — nad on, nagu ütlevad antropoloogid, gratsiilsemad. Nägu on laiem ja madalam. Jõuga ja Pühtitsa koljud on samuti enam-vähem europiidsed, kuid võrreldes maa-alustest kalmetest leitud koljudega on neil nägu siiski lamedam, nina juur madalam ja nina vähem etteulatuv.

Uued luustikud, mis kuuluvad samasse ajajärku, on, nagu juba mainitud, välja kaevatud Tammikul, Välgis ja Otepääl.

Tammikul (Rakvere rajoonis Rakke lähedal) avati 1958. aastal E. Tõnissoni juhatusel 12 maa-alust hauda, mis, otsustades panuste järgi, kuulusid 12.—13. sajandisse. Kahjuks olid pooled haudadest juba segatud. Antropoloogilisteks mõõtmisteks sobis seepärast veel ainult kolm mehe ja kaks naise koljut.

Tammiku koljusid iseloomustab pikk, kitsas ja kõrge ajukolju, mis indeksi järgi on pikapealine. Laup on võrdlemisi püstine, silmaülised mõikad keskmise tugevusega. Nägu on kõigil kitsas, näo kõrgus väike või keskmine. Vastavalt sellele osutub ülanäo indeks keskmiseks või suureks, tähendab näo kuju on kas lepteenne (kitsa-kõrge-näoline) või meseenne (kesknäoline). Näo horisontaalse profiili nurgad on väiksed, seega nägu on europiididele omast tüüpi. Nina nurk on ühel koljul suur, seega europiidne, teisel väiksem, mongoliidsem. Nina juur on madalavõitu, kalduvusega mongoliiduse poole, ainult ühel koljul on nina juur kõrge (vt. tabel 1 ja 4).

Üldiselt võib Tammiku koljud paigutada sama tüübi alla, kuhu kuuluvad teisedki Eestis maa-alustest haudadest saadud koljud, kuigi neil leidub ka mõningaid erinevusi.

Välgis (Tartu rajoonis) kaevati 1958. aastal A. Kustini juhatusel välja 27 luustikku. Kalmistu algset iseloomu ei saadud enam kindlaks teha, sest see oli juba ammu võetud künni alla. Ei ole teada, kas seal olid omal ajal olnud kääpad või maa-alused hauad. Leiuväljal on igatahes vadjapärast laadi ja pärineb 13.—15. sajandist. Ühtlasi tuleks meenutada, et Välgi asub nn. kodavere murde piirkonnas, seega muistse eesti ja vadjja segarahvastikuga alal.

Luustikest oli enamusest halvasti säilinud. Antropoloogilisteks mõõtmisteks saadi kasutada ainult 6 mehe ja 3 naise koljut.

Välgi koljud on keskmise pikkuse ja kõrgusega, kuid suure laiusega. Koljude indeks on suur ja nad kuuluvad sellekohaselt mesokraansete ehk keskpealiste hulka. Laup on võrdlemisi tugevasti längus, silmaülised mõikad aga ei ole eriti tugevad. Nägu on keskmise laiusega ja madal, ülanäo indeksi järgi meseenne (kesknäoline). Näo horisontaalse profiili nurgad ei ole just väiksed, tä-

hendab nägu on lamedavõitu. Nina juur on suhteliselt madal, iseloomulik europiidide ja mongoliidide vahepealsetele vormidele. Sama kehtib ka nina nurga kohta, mis on võrdlemisi väike (tabel 2 ja 4).

Enamiku tunnuste poolest sarnanevad Välgi koljud kõige rohkem Jõuga koljudega. Mõned tunnused, nagu kitsam nägu ja lanngus laup, lähendavad neid siiski pikapealisele kõrgenäolisele tüübile. Seevastu esimese järgu tunnuste poolest on Välgi koljudel märgata rohkem mongoliidse segu jälgi kui Jõuga koljudel.

Enam-vähem samasse ajajärku Tammiku ja Välgi kalmistuga kuuluvad ka 14. sajandist pärit olevad Otepää maa-alused hauad (Valga rajoonis), mis avati 1956. aastal S. Laulu juhatusel. Otepäält saadud antropoloogilisest materjalist oli mõõtmisteks võimalik kasutada 12 mehe ja 13 naise koljut.

Otepää luustikke iseloomustab pikk, keskmise laiusega ja kõrge ajukolju, mis kolju indeksi poolest kuulub keskpealiste hulka. Laup on võrdlemisi püstine, keskmiselt arenenud silmaüliste möigastega. Näo mõõtmed on keskmised, kujult võib seda lugeda meseenseks ehk kesknäoliseks. Näo horisontaalse profiili nurgad on suhteliselt suured, suuremad kui enamikul Eesti selleaegsetel koljudel. Nina juur on võrdlemisi kõrge ja nina küllalt etteulatuv. Nimetatud esimese järgu tunnuste poolest kuuluvad vaadeldavad koljud europiidide hulka, kuid nägu on neil lamedam kui tüüpilistel europiididel (tabel 3 ja 4).

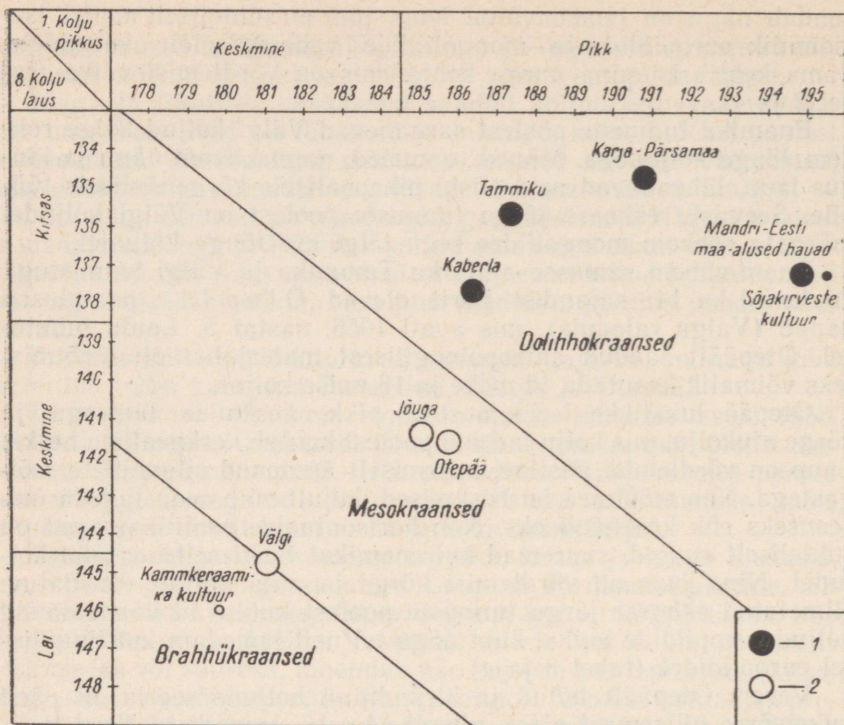
Varem Otepäält leitud ja kirjeldatud koljude seeria on pärit mõnevõrra hilisemast ajast, nimelt 14.—16. sajandist.⁴ Need luustikud on võrdlemisi suurte ajukolju mõõtmetega ja sealjuures mesokraansed. Nägu on suhteliselt lai ja keskmise kõrgusega, näo indeksi poolest on nad meseensed. Nad on võrdlemisi sarnased eelmiste, 14. sajandist Otepäält pärinevate koljudega, olgugi et kõik absoluutsed mõõtmed on siin pisut suuremad. Ainult nina juur on madalam ja nina vähem etteulatuv, mille poolest nad lähevad Jõuga koljudele.

Üldiselt sarnanevad mõlemad Otepää koljude seeriad Jõuga seeriaga.

Kõrvutades kõiki Eestist leitud 11.—15. sajandisse kuuluvaid koljude seeriaid, võib kokkuvõttes öelda järgmist. Sel perioodil on meil levinud peamiselt kaks antropoloogilist tüüpi. Neist üks on pikapealine, massiivne, kitsa ja kõrge näoga europiidne tüüp, mis tuleb ette peaaegu igal pool Eestis seoses maa-aluste haudadega. Siia kuuluvad kõik koljud Lääne-Eestist (Karja, Martna, Kaberla) ning Ida-Eesti samaaegsetest koljudest Küti, Lahepera, Övi ja Tammiku koljud (vt. tabel 5 ning joon. 17, 18 ja 19).

Võrreldes teiste sama tüübi esindajatega on Tammiku koljudel siiski mõningaid väikesi erinevusi, nagu madalam nägu ja püstisem laup. Neid koljusid iseloomustab ka madalam nina juur ja

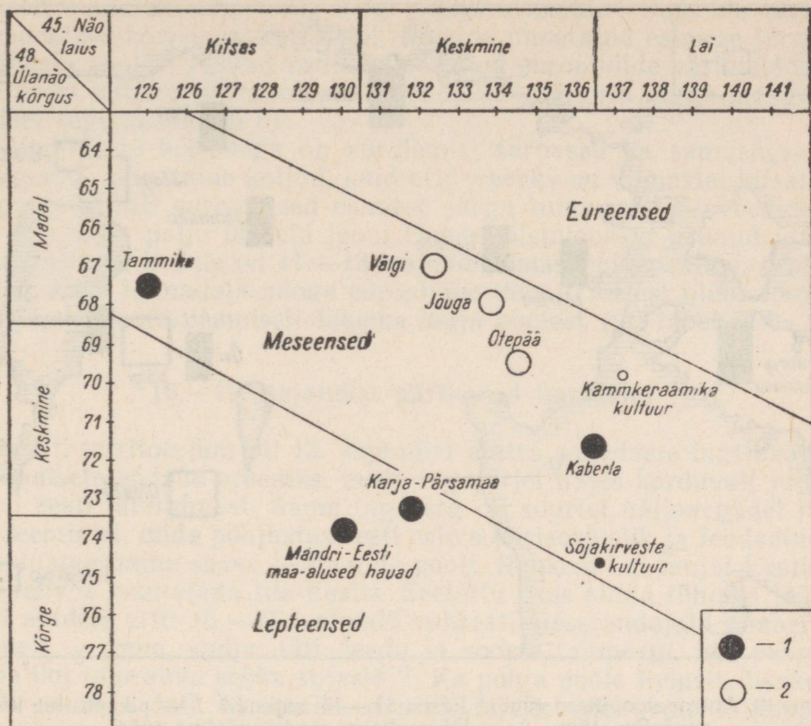
⁴ K. M a r k, eespool viidetes mainitud tööd.

Joon. 17. 11.—15. sajandist pärinevate koljude pikkuse ja laiusu suhted. 1 — pikapealised; 2 — kesk- ja lühipealised koljude seeriad. Väiksem märk tähistab võrdluseks toodud neoliitilisi ja hilisneoliitilisi koljusid.

vähem etteulatuv nina. Nimetatud tunnused lähendavad Tammiku koljusid järgnevale teisele tüübile.

Teine tüüp on keskpealine, gratsiilsem, laiema ja madalama näoga. Ühtlasi kannavad selle tüübi esindajad mõningaid jooni, mis ei ole igakord täiesti tüüpilised europiididele. Neil on lame-dam nägu, madalam nina juur ja vähem etteulatuv nina. Nimetatud esimese järgu tunnuste poolest seisavad nad siiski tunduvalt lähemal europiididele kui mongoliididele või jäävad koguni europiidide variatsiooni ulatusse. See asjaolu lubab järeldada, et vaadeldava tüübi juures on tegemist nõrga mongoliidse seguga. See tüüp on levinud Ida-Eestis. Siia kuuluvad koljud Jõuga ja Pühtitsa kääbastest ja Välgi kalmest, kus matmisviis ja inventar on vadja- ja slaavipärane. Samuti on seda tüüpi mõlemad Otepää koljude seeriad, mis on saadud eestipärase inventariga maa-alustest kalmetest (vt. tabel 6 ning joon. 17, 18 ja 19).

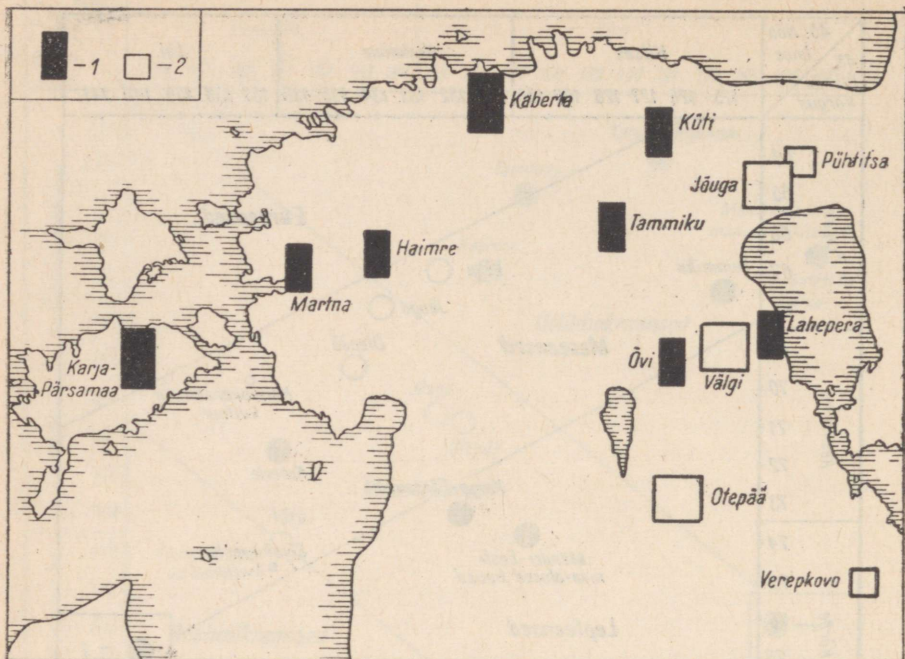

Joon. 18. 11.—15. sajandist pärinevate koljude näo laiuse ja kõrguse suhted. 1 — lepteensemäd; 2 — eureensemäd koljude seeriad. Väiksem märk tähistab neoliitilisi ja hilisneoliitilisi koljusid.

Välgi koljude kohta tuleb siiski tähendada, et mõnede tunnuste poolest, nagu kitsam nägu ja rohkem längus laup, on neil sarnasust esimese, pikapealise tüübiga, kuid samal ajal on selle juures märgata mongoliidse segu olemasolu selgemal kujul kui teiste samaaegsete koljude juures Eesti territooriumilt.

Piir mõlema tüübi levikuala vahel on selgesti näha (vt. joon. 19). Siiski on nende tüüpide piirialal paiknevate kalmete materjalil (Tammiku, Välgi) mõningate tunnuste osas sarnasust teise tüübiga. Eesti hõimud ei elanud naabruses asuvatest vadja hõimudest ilmselt mitte täiesti isoleeritult, vaid olid nendega kontaktis, mille tõttu toimus teataval määral mõlemate antropoloogiliste tüüpide segunemine. Teiselt poolt on võimalik, et siin on tegemist ka ühiste vanemate joontega.

Võrreldes Eesti 11.—15. sajandi paleoantropoloogilisi materjale naaberalade samaaegsete ja veidi varasemate materjalidega,

Joon. 19. Antropoloogilised tüübid Eestis 11.—15. sajandil. 1 — pikapealine kõrgeäoline tüüp; 2 — lühipealisem madalanäoline tüüp.

selgub, et meie pikapealise, kitsa ja kõrge näoga tüübile sarnaseid vorme leidub eeskätt Kesk-Läti, Zemgale 5.—7. sajandi haudadest pärit olevate koljude näol⁵ (vt. tabel 5). Samuti sarnanevad nad koiva-liivlaste koljudega, mis pärinevad 11. sajandist⁶, aga ka Kesk-Leedust Kaunase lähedalt (Eiguliai, Veršvai ja Sargėnai kalmistust) leitud koljudega, mis kuuluvad meie ajaarvamise I aastatuhandesse.⁷

Lühipealisemal, laiema ja madalama näoga tüübil on suur sarnasus ida poolt Peipsi järve vadjalaste 11.—13. sajandi kalmeist leitud koljudega.⁸ Viimased on samuti keskpealised, gratsiilsed, madala ja laia näoga. Seejuures on neil lamedavõitu nägu ja suh-

⁵ J. Līcis. *Kraniologische Untersuchungen an Schädeln atlantischer Stämme*. Rīgā 1939, lk. 39—63.

⁶ R. Weinberg, *Crania livonica*. *Archiv für die Naturkunde Liv-, Est- und Kurlands*, XII, Dorpat 1902, lk. 34—36.

⁷ Osa autori sellekohaseist materjalidest on avaldatud töös Витов, Марк, Чебоксаров, *Этническая антропология Восточной Прибалтики*, lk. 194—195.

⁸ В. В. Седов, *Антропологические типы населения северо-западных земель Великого Новгорода*. КСИЭ XV, 1952, lk 72—85.

teliselt madalam nina juur ning vähem etteulatav nina kui meie pikapealisel kõrgenäolisel tüübil. Kõikide nimetatud esimese järgu tunnuste poolest jäävad vadjalaste koljud europiidide variatsiooni ulatusest natuke väljapoole, s. t. nendel on märgata nõrka mongoliidset segu (vt. tabel 6).

Vadjalaste koljudega on võrdlemisi sarnased ka samaaegsed novgorodi sloveenide koljud, kuid erinevuseks on viimastel kitsam nägu ja täiesti europiidsed esimese järgu tunnused.⁹ Sloveenidel on omakorda palju ühiseid jooni Dnepri ülemjooksul asunud idaslaavlastega, kellele on 11.—13. sajandil omane pikapealine, gratiilne, kitsa ja madala näoga europiidne tüüp.¹⁰ Sellest tüübist erinevad sloveenid peamiselt lühema kolju poolest (vt. tabel 6).

16.—18. sajandist pärinevad luustikud

Eesti territoorium oli 13. sajandist alates sagedaste laastavate feodaalsete sõdade areeniks, mille tagajärjel hävis korduvalt rohkesti eesti talurahvast. Sama tagajärg oli suurtel näljaaegadel ja epideemiatel, mida põhjustas eesti rahva pärisorjuslik ja feodaalne ekspluateerimine saksa feodaalide poolt. Rohkem kui mujal Eestis sai rahvas kannatada Ida-Eestis. Seetõttu asus sinna tühjaks jäänud aladele eriti 16.—17. sajandil rohkesti sisserändajaid naaberladelt — vene, vadja, läti, leedu ja soome talupoegi, kes peagi kohaliku talurahva sekka sulasid¹¹. Ka põhja poole Peipsit, Iisaku ümbruskonda tuli varemaile sisserändajatele ida poolt hiljemgi lisa.

Kagu-Eestisse oli juba I aastatuhande teisel poolel tunginud slaavi, krivitši sisserändajate laine. Sellega tuleb nähtavasti seletada tõsiasi, et eesti keeles, eriti lõuna-eesti murdeis on vanemaid idaslaavi sõnalaene rohkem kui teistes läänemeresoome keeltes.¹² Hilisemate, II aastatuhande keskpaiku juurde tulevate vene sisserändajate kaudu tugevnesid seal slaavi mõjud veelgi.

Ida-Eestist kogutud 16.—18. sajandisse kuuluvatest kranioloogilistest materjalidest on varem kirjeldatud Kabina (Tartu rajoon) ja Kohtla-Järve (Kohtla-Järve rajoon) koljude see-riaid. Lühidalt on iseloomustatud ka Räpinast ja Kõrgepalust leitud koljusid.¹³

Kabina koljudele (17. sajand) on karakterised keskmised ajukolju mõõtmed, mesokraansus ja keskmise laiusega madal nägu,

⁹ Седов, Антропологические типы.

¹⁰ В. В. Седов, Славянские курганные черепа Верхнего Поднепровья. СЭ 1954, № 3, lk. 12—18.

¹¹ Mark, Eesti rahva etnilise ajaloo küsimusi, lk. 207 ja joon. 50; H. Moora ja A. Moora, Baltimaade ajaloolis-kultuuriliste allvaldkondade ja vähemate alljaotuste kujunemisest, lk. 39, 41.

¹² Ariste, Läänemere keelte kujunemine ja vanem arenemisjärk, lk. 21.

¹³ K. Mark, lk. 151 viidatud tööd.

mis on pisut lamedavõitu, suhteliselt madala nina juurega ja mitte eriti etteulatava ninaga. Nimetatud esimese järgu tunnuste poolest jäävad Kabina koljud tüüpiliste europiidide variatsiooni ulatusest natuke väljapoole.

Kohtla-Järvelt väljakaevatud koljud on pärit 17.—18. sajandist. Nad on üldiselt sarnased eelmistega, ainult veidi lühipealisemad, suuremate näo mõõtmetega ja näo kujult eurüprosoopsemad (laienäolisemad). Kohtla-Järve koljudel on ka kõrgem nina juur.

Räpinast (Põlva rajoonis) leiti 1955. aastal 8 luustikku, millest 6 kuulusid meestele ja 2 naistele. Nad kuuluvad 17. sajandisse. Neid iseloomustavad keskmised ajukolju mõõtmed, kuid võrdlemisi suur pea indeks, nii et neid võib arvata lühipealiste hulka. Laup on vähe längus, silmaülised mõikad tugevad. Näo indekse poolest kuuluvad nad laianäoliste hulka. Seejuures on nägu lamedavõitu. Nina juur ei ole eriti kõrge, samuti ei ole suur nina nurk, see kõik näitab teatud mongoliidse segu olemasolu (tabel 11).

Kõrgepalus (Võru rajoonis) kaevati 1955. aastal autori juhatusel välja 106 luustikku, millest enamik oli kahjuks halvasti säilinud. Seetõttu oli võimalik mõõta ainult 20 mehe ja 14 naise koljut. Otsustades luustike juurest leitud müntide ja muude esemete järgi, on seda kohta kasutatud matusepaigana võrdlemisi kaua: 14. sajandist 17. sajandini. Põhiline leiumaterjal näib olevat pärit 15.—16. sajandist.

Kõrgepalu luustikele on iseloomulik keskmise pikkusega kitsas ajukolju, mis oma pikkuse-laiuse indeksi järgi seisab mesokraansete ja dolihokraansete piiril. Kolju kõrgus on keskmine, laup on vähe längus, silmaülised mõikad on keskmiselt arenenud. Näo mõõtmed on keskmised, kusjuures ülanäo indeksi poolest on nägu meseenne (kesknäoline), morfoloogilise näo indeksi poolest aga eurüprosoopne (laienäoline). Näo horisontaalse profiili nurkadest nasomalaarnurk on väike, s. t. iseloomulik europiididele, kuid zügomaksillaarnurk on suurem ja nina juur madalam kui tavaliselt europiiididel (tabel 7 ja 8).

Uut, hilisemast ajast pärinevat materjali on saadud Koikkülalt, Rõngust, Vaadult, Iisakust ja Tsirgult.

Koikküla külakalmistut (Valga rajoonis) 1958. aastal A. Kustini juhatusel kaevates leiti 119 luustikku. Antropoloogilisteks mõõtmisteks saadi kasutada ainult 23 mehe ja 24 naise koljut. Juuresolevate müntide ja muu leiumaterjali järgi võib arvata, et Koikküla kalmistusse on surnuid maetud põhiliselt 16. ja 17. sajandil.

Sealt leitud koljusid iseloomustab keskmise pikkusega, kitsavõitu ja kõrge ajukolju, mis pikkuse-laiuse indeksi järgi kuulub mesokraansete hulka. Nägu on laiuselt keskmine, ülanäo kõrgus on samuti keskmine, morfoloogiline näo kõrgus aga alla keskmist. Vastavalt sellele on nägu meseenne ja eurüprosoopne (mesoprosoopse piiril). Nägu ei ole eriti lame ega madala nina juurega, s. t.

mingit kalduvust mongoliidsuse suunas ei ole märgata (tabel 7 ja 8).

Rõngu külakalmistul (Tartu rajoonis) kaevati 1957. aastal autori juhatusel. Paljude luustikkude juures leidis münte — enamasti vene mündid 18. sajandist. Üldse kaevati välja 32 luustikku. Antropoloogilisteks mõõtmisteks saadi kasutada 13 mehe ja 11 naise koljut.

Rõngu luustikel on ajukoljud keskmiste mõõtmetega ja mesokraansed. Laup on vähe längus, silmaülsed mõikad keskmiselt arenenud. Nägu on keskmise laiusega (kaldub rohkem kitsama poole) ja madal, meseenne. Näo horisontaalse profiili nurkadest on zügomaksillaarnurk väike, s. t. iseloomulik europiididele, nasomalaarnurk aga suurem. Nina nurga ja nina juure mõõtmete poolest on Rõngu koljud europiidsed.

Vaadu külakalmistut (Rakvere rajoonis Rakke lähedal) kaevati 1960. aastal autori juhatusel. Sealt saadi 38 luustikku, millest oli võimalik mõõta 7 mehe ja 7 naise luustikku. Luustike juures olid enamasti 17. sajandil vermitud Rootsi mündid.

Vaadu luustikele on iseloomulikud keskmised ajukolju mõõtmed ja mesokraansus. Laup on vähe längus, silmaülsed mõikad tugevuselt üle keskmise. Nägu on keskmiste absoluutsete mõõtmetega, ülanäo indeksi poolest kesknäoline, morfoloogilise näo indeksi poolest aga kitsanäoline. Nägu on lamedavõitu, muude tunnuste poolest aga on need koljud europiidsed (tabel 7 ja 8).

Iisakus (Kohtla-Järve rajoonis) nn. Apteekrimäel olevat kalmistut kaevati 1956. aastal autori juhatusel. Seejuures tuli päevavalgele 59 võrdlemisi hästi säilinud luustikku, millest mõõtmisteks sobis 15 mehe ja 19 naise koljut. Panusteks olid haudades kõige sagedamini mündid, enamasti Vene mündid 17. sajandist, kuid oli ka Rootsi münte 16. sajandist.

Iisaku koljud on keskmise pikkuse ja laiusega, keskpealised. Kolju kõrgus on suur. Laup on vähe längus, kuid võrdlemisi tugevate silmaülsiste mõigastega. Näo mõõtmed on keskmised, vastavalt sellele on nägu meseenne. Esimese järgu tunnused on europiidsed, kui mitte arvestada pisut lamedavõitu nägu (tabel 7 ja 8).

Tsirgu külakalmistut (Võru rajoonis) kaevati 1963. aastal E. Tõnissoni juhatusel. Vastavalt panustele kuulub see kalmistu 18.—19. sajandisse. Mõõtmisteks osutusid sobivaks 2 mehe ja 5 naise koljut.

Tsirgu koljud on mesokraansed, keskmiste ajukolju ja näo mõõtmetega, välja arvatud morfoloogiline näo kõrgus, mis on neil suur. Seetõttu on nad ülanäo indeksi järgi meseensed, kuid morfoloogilise näo indeksi poolest leptoprosoopsed. Esimese järgu tunnu-

sed lubavad Tsirgu koljusid lugeda europiidsete hulka (tabel 7 ja 8).

Lääne-Eestist on meil vaadeldavast perioodist seni kirjeldatud kolm koljude seeriat: Varbolast (Rapla raj.), Aimlast (Viljandi raj.)¹⁴ ja Kaberlast (Harju raj.)¹⁵ Varbola ja Aimla koljud on pärit 16.—17. sajandist, Kaberla hilisem seeria aga 15.—17. sajandist.

Varbolast leitud koljud sarnanevad kõige rohkem Kabina ja Rõngu koljudega, nendega on sarnased ka Aimla koljud, viimased on siiski lühipealisemad. Kaberla 15.—17. sajandi seeria meenutab eriti Vaadu koljusid.

Uldiselt ei ole 16.—18. sajandi koljude seeriatega vahel kuigi suuri erinevusi. Esimese järgu tunnustest on näo horisontaalse profiili nurgad (nasomalaarnurk ja zügomaksillaarnurk) enamikul koljude seeriaist natuke suuremad kui tüüpilistel europiiididel, nägu on seega lamedavõitu. Ainult Koikküla ja Tsirgu koljud osutusid mõlema nurga poolest täiesti europiidseteks. Rõngu ja Kabina koljudel on üksnes zügomaksillaarnurk, Kõrgepalu koljudel aga nasomalaarnurk suhteliselt väike.

Nina juur on kõige kõrgem Kohtla-Järve ja Iisaku koljudel, teistel seeriatel on ta madalam, kuid ainult Kabina ja Kõrgepalu koljud ei ole nina juurt iseloomustavate tunnuste (dakriaal- ja simootiline kõrgus) poolest täiesti europiidsed. Ka nina nurk on enamikul vaadeldavaist koljude seeriaist küllalt suur, s. t. nina on etteulatav nagu kõikidel europiiididel. Vähem etteulatav nina esineb Kohtla-Järve, Räpina, Kabina ja eriti Kaberla hilisema seeria koljudel.

Seega näeme, et meie 16.—18. sajandi koljud kuuluvad põhiliselt küll europiidsete hulka, kuid nii mõnigi seeria kannab ühe või teise tunnuse osas teatud, olgugi nõrga mongoliidse segu jälgi.

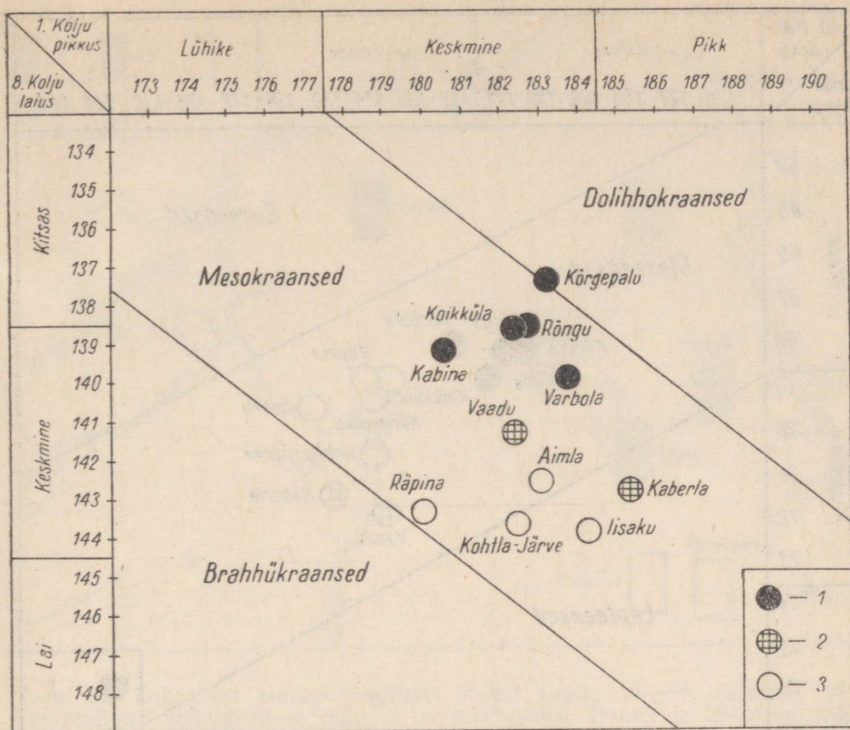
Ka teise järgu tunnuste juures on 16.—18. sajandi koljude seeriatega vahel erinevused väikesed. Kõiki neid iseloomustab mesokraansus ja meseensus (kesknäolisus). Kolju pikkus on enamikul neist keskmine, üksikutel juhtudel üle keskmise, kolju laius — peamiselt samuti keskmine või mõnikord pisut alla keskmist, kolju kõrgus keskmine või suur. Näo mõõtmed on kas keskmised või väikesed.

Olgugi et erinevused ei ole suured, on siiski võimalik 16.—18. sajandi koljude hulgas eraldada mõningaid lokaalseid antropoloogilisi tüüpe. Need on järgmised.

1) Suhteliselt pikapealisem, kitsama näoga ja laiuselt keskmise ninaga tüüp, mida on leitud mitmelt poolt Eestist (Varbola,

¹⁴ K. Mark, lk. 151 viidatud tööd.

¹⁵ K. Mark, Kaberla kalmistu antropoloogiline aines. Muistsed kalmed ja aarded. Tallinn 1962, lk. 169 jj.

Joon. 20. 16.—18. sajandist pärinevate koljude pikkuse ja laiuse suhted. 1 — pikapealisemad; 2 — keskkepalised; 3 — lühipealisemad koljude seeriad.

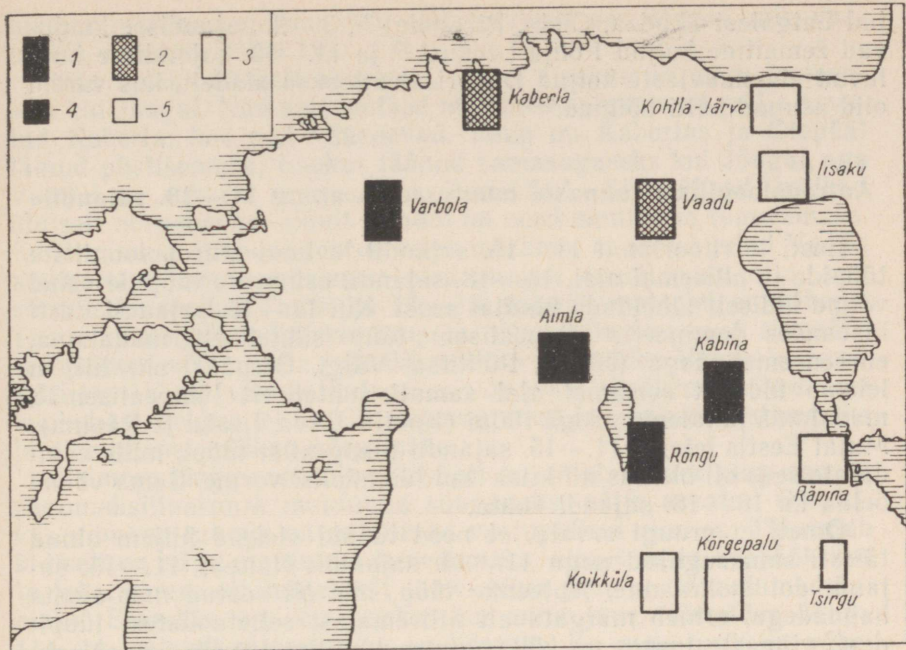
Kabina, Rõngu). Sellele tüübile lähedased on ka Aimla koljud, nad on ainult lühipealisemad. (Tabel 9; joon. 20, 21 ja 22.)

2) Keskkealine, kõrgema ja laiema näoga, seejuures lepteensem ja kitsama ninaga tüüp, mis on levinud rohkem Põhja-Eestis, nimelt Kaberlas ja Vaadul. (Tabel 10; joon. 20, 21 ja 22.)

3) Lühipealisem, madalama ja laiema näoga, eureenne ja laiema ninaga tüüp, mis esineb peamiselt Eesti idarajoonides (Iisaku, Kohtla-Järve ja Röpina). (Tabel 11; joon. 20, 21 ja 22.)

4) Eelmise tüübiga sarnanevad veel mõned koljude seeriad Kagu-Eestist (Koikküla, Kõrgepalu ja Tsirgu), kuid viimased on pikapealisemad. Seejuures on siin kõige vähem märgata mongoliidse segu jälgi. (Joon. 20, 21 ja 22.)

Võrdlus naaberalade samaaegsete materjalidega näitab, et nimetatud tüübid tulevad ette ka väljaspool Eesti territooriumi. Lühipealisemat, laiema ja madalama näoga tüüpi on ka Pihkva oblastist Sebežist ja Latgalest Nukšist väljakaevatud koljud, mis

Joon. 22. Lokaalsed antropoloogilised tüübid Eestis 16.—18. sajandil. 1 — pikapealisem kitsanäolisem tüüp; 2 — keskealine, laiema ja kõrgema näoga tüüp; 3 — pikapealisem, laiema ja madalama näoga tüüp; 4 — lühipealisem kitsanäolisem tüüp; 5 — lühipealisem, laiema ja madalama näoga tüüp.

tavad samaaegsed koljud Läti NSV loodeosast, Pälest¹⁸ ja Riņņukalnsist¹⁹, aga samuti mitmest kohast Zemgales.²⁰ Kõrgema ja laiema näoga tüüp on esindatud Zemgales Tērvete 16.—17. sajandi seeriaga.²¹

Mis puutub Kaagu-Eestis levinud pikapealisse, laiema ja madalama näoga tüüpi, siis võib oletada samasuguste vormide esinemist Latgales. Vaadeldavast perioodist pole küll seni vastavaid materjale leitud, kuid nimetatud tüüp oli iseloomulik idapoolsetele balti hõimudele ja nendega segunenud idaslaavlastele juba varasematel perioodidel. Seda tüüpi on 11.—12. sajandist pärinevad kol-

¹⁸ J. Prīmanis, Pāles galvas kausi. Latvijas Universitātes Raksti, XII, Rīgā 1925, lk. 429—480.

¹⁹ A. Sommer, Der Rinnekalns und seine Bedeutung für die Anthropologie Livlands. Archiv für die Naturkunde Liv-, Est- und Kurlands, Ser. II, Bd. IX, Lf. 5, Dorpat 1884, lk. 34 jj.

²⁰ Līcis, Kraniologische Untersuchungen an Schädeln altlettischer Stämme, lk. 82 jj.

²¹ J. Daiga avaldamata materjalid.

jud Latgalest (Ludza, Cibla, Rikopole)²², 3.—9. sajandisse kuuluvad žemaitide koljud Põhja-Leedust²³ ja 11.—13. sajandisse kuuluvad ida-slaavlaste koljud Dnepri ülemjooksu aladelt, kus varem olid asunud balti hõimud.²⁴

Antropoloogiliste tunnuste muutused ja areng 11.—13. sajandil

Eesti territooriumil 11.—15. sajandil levinud antropoloogiliste tüüpide ja hilisemal ajal, 16.—18. sajandil esinevate tüüpide vahel võime üldiselt täheldada kindlat seost. Kui 11.—15. sajandil Eesti idaosades domineeris lühipealisem tüüp suhteliselt madalama, eurensema näoga (Jõuga, Pühtitsa, Välggi, Otepää), siis hiljem leiame üldiselt selsamal alal samuti suhteliselt lühipealisemat, madalama ja laiema näoga tüüpi (Kohtla-Järve, Iisaku ja Räpina). Mujal Eestis leiame 11.—15. sajandil pikapealist tüüpi, mille esindajate seas oli olemas nii kitsa- kui laianäolisi vorme. Sama võime öelda ka 16.—18. sajandi kohta.

Ometi ei pruugi arvata, et need tüübid oleksid hiljem olnud täiesti samasugused nagu 11.—15. sajandil. Näiteks 11.—15. sajandi dolihhokraanne, lepteenne tüüp, mis oli seotud maa-aluste haudadega, erineb märgatavalt hilisematest selletaolistest tüüpidest; viimaste juures on kõik tunnused säilinud, võib öelda, pehmentatud kujul. Seetõttu pakub antropoloogiliste tunnuste muutuste jälgimiseks huvi materjal, mis on ühest ja samast kohast olemas varasema ja hilisema aja kohta. Niisugust materjali on meil Ida-Eestis kolmest erinevast kohast.

1) Tammiku 12.—13. sajandi ja Vaadu 16.—17. sajandi koljude seeria. Mõlemad on pärit Rakke lähedalt Rakvere rajoonist.

2) Jõugalt 11.—14. sajandist ja Iisakust 17.—18. sajandist pärinevad koljud. Mõlemad leiukohad asuvad lähestikku Kohtla-Järve rajoonis.

3) Otepää 14. sajandi ja 14.—16. sajandi koljude seeriad.

Lisaks nendele saame kasutada varem kirjeldatud Kaberla koljude seeriat, mis vanuselt jaguneb kaheks rühmaks, millest üks kuulub 13.—15., teine 15.—17. sajandisse.²⁵

Võrreldes kõigi nimetatud gruppide varasemaid ja hilisemaid koljusid, saame järgmise pildi. Pea indeks kõikidel juhtudel hilisemal ajal suureneb, s. t. pea muutub lühipealisemaks. Pea abso-

²² G. Knorre, *Kraniologische Untersuchungen an Schädeln aus Skelettgräbern Lettgallens*. Zeitschrift für Morphologie und Anthropologie, Bd. XXVIII, H. 3, Stuttgart 1930, lk. 256 jj.

²³ Витов, Марк, Чебоксаров, Этническая антропология Восточной Прибалтики, lk. 193 jj.

²⁴ Седов, Славянские курганные черепа Верхнего Поднепровья, lk. 12—18.

²⁵ Mark, Kaberla kalmistu antropoloogiline aines, lk. 169 jj.

luutsed mõõtmed suurenevad, välja arvatud pea kõrgus, mis, vastupidi, väheneb (tabel 12).

Näo indeks üldiselt ei muutu, ainult Iisakus on nägu lepteensem kui Jõugal. Näo absoluutsed mõõtmed suurenevad, välja arvatud Kaberla, kus nad vähenevad. Laup on Kaberlas ja Otepääl läinud püstisemaks, Iisakus jäänud samasuguseks kui Jõugal, aga Vaadul on rohkem längus kui Tammikul. Silmaülised mõikad üldiselt nõrgenevad, ainult Vaadul on need muutunud tugevamaks. Kahe viimase tunnuse juurde tuleb märkida, et antud juhul Vaadu andmetel ei tohiks küsimuse otsustamisel suurt kaalu olla, sest võrdluseks toodud Tammiku 12.—13. sajandi materjal on vähene. Tammiku koljude püstisem laup ja nõrgemalt arenenud silmaülised mõikad võivad olla juhuslik nähtus. Võrreldes Vaadu koljusid Kūti 11.—13. sajandi koljudega, mis on pärit võrdlemisi lähedasest leukohast, selgub, et ka siin on muutunud laup pisut püstisemaks ja silmaülised mõikad nõrgemaks.

Esimese järgu rassitunnustest on nasomalaarnurk ning samuti zügomaksillaarnurk muutunud suuremaks, välja arvatud Otepääl, kus viimane tunnus on muutunud vastupidises suunas. Tähendab üldiselt on nägu muutunud lamedamaks, ainult mitte Otepääl, kus ta juba varem oli suhteliselt lame. Nina juur on läinud madalamaks. Erandiks on siin Iisaku, kus nina juur, võrreldes Jõuga 11.—14. sajandi materjaliga, on kõrgem. Ka nina nurk on vähenenud, s. t. muutunud mongoliidsuse suunas.

Niisuguseid rassiliste tüüpide ajalisi muutusi, nagu kolju indeksi suurenemine (brahhükefalisatsioon), lauba püstisemaks ja silmaülise mõika nõrgemaks minemine (gratsilisatsioon) on tähele pandud ka mujal.²⁶ Nende nähtustega kaasneb tavaliselt ka näo laiuse vähenemine, mida aga meie materjal ei näita. Peale nimetatud muutuste selgus meie materjalist, et pea ja näo absoluutsed mõõtmed suurenesid. Mis puutub esimese järgu rassitunnustesse, siis siin on huvitav märkida, et nägu muutus lamedamaks, nina juur madalamaks ja nina nurk väiksemaks — seega kõikide tunnuste juures on natuke märgata muutumist mongoliidsuse suunas, ehkki muutused pole palju kaugemale läinud europiidide variatsiooni ulatusest. Siiski tuleb meenutada, et Otepääl, kus nägu juba varem oli suhteliselt lame, lamedus vähenes. Samuti Iisakus läks nina juur kõrgemaks. Seega idapoolsetes rajoonides, kus juba oli jälgi kunagisest mongoliidsest segust, toimusid muutused osalt selle nõrgenemise suunas, mujal aga, kus varem oli tegemist puhtal kujul europiididega, hakkasid vastavad tunnused kalduma pisut mongoliidsuse poole. Lühidalt, erinevused antropoloogiliste tüüpide vahel ka nende tunnuste osas vähenesid.

Teise järgu rassitunnused (pea ja näo mõõtmed ja indeksid),

²⁶ Г. Ф. Дебеч, Палеоантропология СССР. М. 1948, lk. 292 jj.

nagu juba eespool märkisime, olid 16.—18. sajandil üle kogu Eesti juba võrdlemisi sarnased ja nende tunnuste põhjal eraldatud antropoloogilised tüübid ei erine üksteisest kuigi palju. Nähtavasti oli selleks ajaks eesti rahvastik juba tunduval määral omavahel segunenud.

Järeldusi

11.—15. sajandit hõlmaval ajal võisime Eesti territooriumil eraldada peamiselt kaht antropoloogilist tüüpi. Maa-alustest laibamatustega kalmetest leitud koljud on enamasti kõik europiidsed, massiivsed, pikapealised ja kõrgeäolised. Seda tüüpi on kõik Lääne-Eestist leitud koljud, kuna Ida-Eesti alalt saadud leidudest kuuluvad siia Küti, Lahepera, Övi ja Tammiku koljud.

Kagu-Eestist, nimelt Otepää 14. sajandi maa-alusest kalmest pärit olevad koljud kuuluvad teise tüüpi — nad on lühipealisemad, laiema ja madalama näoga.

11.—14. sajandil põhja poole Peipsit levinud novgorodi-vadja tüüpi kääbastest (Jõuga, Pühtitsa) ja 13.—15. sajandil lääne poole Peipsit ilmunud vadjapärastest kalmetest (Välgi) leitud koljud esindavad samasugust antropoloogilist tüüpi nagu Otepää koljud. Ühtlasi on neil suur sarnasus ida poolt Peipsit leitud vadjalaste koljudega.

Vaadeldud antropoloogiliste tüüpide päritolu aitab selgitada nende võrdlus siin varematal aegadel eksisteerinud tüüpidega.

Ei ole raske märgata geneetilist seost 11.—15. sajandi pika-pealise kõrgeäolise tüübi ja hilisneoliitilise protoeuroopa tüübi kõrgeäolise variandi vahel, kuna mõlemad tüübid omavahel üsna suurel määral sarnanevad. Protoeuroopa tüübi esindajaid võis leida juba Eesti alal esimeste asukate hulgas, kuid suuremal hulgal tuli neid siia II aastatuhandel e. m. a. lõuna poolt sõjakirveste kultuuri hõimude näol, kes tõenäoliselt olid balti hõimude esivanemad.²⁷ Sõjakirveste kultuuri mälestusmärke on leitud tihedamalt saartelt, mererannikult ja Kesk-Eesti jõeluhtade aladelt, kus olid sobivamad tingimused karjakasvatuseks.²⁸

Teine, lühipealisem, laiema ja madalama näoga tüüp sarnaneb üldjoontes protolapooniidses tüübiga, mida iseloomustab lühipealisus, lai ning madal nägu ja mis esimese järgu tunnuste poolest kuulub mongoliidide ja europiidide vahepealsete vormide hulka. Protolapooniidne tüüp oli levinud III—II aastatuhandel e. m. a. kammkeraamika kultuuri kandjate hulgas kogu Ida-

²⁷ Марк, Палеоантропология Эстонской ССР, lk. 172 jj.; Марк, Eesti rahva etnilise ajaloo küsimusi, lk. 199 jj.

²⁸ L. Jaanits, Eesti NSV territooriumi kiviaja elanike päritolust. Eesti rahva etnilisest ajaloost. Tallinn 1956, lk. 140—141.

Euroopa metsavööndis, sealhulgas ka Eesti territooriumil.²⁹ Pais-
tab, et nende järglasi säilis Eesti alal rohkemal määral maa ida-
ja eriti kaguosas, kuhu vähem asus sõjakirveste kultuuri kand-
jaid. Üldiselt loetakse kammkeraamika kultuuri kandjaid soome-
ugri hõimudeks.

11.—15. sajandi koljud Kagu- ja Kirde-Eestist, aga samuti vad-
jalaste koljud ida poolt Peipsit on protolaponoiidse tüübi esinda-
jatega võrreldes mõnevõrra pikapealisemad ja europiidsemad.
Seda asjaolu võib seletada protolaponoiidse tüübi ja pikapealiste
europiidide segunemisega. Alates hilisneoliitikumist toimus inten-
siivsem protolaponoiidse tüübi segunemine protoeuroopa tüübiga,
kusjuures viimase osatähtsus pidi olema Kagu-Eestis, eriti aga
ida pool Peipsi järve väiksem kui Lääne-Eestis.

Meie ajaarvamise I aastatuhande keskpaiku tulid, nagu juba
öeldud, lõuna poolt, Dnepri jõgikonnast nii Kagu-Eestis kui ka
ida pool Peipsit asuvate läänemeresoome hõimude hulka ida-slaavi
hõimud. Dnepri ülemjooksul asuvad ida-slaavilased olid, nagu näi-
tavad sealt leitud 11.—13. sajandisse kuuluvad koljud, pikapeäli-
sed, gratsiilsed, kitsa ja madala näoga ning täiesti europiidsed.

11.—14. sajandi luustikuleiud praeguse Leningradi oblasti
alalt näitavad, et sealsetesse kääbastesse maetud novgorodi slo-
veenide ja vadjalaste koljud on keskpealised, madala näoga ja
võrdlemisi gratsiilsed. Sealtsamast vadjalaste kääbastest leitud
luustikel on nägu laiem ja ikka veel mõnevõrra märgatav endine
mongoliidne segu. Siia asunud ida-slaavilased aga olid pärast vad-
jalastega segunemist muutunud lühipealisemaiks.

Nii muutis segunemine ida-slaavi hõimudega omakorda ida
pool Peipsit ja samuti Kagu-Eestis asuvate läänemeresoomlaste
antropoloogilist tüüpi. Kui hiljem osa vadjalasi Peipsi tagant Kir-
de-Eestisse siirdus, kujunes ka Kirde-Eesti rahvastik antropoogi-
liselt sarnaseks Kagu-Eesti rahvastikuga.

Järgnevatel sajanditel tuli Eestisse veelgi mõningal määral
uusi etnilisi elemente, ühtlasi toimus intensiivsem rahvastiku segu-
nemine. Sagedaste feodaalsete sõdade, suurte näljahädade ja epi-
deemiade tagajärjel tühjaks jäänud maad asustati mujalt toodud
eesti, kuid ka vene, läti, leedu ja soome talupoegadega, kes koha-
liku elanikkonnaga kiiresti kokku sulasid. Idapoolsetel piirialadel
jätkus sisserändamine teiselt poolt Peipsit.

16.—18. sajandil on rahvastik kogu Eesti territooriumil juba
võrdlemisi ühtlane, mis nähtavasti on kirjeldatud segunemiste tule-
mus. Ometi võisime siin edaspidigi eraldada mõningaid lokaalseid
tüüpe.

Eesti kõige idapoolsematel aladel on 16.—18. sajandil levinud

²⁹ К. Ю. Марк, Новые палеоантропологические материалы эпохи неолита в Прибалтике. ТА Тоim., V kd., ühiskonnateaduste seeria, 1956, Nr. 1, lk. 43 jj. ja 1. viites märgitud tööd.

suhteliselt lühipealisem, madalama ja laiema näoga tüüp (Kohtla-Järve, Iisaku, Rápina). Kahtlemata on see tüüp geneetiliselt seotud 11.—15. sajandisse kuuluva lühipealise madalanäolise tüübiga. Kagu-Eesti lõunapoolsetes osades (Koikküla, Kõrgepalu, Tsirgu), kus leidsime võrdlemisi sarnast, kuigi pikapealisemat ja europiidsemat tüüpi, on segunemine slaavi ja Latgale naabritega nähtavasti rohkem mõju avaldanud. Ka Iisakus on mongoliidse segu jälgi vähem märgata kui mujal Eestis, mis paistab samuti olevat venelastega segunemise tulemuseks.

Mujal Eestis leidub 15.—18. sajandil kaks pikapealisemat tüüpi, üks neist kõrgema ja laiema näoga (Kaberla, Vaadu), teine madalama ja kitsama näoga (Varbola, Rõngu, Kabina). Need tüübid, eriti viimane, näivad olevat rohkem seotud 11.—15. sajandist tuntud pikapealise tüübiga.

Tänapäeval on Eestis levinud peamiselt kaks antropoloogilist tüüpi: lääne-balti (e. põhja) ja ida-balti tüüp.

Lääne-balti tüüp domineerib Lääne-Eestis; seda iseloomustavad heledad juuksed ja silmad, suur kasv, suhteliselt dolihhokefaalne pea, kõrge nägu ja kitsas nina.

Ida-balti tüübile, mis on suuremas ülekaalus Ida-Eestis, on samuti omased heledad juuksed ja silmad, kuid ta on lühemat kasvu, lühipealisem, laiema näoga ja sagedasti nõgusa ninaseljaga.³⁰

Mõlemad tüübid on europiidsed, kuid ida-balti tüübil on märgata nõrku jälgi kunagisest mongoliidsest segust — tal on nägu veidi lamedam, põsenukid rohkem etteulatuvad, nina juur pisut madalam, tertsiaarne karvkate nõrgemini arenenud jne.³¹

Ida-balti tüüp on levinud ka eestlaste lõuna- ja idapoolsete naaberrahvaste, Latgale lätlaste³², venelaste ja isurite, eriti aga vepslaste hulgas, keda G. F. Debets nimetab kõige iseloomulikumateks ida-balti tüübi esindajateks.³³ Võrreldes vepslastega tuleb Ida-Eesti rahvastikku pidada üleminekuvormiks ida-balti ja lääne-balti tüübi vahel. Seda võib seletada eesti rahvastiku omavahelise segunemisega, kusjuures Ida-Eestisse sattus küllaldaselt Lääne-Eestis domineeriva lääne-balti tüübi ehk 16.—18. sajandist kirjeldatud pikapealisemate tüüpide elemente.

Kui võrrelda Eesti alalt 16.—18. sajandist pärinevate koljude antropoloogilisi tunnuseid retsentsete (kaasaegsete) eestlaste tunnustega, võib märgata, et tol ajal olid praegused antropoogi-

³⁰ Ю. Ауль, Антропология эстонцев, Tartu Riikliku Ülikooli toimetised, vihik 158, Tartu 1964, lk. 334—349.

³¹ Витов, Марк, Чебоксаров, Этническая антропология Восточной Прибалтики, lk. 115—116.

³² Ю. М. Ауль, О взаимоотношениях эстонцев и латышей по антропологическим данным, КСИЭ XXIX, 1958, lk. 142—146.

³³ Г. Ф. Дебетс, Вепсы. Ученые записки Московского Госуд. университета, вып. 63, М. 1941.

lised tüübid juba enam-vähem välja kujunenud. 16.—18. sajandi pikapealisem, kitsanäolisem tüüp sarnaneb tänapäeva lääne-balti tüübiga, kuna lühipealisem, laiema ja madalama näoga tüüp meenutab tugevasti ida-balti tüüpi. Teised 16.—18. sajandist kirjeldatud lokaalsed tüübid on nähtavasti üleminekuvormid lääne-balti ja ida-balti tüübi vahel. Seejuures on võimalik, et Kagu-Eestis tähendatud ajal esineva pikapealisema, laiema ja madalama näoga vormide kujunemisest on osa võtnud suuremal määral kui mujal Eesti idaosades pikapealine gratsiilne europiidne tüüp, mille kitsanäoline variant oli seotud idaslaavlastega, laianäoline aga ka idapoolsete balti hõimudega.

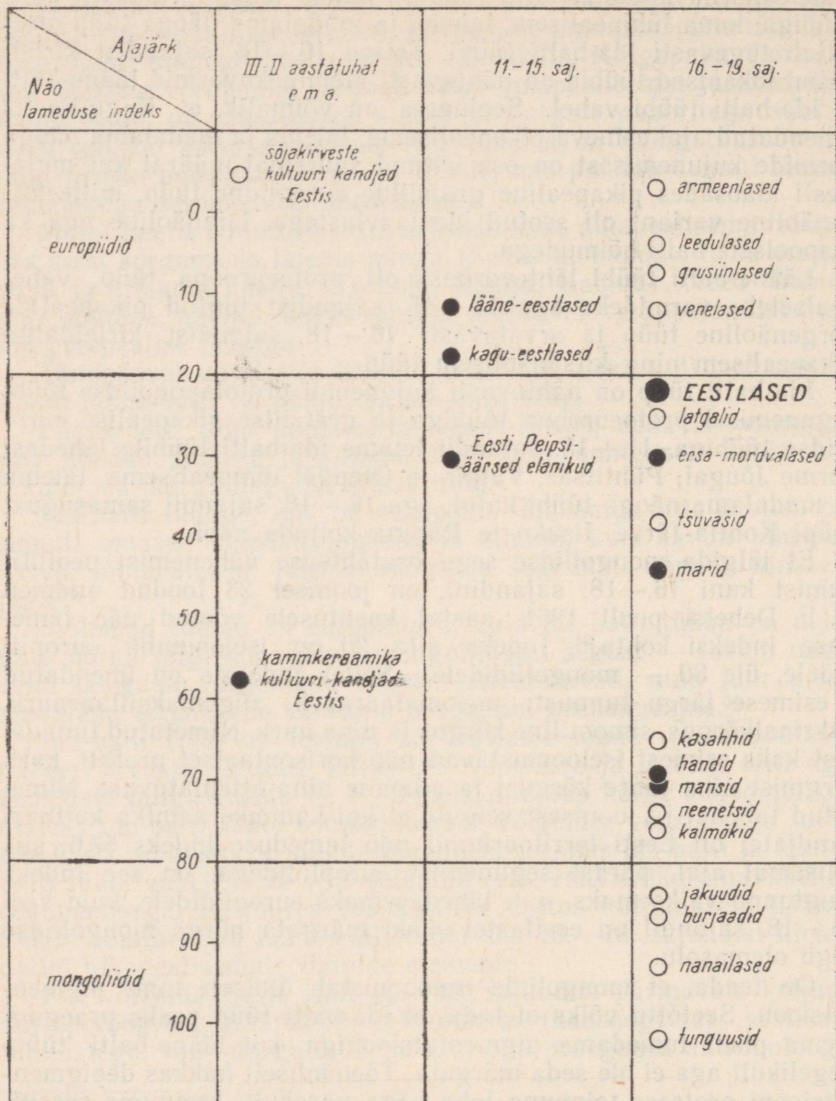
Lääne-balti tüübi lähtevormiks oli protoeuroopa tüüp, vahepealsõeteks vormideks aga 11.—15. sajandist tuntud pikapealine kõrgeäoline tüüp ja arvatavasti 16.—18. sajandist kirjeldatud pikapealisem ning kitsanäolisem tüüp.

Ida-balti tüüp on nähtavasti kujunenud protolaponojide tüübi segunemisel protoeuroopa tüübiga ja gratsiilse pikapealise europiidse tüübiga. 11.—15. sajandil leiame ida-balti tüübile lähedasi vorme Jõugal, Pühtitsas, Välgis ja Otepääl lühipealisema, laiema ja madalama näoga tüübi kujul, aga 16.—18. sajandil samasugust tüüpi Kohtla-Järve, Iisaku ja Räpina koljude näol.

Et jälgida mongoliidse segu osatähtsuse vähenemist neoliitikumist kuni 16.—18. sajandini, on joonisel 23 toodud andmed G. F. Debetsi poolt 1961. aastal kasutusele võetud näo lameduse indeksi kohta.³⁴ Indeks alla 20 on iseloomulik europiididele, üle 80 — mongoliididele. Selles indeksis on ühendatud 5 esimese järgu tunnust: nasomalaarnurk, zügomaksillaarnurk, dakriaalkõrgus, simootiline kõrgus ja nina nurk. Nimetatud tunnustest kaks esimest iseloomustavad näo horisontaalset profiili, kaks järgmist nina juure kõrgust ja viimane nina etteulatuvust. Nimeetatud tabelist ja joonisest selgub, et kui kammkeraamika kultuuri kandjatel oli Eesti territooriumil näo lameduse indeks 57,6, siis hilisemal ajal, pärast segunemist europiididega, on see indeks muutunud väiksemaks, s. t. lähedasemaks europiididele, kuid veel 16.—18. sajandil on eestlastel siiski märgata nõrga mongoliidse segu olemasolu.

On teada, et mongoliidide iseloomustab üldiselt tume pigmentatsioon. Seetõttu võiks oletada, et ida-balti tüüp peaks praegugi olema pisut tumedama pigmentatsiooniga kui lääne-balti tüüp. Tegelikult aga ei ole seda märgata. Tõenäoliselt hakkas depigmentatsiooni protsess toimuma juba väga varakult, seejuures rassiliselt ebaühtlases keskkonnas. See nähtus on üldse iseloomulik Põhja-Euroopa rahvastele, kes elavad nendel aladel juba aastatuhandeid.

³⁴ Г. Ф. Дебеч, О путях заселения северной полосы Русской равнины и восточной Прибалтики. СЭ 1961, № 6, lk. 59.

● — 1 ○ — 2

Joon. 23. Näo lameduse indeks Eestis koos võrdlusandmetega alates neoliitiku-
 mist kuni meie ajaarvamise 16.—19. sajandini. 1 — eestlased, nende esivanemad ja teised soome-ugri rahvad; 2 — muud rahvad.

Et ida-balti tüübi kujunemisest võtsid lühipealise protolaponoiidse tüübi kõrval osa ka pikapealised komponendid, siis on arusaadav, et ida-balti tüübi eelkäijad 11.—15. sajandil olid pikapealisemad kui protolaponoiidse tüübi esindajad. Hiljem hakkasid nii ida-balti kui ka lääne-balti tüübi esindajad muutuma lühipealisemaks. Ühtlasi on nad muutunud ka gratsiilsemaks.

Seega on tänapäeva eestlaste hulgas levinud antropoloogilised tüübid kujunenud mitte üksnes eelmainitud varasemate antropoloogiliste tüüpide segunemise tulemusel, vaid seejuures on olulist osa etendanud ka depigmentatsiooni, brahhükefalisatsiooni ja gratsilisatsiooni protsessid.

Etnilise ajaloo seisukohalt võib veel kord märkida, et Ida-Eesti rahvastiku koostise kujundamisel on balti hõimude esivanemate kõrval olnud läänemeresoome hõimudel tunduvalt suurem osa kui Lääne-Eestis. Kuid ühtlasi on idapoolsete eestlaste sekka hiljem lisandunud veel ida-slaavi ja arvatavasti ühtlasi ka ida-balti elemente.

12.—13. sajandist pärinevate Tammiku koljude individuaalsed mõõtmed

Luustiku nr.	I	IV	VII	VI	VIII
Sugu ja vanus	♂ ad.	♂ ad.	♂ mat.	♀ ad.	♀ ad.
1	2	3	4	5	6
1. Kolju suurim pikkus	190	189	183	185	—
8. Kolju suurim laius	134	138	135	129	—
17. Basion-bregma kõrgus	139	136	138	129	—
5. Kolju alumiku pikkus	108	99	102	101	—
20. Porion-bregma kõrgus	114	118	114	108	—
9. Lauba minimaalne laius	98	94	96	94	104
10. Lauba maksimaalne laius	122	122	115	111	122
11. Biaurikulaarlaius	127	117	120	115	—
12. Suurim kuklalaius	109	104	105	105	—
45. Näo laius	—	120	130	127	—
40. Näokolju pikkus	—	89	102	99	—
48. Ülanäo kõrgus	—	68	67	65	66
47. Näo kõrgus	—	110	—	106	—
43. Ülanäo laius	107	97	107	106	105
46. Kesknäo laius	—	88	99	98	90
55. Nina kõrgus	—	49	47?	45	50
54. Nina laius	—	22	27	24	25
51. Orbitaallaius (mf-ek)	—	41	43	41	40
51a. Orbitaallaius (d-ek)	—	36	41	41	38
52. Orbitaalkõrgus	31?	35	29	30	32
8:1. Kolju indeks	70,5	73,0	73,8	69,7	—
17:0,5 (1 + 8). Kolju kõrguse segaindeks	85,8	82,3	86,8	82,2	—
9:8. Transversaalne frontoparietaalindeks	73,1	68,1	71,1	72,9	—
40:5. Prognatismi indeks	—	89,9	100,0	98,0	—

	1	2	3	4	5	6
48:45. Ülanão indeks		—	56,7	51,5	51,2	—
47:45. Não indeks		—	91,7	—	83,5	—
54:55. Nina indeks		—	44,9	57,4	53,3	50,0
52:51. Orbitaalindeks		—	85,4	67,4	73,2	80,0
44. Bimalaarkeelik (fmo-fmo)		101	91	99	100	97
— Nasioni kõrgus bimalaarkeelikust		20	20	19	20	20
77. Horisontaalne nasomalaarnurk		136,8	132,6	138,0	136,4	135,2
— Zügomaksillaarkeelik (zm' — zm')		—	89	97	98	89
— Subspinale kõrgus zügomaksillaarkeelikust		—	22?	29	24	23?
— Horisontaalne zügomaksillaarnurk		—	127,4?	118,2	127,8	125,4
DC. Dakriaalkeelik		—	21,0	20,8	23,8	25,5
DS. Dakriaalkõrgus		—	15,0	11,6	12,8	12,7
DS:DC. Dakriaalindeks		—	71,4	55,8	53,8	49,8
SC. Simootiline keelik		—	7,7	8,3	10,2	10,3
SS. Simootiline kõrgus		—	5,3	1,8	5,0	3,1
SS:SC. Simootiline indeks		—	68,8	21,7	49,0	30,1
32. Lauba profiilnurk (n-m kõrva-silma tasapinnaga)		84?	90	86	85	—
— Lauba profiilnurk (g-m kõrva-silma tasapinnaga)		79?	84	77	77	—
72. Koguprofiilnurk		—	—	82	82	—
73. Kesknão profiilnurk		—	—	—	85	—
74. Alveolaarne profiilnurk		—	—	—	75	—
75 (1). Nina nurk		—	—	22	32	—
<i>Norma verticalis</i>		ov.	ov.	ov.	ov.	ov.
<i>Glabella</i> , 1—6 (Martin)		3	3	3	3	2
<i>Fossa canina</i> (mm)		—	4	5	5	6
<i>Os</i> { laius		—	—	52	53	48
{ kumeruse kõrgus		—	—	12	12	10
<i>zygomaticum</i> { kumeruse indeks		—	—	23,1	22,6	20,8
<i>Apertura piriformis</i>		antr.	—	—	inf.	—
<i>Spina nasalis anterior</i> , 1—5 (Broca)		—	—	—	4	—

13.—15. sajandist pärinevate Välgil koljude individuaalsed mõõtmed

Luustiku nr.	V	VII	XXV	XXVII	I	III	XXII	XXIV	XXVI
Sugu ja vanus	♂ mat.	♂ mat.	♂ mat.	♂ mat.	♂ juv.	♂ juv.	♀ ad.	♀ ad.	♀
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1. Kolju suurim pikkus	180	—	181	—	186	177	168?	176?	164?
8. Kolju suurim laius	137	—	142	156	145	144	142	136	—
17. Basion-bregma kõrgus	134	136	129	135	123	135	126	126	126
5. Kolju alumiku pikkus	102	97	99	—	103	100	—	95	—
20. Porion-bregma kõrgus	112	—	114	115	110	116	105	112	102
9. Lauba minimaalne laius	98	102?	98?	—	98	98	—	99?	—
10. Lauba maksimaalne laius	122	128?	126	127	125	122	119	116	—
11. Biaurikulaarlaius	121	122?	127	135	130	132	127	121	—
12. Suurim kuklalaius	109	—	107	107	108	98	109	106	111
45. Näo laius	131	—	—	—	132	133	128?	—	—
40. Näokolju pikkus	88?	—	89?	—	96	93	—	—	—
48. Ülanäo kõrgus	69	—	65	—	68	66	—	—	—
47. Näo kõrgus	117	—	111	—	109	113	—	—	—
43. Ülanäo laius	105	—	101	—	105	105	—	—	—
46. Kesknäo laius	90?	—	—	—	95	98	—	—	—
55. Nina kõrgus	55	—	52?	—	53	46	—	—	—
54. Nina laius	23	—	—	—	28	22	—	23?	—
51. Orbitaallaius (mf-ek)	42	—	40	—	41	41	—	—	—
51a. Orbitaallaius (d-ek)	38	—	—	—	39	39	—	—	—
52. Orbitaalkõrgus	32	—	—	—	32	31	—	—	—
8:1. Kolju indeks	76,1	—	78,4	—	78,0	81,4	84,5?	77,3?	—
17:0,5 (1+8). Kolju kõrguse segaindeks	84,6	—	79,8	—	74,3	84,1	81,3	80,8	—
9:8. Transversaalne frontoparietaalindeks	71,5	—	69,7	—	67,6	68,1	—	72,8	—
40:5. Prognatismi indeks	86,3?	—	89,9?	—	93,2	93,0	—	—	—

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
48:45. Ulanão indeks	52,3	—	—	—	51,5	49,6	—	—	—
47:45. Não indeks	89,3	—	—	—	82,6	85,0	—	—	—
54:55. Nina indeks	41,8	—	—	—	52,8	47,8	—	—	—
52:51. Orbitaalindeks	76,2	—	—	—	78,0	75,6	—	—	—
44. Bimalaarkeelik (fmo-fmo)	96	—	92	—	98	98	—	—	—
— Nasioni kõrgus bimalaarkeelikust	18	—	14?	—	19	16?	—	—	—
77. Horisontaalne nasomalaarnurk	138,9	—	146,1?	—	137,6	143,8?	—	—	—
— Zügomaksillaarkeelik (zm'-zm')	89	—	—	—	96	95	—	—	—
— Subspinale kõrgus zügomaksillaarkeelikust	20?	—	—	—	23	18	—	—	—
— Horisontaalne zügomaksillaarnurk	131,6	—	—	—	128,8	138,5	—	—	—
DC. Dakriaalkeelik	21,8	—	—	—	24,8	—	—	—	—
DS. Dakriaalkõrgus	12,3	—	—	—	12,2	—	—	—	—
DS:DC. Dakriaalindeks	56,4	—	—	—	49,2	—	—	—	—
SC. Simootiline keelik	11,4	—	—	—	11,4	—	—	—	—
SS. Simootiline kõrgus	5,0	—	—	—	4,4	—	—	—	—
SS:SC. Simootiline indeks	43,9	—	—	—	38,6	—	—	—	—
32. Lauba profiilnurk (n-m kõrva-silma tasapinnaga)	85	—	71	—	79	76	—	—	—
— Lauba profiilnurk (g-m kõrva-silma tasapinnaga)	79	—	65	—	75	68	—	—	—
72. Koguprofiilnurk	88?	—	84?	—	86	88	—	—	—
73. Kesknão profiilnurk	—	—	—	—	89	—	—	—	—
74. Alveolaarne profiilnurk	—	—	—	—	72	—	—	—	—
75 (1). Nina nurk	—	—	—	—	23?	—	—	—	—
<i>Norma verticalis</i>	ov.	ov.	ell.	eurypent.	pent.	sphaer.	eurypent.	ell.	—
<i>Glabella</i> , 1—6 (Martin)	3	3	4	—	2	4	—	—	—
<i>Fossa canina</i> (mm)	6	—	7	—	5	3	—	—	—
<i>Os</i>	52	—	—	—	50	51	—	—	—
<i>zygomaticum</i>	laius	—	—	—	10	12?	—	—	—
	kumeruse kõrgus	9	—	—	—	—	—	—	—
	kumeruse indeks	17,3	—	—	20,0	23,5?	—	—	—
<i>Apertura piriformis</i>	antr.	—	antr.	—	fossa pr.	antr.	—	antr.	—
<i>Spina nasalis anterior</i> , 1—5 (Broca)	—	—	—	—	—	—	—	—	—

14. sajandist pärinevate Otepää koljude individuaalsed mõõtmed

Luustiku nr.	I	VIII	IX	XXI	XXIV	XXVIII	XXXI	XXXII	XXXIV	XXXVI	XXXIX	XLI
Sugu ja vanus	♂ ad.	♂ mat.	♂ ad.	♂ ad.	♂ sen.	♂ ad.	♂ mat.	♂ ad.	♂ ad.	♂ mat.	♂ mat.	♂ mat.
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
1. Kolju suurim pikkus	178	189	180	191	187	188	192	190	177	187	191	178
8. Kolju suurim laius	142	140	143	143	133	129	143	144	148	144	147	143
17. Basion-bregma kõrgus	137	139	134	138	134	140	140	136	131	139	143	139
5. Kolju alumiku pikkus	104	100	98	102	109	106	106	104	97	99	104	106
20. Porion-bregma kõrgus	117	120	113	114	113	115	119	120	116	119	124	117
9. Lauba minimaalne laius	93	93	104	99	96	94	100	100	99	105	103	106
10. Lauba maksimaalne laius	122	122	123	120	116	112	121	137	131	126	125	122
11. Biaurikulaarlaius	121	123	130	126	123	119	127	122	130	130	130	131
12. Suurim kuklalaius	103	110	113	115	111	103	112	113	114?	108	115	116
45. Näo laius	131	—	135	138	128?	127	138?	132?	—	137	139	140
40. Näokolju pikkus	99	—	95	—	104	108	103	104	99	99	97	101
48. Ülanäo kõrgus	67	—	63	—	72	72	71?	71	71	69	71	68?
47. Näo kõrgus	—	—	108	—	—	—	—	—	118	114	116?	115?
43. Ülanäo laius	102	104	113	—	108	104	107	103	107	111	107	114
46. Kesknäo laius	92	—	95	—	—	96	—	—	97	97	90	95
55. Nina kõrgus	46	—	48	—	52	49	53	52	51	47	51	50
54. Nina laius	22	—	27	—	24	25	26	24	26	25	26	26
51. Orbitaallaius (mf-ek)	43	—	44	—	45	42	39	38	—	44	44	45
51a. Orbitaallaius (d-ek)	40	—	42	—	42	40	37	36	—	42	43	42
52. Orbitaalkõrgus	31	—	29	26	37	33	30	31	—	30	33	31
8 : 1. Kolju indeks	79,8	74,1	79,4	74,9	71,1	68,6	74,0	75,8	83,6	77,0	77,0	80,3
17 : 0,5 (1 + 8). Kolju kõrguse segaindeks	86,6	78,4	83,0	82,6	83,8	88,3	83,6	81,4	80,6	84,0	84,6	86,6
9 : 8. Transversaalne frontoparietaalindeks	66,2	66,4	72,7	69,2	72,2	72,9	69,9	69,4	66,9	72,9	70,1	74,1

Tabel 3 (järg)

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
40:5. Prognatismi indeks	95,2	—	96,9	—	95,4	101,9	97,2	100,0	102,1	100,0	93,3	95,3
48:45. Ülänão indeks	51,9	—	47,4	—	57,0	57,5	51,4	53,8	—	50,4	51,1	48,6
47:45. Não indeks	—	—	80,0	—	—	—	—	—	—	83,2	83,4?	82,1
54:55. Nina indeks	47,8	—	56,2	—	46,2	51,0	49,1	46,2	51,0	53,2	51,0	52,0
52:51. Orbitaalindeks	72,1	—	65,9	—	82,2	78,6	76,9	81,6	—	68,2	75,0	68,9
44. Bimalaarkeelik (fmo-fmo)	95	94	104	96	100	97	96	92	98	103	99	106
— Nasioni kõrgus bimalaarkeelikust	17	17	17	16	25	19	16	18	17?	17	22	22
77. Horisontaalne nasomalaarnurk	140,6	140,2	143,8	143,1	126,9	137,2	143,1	137,3	141,8	143,5	132,1	134,9
— Zügomaksillaarkeelik (zm'-zm')	92	—	98	—	—	95	98	—	97	98	92	97
— Subspinale kõrgus zügomaksillaarkeelikust	24	—	22	—	—	23	23	—	24	25	25	21
— Horisontaalne zügomaksillaarnurk	124,9	—	131,6	—	—	128,3	129,7	—	127,4	125,9	122,9	133,2
DC. Dakriaalkeelik	22,0	—	23,8	—	23,0	21,2	23,2	24,0	22,7	25,0	18,1	26,6
DS. Dakriaalkõrgus	15,1	—	13,1	—	15,0	11,5	16,8	13,3	13,1	14,7	14,3	14,9
DS:DC. Dakriaalindeks	68,6	—	55,0	—	65,2	54,2	72,4	55,4	57,7	58,8	79,0	56,0
SC. Simootiline keelik	8,3	—	11,4	—	12,2	9,7	11,0	11,4	11,1	7,6	10,6	10,0
SS. Simootiline kõrgus	4,8	—	5,0	—	5,0	3,6	5,3	4,8	5,0	4,0	6,4	5,9
SS:SC. Simootiline indeks	57,8	—	43,9	—	41,0	37,1	48,2	42,1	45,0	52,6	60,4	59,0
32. Lauba profiilnurk (n-m kõrva-silma tasapinnaga)	88	—	83	85	71	85	88	89	—	87	85	82
— Lauba profiilnurk (g-m kõrva-silma tasapinnaga)	77	—	75	78	67	79	80	83	—	77	78	76
72. Kõguprofiilnurk	86	—	82	—	82	78	84	85	—	79	88	84
73. Kesknão profiilnurk	87	—	84	—	82	80	86	86	—	78	88	86
74. Alveolaarne profiilnurk	84	—	75	—	82	72	76	82	—	81	88	78
75 (1). Nina nurk	40	—	30	—	22	27	—	—	—	38	33	37

Tabel 3 (järg)

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
<i>Norma verticalis</i>	ov.	ov.	ov.	ov.	ov.	ov.	pent.	ov.	eurypent.	ov.	pent.	ov.
<i>Glabella</i> , 1—6 (Martin)	5	2	4	4	3	3	4	2	3	5	3	4
<i>Fossa canina</i> (mm)	3	—	5	—	4	5	6	4	4	3	5	6
<i>Os</i>	54	—	56	52	59	59	55	—	—	60	59	61
<i>zygomaticum</i>	laius	13	—	12	11	10	13	—	—	14	13	12
	kumeruse kõrgus	24,1	—	21,4	21,2	17,0	18,6	—	—	23,3	22,0	19,7
<i>Apertura piriformis</i>	—	—	inf.	—	antr.	—	fossa	fossa	inf.	fossa	fossa	antr.
<i>Spina nasalis anterior</i> , 1—5 (Broca)	—	—	2	—	3	—	pr. 2	pr.	—	pr. 3	pr. 3	—

Tabel 3 (järg)

Luustiku nr.	VI	XIII	XVI	XVIII	XX	XXII	XXIII	XXVI	XXVII	XXIX	XXXIII	XXXVII	XLII
Sugu ja vanus	♀ mat.	♀ ad.	♀ ad.	♀ ad.	♀ ad.	♀ mat.	♀ ad.	♀ ad.	♀ ad.	♀ ad.	♀ ad.	♀ mat.	♀ ad.
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14
1. Kolju suurim pikkus	183	173	—	176	181	174	179	170	173	179	181	179	181
8. Kolju suurim laius	139	136	—	141	137	135	132	133	127	126	138	124	132
17. Basion-bregma kõrgus	136	127	—	131	132	123	131	131	118	131	138	124	131
5. Kolju alumiku pikkus	95	93	—	95	96	101	99	96	93	98	103	103	99
20. Porion-bregma kõrgus	115	108	—	113	117	105	108	108	105	111	122	104	111
9. Lauba minimaalne laius	90	93	—	96	91	94	102	90	94	93	95	88	94
10. Lauba maksimaalne laius	121	117	—	123	123	117	124	119	112	110	120	112	116
11. Biaurikulaarlaius	109	118	—	126	119	125	113	111	116	116	125	108	120
12. Suurim kuklalaius	98	101	—	109	110	107	103	104	105	105	113	104	109

Tabel 3 (järg)

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14
45. Nāo laius	118?	122	—	129	128?	127	123	121	123	122	—	—	125
40. Nāokolju pikkus	88	87	—	94	95	98	94	93	95	98	—	—	97
48. Ulanāo kõrgus	68	70	59	68	64	66	68	65	68	65	—	—	66
47. Nāo kõrgus	—	108	103	108	105	104	113	—	110	—	—	—	—
43. Ulanāo laius	99	98	108?	104	100?	102	106	97	99	102	106	—	105
46. Kesknāo laius	—	92	96?	96	—	90	96	91	89	95	—	—	94
55. Nina kõrgus	45	50	42	50	45	50	47	47	46	46	—	—	47
54. Nina laius	22	24	23	25	25	23	25	22	21	23	—	—	23
51. Orbitaallaius (mf-ek)	42	39	41	41	40	43	41	39	40	42	—	—	42
51a. Orbitaallaius (d-ek)	39	36	38	39	36	41	39	36	38	38	—	—	39
52. Orbitaalkõrgus	32	31	29	34	31	31	32	27	31	31	—	—	31
8:1. Kolju indeks	76,0	78,6	—	81,1	75,7	77,6	73,7	78,2	73,4	70,4	76,2	69,3	72,9
17:0,5 (1+8). Kolju kõrguse se- gaindeks	84,5	82,2	—	82,6	83,0	79,6	84,2	86,5	78,7	85,9	86,5	81,8	83,7
9:8. Transversaalne frontopari- etaalindeks	64,8	64,8	—	68,1	66,4	69,5	77,3	67,7	74,0	73,8	68,8	71,0	71,2
40:5. Prognatismi indeks	92,6	93,6	—	99,0	99,0	97,0	95,0	96,9	102,2	100,0	—	—	98,0
48:45. Ulanāo indeks	57,6	57,4	—	52,7	50,0	52,0	55,3	53,7	55,3	53,3	—	—	52,8
47:45. Nāo indeks	—	88,5	—	83,7	82,0	81,9	91,9	—	89,4	—	—	—	—
54:55. Nina indeks	48,9	48,0	54,8	50,0	55,6	46,0	53,2	46,8	45,6	50,0	—	—	48,9
52:51. Orbitaalindeks	76,2	87,2	70,7	82,9	77,5	72,1	78,0	69,2	77,5	73,8	—	—	73,8
44. Bimalaarkeelik (fmo-fmo)	92	91	—	96	92	96	97	91	92	94	98	—	97
— Nasioni kõrgus bimalaarkee- likust	16	17	—	19	15	20	17	13	15	19	16	—	17
77. Horisontaalne nasomalaar- nurk	141,6	139,1	—	136,8	143,9	134,7	141,4	148,1	143,9	136,0	143,8	—	141,4
— Zügomaksillaarkeelik (zm'-zm')	—	91	—	95	—	89	94	89	89	94	—	—	92
— Subspinale kõrgus zügomak- sillaarkeelikust	—	21	—	24	—	25	19	18	22	20	—	—	19
— Horisontaalne zügomaksillaar- nurk	—	130,5	—	126,4	—	121,4	136,0	136,0	127,4	133,9	—	—	135,1

Tabel 3 (järg)

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14
DC. Dakriaalkeelik	19,6	23,2	—	20,7	24,2	18,0	23,4	21,7	—	21,0	—	—	21,1
DS. Dakriaalkõrgus	10,1	11,0	—	12,5	11,6	13,2	12,7	12,0	—	14,0	—	—	14,7
DS : DC. Dakriaalindeks	51,5	47,4	—	60,4	47,9	73,3	54,3	55,3	—	66,7	—	—	69,7
SC. Simootiline keelik	7,2	10,4	11,4	10,0	12,7	7,4	11,2	9,5	9,5	11,6	—	—	8,7
SS. Simootiline kõrgus	3,0	4,0	4,4	5,0	3,3	3,1	4,9	3,2	3,5	3,4	—	—	2,6
SS : SC. Simootiline indeks	41,7	38,5	38,6	50,0	26,0	41,9	43,8	33,7	36,8	29,3	—	—	29,9
32. Lauba profiilnurk (n-m kõrvasilma tasapinnaga)	84	80	—	89	87	88	90	90	83	83	—	—	84
— Lauba profiilnurk (g-m kõrvasilma tasapinnaga)	80	75	—	84	82	71	85	84	79	77	—	—	77
72. Kõguprofiilnurk	85	87	82	83	85	83	85	85	83	83	—	—	83
73. Kesknäo profiilnurk	90	88	82	85	86	85	88	89	85	87	—	—	87
74. Alveolaarne profiilnurk	75	84	82	77	82	75	77	74	78	72	—	—	72
75 (1). Nina nurk	21?	27	—	30	26	—	27	24	21	27	—	—	—
<i>Norma verticalis</i>	ov.	ov.	—	sphen.	ov.	pent.	ell.	pent.	ov.	ov.	ov.	ov.	ov.
<i>Glabella</i> , 1—6 (Martin)	2	2	2	1	2	3	2	2	1	2	2	1	3
<i>Fossa canina</i> (mm)	0	5	5	4	5	4	4	2	4	4	—	—	3
<i>Os zygomaticum</i> laius	51	50	55	51	47	53	53	50	49	48	—	—	50
kumeruse kõrgus	10	11	10	12	12	10	12	11	7	9	—	—	12
kumeruse indeks	19,6	22,0	18,2	23,5	25,5	18,9	22,6	22,0	14,3	18,8	—	—	24,0
<i>Apertura piriformis</i>	—	inf.	inf.	inf.	antr.	antr.	inf.	fossa pr.	inf.	antr.	—	—	fossa pr.
<i>Spina nasalis anterior</i> , 1—5 (Broca)	—	—	—	3	—	—	3	—	3	—	—	—	—

Ida-Eestist 12.—15. sajandist pärinevate koljude keskmised mõõtmed

Sugu	Mehed (♂)			Naised (♀)		
	Leiuukoht	Tammiku	Välgi	Otepää	Tammiku	Välgi
Ajajärk	12.—13. saj.	13.—15. saj.	14. saj.	12.—13. saj.	13.—15. saj.	14. saj.
1	2	3	4	5	6	7
1. Kolju suurim pikkus	187,3 (3)	181,0 (4)	185,7 (12)	185,0 (1)	169,3 (3)	177,3 (12)
8. Kolju suurim laius	135,7 (3)	144,8 (5)	141,6 (12)	129,0 (1)	139,0 (2)	133,3 (12)
17. Basion-bregma kõrgus	137,7 (3)	132,0 (6)	137,5 (12)	129,0 (1)	126,0 (3)	129,4 (12)
5. Kolju alumiku pikkus	103,0 (3)	100,2 (5)	102,9 (12)	101,0 (1)	95,0 (1)	97,8 (12)
20. Porion-bregma kõrgus	115,3 (3)	113,4 (5)	117,2 (12)	108,0 (1)	106,3 (3)	110,6 (12)
9. Lauba minimaalne laius	96,0 (3)	98,8 (5)	99,3 (12)	99,0 (2)	99,0 (1)	93,3 (12)
10. Lauba maksimaalne laius	119,7 (3)	125,0 (6)	123,1 (12)	116,5 (2)	117,5 (2)	117,8 (12)
11. Biaurikulaarlaius	121,3 (3)	127,8 (6)	126,0 (12)	115,0 (1)	124,0 (2)	116,3 (12)
12. Suurim kuklalaius	106,0 (3)	108,0 (5)	111,1 (12)	106,0 (1)	108,7 (3)	105,7 (12)
45. Nao laius	125,0 (2)	132,0 (3)	134,5 (10)	127,0 (1)	128,0 (1)	123,8 (10)
40. Näokolju pikkus	95,5 (2)	91,5 (4)	100,9 (10)	99,0 (1)	—	92,9 (10)
48. Ülanäo kõrgus	67,5 (2)	67,0 (4)	69,5 (10)	65,5 (2)	—	66,1 (11)
47. Nao kõrgus	110,0 (1)	112,5 (4)	114,2 (5)	106,0 (1)	—	107,3 (7)
43. Ülanäo laius	103,7 (3)	104,0 (4)	107,3 (11)	105,5 (2)	—	102,2 (12)
46. Kesknäo laius	95,5 (2)	94,3 (3)	94,6 (7)	94,0 (2)	—	93,2 (9)
55. Nina kõrgus	48,0 (2)	51,5 (4)	49,9 (10)	47,5 (2)	—	46,8 (11)
54. Nina laius	24,5 (2)	24,3 (3)	25,1 (10)	24,5 (2)	23,0 (1)	23,3 (11)
51. Orbitaallaius (mf-ek)	42,0 (2)	41,0 (4)	42,7 (9)	40,5 (2)	—	40,9 (11)
51a. Orbitaallaius (d-ek)	38,5 (2)	38,7 (3)	40,4 (9)	39,5 (2)	—	38,1 (11)
52. Orbitaalkõrgus	31,7 (3)	31,7 (3)	31,1 (10)	31,0 (2)	—	31,2 (11)
8:1. Kolju indeks	72,4 (3)	78,6 (4)	76,3 (12)	69,7 (1)	80,9 (2)	75,3 (12)
17:0,5 (1+8). Kolju kõrguse segaindeks	85,0 (3)	80,7 (4)	83,6 (12)	82,2 (1)	81,0 (2)	83,3 (12)
9:8. Transversaalne frontoparietaalindeks	70,8 (3)	69,2 (4)	70,2 (12)	72,9 (1)	72,8 (1)	69,8 (12)
40:5. Prognatismi indeks	95,0 (2)	90,6 (4)	97,7 (10)	98,0 (1)	—	97,3 (10)

1	2	3	4	5	6	7
48:45. Ulanão indeks	54,1 (2)	51,1 (3)	52,1 (9)	51,2 (1)	—	54,0 (10)
47:45. Não indeks	91,7 (1)	85,6 (3)	82,2 (4)	83,5 (1)	—	86,2 (6)
54:55. Nina indeks	51,1 (2)	47,5 (3)	50,4 (10)	51,6 (2)	—	49,8 (11)
52:51. Orbitaalindeks	76,4 (2)	76,6 (3)	74,4 (9)	76,6 (2)	—	76,3 (11)
44. Bimalaarkeelik (fmo-fmo)	97,0 (3)	96,0 (4)	98,3 (12)	98,5 (2)	—	94,2 (11)
— Nasioni kõrgus bimalaarkeelikust	19,7 (3)	16,8 (4)	18,6 (12)	20,0 (2)	—	16,7 (11)
77. Horisontaalne nasomalaarnurk	135,8 (3)	140,1 (3)	138,7 (12)	135,8 (2)	—	141,0 (11)
— Zügomaksillaarkeelik (zm'-zm')	93,0 (2)	93,3 (3)	95,9 (8)	93,5 (2)	—	91,6 (8)
— Subspinale kõrgus zügomaksillaarkeelikust	25,5 (2)	20,3 (3)	23,4 (8)	23,5 (2)	—	21,0 (8)
— Horisontaalne zügomaksillaarnurk	122,8 (2)	133,0 (3)	128,0 (8)	126,6 (2)	—	130,8 (8)
DC. Dakriaalkeelik	20,90 (2)	23,30 (2)	22,96 (10)	24,65 (2)	—	21,43 (9)
DS. Dakriaalkõrgus	13,30 (2)	12,25 (2)	14,18 (10)	12,75 (2)	—	12,42 (9)
DS:DC. Dakriaalindeks	63,6 (2)	52,8 (2)	62,2 (10)	51,8 (2)	—	58,5 (9)
SC. Simootiline keelik	8,00 (2)	11,40 (2)	10,37 (10)	10,25 (2)	—	9,96 (11)
SS. Simootiline kõrgus	3,55 (2)	4,70 (2)	4,98 (10)	4,05 (2)	—	3,67 (11)
SS:SC. Simootiline indeks	45,2 (2)	41,2 (2)	48,7 (10)	39,6 (2)	—	37,2 (11)
32. Lauba profiilnurk (n-m kõrva-silma tasapinnaga)	86,7 (3)	77,8 (4)	84,3 (10)	85,0 (1)	—	85,8 (10)
— Lauba profiilnurk (g-m kõrva-silma tasapinnaga)	80,0 (3)	71,8 (4)	77,0 (10)	77,0 (1)	—	79,4 (10)
72. Koguprofiilnurk	82,0 (1)	86,5 (4)	83,1 (9)	82,0 (1)	—	84,0 (11)
73. Kesknäo profiilnurk	—	89,0 (1)	84,1 (9)	85,0 (1)	—	86,5 (11)
74. Alveolaarne pofiilnurk	—	72,0 (1)	79,8 (9)	75,0 (1)	—	77,1 (11)
75 (1). Nina nurk	22,0 (1)	23,0 (1)	32,4 (7)	32,0 (1)	—	25,4 (8)

Tabel 4 (järg)

1	2	3	4	5	6	7	
<i>Norma verticalis</i> {	<i>Ellipsoides</i>	—	16,7 (1)	—	—	50,0 (1)	8,3 (1)
	<i>Ovoides</i>	100,0 (3)	33,3 (2)	75,0 (9)	100,0 (2)	—	66,7 (8)
	<i>Pentagonoides</i>	—	16,7 (1)	16,7 (2)	—	—	16,7 (2)
	<i>Sphaeroides</i>	—	16,7 (1)	—	—	—	—
	<i>Sphenoides</i>	—	—	—	—	—	8,3 (1)
	<i>Eurypentagonoides</i>	—	16,7 (1)	8,3 (1)	—	50,0 (1)	—
<i>Glabella</i> , 1—6 (Martin)	3,0 (3)	3,2 (5)	3,5 (12)	2,5 (2)	—	1,9 (13)	
<i>Fossa canina</i> (mm)	4,5 (2)	5,2 (4)	4,5 (10)	5,5 (2)	—	3,6 (11)	
<i>Os zygomaticum</i> {	laius	52,0 (1)	51,0 (3)	57,2 (9)	50,5 (2)	—	50,6 (11)
	kumeruse kõrgus	12,0 (1)	10,3 (3)	12,1 (9)	11,0 (2)	—	10,6 (11)
	kumeruse indeks	23,1 (1)	20,3 (3)	21,2 (9)	21,7 (2)	—	20,8 (11)
<i>Apertura piriformis</i> {	<i>Antropina</i>	100,0 (1)	75,0 (3)	25,0 (2)	—	100,0 (1)	30,0 (3)
	<i>Infantilis</i>	—	—	25,0 (2)	100,0 (1)	—	50,0 (5)
	<i>Fossa praenasalis</i>	—	25,0 (1)	50,0 (4)	—	—	20,0 (2)
	<i>Sulcus praenasalis</i>	—	—	—	—	—	—
<i>Spina nasalis anterior</i> , 1—5 (Broca)	—	—	2,6 (5)	4,0 (1)	—	3,0 (3)	

12.—13. sajandist pärinevad Tammiku koljud ja võrdlusmaterjalid (♂). Pikapealisem tüüp

Laiukoht	Tammiku	Küti, Ovi, Lahepera, Martna	Karja	Kaberla	Oši, Tervete
Rajoon	Rakvere raj.	Rakvere, Tartu ja Haapsalu raj.	Kingissepa raj.	Harju raj.	Läti NSV, Dobele raj.
Ajajärk	12.—13. saj.	12.—13. saj.	13. saj.	13.—15. saj.	5.—8. saj.
Autor	Käesolev töö	K. Mark, 1956. a.		K. Mark, 1961. a.	J. Līcis, 1939. a.
1. Kolju suurim pikkus	187,3 (3)	194,8 (6)	190,7 (11)	186,3 (6)	195,0 (10)
8. Kolju suurim laius	135,7 (3)	137,2 (6)	134,8 (11)	137,7 (6)	136,6 (10)
17. Basion-bregma kõrgus	137,7 (3)	141,8 (5)	136,4 (8)	137,5 (6)	139,7 (9)
9. Lauba minimaalne laius	96,0 (3)	96,3 (6)	96,0 (10)	101,8 (6)	97,8 (10)
45. Näo laius	125,0 (2)	130,0 (4)	131,7 (11)	136,3 (6)	132,7 (6)
48. Ülanäo kõrgus	67,5 (2)	73,8 (6)	73,3 (11)	71,7 (6)	72,7 (7)
47. Näo kõrgus	110,0 (1)	122,2 (5)	121,7 (11)	121,0 (5)	120,0 (3)
8:1. Kolju indeks	72,4 (3)	70,4 (6)	70,8 (11)	73,7 (6)	70,0 (10)
17:0,5 (1+8). Kolju kõrguse segaindeks	85,0 (3)	84,7 (5)	83,9 (8)	84,8 (6)	84,2 (9)
48:45. Ülanäo indeks	54,1 (2)	58,1 (5)	55,7 (11)	52,6 (6)	57,3 (3)
47:45. Näo indeks	91,7 (1)	94,0 (4)	92,4 (11)	88,5 (6)	94,9 (2)
54:55. Nina indeks	51,1 (2)	46,4 (5)	44,6 (10)	45,0 (6)	48,8 (6)
52:51. Orbitaalindeks	76,4 (2)	76,8 (4)	75,8 (10)	75,3 (6)	74,8 (8)
77. Horisontaalne nasomalaarnurk	135,8 (3)	136,3 (5)	139,0 (10)	135,3 (6)	140,8 (5)
— Horisontaalne zügomaksillaarnurk	122,8 (2)	126,4 (5)	126,9 (9)	125,9 (6)	120,0 (2)
DS. Dakriaalkõrgus	13,30 (2)	14,60 (4)	12,81 (7)	15,12 (5)	14,6 (3)
DS:DC. Dakriaalindeks	63,6 (2)	67,8 (4)	63,5 (7)	65,7 (5)	64,4 (3)
SS. Simootiline kõrgus	3,55 (2)	5,45 (4)	4,14 (10)	5,74 (5)	5,0 (4)
SS:SC. Simootiline indeks	45,2 (2)	55,6 (4)	51,7 (10)	50,2 (5)	56,0 (4)
— <i>Fossa canina</i> (mm)	4,5 (2)	5,2 (4)	5,4 (10)	6,0 (6)	3,8 (4)
75 (1). Nina nurk	22,0 (1)	30,0 (4)	28,3 (6)	28,7 (3)	32,0 (4)
32. Lauba profiilnurk	86,7 (3)	82,6 (5)	81,8 (10)	80,5 (6)	80,3 (9)
— <i>Glabella</i> , 1—6 (Martin)	3,0 (3)	3,7 (6)	3,5 (11)	3,7 (6)	5,5 (10)

14. sajandist pärinevad Otepää ja 13.—15. sajandisse kuuluvad Välgil koljud ning võrdlusmaterjalid (♂).
Lühipealisem tüüp

Leiukoht	Otepää	Välgil	Jõuga ja Pühtitsa	vadja-isuri kääpad	slaavi kääpad
Rajoon	Valga raj.	Tartu raj.	Kohtla-Järve raj.	Leningradi oblast	Leningradi oblast
Ajajärk	14. saj.	13.—15. saj.	11.—14. saj.	11.—14. saj.	11.—14. saj.
Autor	Käesolev töö		K. Mark, 1956. a.	V. V. Sedov, 1952. a.	V. V. Sedov, 1952. a.
1. Kolju suurim pikkus	185,7 (12)	181,0 (4)	185,0 (20)	183,6 (127)	183,9 (126)
8. Kolju suurim laius	141,6 (12)	144,8 (5)	141,4 (22)	142,8 (127)	141,9 (123)
17. Basion-bregma kõrgus	137,5 (12)	132,0 (6)	137,4 (25)	136,7 (122)	136,5 (115)
9. Lauba minimaalne laius	99,3 (12)	98,8 (5)	97,3 (13)	99,3 (127)	97,6 (113)
45. Nõo laius	134,5 (10)	132,0 (3)	133,8 (9)	136,0 (83)	132,5 (60)
48. Ülanõo kõrgus	69,5 (10)	67,0 (4)	68,0 (19)	69,2 (103)	68,7 (88)
47. Nõo kõrgus	114,2 (5)	112,5 (4)	112,1 (15)	—	—
8:1. Kolju indeks	76,3 (12)	78,6 (4)	76,4 (18)	77,8	77,2
17:0,5 (1+8). Kolju kõrguse segaindeks	83,6 (12)	80,7 (4)	84,9 (17)	83,8	83,8
48:45. Ülanõo indeks	52,1 (9)	51,1 (3)	51,2 (8)	50,9	51,8
47:45. Nõo indeks	82,2 (4)	85,6 (3)	83,8 (6)	—	—
54:55. Nina indeks	50,4 (10)	47,5 (3)	51,3 (9)	50,5	50,4
52:51. Orbitaalindeks	74,4 (9)	76,6 (3)	76,5 (10)	—	—
77. Horisontaalne nasomalaarnurk	138,7 (12)	140,1 (3)	137,4 (3)	140,3 (105)	138,5 (69)
— Horisontaalne zügomaksillaarnurk	128,0 (8)	133,0 (3)	127,0 (5)	127,3 (97)	125,5 (56)
DS. Dakriaalkõrgus	14,18 (10)	12,25 (2)	12,98 (10)	12,3 (110)	12,3 (71)
DS:DC. Dakriaalindeks	62,2 (10)	52,8 (2)	56,1 (10)	54,5 (110)	55,3 (71)
SS. Simootiline kõrgus	4,98 (10)	4,70 (2)	4,62 (10)	4,2 (114)	4,6 (74)
SS:SC. Simootiline indeks	48,7 (10)	41,2 (2)	46,6 (10)	45,2 (114)	47,5 (74)
— Fossa canina (mm)	4,5 (10)	5,2 (4)	4,2 (4)	5,4 (114)	5,7 (97)
75 (1). Nina nurk	32,4 (7)	23,0 (1)	29,0 (1)	28,3 (93)	32,2 (81)
32. Lauba profiilnurk	84,3 (10)	77,8 (4)	84,4 (11)	86,5 (117)	85,2 (91)
— Glabella, 1—6 (Martin)	3,5 (12)	3,2 (5)	3,5 (19)	3,4 (123)	3,4 (117)

Ida-Eesti 16.—18. sajandist pärinevate koljude keskmised mõõtmed. Meeste (♂) koljud

Tabel 7

Leiukoht	Rõngu	Vaadu	Iisaku	Koikküla	Kõrgepalu	Tsirgu
Ajajärk	18. saj.	17. saj.	17.—18. saj.	16.—17. saj.	15.—17. saj.	18.—19. saj.
1	2	3	4	5	6	7
1. Kolju suurim pikkus	182,5 (14)	182,3 (7)	184,2 (15)	182,2 (23)	183,3 (14)	180,0 (2)
8. Kolju suurim laius	138,6 (14)	141,3 (7)	143,8 (15)	138,6 (23)	137,3 (20)	141,0 (2)
17. Basion-bregma kõrgus	131,5 (12)	133,0 (6)	139,2 (15)	134,6 (20)	133,0 (17)	128,0 (2)
5. Kolju alumiku pikkus	100,7 (12)	100,3 (6)	101,6 (15)	101,6 (20)	105,8 (13)	100,5 (2)
20. Porion-bregma kõrgus	112,2 (12)	113,7 (7)	117,7 (15)	112,3 (20)	114,4 (17)	108,5 (2)
9. Lauba minimaalne laius	97,1 (14)	97,6 (7)	98,3 (15)	96,1 (21)	94,9 (8)	96,5 (2)
10. Lauba maksimaalne laius	119,1 (14)	122,4 (7)	121,6 (15)	119,9 (22)	118,9 (10)	124,0 (2)
11. Biaurikulaarlaius	122,6 (12)	124,3 (7)	126,7 (15)	123,1 (22)	122,3 (18)	128,0 (2)
12. Suurim kuklalaius	107,9 (14)	110,5 (6)	114,1 (15)	110,1 (22)	109,6 (19)	112,5 (2)
45. Näo laius	130,8 (12)	133,6 (7)	135,3 (15)	133,5 (17)	133,9 (13)	135,0 (2)
40. Näokolju pikkus	95,4 (10)	95,2 (5)	97,4 (15)	99,0 (16)	98,6 (10)	93,0 (2)
48. Ülanäo kõrgus	68,2 (9)	71,8 (4)	69,4 (15)	68,8 (20)	69,1 (9)	71,5 (2)
47. Näo kõrgus	114,7 (6)	121,2 (4)	—	112,5 (17)	114,7 (7)	127,5 (2)
43. Ülanäo laius	103,2 (13)	106,2 (7)	107,1 (15)	105,6 (20)	103,5 (4)	108,0 (1)
46. Kesknäo laius	92,0 (10)	93,3 (6)	97,1 (14)	95,0 (16)	94,5 (11)	99,0 (1)
55. Nina kõrgus	50,9 (11)	51,8 (5)	50,2 (15)	48,8 (20)	51,2 (10)	52,0 (2)
54. Nina laius	25,4 (11)	25,0 (5)	25,5 (15)	24,5 (19)	26,0 (9)	24,0 (1)
51. Orbitaallaius (mf-ek)	41,6 (11)	42,3 (7)	42,5 (15)	41,9 (18)	41,6 (9)	42,5 (2)
51a. Orbitaallaius (d-ek)	39,2 (11)	39,2 (6)	40,1 (15)	39,6 (17)	38,6 (10)	40,5 (2)
52. Orbitaalkõrgus	31,5 (11)	31,1 (7)	30,5 (15)	31,7 (20)	31,0 (9)	32,0 (2)
8:1. Kolju indeks	76,0 (14)	77,5 (7)	78,2 (15)	76,1 (23)	74,9 (14)	78,4 (2)
17:0,5 (1+8). Kolju kõrguse segaindeks	82,3 (12)	81,7 (6)	85,1 (15)	84,0 (20)	82,8 (12)	79,8 (2)
9:8. Transversaalne frontoparietaalindeks	70,2 (14)	69,1 (7)	68,5 (15)	69,4 (21)	68,5 (8)	68,4 (2)
40:5. Prognatismi indeks	94,9 (10)	93,9 (5)	95,9 (15)	96,9 (16)	95,7 (8)	92,6 (2)

Tabel 7 (järg)

1	2	3	4	5	6	7
48:45. Ülanaõ indeks	52,2 (9)	53,6 (4)	51,3 (15)	51,5 (16)	52,4 (7)	53,0 (2)
47:45. Nõo indeks	87,3 (6)	90,5 (4)		84,2 (13)	84,5 (5)	94,4 (2)
54:55. Nina indeks	49,9 (11)	48,3 (5)	51,0 (15)	50,8 (19)	51,8 (8)	45,3 (1)
52:51. Orbitaalindeks	75,8 (11)	73,7 (7)	71,6 (15)	75,8 (18)	73,9 (7)	75,4 (2)
44. Bimalaarkeelik (fmo-fmo)	95,2 (13)	99,4 (7)	99,1 (15)	98,1 (19)	95,0 (2)	100,0 (1)
— Nasioni kõrgus bimalaarkeelikust	18,0 (13)	17,9 (7)	18,9 (15)	19,1 (19)	20,0 (2)	19,0 (1)
77. Horisontaalne nasomalaarnurk	138,9 (13)	140,6 (7)	138,3 (15)	137,6 (19)	134,3 (2)	138,4 (1)
— Zügomaksillaarkeelik (zm'-zm')	92,7 (9)	96,0 (5)	96,7 (14)	94,6 (13)	95,0 (2)	97,0 (1)
— Subspinale kõrgus zügomaksillaarkeelikust	23,4 (9)	23,2 (5)	23,6 (14)	24,2 (13)	22,0 (2)	29,0 (1)
— Horisontaalne zügomaksillaarnurk	126,4 (9)	128,5 (5)	128,1 (14)	126,0 (13)	130,3 (2)	118,2 (1)
DC. Dakriaalkeelik	22,06 (11)	23,55 (6)	23,16 (14)	22,76 (16)	23,90 (5)	22,30 (2)
DS. Dakriaalkõrgus	13,24 (11)	13,77 (6)	13,19 (14)	12,94 (16)	12,56 (5)	12,45 (2)
DS: DC. Dakriaalindeks	60,6 (11)	59,0 (6)	58,1 (14)	58,7 (16)	52,7 (5)	56,2 (2)
SC. Simootiline keelik	9,86 (11)	9,55 (6)	9,74 (14)	10,05 (18)	10,74 (7)	8,55 (2)
SS. Simootiline kõrgus	4,28 (11)	4,37 (6)	4,89 (14)	4,63 (18)	3,94 (7)	4,50 (2)
SS: SC. Simootiline indeks	44,4 (11)	45,6 (6)	48,0 (14)	46,0 (18)	37,0 (7)	52,6 (2)
32. Lauba profiilnurk (n-m kõrva-silma tasapinnaga)	83,7 (11)	82,9 (7)	83,6 (15)	81,4 (16)	80,4 (10)	77,0 (2)
— Lauba profiilnurk (g-m kõrva-silma tasapinnaga)	76,5 (11)	75,7 (7)	76,9 (15)	77,4 (17)	74,6 (9)	70,0 (2)
72. Kõguprofiilnurk	85,1 (9)	84,6 (5)	85,4 (14)	82,6 (17)	84,5 (4)	83,5 (2)
73. Kesknõo profiilnurk	85,2 (8)	85,2 (5)	86,6 (15)	84,8 (15)	—	83,5 (2)
74. Alveolaarne profiilnurk	84,2 (8)	83,2 (5)	82,4 (14)	75,2 (15)	—	84,5 (2)
75 (1). Nina nurk	29,8 (8)	33,2 (5)	32,4 (13)	30,8 (12)	—	32,5 (2)

	1	2	3	4	5	6	7
<i>Norma verticalis</i>	<i>Ellipsoides</i>	28,6 (4)	28,6 (2)	—	21,7 (5)	5,3 (2)	50,0 (1)
	<i>Ovoides</i>	35,7 (5)	57,1 (4)	60,0 (9)	60,9 (14)	68,4 (13)	50,0 (1)
	<i>Pentagonoides</i>	28,6 (4)	14,3 (1)	13,3 (2)	17,4 (4)	21,0 (4)	—
	<i>Sphaeroides</i>	—	—	—	—	5,3 (1)	—
	<i>Sphenoides</i>	7,1 (1)	—	13,3 (2)	—	—	—
	<i>Eurypentagonoides</i>	—	—	13,3 (2)	—	—	—
<i>Glabella</i> , 1—6 (Martin)		3,1 (13)	3,4 (7)	3,5 (15)	3,6 (23)	3,0 (13)	4,5 (2)
<i>Fossa canina</i> (mm)		4,9 (10)	4,0 (5)	4,6 (15)	4,8 (21)	4,3 (6)	3,0 (2)
<i>Os zygomaticum</i>	laius	51,1 (10)	54,3 (6)	54,5 (15)	56,2 (12)	54,6 (5)	51,0 (1)
	kumeruse kõrgus	11,5 (10)	12,2 (6)	11,1 (15)	12,5 (12)	10,4 (5)	10,0 (1)
	kumeruse indeks	22,5 (10)	22,5 (6)	20,4 (15)	22,2 (12)	19,0 (5)	19,6 (1)
<i>Apertura piriformis</i>	<i>Anthropina</i>	66,7 (6)	80,0 (4)	86,7 (13)	63,2 (12)	50,0 (1)	50,0 (1)
	<i>Infantilis</i>	22,2 (2)	—	6,7 (1)	5,2 (1)	—	—
	<i>Fossa praenasalis</i>	11,1 (1)	20,0 (1)	—	31,6 (6)	50,0 (1)	50,0 (1)
	<i>Sulcus praenasalis</i>	—	—	6,7 (1)	—	—	—
<i>Spina nasalis anterior</i> , 1—5 (Broca)		2,2 (6)	3,2 (5)	2,6 (14)	3,0 (12)	—	—

Ida-Eesti 16.—18. sajandist pärinevate koljude keskmised mõõtmed. Naiste (♀) koljud

Leiukoht	Rõngu	Vaadu	Iisaku	Koikküla	Kõrgepalu	Tsirgu
Ajajärk	18. saj.	17. saj.	17.—18. saj.	16.—17. saj.	15.—17. saj.	18.—19. saj.
1	2	3	4	5	6	7
1. Kolju suurim pikkus	177,4 (10)	175,9 (7)	175,0 (19)	177,4 (24)	175,1 (14)	174,8 (5)
8. Kolju suurim laius	134,8 (10)	137,3 (7)	135,0 (19)	136,4 (24)	131,2 (13)	131,8 (5)
17. Basion-bregma kõrgus	125,6 (10)	125,8 (5)	128,2 (19)	130,5 (22)	125,4 (12)	125,0 (4)
5. Kolju alumiku pikkus	97,2 (10)	95,4 (5)	98,0 (19)	98,2 (22)	96,7 (11)	96,8 (4)
20. Porion-bregma kõrgus	106,5 (10)	109,4 (7)	108,8 (19)	111,8 (24)	110,7 (13)	107,8 (4)
9. Lauba minimaalne laius	94,8 (9)	94,5 (6)	94,6 (19)	94,6 (22)	90,8 (8)	95,8 (5)
10. Lauba maksimaalne laius	115,3 (10)	120,4 (7)	114,7 (19)	117,4 (24)	115,1 (9)	117,4 (5)
11. Biaurikulaarlaius	118,0 (10)	118,1 (7)	119,0 (19)	120,2 (24)	116,8 (12)	116,8 (4)
12. Suurim kuklalaius	105,7 (10)	107,1 (7)	107,3 (19)	110,0 (23)	106,0 (13)	106,6 (5)
45. Nõo laius	122,7 (10)	123,2 (6)	126,4 (18)	126,0 (23)	120,8 (10)	123,6 (5)
40. Nõokolju pikkus	96,7 (9)	92,6 (5)	94,5 (17)	93,2 (15)	91,7 (6)	94,2 (4)
48. Ülanõo kõrgus	66,3 (9)	64,8 (6)	68,3 (16)	66,2 (20)	65,4 (9)	64,0 (4)
47. Nõo kõrgus	109,2 (4)	105,0 (5)	—	109,7 (17)	110,5 (8)	118,0 (1)
43. Ülanõo laius	101,2 (9)	98,8 (4)	102,0 (19)	102,2 (21)	98,6 (5)	103,2 (5)
46. Kesknõo laius	92,6 (8)	89,0 (6)	91,5 (17)	92,0 (15)	89,7 (6)	88,8 (4)
55. Nina kõrgus	47,1 (10)	47,3 (6)	49,2 (17)	48,8 (21)	48,4 (9)	46,0 (2)
54. Nina laius	24,4 (7)	23,6 (5)	24,3 (17)	24,4 (17)	23,2 (6)	24,2 (4)
51. Orbitaallaius. (mf-ek)	40,2 (9)	39,8 (5)	40,9 (17)	40,9 (18)	39,9 (8)	41,0 (5)
51a. Orbitaallaius. (d-ek)	37,9 (9)	37,8 (5)	38,8 (17)	38,3 (17)	37,7 (7)	38,8 (5)
52. Orbitaalkõrgus	32,0 (10)	30,8 (6)	32,6 (17)	31,2 (20)	32,5 (8)	30,6 (5)
8:1. Kolju indeks	76,0 (10)	78,1 (7)	77,3 (19)	76,7 (24)	75,2 (13)	75,4 (5)
17:0,5 (1+8). Kolju kõrguse segaindeks	80,5 (10)	80,6 (5)	82,8 (19)	83,2 (22)	81,7 (12)	81,6 (4)
9:8. Transversaalne frontoparietaalindeks	70,5 (9)	69,0 (6)	70,1 (19)	69,7 (22)	68,3 (8)	72,7 (5)
40:5. Prognatismi indeks	99,5 (9)	97,0 (5)	96,3 (17)	95,6 (15)	94,6 (6)	97,4 (4)

1	2	3	4	5	6	7
48 : 45. Ülanao indeks	53,9 (9)	51,8 (5)	54,3 (16)	52,9 (19)	53,9 (7)	52,2 (4)
47 : 45. Nao indeks	90,4 (4)	84,5 (4)	—	88,0 (17)	90,6 (6)	94,4 (1)
54 : 55. Nina indeks	53,5 (7)	50,6 (5)	49,5 (17)	50,5 (17)	47,3 (6)	52,9 (4)
52 : 51. Orbitaalindeks	78,7 (9)	76,4 (5)	79,9 (17)	76,4 (18)	80,8 (7)	74,7 (5)
44. Bimalaarkeelik (fmo-fmo)	93,7 (9)	92,4 (5)	94,3 (19)	93,8 (20)	92,5 (4)	95,2 (4)
— Nasioni kõrgus bimalaarkeelikust	17,0 (9)	16,4 (5)	18,1 (19)	17,3 (20)	19,5 (4)	18,0 (4)
77. Horisontaalne rasomalaarnurk	140,2 (9)	140,9 (5)	137,5 (19)	139,6 (20)	133,9 (4)	138,6 (4)
— Zügomaksillaarkeelik (zm'-zm')	93,5 (8)	92,5 (4)	90,8 (17)	91,5 (13)	84,5 (2)	88,7 (3)
— Subspinale kõrgus zügomaksillaarkeelikust	23,6 (8)	19,5 (4)	22,9 (17)	22,6 (13)	22,0 (2)	21,7 (3)
— Horisontaalne zügomaksillaarnurk	126,3 (8)	133,1 (4)	126,5 (17)	127,5 (13)	124,4 (2)	127,7 (3)
DC. Dakriaalkeelik	22,73 (7)	22,58 (5)	20,92 (17)	20,84 (15)	21,68 (4)	23,95 (4)
DS. Dakriaalkõrgus	11,66 (7)	11,36 (5)	11,11 (17)	12,32 (15)	10,85 (4)	11,60 (4)
DS : DC. Dakriaalindeks	51,9 (7)	52,6 (5)	54,9 (17)	59,8 (15)	49,8 (4)	48,5 (4)
SC. Simootiline keelik	10,22 (8)	8,84 (5)	9,46 (17)	9,44 (17)	9,40 (5)	10,68 (5)
SS. Simootiline kõrgus	3,42 (8)	3,28 (5)	3,79 (17)	3,58 (17)	3,76 (5)	4,10 (5)
SS : SC. Simootiline indeks	33,6 (8)	37,3 (5)	40,4 (17)	39,8 (17)	40,7 (5)	38,7 (5)
32. Lauba profiilnurk (n-m)	84,1 (10)	86,7 (6)	82,0 (19)	85,7 (19)	81,3 (9)	85,2 (4)
— Lauba profiilnurk (g-m)	78,9 (10)	81,5 (6)	77,3 (17)	80,9 (19)	76,7 (9)	81,5 (4)
72. Koguprofiilnurk	81,1 (8)	84,6 (5)	83,2 (16)	83,9 (15)	85,6 (7)	82,2 (4)
73. Kesknäo profiilnurk	83,4 (8)	87,3 (6)	85,4 (16)	85,4 (17)	91,0 (1)	88,0 (2)
74. Alveolaarne profiilnurk	75,2 (8)	75,8 (5)	78,4 (15)	77,5 (15)	80,0 (1)	80,5 (2)
75 (1). Nina nurk	25,7 (6)	24,7 (3)	26,8 (15)	28,1 (9)	28,0 (1)	25,3 (3)

	1	2	3	4	5	6	7
<i>Norma verticalis</i>	{ <i>Ellipsoides</i>	—	—	5,3 (1)	12,5 (3)	7,1 (1)	20,0 (1)
	{ <i>Ovoides</i>	40,0 (4)	71,4 (5)	47,4 (9)	58,3 (14)	64,3 (9)	60,0 (3)
	{ <i>Pentagonoides</i>	60,0 (6)	14,3 (1)	36,8 (7)	16,7 (4)	28,6 (4)	20,0 (1)
	{ <i>Sphaeroides</i>	—	—	5,3 (1)	—	—	—
	{ <i>Sphenoides</i>	—	—	5,3 (1)	8,3 (2)	—	—
	{ <i>Eurypentagonoides</i>	—	14,3 (1)	—	4,2 (1)	—	—
<i>Glabella, 1—6 (Martin)</i>		2,0 (10)	2,6 (7)	2,1 (19)	2,4 (23)	2,0 (13)	2,0 (5)
<i>Fossa canina (mm)</i>		5,0 (9)	5,0 (5)	3,9 (16)	4,8 (19)	4,4 (7)	4,0 (4)
<i>Os zygomaticum</i>	{ laius	49,2 (10)	50,6 (5)	52,2 (16)	50,6 (14)	50,8 (4)	53,0 (3)
	{ kumeruse kõrgus	9,9 (10)	11,0 (5)	11,2 (16)	11,1 (14)	10,5 (4)	11,0 (3)
	{ kumeruse indeks	20,1 (10)	21,7 (5)	21,4 (16)	21,9 (14)	20,6 (4)	20,4 (3)
<i>Apertura piriformis</i>	{ <i>Anthropina</i>	42,8 (3)	66,7 (4)	76,5 (13)	57,1 (12)	75,0 (3)	75,0 (3)
	{ <i>Infantilis</i>	28,6 (2)	—	17,6 (3)	28,6 (6)	25,0 (1)	25,0 (1)
	{ <i>Fossa praenasalis</i>	28,6 (2)	33,3 (2)	5,9 (1)	14,3 (3)	—	—
	{ <i>Sulcus praenasalis</i>	—	—	—	—	—	—
<i>Spina nasalis anterior, 1—5 (Broca)</i>		1,6 (5)	2,5 (6)	2,8 (14)	2,8 (5)	—	2,0 (1)

Ida-Eesti 16.—18. sajandist pärinevad koljud ja võrdlusandmed (♂). Pikapealisem, madalama ja kitsama näoga tüüp

Leiukoht	Varbola	Rõngu	Kabina	Aimla	Päle
Rajoon	Rapla raj.	Tartu raj.	Tartu raj.	Viljandi raj.	Läti NSV
Ajajärk	16.—17. saj.	18. saj.	17. saj.	16.—17. saj.	17. saj.
Autor	K. Mark, 1956. a.	Käesolev töö	K. Mark, 1956. a.	K. Mark, 1956. a.	J. Prīmanis 1925. a.
1. Kolju suurim pikkus	183,6 (13)	182,5 (14)	180,5 (21)	182,8 (9)	182,6 (21)
8. Kolju suurim laius	139,9 (13)	138,6 (14)	139,1 (20)	142,7 (9)	142,1 (21)
17. Basion-bregma kõrgus	133,7 (12)	131,5 (12)	133,1 (15)	134,6 (9)	131,8 (21)
9. Lauba minimaalne laius	98,4 (12)	97,1 (14)	96,4 (22)	97,6 (9)	97,0 (21)
45. Näo laius	132,1 (11)	130,8 (12)	130,6 (9)	131,3 (9)	130,6 (11)
48. Ülanäo kõrgus	68,0 (12)	68,2 (9)	68,1 (17)	68,8 (8)	66,4 (12)
47. Morfoloogiline näo kõrgus	113,8 (10)	114,7 (6)	118,0 (2)	116,2 (8)	—
8:1. Kolju indeks	76,1 (13)	76,0 (14)	76,6 (20)	78,1 (9)	78,0 (21)
17:0,5 (1+8). Kolju kõrguse segaindeks	82,6 (12)	82,3 (12)	83,1 (15)	81,6 (9)	81,2 (21)
48:45. Ülanäo indeks	51,9 (11)	52,2 (9)	52,1 (9)	52,3 (8)	50,7 (9)
47:45. Morfoloogiline näo indeks	86,9 (9)	87,3 (6)	88,8 (2)	88,4 (8)	—
54:55. Nina indeks	49,3 (12)	49,9 (11)	49,9 (17)	49,4 (8)	51,4 (14)
52:51. Orbitaalindeks	77,2 (11)	75,8 (11)	75,7 (16)	73,4 (8)	81,6 (19)
77. Horisontaalne nasomalaarnurk	140,4 (13)	138,9 (13)	139,3 (21)	139,7 (9)	136,3 (10)
— Horisontaalne zügomaksillaarnurk	130,4 (10)	126,4 (9)	126,9 (15)	130,1 (9)	126,8 (5)
DS. Dakriaalkõrgus	13,42 (12)	13,24 (11)	12,43 (16)	11,85 (8)	13,1 (7)
DS:DC. Dakriaalindeks	56,9 (13)	60,6 (11)	55,5 (16)	55,5 (8)	62,0 (7)
SS. Simootiline kõrgus	3,92 (12)	4,28 (11)	4,25 (16)	4,31 (9)	4,5 (9)
SS:SC. Simootiline indeks	39,6 (12)	44,4 (11)	44,2 (16)	41,6 (9)	42,8 (9)
75 (1). Nina nurk	31,4 (10)	29,8 (8)	28,7 (15)	26,4 (8)	29,7 (6)
32. Lauba profiilnurk	83,1 (11)	83,7 (11)	84,1 (15)	85,9 (9)	82,5 (2)
— <i>Glabella</i> , 1—6 (Martin)	3,8 (13)	3,1 (13)	3,6 (22)	3,1 (9)	2,3 (21)

Ida-Eesti 16.—18. sajandist pärinevad koljud ja võrdlusandmed (♂).
Keskpealine, kõrgema ja laiema näoga tüüp

Leiukoht	Kaberla	Vaadu	Tervete
Rajoon	Harju raj.	Rakvere raj.	Läti NSV Dobeles raj.
Ajajärk	15.—17. saj.	17. saj.	16.—17. saj.
Autor	K. Mark, 1962. a.	Käesolev töö	J. Daiga
1. Kolju suurim pikkus	185,2 (18)	182,3 (7)	189,6 (9)
8. Kolju suurim laius	142,8 (19)	141,3 (7)	146,2 (9)
17. Basion-bregma kõrgus	137,7 (19)	133,0 (6)	136,4 (9)
9. Lauba minimaalne laius	99,9 (18)	97,6 (7)	96,9 (9)
45. Näo laius	134,8 (18)	133,6 (7)	137,9 (8)
48. Ülanäo kõrgus	71,4 (16)	71,8 (4)	72,2 (8)
47. Morfoloogiline näo kõrgus	118,3 (15)	121,2 (4)	—
8:1. Kolju indeks	77,2 (18)	77,5 (7)	77,1 (9)
17:0,5 (1+8). Kolju kõrguse sega- indeks	84,0 (18)	81,7 (6)	81,4 (9)
48:45. Ülanäo indeks	52,8 (16)	53,6 (4)	52,8 (8)
47:45. Morfoloogiline näo indeks	87,7 (15)	90,5 (4)	—
54:55. Nina indeks	46,8 (15)	48,3 (5)	44,5 (8)
52:51. Orbitaalindeks	73,8 (16)	73,7 (7)	75,6 (8)
77. Horisontaalne nasomalaarnurk	139,2 (18)	140,6 (7)	140,3 (8)
— Horisontaalne zügomaksillaarnurk	128,6 (12)	128,5 (5)	128,4 (7)
DS. Dakriaalkõrgus	13,11 (14)	13,77 (6)	13,1 (8)
DS:DC. Dakriaalindeks	56,0 (14)	59,0 (6)	60,0 (8)
SS. Simootiline kõrgus	4,68 (15)	4,37 (6)	4,7 (8)
SS:SC. Simootiline indeks	49,0 (15)	45,6 (6)	46,5 (8)
75 (1). Nina nurk	24,7 (9)	33,2 (5)	33,1 (8)
32. Lauba profiilnurk	84,4 (16)	82,9 (7)	80,8 (8)
— <i>Glabella</i> , 1—6 (Martin)	3,3 (18)	3,4 (7)	4,1 (9)

Ida-Eesti 16.—18. sajandist pärinevad koljud ja võrdlusandmed (♂).
Lühipealisem, madalama ja laiema näoga tüüp

Leiuukoht	Kohtla-Järve	Iisaku	Räpina	—	Nukši	Sebež
Rajoon	Kohtla-Järve raj.	Kohtla-Järve raj.	Põlva raj.	Kagu-Soome	Läti NSV, Ludza raj.	Pihkva oblast
Ajajärk	17.—18. saj.	17.—18. saj.	17. saj.	19. saj.	18. saj.	18. saj.
Autor	K. Mark, 1956. a.	Käesolev töö	Käesolev töö	V. Aleksejev, 1963. a.	V. Aleksejev, 1961. a.	V. Aleksejev, 1961. a.
1. Kolju suurim pikkus	182,4 (19)	184,2 (15)	179,8 (6)	182,4 (71)	182,9 (45)	178,2 (86)
8. Kolju suurim laius	143,5 (20)	143,8 (15)	143,2 (6)	143,7 (71)	144,7 (46)	145,6 (86)
17. Basion-bregma kõrgus	137,2 (17)	139,2 (15)	133,7 (6)	133,8 (66)	134,8 (42)	135,2 (81)
9. Lauba minimaalne laius	96,3 (19)	98,3 (15)	94,3 (6)	99,1 (71)	97,6 (45)	98,1 (87)
45. Näo laius	133,9 (13)	135,3 (15)	134,0 (6)	132,5 (69)	134,3 (45)	133,7 (84)
48. Ülanäo kõrgus	70,4 (16)	69,4 (15)	68,8 (6)	70,7 (69)	70,8 (44)	69,4 (87)
47. Morfoloogiline näo kõrgus	111,8 (10)	—	116,5 (2)	—	—	—
8:1. Kolju indeks	78,7 (19)	78,2 (15)	79,7 (6)	78,8 (71)	79,2 (45)	81,7 (86)
17:0,5 (1+8). Kolju kõrguse segaindeks	83,9 (16)	85,1 (15)	82,4 (6)	82,1	82,3	83,5
48:45. Ülanäo indeks	52,5 (15)	51,3 (15)	51,3 (6)	53,4	52,7	51,9
47:45. Morfoloogiline näo indeks	83,5 (10)	—	85,6 (2)	—	—	—
54:55. Nina indeks	49,8 (17)	51,0 (15)	48,8 (6)	48,9	49,1	50,3
52:51. Orbitaalindeks	74,9 (17)	71,6 (15)	76,8 (6)	77,2	77,3	77,0
77. Horisontaalne nasomalaarnurk	139,1 (15)	138,3 (15)	141,8 (6)	140,1 (71)	141,4 (41)	140,4 (86)
— Horisontaalne zügomaksillaarnurk	128,4 (13)	128,1 (14)	127,9 (6)	126,3 (68)	127,8 (41)	125,6 (84)
DS. Dakriaalkõrgus	13,42 (12)	13,19 (14)	13,25 (6)	12,6 (62)	12,5 (44)	13,0 (80)
DS:DC. Dakriaalindeks	59,5 (12)	58,1 (14)	67,1 (6)	57,3 (62)	56,7 (44)	61,1 (80)
SS. Simootiline kõrgus	5,05 (11)	4,89 (14)	4,45 (6)	4,6 (69)	4,3 (44)	4,7 (83)
SS:SC. Simootiline indeks	46,0 (11)	48,0 (14)	46,7 (6)	46,8 (69)	45,3 (44)	50,4 (83)
75 (1). Nina nurk	29,7 (9)	32,4 (13)	29,8 (5)	28,3 (68)	30,8 (40)	31,5 (77)
32. Lauba profiilnurk	83,8 (15)	83,6 (15)	83,4 (5)	85,3 (66)	85,0 (43)	86,2 (78)
— Glabella, 1—6 (Martin)	3,5 (18)	3,5 (15)	4,0 (6)	2,8 (71)	3,0 (46)	2,8 (86)

11.—15. sajandi ja 15.—18. sajandi koljude võrdlus rajoonide kaupa (♂)

Rajoon	Harju raj.		Rakvere raj.		Kohtla-Järve raj.		Valga raj.	
Leiukoht	Kaberla		Tammiku ja Küti	Vaadu	Jõuga ja Pühtitsa	Iisaku	Otepää	
Ajajärk	13.— 15. saj.	15.— 17. saj.	11.— 13. saj.	17. saj.	11.— 14. saj.	17.— 18. saj.	14. saj.	14.— 16. saj.
8:1. Kolju indeks	73,7 (6)	77,2(18)	71,3 (6)	77,5 (7)	76,4(18)	78,2(15)	76,3(12)	76,8(20)
8 + 1. Horisontaalsete diameetrite summa	324,0 (6)	328,0(18)	328,5 (6)	323,6 (7)	326,4(20)	328,0(15)	327,3(12)	331,1(20)
17:0,5 (1 + 8). Kolju kõrguse sega-indeks	84,8 (6)	84,0(18)	83,9 (5)	81,7 (6)	84,9(17)	85,1(15)	83,6(12)	83,2(20)
45. Nõo laius	136,3 (6)	134,8(18)	127,2 (5)	133,6 (7)	133,8 (9)	135,3(15)	134,5(10)	134,9(11)
48. Ülanõo kõrgus	71,7 (6)	71,4(16)	71,2 (5)	71,8 (4)	68,0(19)	69,4(15)	69,5(10)	70,6(15)
48:45. Ülanõo indeks	52,6 (6)	52,8(16)	56,0 (5)	53,6 (4)	51,2 (8)	51,3(15)	52,1 (9)	52,4(11)
32. Lauba profiilnurk	80,5 (6)	84,4(16)	85,5 (6)	82,9 (7)	84,4(11)	83,6(15)	84,3(10)	84,7(15)
— <i>Glabella</i>	3,7 (6)	3,3(18)	3,5 (6)	3,4 (7)	3,5(19)	3,5(15)	3,5(12)	3,4(20)
77. Horisontaalne nasomalaarnurk	135,3 (6)	139,2(18)	136,1 (6)	140,6 (7)	137,4 (3)	138,3(15)	138,7(12)	139,7(15)
— Horisontaalne zügomaksillaarnurk	125,9 (6)	128,6(12)	124,1 (5)	128,5 (5)	127,0 (5)	128,1(14)	128,0 (8)	125,5(14)
DS:DC. Dakriaalindeks	65,7 (5)	56,0(14)	64,8 (4)	59,0 (6)	56,1(10)	58,1(14)	62,2(10)	58,1(15)
SS:SC. Simootiline indeks	50,2 (5)	49,0(15)	50,6 (4)	45,6 (6)	46,6(10)	48,0(14)	48,7(10)	40,7(16)
75 (1). Nina nurk	28,7 (3)	24,7 (9)	29,3 (3)	33,2 (5)	29,0 (1)	32,4 (8)	32,4 (7)	30,4(10)

АНТРОПОЛОГИЯ НАСЕЛЕНИЯ ВОСТОЧНОЙ ЭСТОНИИ 11—18 ВВ.

К. Ю. МАРК

Резюме

Археологическими раскопками последних лет количество палеоантропологических материалов, добытых в восточной части Эстонии, почти удвоилось. Это позволяет несколько уточнить ранее высказанные мнения о происхождении и этнической истории эстонцев.

Часть новых материалов (39 черепов) относится к 11—15 векам, большинство же (160 черепов) — к 16—18 векам. Местонахождения новых материалов вместе с данными о руководителе и годе раскопок, о количестве черепов и их датировке даны в таблице на стр. 150.

К сожалению, у нас почти нет палеоантропологических материалов I тысячелетия н. э., поскольку в то время здесь преобладало трупосожжение.

В 11—13 вв. в Эстонии все чаще встречаются трупоположения в грунтовых могилах. Черепа из этих могил все европеоидны, длинноголовы, массивны и высоколицы. Сюда относятся все черепа из западной Эстонии, а на территории восточной Эстонии черепа из Кюти, Ёви, Лахепера и Таммику (см. табл. 1, 4 и 5).

Только черепа, выкопанные в юго-восточной Эстонии, из грунтового могильника 14 века в Отепя, принадлежат к другому типу — они более брахикранны с более широким и низким лицом (табл. 3, 4 и 6).

В 11—14 вв. на северном побережье Чудского озера появляются курганы новгородско-водского типа (Йюуга, Пюхтитса). Несколько позже, в 13—15 вв. появляются грунтовые захоронения (под каменной кладкой?) на западе от Чудского озера (Вяльги). Упомянутые могильники расположены среди лесов, на песчаных почвах, которые эстонцами пока оставались незаселенными. По данным археологии, эти поселенцы в основном оказались водскими. То же самое подтверждают данные лингвистики.

Черепы из Йюуга, Пюхтитса и Вяльги относятся к тому же антропологическому типу, что и одновременные с ними черепа из Отепя. Вместе с тем, у них наблюдается большое сходство с черепами воды, найденными на территории к востоку от Чудского озера (табл. 2, 4 и 6).

На рис. 17 приведено соотношение средних размеров продольного и поперечного диаметра черепов 11—15 вв. 1 — доли-

хокранные; 2 — мезо- и брахикранные серии черепов. Меньший знак обозначает неолитические и позднеолитические черепа.

На рис. 18 дано соотношение средних размеров скулового диаметра и верхней высоты лица. 1 — более лептэнные; 2 — более эурэнные серии.

Рис. 19 показывает распространение антропологических типов в Эстонии в 11—15 вв. 1 — долихокранный высоколицый тип; 2 — более брахикранный низколицый тип.

Не трудно обнаружить генетическую связь между длинноголовым высоколицым типом 11—15 вв. и протосевероевропейским типом позднего неолита. Последний появился здесь в большем количестве во II тысячелетии до н. э. вместе с носителями культуры боевых топоров (которые, по всей вероятности, были предками балтийских племен), хотя сходные с ними формы частично могли существовать здесь и раньше.

Другой, более короткоголовый и низколицый тип 11—15 вв. в общих чертах является сходным с протолапоноидным типом, характерными особенностями которого были брахикранный, широкое и низкое лицо, а также монголоидная примесь. Протолапоноидный тип был распространен в III—II тысячелетиях до н. э. среди носителей культуры ямочно-гребенчатой керамики во всей лесной полосе восточной Европы, в том числе и в Эстонии. Носителей культуры ямочно-гребенчатой керамики считают финно-угорскими племенами.

В 11—15 вв. как черепа воды, так и черепа населения юго-восточной Эстонии стали более долихокранными и европеоидными. Эти изменения можно объяснить смешением протолапоноидного типа с длинноголовыми европеоидами. Начиная с позднего неолита произошло более интенсивное смешение протолапоноидного типа с протосевероевропейским, причем доля последнего была, вероятно, на юго-востоке Эстонии, а особенно восточнее Чудского озера, меньше, чем на западе Эстонии.

По данным археологии, в середине I тысячелетия н. э. на территорию к востоку от Чудского озера, заселенную прибалтийскофинскими племенами, проникают из бассейна Днепра некоторые восточнославянские племена. Часть из них (кривичи) поселяется и на юго-востоке Эстонии. До смешения с коренным населением восточные славяне могли быть сходными с более южными восточнославянскими племенами Приднепровья, которые характеризуются как долихокранные, грациальные, низколицые европеоиды. Смешение с восточнославянскими племенами изменило в свою очередь антропологический тип прибалтийских финнов как на юго-востоке Эстонии, так и восточнее Чудского озера. Позднее, когда некоторые водские этнические элементы проникли с востока от Чудского озера на северо-восток Эстонии, население этой части Эстонии стало антропологически сходным с населением юго-восточной Эстонии.

В 16—18 вв. различия между антропологическими типами, распространенными в Эстонии, значительно сгладились по сравнению с предыдущими периодами. Это произошло, по-видимому, в результате смешения населения.

Все же здесь можно выделить некоторые локальные типы:

1) Более долихокранный, узколикий тип, который распространен в разных частях Эстонии. Сюда относятся черепа из Варбола, Кабина и Рыngu (см. табл. 7, 8, 9).

2) Мезокранный тип, с более широким и высоким лицом, который распространен главным образом на севере Эстонии, именно в Каберла и Вааду (табл. 7, 8 и 10).

3) Более брахикранный тип, с более широким и низким лицом, характерный для черепов из восточных частей Эстонии, особенно из Кохтла-Ярве, Ййзаку и Ряпина (табл. 7, 8 и 11).

4) С предыдущим типом сходны еще некоторые серии черепов из юго-восточной Эстонии — из Койккюла, Кыргепалу и Тсиргу, хотя они являются более долихокранными (табл. 7 и 8).

Рис. 20 передает соотношение средних размеров продольного и поперечного диаметра черепов 16—18 вв. 1 — более долихокранные; 2 — мезокранные; 3 — более брахикранные серии.

На рис. 21 изображено соотношение средних размеров скулового диаметра и верхней высоты лица. 1 — серии черепов с более узким лицом; 2 — с более широким и высоким лицом; 3 — с более широким и низким лицом.

Рис. 22 показывает распространение локальных антропологических типов в Эстонии в 16—18 вв. 1 — более долихокранный с узким лицом; 2 — мезокранный с более широким и высоким лицом; 3 — более долихокранный с более широким и низким лицом; 4 — более брахикранный с узким лицом; 5 — более брахикранный с более широким и низким лицом.

В настоящее время в Эстонии можно выделить в основном два антропологических типа: западнобалтийский и восточнобалтийский типы. Для западнобалтийского типа характерны светлые волосы и глаза, высокий рост, сравнительно долихокефальная голова, высокое лицо и узкий нос. Этот тип господствует на западе Эстонии. Восточнобалтийский тип, преобладающий в восточной Эстонии, отличается такой же светлой пигментацией волос и глаз, но менее высоким ростом, более брахикефальной головой, более широким и низким лицом и широким носом, часто с вогнутой спинкой, а также некоторыми признаками первого порядка, свидетельствующими о слабой монголоидной примеси.

Если сравнить антропологические признаки черепов 16—18 вв., найденных на территории Эстонии, с признаками современных эстонцев, то можно заметить, что к 16—18 векам уже более или менее сформировались современные антропологические типы. Более долихокефальный узколикий тип 16—18 вв.

сходен с западнобалтийским типом, а более брахикранный тип с более широким и низким лицом сильно находит восточнобалтийский тип. Остальные локальные типы 16—18 вв. являются, по-видимому, промежуточными между западно- и восточнобалтийскими типами. При этом возможно, что в формировании более долихокранный, широко- и низколицего типа на юго-востоке Эстонии в большей мере, чем в остальных районах восточной Эстонии участвовал долихокранный грацильный европеоидный тип, узколицый вариант которого был связан с восточными славянами, а широколицый вариант с восточными балтийскими племенами.

Исходной формой западнобалтийского типа был протоевропейский тип, переходными формами оказались в 11—15 вв. длинноголовый, высоколицый тип, а в 16—18 вв., вероятно, более долихокранный узколицый тип.

Восточнобалтийский тип, по-видимому, образовался в процессе смешения протолапоноидного типа с протоевропейским типом и с грацильным долихокранным европеоидным типом. В материалах 11—15 вв. можно обнаружить близкие к восточнобалтийскому типу формы в Йыуга, Пюхтитса, Вяльги и Отепя в виде более брахикранный типа с более широким и низким лицом, а к 16—18 вв. относятся черепа такого же типа из Кохтла-Ярве, Ййзаку и Ряпина.

Чтобы проследить уменьшение доли монголоидной примеси начиная с неолита до 16—18 веков, на рисунке 23 отмечена данная об индексе уплощенности лица, взятом в употребление Г. Ф. Дебецом в 1961 г. В этом индексе объединено 5 признаков первого порядка. Индекс ниже 20 характерен для европеоидов, а выше 80 — для монголоидов. Оказывается, что у носителей культуры ямочно-гребенчатой керамики на территории Эстонии этот индекс равен 57,6; в более поздние эпохи, после смешения населения с европеоидами, этот индекс стал меньше, т. е. ближе к европеоидному. В 16—18 вв. у эстонцев еще заметно существование слабой монголоидной примеси.

Известно, что монголоиды характеризуются, в общем, темной пигментацией волос и глаз. Поэтому можно было бы полагать, что восточнобалтийский тип и в настоящее время отличается немного более темной пигментацией, чем западнобалтийский тип. На самом деле это не прослеживается. Процесс депигментации, вероятно, начался уже довольно рано и продолжался также после смешения протоевропейского и протолапоноидного типов. Это явление характерно для народов Северной Европы, проживающих уже тысячелетия в этих областях.

Так как в формировании восточнобалтийского типа участвовали рядом с брахикранным протолапоноидным типом и долихокранные компоненты, то понятно, что предковые формы восточнобалтийского типа в 11—15 вв. были более долихокранными,

чем представители протолапоноидного типа. Позднее стали представители как западнобалтийского, так и восточнобалтийского типа более брахикранными, а также более грацильными.

Таким образом, антропологические типы современных эстонцев сложились не только в результате смешения вышеупомянутых антропологических типов, но существенную роль в их формировании играли также процессы депигментации, брахикефализации и грацилизации.

С точки зрения этнической истории эстонского народа можно отметить, что в состав населения восточной Эстонии (помимо предков балтийских племен) прибалтийскофинские племена вошли в большей мере, чем на западе Эстонии, а кроме того, сюда присоединились еще и восточнославянские и балтийские элементы.

ZUR ANTHROPOLOGIE DER OSTESTNISCHEN BEVÖLKERUNG DES 11.—18. JAHRHUNDERTS

K. MARK

Zusammenfassung

Die archäologischen Ausgrabungen der letzten Jahre haben das paläoanthropologische Material in Ostestland beinahe verdoppelt. Die neuen Funde gestatten die Herkunft und die ethnische Geschichte der Bevölkerung Ostestlands eingehender zu beleuchten.

Ein Teil der neuen Funde (39 Schädel) gehören dem 11.—15. Jahrhundert an, die Mehrzahl (160 Schädel) stammt jedoch aus dem 16.—18. Jahrhundert. Die Fundorte dieses neuen Materials, das Jahr und der Leiter der betreffenden Ausgrabung sowie die Zeitstellung und Anzahl der Schädel sind aus der Tabelle auf S. 150 zu ersehen.

Aus dem 1. Jahrtausend u. Z. gibt es noch kein paläoanthropologisches Material, da hier zu jener Zeit vornehmlich Brandbestattung herrschte.

Im 11.—13. Jahrhundert ging die Bevölkerung Estlands mehr und mehr zur Leichenbestattung über. Die in den Begräbnissen jener Zeit gefundenen Schädel sind beinahe alle europäisch, dolichokran, massiv und hochgesichtig. Zu diesem Typus gehören alle in Westestland angetroffenen Schädel. Von den ostestnischen Funden gehören hierher die Schädel aus Küti, Övi, Lahepera und Tammiku (s. Tab. I, 4, 5).

Lediglich die in Südostestland in einem Flachgräberfeld des 14. Jahrhunderts (Otepää) gefundenen Schädel gehören einem anderen Typus an — sie sind mehr brachykran und haben ein breiteres und niedrigeres Gesicht (s. Tab. 3, 4, 6).

Im 11.—14. Jahrhundert erscheinen im nördlichen Peipusgebiet Hügelgräber von sog. nowgorodisch-wotischer Art (Jōuga, Pühtitsa). Aus dem 13.—15. Jahrhundert kennt man westlich des Peipussees (Välgi) fremdartige Flachgräber (mit Steinbelag?). Sie liegen inmitten von Wäldern auf sandigen Böden, die von den Esten nicht besiedelt worden waren. Nach dem archäologischen Material zu urteilen, rühren sowohl die genannten Hügelgräber wie die Gräber mit Steinbelag von einer vorwiegend aus Woten, aber auch aus Russen bestehenden Bevölkerung her. Das Vorhandensein von Woten in der nördlichen und westlichen Peipusgegend wird auch von der Mundarten- und Ortsnamenforschung bestätigt.

Anthropologisch gehören die Schädel aus Jōuga, Pühtitsa und Välgi demselben Typus an wie die gleichaltrigen aus Otepää. Sie besitzen zugleich grosse Ähnlichkeit mit wotischen Schädeln aus dem Gebiet östlich des Peipussees (s. Tab. 2, 4, 6).

Abb. 17 zeigt das Verhältnis der mittleren Masse der grössten Hirnschädellänge und -breite der aus dem 11.—15. Jahrhundert stammenden Schädel: 1 — dolichokrane Schädelserien (Längen-Breiten-Index des Schädels 70—74), 2 — meso- und brachykrane Schädelserien (Längen-Breiten-Index 76—81). Die neolithischen und spätneolithischen Schädel sind mit einem kleineren Zeichen eingetragen.

Abb. 18 veranschaulicht das Verhältnis der mittleren Masse der Jochbogenbreite und der Obergesichtshöhe: 1 — Obergesichts-Index 53—58, 2 — Obergesichts-Index 51—52.

In Abb. 19 ist die Verbreitung der anthropologischen Typen in Estland im 11.—15. Jh. dargestellt: 1 — dolichokrane hochgesichtiger Typus; 2 — meso- und brachykrane niedriggesichtiger Typus.

Es ist nicht schwer zu bemerken, dass zwischen dem langschädelligen hochgesichtigen Typus des 11.—15. Jahrhunderts und dem spätneolithischen protoeuropäischen Typus genetische Beziehungen bestehen. Der letztere erschien hier in grösserer Anzahl im 2. Jahrtausend v. u. Z. mit den Trägern der Bootaxtkultur (die offenbar die Vorfahren der baltischen Stämme waren), obwohl ähnliche Formen sich vermutlich hier teilweise schon früher vorfanden.

Der zweite, mehr kurzschädelige und niedriggesichtige Typus aus dem 11.—15. Jahrhundert gleicht im allgemeinen dem protolaponiden Typus, der brachykrane, niedrig- und breitgesichtig war sowie mongoloiden Einschlag aufwies. Der protolaponide Typus war im 3.—2. Jahrtausend v. u. Z. unter den Trägern der kammkeramischen Kulturen im gesamten Waldgebiet Osteuropas, darunter auch auf dem Territorium Estlands verbreitet. Die Träger der kammkeramischen Kulturen werden allgemein als die Vorfahren der finnisch-ugrischen Stämme betrachtet. Im 11.—15. Jahr-

hundert waren die Schädel der südostestnischen Bevölkerung sowie die der Woten im Vergleich mit denjenigen ihrer neolithischen Ahnen dolichokranner und europider geworden. Diese Veränderungen sind mit der Vermischung des protolaponiden Typus mit den langschädelligen Europiden zu erklären. Vom Spätneolithikum an fand eine intensivere Vermischung des protolaponiden Typus mit dem protoeuropäischen statt, wobei der Anteil des letzteren in Südostestland, besonders aber östlich des Peipussees, kleiner gewesen sein muss als in Westestland.

Um die Mitte des 1. Jahrtausends u. Z. drangen, wie das aus den Bodenfunden hervorgeht, aus dem Süden, aus dem Einzugsgebiet des Dnepr, ostslawische Stämme, unter die östlich des Peipussees ansässigen Ostseefinnen. Ein Teil von ihnen (Kriwitschen) siedelte sich auch in Südostestland an. Vor der Vermischung mit den örtlichen Stämmen glichen diese Slawen vielleicht mehr ihren südlichen Verwandten am Oberlauf des Dnepr, die den dolichokranner, grazilen, schmal- und niedriggesichtigen europiden Typus vertraten. Die Vermischung mit slawischen Stämmen veränderte ihrerseits den anthropologischen Typus sowohl der südostestnischen als auch der östlich des Peipussees lebenden Ostseefinnen. Als später ein Teil der östlich des Peipussees lebenden Woten nach Nordostestland vordrang, näherte sich die nordostestnische Bevölkerung anthropologisch den Bewohnern Südostestlands.

Im 16.—18. Jahrhundert haben sich die bis dahin stärker hervortretenden Unterschiede zwischen den anthropologischen Typen mehrfach verwischt. Offenbar ist das eine Folge der Völkervermischung.

Dennoch lassen sich hier auch weiterhin einige lokale Typen unterscheiden: 1) Ein dolicho- und mesokranner schmalgesichtiger Typus, der in verschiedenen Teilen Estlands verbreitet war. Hierher gehören die Schädel aus Varbola, Kabina und Rõngu (s. Tab. 7, 8, 10). 2) Ein mesokranner Typus, mit breiterem und höherem Gesicht, der häufiger in Nordestland (Kaberla, Vaadu) vorkam (s. Tab. 7, 8, 9). 3) Ein mesokranner Typus, der zur Brachykranie mit breiterem und niedrigerem Gesicht neigt, der durch eine Reihe von in Ostestland, besonders in Kohtla-Järve, Iisaku und Rõpina ausgegrabenen Schädeln vertreten ist (s. Tab. 7, 8, 11). 4) Einige dem letztgenannten Typus ähnliche Schädelserien aus Südostestland (Koikküla, Kõrgepalu und Tsirgu), diese sind aber dolichokranner als die vorigen (s. Tab. 7, 8).

Abb. 20 veranschaulicht das Verhältnis der mittleren Masse der grössten Hirnschädellänge und -breite der aus dem 16.—18. Jahrhundert stammenden Schädel: 1 — dolicho- und mesokrane (Längen-Breiten-Index 75—76); 2 — mesokrane (Längen-Breiten-Index 77); 3 — meso- und brachykrane Serien (Längen-Breiten-Index 78—80).

Abb. 21 zeigt das Verhältnis der mittleren Masse der Jochbogenbreite und der Obergesichtshöhe derselben Schädel: 1 — Schädelserien mit schmalerem Gesicht; 2 — mit breiterem und höherem Gesicht; 3 — mit breiterem und niedrigerem Gesicht.

Abb. 22 veranschaulicht die Verbreitung der lokalen anthropologischen Typen in Estland im 16.—18. Jh.: 1—3 dolichokran und mesokran (zur Dolichokranie neigend). 1 — schmalgesichtig; 2 — mit breiterem und höherem Gesicht; 3 — mit breiterem und niedrigerem Gesicht; 4—5 — mesokran (zur Brachykranie neigend); 4 — mit schmalen Gesicht; 5 — mit breiterem und niedrigerem Gesicht.

Heutzutage können in Estland hauptsächlich zwei anthropologische Typen unterschieden werden: der westbaltische und der ostbaltische.

Der westbaltische Typus wird durch helles Haar und helle Augen, grossen Wuchs, mesocephalen Kopf, durch ein hohes Gesicht und eine schmale Nase gekennzeichnet. Dieser Typus überwiegt in Westestland.

Dem in Ostestland überwiegenden ostbaltischen Typus sind folgende Merkmale kennzeichnend: helles Haar und helle Augen, kürzerer Wuchs, brachycephaler Kopf, breiteres und niedrigeres Gesicht, breitere Nase öfters mit konkavem Nasenrücken; hinzu kommen noch einige Merkmale erster Ordnung, die von einem schwachen mongoliden Einschlag zeugen.

Wenn man die estnischen Schädel aus dem 16.—18. Jahrhundert mit denjenigen der rezenten Esten vergleicht, kann man feststellen, dass die gegenwärtigen anthropologischen Typen schon im 16.—18. Jahrhundert mehr oder weniger herausgebildet waren. Der stärker dolichokrane, schmalgesichtige Typus des 16.—18. Jahrhunderts gleicht dem westbaltischen Typus; der meso-brachykrane Typus mit einem breiteren und niedrigeren Gesicht hingegen erinnert stark an den ostbaltischen. Die übrigen lokalen Typen des 16.—18. Jahrhunderts sind offenbar Übergangsformen zwischen dem west- und ostbaltischen Typus. Es ist möglich, dass in Südostestland an der Herausbildung des dolicho-mesokrane, breit- und niedriggesichtigen Typus in stärkerem Masse als im übrigen Ostestland der dolichokrane grazile europide Typus mitgewirkt hat, dessen schmalgesichtige Variante mit den Ostslawen, die breitgesichtige aber mit den ostbaltischen Stämmen verbunden war.

Die Ausgangsform des westbaltischen Typus ist der protoeuropäische Typus gewesen; seine Übergangsformen werden aber im 11.—15. Jahrhundert durch den dolichokrane hochgesichtigen und im 16.—18. Jahrhundert wahrscheinlich durch den stärker dolichokrane schmalgesichtigen Typus vertreten.

Der ostbaltische Typus ist offensichtlich durch die Vermischung des protolaponiden Typus mit dem protoeuropäischen und dem

grazilen dolichokraneuropiden Typus entstanden. Im 11.—15. Jahrhundert finden wir dem ostbaltischen Typus nahestehende Formen in Jõuga, Pühtitsa, Välggi und Otepää, wo sie stärker brachykran, breit- und niedriggesichtiger sind; im 16.—18. Jahrhundert treffen wir den gleichen Typus bei den Schädeln aus Kohtla-Järve, Iisaku und Räpina an.

Um die Verringerung des mongoliden Anteils vom Neolithikum bis zum 16.—18. Jahrhundert verfolgen zu können, ist auf Abb. 23 der Flachheitsindex des Gesichts angegeben, den 1961 G. F. Debetz einführte. Dieser Index vereinigt in sich fünf Merkmale ersten Ranges. Indices unter 20 sind für Europiden, die über 80 — für Mongoliden kennzeichnend. Es erweist sich, dass während bei den Trägern der kammkeramischen Kultur im estnischen Gebiet dieser Index 57,6 betrug, hat er sich später, nach der Vermischung mit Europiden, verkleinert, d. h., dem der Europiden angenähert. Im 16.—18. Jahrhundert ist aber bei den Esten immer noch das Vorhandensein schwacher mongolider Beimischung festzustellen.

Es ist bekannt, dass den Mongoliden im allgemeinen eine dunkle Pigmentation des Haares und der Augen charakteristisch ist. Daher könnte man annehmen, dass der ostbaltische Typus auch gegenwärtig ein wenig dunklere Pigmentation als der westbaltische Typus aufweisen müsste. In Wirklichkeit ist dies jedoch nicht festzustellen. Wahrscheinlich begann die Depigmentation schon recht frühzeitig und setzte sich auch nach der Vermischung des protoeuropäischen Typus mit dem protolaponiden fort. Diese Erscheinung ist den nordeuropäischen Völkern eigen, die in ihrem Gebiet schon seit Jahrtausenden leben.

An der Heranbildung des ostbaltischen Typus haben neben dem brachykraneuropiden Typus auch dolichokrane Elemente teilgenommen. Dadurch ist es verständlich, dass die Vorgänger des ostbaltischen Typus im 11.—15. Jahrhundert stärker dolichokran als die Vertreter des protolaponiden Typus waren. Später wurden sowohl die Vertreter des ostbaltischen als auch des westbaltischen Typus brachykrane und zugleich graziler.

Die unter den gegenwärtigen Esten verbreiteten anthropologischen Typen sind somit nicht nur auf dem Wege der Vermischung der oben angeführten anthropologischen Typen entstanden, sondern eine wesentliche Rolle spielten dabei auch die Depigmentation, die Brachycephalisation und die Grazilisation. Was die ethnische Geschichte betrifft, so kann bemerkt werden, dass in den Bestand der ostestnischen Bevölkerung (neben den Vorfahren der baltischen Stämme) in grösserer Anzahl ostseefinnische Stämme als in Westestland eingegangen sind; ausserdem sind hierher aber auch noch ostslawische und baltische Stämme hinzugekommen.

KIRDE-EESTI RAHVAKALENDRI ISEÄRASUSI I

(Kommentaare J. Truusmanni üleskirjutustele Iisakust 1886. a.)

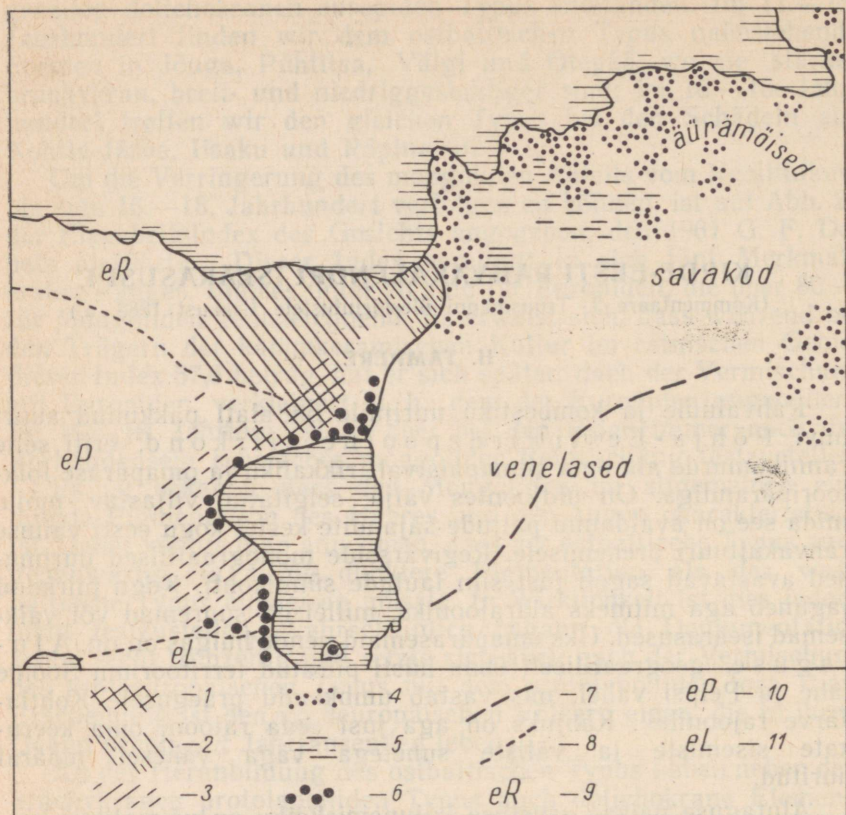
H. TAMPERE

Rahvaluule ja kombestiku uurijaile on alati pakkunud suurt huvi Põhja-Eesti kirdepoolne piirkond, eriti selle rannikumurde ala oma silmapaistvalt rikkaliku ja omapärase folklooripärandiga. On üldjoontes välja selgitatud viljastav mõju, mida see on avaldanud paljude sajandite kestel kogu eesti vaimse rahvakultuuri arenemisele. Regivärsside monograafilised uurimused avastavad sageli just siin laulude sünnikohti. Kogu piirkond jaguneb aga mitmeks alarajooniks, millel on suuremad või väiksemad iseärasused. Üks omapärasemaid nende hulgas on nn. Alutaguse, geograafiliselt üsna hästi piiratud territoorium Soome lahe ja Peipsi vahel, mis vastab umbkaudu praegusele Kohtla-Järve rajoonile¹. Kahjuks on aga just ~~seda~~ rajooni oma keerukate sisemiste ja väliste suhetega väga vähesel määral uuritud.

Alutaguse paikse asustuse kujunemiskäiku on võimalik arheoloogiliste andmete põhjal hästi jälgida juba alates 6.—5. sajandist e. m. a.² Tookord elas inimesi ainult mere läheduses paaris paikonnas, mille hulgast paistab silma kõige põlisemana ja tugevama asustusrühm Puritse jõe alamjooksul (pärasises Lüganuse kihelkonnas). Ka hiljem omas see tähtsat kohta hõimudevahelises läbikäimises ja kaubavahetuses. Väiksemat rühma võib täheldada Vaivara rannikul. Lähtudes peamiselt Puritse hõimualalt toimus meie ajaarvamise alguse paiku ka Jõhvi lavamaa asustamine. Veel tänapäeval moodustab kogu see rajoon kirde-eesti rannamurde raamides küllaltki erineva murraku, millel on lähedasi sugulajooni mitte ainult kodavere murrakuga, vaid ka vadja keelega Narva jõe taga (vt. joon. 24).

¹ Siia kuuluvad end. kihelkondadest Vaivara, Jõhvi, Iisaku ja Lüganuse.

² Vt. M. Schmie de helm, Kirde-Eesti hõimudest I aastatuhande viimasel poolel e. m. a. ja meie ajaarvutuse I aastatuhande algupoolel. Eesti rahva etnilisest ajaloost. Tallinn 1956, lk. 147 jj.

Joon. 24. Alutaguse ja selle ümbruskonna rahvad ja keelemurded (19. saj.). 1 — Iisaku eestlased (nn. poluvertsikud); 2 — kirde-eesi rannamurde idapoolsed (lügenuse-jõhvi ja vaivara) murrakud; 3 — põhja-eesi idamurre (eriti kodavere murrak); 4 — isurid; 5 — vadjalased; 6 — vene külad Ida- ja Kirde-Eestis; 7 — vadjalaste arvatav muistne lõunapiir; 8 — eesti murrete piirid; 9 — kirde-eesi rannamurded; 10 — põhja-eesi murded; 11 — lõuna-eesi murded.

Alutaguse rahvas pidas enne saksa-skandinaavia vallutust 13. sajandil elavat ühendust niihästi maa- kui mereteid pidi teiste eesti hõimudega, kuid ka Soome ja veelgi kaugemate maadega. Paljude sajandite jooksul oli see piirkond ühtlasi tähtsaks värvaks, mille kaudu toimus kultuuriline läbikäimine eestlaste ja idapoolsete läänemeresoome hõimudega, eeskätt vadjalaste ja karjalaste-isuritega, samuti Novgorodi sloveenidega. See läbikäimine ei lakanud ka hiljem, hoolimata eraldavaist riigipiiridest. Alutaguse laialdased metsarohked tagamaad põhjapoolse lavatasandiku ja Peipsi vahel (eriti pärastise Iisaku khk. piirides) olid aga

veel 12. sajandini peaaegu asustamata. Tõsi, siin olid pärastise Lüganuse, Jõhvi ja Vaivara ning isegi Viru-Jaagupi rahva metsasutus- ja kalastusalad, kuid need ei pakkunud tookord ennast peamiselt viljakasvatusest ülal pidavaile eesti hõimudele püsivamaid elatusvõimalusi. Alalised inimeste eluasemed tekkisid siia järkjärgult alles hiljem ning seejuures täiesti heterogeenseil alustel³. Sajandite jooksul kujunes siin segarahvastik, mille moodustasid järkjärgult oma huvipiirkondades edasiliikuvad ja mitmesse end. hõimurühma kuuluvad eestlased, kuid ka teiselt poolt Narva jõe tulnud venelased, vadjalased ja isurid. Nende elementide konsolideerumisprotsessid kestavad veel tänapäevalgi, kusjuures maakülades elanikkond 19. ja 20. saj. vahetuseks üldiselt (lõplikult siiski alles tänapäeval) eestistus, Peipsi ranniku kalurikülades ja Narva jõe ääres aga venestus.

Arheoloogilistel andmetel oli juba I aastatuhande lõpusajandeil Vadjamaalt, tõenäoliselt selle soode ja metsadega killustatud lõunaosast, Oudova ümbruskonnast, siirdunud asunikke lääne poole Peipsit Kääpa jõe äärde, samuti Savastvere ja Koosa ümbruse liivastele ja metsarikastele maadele (hilisemas Kodavere ja Maarja-Magdaleena kihelkonnas). Veel 13. sajandil nimetati nende järgi kogu ümbruskonda Vaiga, s. t. Vadja maakonnaks. Seoses tootlike jõudude arenemise, asustuse tihenemise ja tõenäoliselt ka feodaalse surve tugevnemisega Novgorodimaal jätkusid hiljemgi väljarändamised siinpoolseile asustamata ja osalt väheviljakaile aladele. Kolonistide mitmekülgsem eluviis võimaldas neil niisugustes paikades toime tulla. Nii on aegade jooksul, arheoloogilistel andmetel 12.—15. sajandini põhiliselt vadjalasi, kuid mõnevõrra ka isureid ja venelasi tulnud üsna rohkesti alale Vasknarvast ja Kuremäelt kuni Lohusuuni, samuti Tudu metsadesse (Viru-Jaagupis), Vara ja Välgil nõmmedele (Maarja-Magdaleenas) ning siin nähtavasti kiiresti eestistunud. Sedamööda kuidas kulges venelaste edasiliikumine teisel pool Peipsit ning ühes sellega vadjalaste venestumine järjest rohkem tugevnes, suurenes venelaste osa ka sisserändajate seas, iseäranis 17. sajandist alates. Sisserändamised intensiivistusid pärast sõdu, millal Eesti piiriäärsed alad jäid korduvalt tühjaks, ja mitte ainult metsaaladele, vaid ka põlitesse eesti külladesse. Vene keel tugevnes neil aladel eriti pärast Põhjasõda. Alates 16.—17. sajandist, kui hakkas arenema ulatuslik kalapüük Peipsil, asus venelastest uustulnukaid ka järve kaldale. Väiksemas ulatuses leidsid Alutagusel asukoha Väina jõe ülemjooksult väljarännanud venelastest vanausulised, kõigepealt 18. saj. lõpul. Tunduvat mõju on avaldanud Vaivara idakülade

³ Lähemalt asustuse kujunemise ja ajalooliste tingimuste kohta vt. A. Moora, Peipsimaa etnilisest ajaloost. Tallinn 1964; ka H. Moora ja A. Moora, Baltimaade ajaloolis-kultuuriliste allvaldkondade ja vähemate alljaotuste kujunemisest. EM Ar. XVII, 1960, lk. 20 jj. ja O. Liiv, Vene asustusest Alutagusel. Tartu 1929.

rahvastiku koostisse peale nimetatud elementide ka pärast Stolbovo rahu 1617. a. Lääne-Ingerisse ja Narva jõe äärde suurel hulgal asunud soomlased. Seetõttu on Ida-Vaivara murrakki kujunenud üsna soomepäraseks, igatahes muist rannamurrakuist tunduvalt erinevaks⁴.

Narva jõe tagant pärastise Iisaku kihelkonna⁵ maaküladesse sisserändajad olid kreeka-katoliku usku, kuid jäänud senisest kiriklikust elust üsna eemale ja alludes otseselt Jõhvi kiriku ja selle juurde kuuluvate mõisate administratsioonile, muutusid aegamööda ametlikult rooma-katoliiklasteks ja luterlasteks. Eriti aktiivselt püüti luteri usku levitada rootsi ajal, 17. sajandil. Kiriku kaugoleku tõttu polnud sellel kuigi suuri sisulisi tulemusi. Kuid ka hilisemad katsed õigeusku taastada ei andnud enam tulemusi. Seetõttu valitsesid rahva seas väga kaua usulised kujutelmad ja kombed, milles kummagi kiriku elemendid olid väga suurel määral segatud muistse rahvausundiga. Sellest jutustab juba O. W. Masing oma «Marahva Näddala-Lehes»:

«Poolvernükud. Üks reisija innimenne kirjutab: Tarto ja Narva vahhel, sure Peterpurri tee ääres, on Isako kirrik, mis Jõhvi kirriko kabbel on, kuhhu õpetaja kolme näddala taggant jutlust tulleb piddama. Selle veikese kihhelkonna rahvas on muist Poolvernükud, se on makele: poleusso rahvas. Nemmad on kül meie usku, agga käivad venne ridis; rägivad kangeste ma-, ja parremaste venne keelt; kannavad ka ristikessi kaelas; lövad nenda, kuida vennelaesedki, risti enneste ette, ja kui venne kirikusse juhtuvad: siis seäl pühhade kujude ette küünlaid pannevad, ja nende ette kummardavad. Sellepärrast, et nemmad nenda kahhe vahhe peäl, neid Poolvernikuks, ehk poleusso rahvaks kutsutakse. Muido on sesamma rahvas üks hea ja tassane rahvas, ja on tedda ka Tuddollinna kihhelkonnas, Rannapungerja, ja Kaukse vallas leida.»⁶

Selliseid iseloomustusi leiame teisigi. Näiteks mainib üks õigeusu ringkondadesse kuuluv autor 19. saj. lõpust, et aasta läbi ilma preestrita ja pühakujudeta jäänud Kuremäe ümbruse elanikud läksid vähehaaval üle luteri usku ning unustasid vene keele ja kombed. Nad «nimetavad end «poluvertsõ» (= «pooleusulised») sellepärrast, et lasevad lapsi ristida luteriusu kombe järgi; samal viisil käivad ka armulaual luteri kirikus; kuid sealjuures austavat nad jumalaema, löövat risti ette ja pidavat õigeusu järgi paaste.»⁷

⁴ Vt. P. Ariste, Teiste läänemere keelte elemente Vaivara murrakus. Emakeele Seltsi Aastaraamat VIII (1962). Tallinn 1962, lk. 11 jj.

⁵ Iisaku kihelkond asutati alles 1866. a. Jõhvi ja Viru-Jaagupi khk. osadest. Iisakus oli kabel aga juba varem, vähemalt 17. sajandist alates, kuid pastor käis seal jutlustamas väga harva. — Iisaku usuolu kohta, mis feodalismi tingimustes etendas üldse suurt osa ning oli üheks peamiseks rahvaste ühendajaks või lahutajaks, vt. O. Liiv, Vene asustusest Alutagusel, lk. 68 jj.

⁶ Marahva Näddala-Leht 12. I 1821, nr. 2, lk. 11 jj.

⁷ Сион Прибалтийского края. Ревель 1894, lk. 13 jj.

Tänapäeval on religioon kaotanud oma tähenduse ning Iisaku rahva nimetamine «poluvertsikuiks» jäänud minevikku. Maa- ja mõnede Peipsi-äärsete külade rahvas peab ennast täiesti eestlasteks, ainult vanemate inimeste keeles võib tunda veel venepärast aktsenti ning kohati leidub ka kakskeelsust.

On täiesti ootuspärane, et Iisaku sisserändajate rahvaluule, -kombed ja -usund olid kohalike põlis-eestlaste omaga niihästi saaja kui andja vahekorras. Sellele vihjab juba A. W. Hupel 18. saj. lõpupoolel: «Paikkonnas (s. t. Jõhvi kihelkonnas) elab palju venelasi, kellega läbikäimise tõttu siinsed eestlased on saavutanud mitte ainult vene keele valdamise, vaid omandanud ka mõned võõrad kombed.»⁸ Vastastikust lähenemist soodustas suurel määral sarnane majanduselu, mis lõi aluse kommete ühtsusele, ja võib-olla isegi eesti-vadja ühise algupära või suguluse tunnetamine. Seetõttu on väga vanade nähtuste kõrval ka mitmed hilisemad levinud traditsioonilistes piirides: kogu Alutaguse, kodavere murraku piirkond, vadja-isuri, osalt isegi Kagu-Soome, kuid ka Narva jõe ja Peipsi äärsed venelaste alad.

Kui Hupeli notiitsist võib välja lugeda vene mõju kohalikele eestlastele, siis on ka nn. poluvertsikute juures konstateeritud eesti ja vene rahvaluule, kombestiku ja mütoloogia kokkusulamist. Näiteks liidetakse ühed ja samad kohad rahvasuus niihästi Kalevipoja- kui Dobrõnja-muistenditega⁹. Mütoloogilises terminoloogias esinesid veel 19. saj. lõpus ja 20. saj. alguses pooleldi eesti (paifias, ald'ias, mardús, toft, vaimud, lendav, rabadus), pooleldi vene nimetused ja kujutelmad (dvaravik, rusálka, zmejá, strelá)¹⁰.

Käesolev uurimus, milles on kavatsatud järk-järgult läbi töötada olulisemad jooned kogu Kirde-Eesti rahvakalendrist, tahab mõnevõrra välja selgitada ka Iisaku eestlaste kalendri iseärasusi ja päritolu, et selle varal kindlaks määrata rahvastikus toimuvaid konsolideerimisprotsesse. Kuna aineala on väga ulatuslik, tuli võtta aluseks iseloomulikke kirjeldusi teatud nähtuste piirkonnast

⁸ A. W. Hupel, Topographische Nachrichten von Lief- und Ehstland I. Riga 1774, lk. 364 jj.

⁹ Ю. Труссман, Исацкие полуверцы в Эстляндской губернии. Временник Эстляндской губернии, 1894 год, кн. II. Труды Эстляндского Губернского Статистического Комитета, т. XII, Ревель 1895, lk. 7 jj.; Liiv, Vene asustusest Alutagusel, lk. 25; E. Laugaste, E. Normann, Muistendid Kalevipojast (Monumenta Estoniae antiquae II: Eesti muistendid). Tallinn 1959, lk. 377.

¹⁰ M. Erenberg, Iisaku kihelkonna venelaste — poluvertsikute — mütoloogilist terminoloogiat. ERM Ar. IX—X, Tartu 1934, lk. 105 jj. — Andmeid iisakulaste keelest, kommetest ja elu-olust vt. veel J. Truusmanni eelnimetatud teosest (materjal kogutud 1886. a.); P. Ariste, Korjamismatkal poluvertsikute maal. Eesti Kirjandus 1930, lk. 364 jj. Eriti põhjaliku ajaloolis-etnograafilise ülevaate annab A. Moora, Peipsimaa etnilisest ajaloost.

ning lisada kommentaare nende levimise, tähenduse ja algupära kohta. Esialgul kavatsetakse niimoodi läbi töötada 19. saj. materjal, mis on kirja pandud O. W. Masingu, J. Truusmanni ja mitme J. Hurda kohaliku kaastöölise poolt osalt eestikeelses, kuid olulisel määral veel venekeelses redaktsioonis. Esimene valik haarab J. Truusmanni ja hiljem teiste kogujate poolt kirjapandud põllumehe tähelepanekuid loodusest, majandusreegleid toidu- ja söödavarude ning külvikordade kohta, maagilisi toiminguid hea põlusaagi ja karjaõnne saavutamiseks ning nendega seotud rahvapavidustusi. Kommentaaride järgmisse ossa on jäetud tähtpäevade kombeid, mille aluseks on usk hingedesse ja haldjaisse, noorte mööda küla käimised õnne soovimas ja ande kogumas (mardi- ja kadrisandid, «koljada», urbimine) ning tuleviku ennustamised.

Niisuguste küsimuste uurimine on saanud võimalikuks alles pärast kohalike vene materjalide kogumist 1930-ndail ja 1940-ndail aastail, samuti pärast põhjalikku Iisaku eestlaste folkloori üleskirjutamist 1930-ndail, eriti aga 1950-ndail aastail (Eesti NSV Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituudi ekspeditsioonidel). Vadja paralleelide kindlaksmääramiseks on palju abi pakkunud prof. P. Ariste kogud. Soome ja isuri uskumusi-kombeid on rohkesti trükitud avaldatud. Mõnigi küsimus aga peab jääma esialgu lõpuni selgitamata Peipsi-taguse vene ainestiku puudumise tõttu.

1.

«Madisepäeval (в день Матфея), 24. veebruaril pöörati tähelepanu sellele, kui ilm oli hea, siis suvel saab vähe sääski ja parme; vastasel korral saab neid palju.»

Ю. Труссман, Исацкие полуверцы,
lk. 15, nr. 13.

Madisepäev oli üks populaarsemaid eesti rahvakalendri tähtpäevi¹¹, märkis ära kõige sajusema perioodi algust talvel. Harilikult öeldi, et madisepäeval on veel pool lund, isegi «üheksa tuisku» taevas. Tähtpäev esines ka soomlastel, rootslastel, sakslastel ja paljudel teistel Euroopa rahvail¹². Vene, samuti isuri ja vadja rahvakalendris see puudus ning lätlastelgi esines peamiselt eestlaste ja liivlaste naabruses¹³.

Madisepäeva kui ühe kevadtalvise perioodi algustähtpäeva ilma järgi ennustati suve. Iseäranis pandi tähele lumesadu ja tuisku, mis kuulutasid rahva arvates sooja ja niisket, ühtlasi viljarikast ja sääserohket suve. Harilikult ütlebki rahvasuu

¹¹ Vt. M. J. Eisen, Eesti uuem mütoloogia. Tallinn [1920], lk. 63 jj.

¹² Vt. K. Vilkuuna, Vuotuinen ajantieto. Helsinki 1950, lk. 47 jj.; HDA V, Berlin—Leipzig 1932—1933, vg. 1867 jj.

¹³ Vt. P. Šmits, Latviešu tautas ticējumi III. Rīgā 1940, lk. 1173 jj.

täpsemalt kui Truusmanni kirjapanek: Kui sajab madisepäeval lund, on suvel palju sääski¹⁴. Mõnikord on ennustus veelgi rohkem diferentseeritud: «Kui madisepäeval laia lund sadab, saab suvel palju parmu, kui pienemat, siis saab palju siaski, ja kui õige pient, siis saab palju kihu»¹⁵. Mõnevõrra õigeid tähelepanekuid ilmastiku ja elava looduse suhetest on niisiis edasi arendatud väliste analoogiate abil.

Madisepäev on ka teisel moel seotud putukatega, ja nimelt k ä r b s e t ö r j e g a. «Madisepäev, siis naised pühivad lautade seinad ja laed puhtaks, et kärkseid ei tule»¹⁶. Niisugust õigest looduse tundmisest väljakasvanud puhtusereeglit on rakendatud üle Eesti, kuid eriti populaarne näikse see olevat lääne pool.

Nimetatud loodusega seotud arvamused ja kombes, olles Iisakus levinud niihästi eesti- kui venekeelse rahvastiku juures, pärinevad põlisest eesti traditsioonist.

2.

«Peetripäeval (в Петров день) hakkasid parmu loomi piinama.»

Ю. Т р у с м а н, Исацкие полуверцы,
lk. 15, пр. 17.

J. Truusmanni poolt kirjapandud notiits on Eestist unikaalne ning näiliselt veidi selgusetugi. P a r m u d on väljas juba enne peetripäeva (29. juuni) ning hakkavad õieti sel ajal juba kaduma. Öeldakse: «Kui enne jaanipäeva üks paarm ehk sääsk tappa, siis piab neid ühe asemele üheksä juurde tulema, kui aga pääle jaani üks tappa, siis kaob neid üheksä»¹⁷ Samuti laseb rahvasuu sääsel kiidelda: «Parm pask maretapäini (13. juuli), mina aga mees olen mihklipäini»¹⁸. Kuid selle kõrval öeldakse Saaremaal: «Parm jääja maretapäävast saadik pümeks»¹⁹. Samasuguseid tähelepanekuid leiame ka Ingeri kalendrist, kus öeldakse: «Pietarinpäivästä paarmat häviävät; sitten tulevat sokiaiset, harmaahameet» (= «Peetripäevast parmu hävivad, siis tulevad pimedad, hallsärgid») või rohkem vanasõna-laadiliselt: «Pekka panee suuret paarmat tuppeen» (= «Pekka (Peeter) paneb suured par-

¹⁴ Nii ka Iisakus: H III 1, 545 (8) Kauksi (1889); E, StK 26, 39 (7) Roostoja (1924); RKM II 142, 406 (10) Säliku (1962). — Arvamus oli käibel üle-ees-tiliselt.

¹⁵ H II 7, 773 (52) Tudulinna (1889).

¹⁶ RKM II 142, 406 (10) Säliku (1962). Vt. ka E, Stk 26, 39 (6) Tammetaga (1924).

¹⁷ H II 7, 832 (20) Jõhvi (1889).

¹⁸ E 27632 (31) Põide (1896). — Mandril esineb parmu kohta sagedamini jaanipäev. Peetripäevast on ainult üks teade ja nimelt Maarja-Magdaleenast (H I 2, 461 (20)).

¹⁹ ERA II 201, 325 (8c) Karja (1938).

«mud tuppe») ²⁰. Suurte parmude asemele astuvad väiksed hallid sõgeparmud ehk sõgelased (sm. sokko- ehk tuppipaarma, *Chrysozonia pluvialis*), kes tõepoolest on hobustele ja lehmadele veelgi suuremaiks piinajaiks ja kiusajaiks. Ja seda nähtavasti tähendabki Truusmanni üleskirjutus. On tõenäoline, et vanasti rahvas pidas võimalikuks ühe liigi muutumist teiseks nende võrdlemisi järsu vaheldumise puhul (vrd. ka arvamist, et kägu muutub kulliks, kui talle «odraokas kurku läheb»). Iisaku notiits kuulub seega üsna laialt tuntud (kuigi valesti seletatud) tähelepanekute hulka loodusest, kuid oma tähtpäevamärgistusega liitub küllap rohkem Ingerimaaga.

Peetripäev polnud eesti rahvakalendris igal pool tuntud, iseloomulik oli ta õieti maa lõuna- ja kagupiirkondadele (vt. joon. 25). Mõnesuguseid kalastusega seotud uskumusi ja kombeid peeti siiski ka Loode-Eesti rannamaal ja saartel. Üldiselt olid peetripäeval peamiselt töö- ja ilmastiku tähtpäeva funktsioonid. Samasugust iseloomu kandis see päev soomlaste, karjalaste, isurite, vadjalaste, venelaste ja lätlaste juures. Ka Lätis oli peetripäeva pidamine levinud rohkem idapoolseil aladel. Erilise pidulikkusega veetsid päeva aga isurid ja vadjalased, kellel «pedron praasnikka» jätkas õieti muistset «Ukon vakkue» pidu. Ühes «piitre pino» põletamisega peeti päeva pidulikult samuti setude ja Pihkva oblasti ning Eesti alal asuvate Pihkva järve äärsete venelaste juures (kõige põhjapoolsemad andmed on Piirisaarelt). Spetsiaalsete lauludega, nn. «petrivkadega» sidusid peetripäeva valgevenelased ja ukrainlased ²¹.

3.

«Tõnispäeval (в Денисов день) vaadati, kas on jäänud pool loomatoitu ja leiba (половина корма и хлеба).»

Ю. Труссман, Исацкие полуверцы, lk. 15, nr. 11.

Eesti rahvakalendris tähistas eriti tõnispäev (17. jaanuar) südatalve ²². See oli aasta kõige külmem aeg — «talve hari». Siit peale hakkas juba päike oma mõju avaldama ning külm tagasi tõmbuma. Niisugune ütlus, et «tõnispäeval murtakse talvelselg katki», on tuntud üsna laialt, kõige rohkem siiski Virumaal,

²⁰ J. Hautala, Vanhat merkkipäivät. Helsinki 1948, lk. 268. — Ingeris oli tuntud ka sääse ütlus parmule: «Mitäs sie rasvapers! Sie pöriset pedropäivää saa, a mie mies mikkelpäivää saa.» Soome Kirjanduse Seltsi käsikirjaline rahvaluulekogu Helsingis, Enäjärvi-Haavio 458 Kallivieri (1936).

²¹ Vt. lähemalt X. Тампере, Фольклорные материалы как источник для изучения культурных связей между народами Прибалтики (käsikirj KM RO-s), lk. 19 ja kaart 6; U. Haava, Suomalaisten muinaisusko. Porvoo—Helsinki 1948, lk. 103 jj.; Т. В. Попова, Русское народное музыкальное творчество I. М. 1955, lk. 78.

²² Vt. Eisen, Eesti uuem mütoloogia, lk. 7 jj.

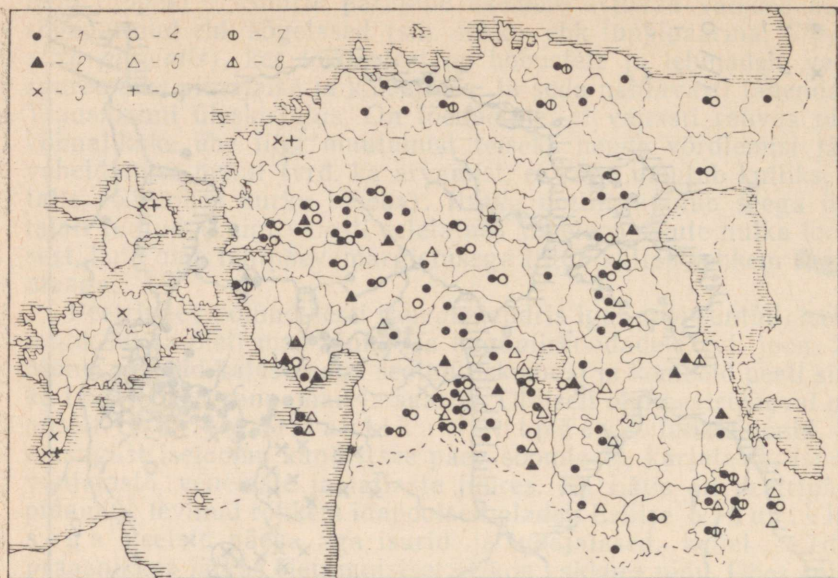

Joon. 25. Andmeid peetripäeva tähistamise kohta Eesti ja naabermaade rahvakombestikust ja uskumustes. 1 — eesti (KM RO materjalide põhjal); 2 — läti (P. Smitsi järgi); 3 — vene (KM RO materjalide põhjal); 4 — vadja ja isuri (kirjanduse põhjal).

Kirde-Harjumaal, Põhja-Tartumaal ja Mulgimaal. Ka Iisakus oli see tuntud: «Tõnispäeval läks talveselg katki»²³.

Peaaegu üle-eestiline oli põllumehe majandusreegel, mis määras, et tõnispäeval (harvem paavli- või küünlapäeval) peab veel loomataoitud tagavara pooleks olema (vt. joon. 26). Vähem käis see inimesetoidu kohta. Vahest sagedamini määrati, et tõnispäeval peab sellest olema alal 2 osa või alles küünlapäeval pooleks. Niisugused tõnispäevaga seotud reeglid olid omased just eesti traditsioonile. Soomes peeti talve «nabaks» ja «selja katki»

²³ RKM II 142, 399 (8) Raudi (1962).

Joon. 26. Talvised tähtpäevad loomade ja inimeste toidutagavarade arvestamiseks Eestis. Loomatoit pooleks: 1 — tõnispäeval, 2 — küünlapäeval, 3 — paavlipäeval; inimesetoit pooleks: 4 — tõnispäeval, 5 — küünlapäeval, 6 — paavlipäeval; inimesetoidust 2 osa: 7 — tõnispäeval, 8 — küünlapäeval.

lööjaks» heikki- (19. jaan.) või paavlipäeva (25. jaan.) või viimase ja küünlapäeva (2. veebr.) vahelist aega, millal võis tarvitatud olla pool karjatoitu ja kütet ning kolmas osa inimesetoitu («kahtia heinä, kahtia puu, kolmia ihmisen ruoka») ²⁴. Ligematel vene aladel loeti talvepoolitajaks harilikult kseniapäeva (24. jaan.) või «timofeikülmi» (timofeipäev — 22. jaan.) ²⁵. Tõnispäev ei olnud populaarne soome, isuri, vadja ja vene kalendritraditsioonis ^{25a}. Kuigi põllumehe keskतालvised majandusreeglid olid neil

²⁴ K. Vilkuna, Vuotuinen ajantieto, lk. 29 jj. — Ka Saksamaal loeti talve keskpunktiks 25. jaanuari (paavlipäev — Pauli Bekehrung), millal loomatoit pidi olema pooleks: «Pauli Bekehrung, halbs hinum, halbs herum» [= «Paavlipäev, pool siipoole, pool sinnapoole»]. HDA IX, Berlin—Leipzig 1938, vg. 663. — Vrd. ka Eesti saari ja loodepiirkonda (vt. joon. 26).

²⁵ ERA, Vene 13, 574 (5) Irboska v., Vjazmovo k. 1939); «Тимофеевские морозы — ползимы считай.» — ERA, Vene 13, 566 (1) Irboska v., Gnlikino k. (1939): «Аксенья — ползимница». Vrd. ka В. Даль, Толковый словарь I. М. 1956: «Аксиньи — ползимницы» ja «Аксиньи — полхлебницы». — Kesk- ja Põhja-Venemaal on talve ja toidu poolitajaks olnud ka peetripäev (16. jaan.): «Петра Полукорма — вышла половина зимнего корма». В. И. Чичеров, Зимний период русского народного земледельческого календаря XVI—XIX веков. (АН СССР. Труды Института этнографии им. Н. Н. Миклухо-Маклая XL). М. 1957, lk. 214.

^{25a} Põhja Põhja-tundmatu see tähtpäev siiski ei olnud, ka talvepoolitaja tähenduses (vrd. venelaste Антоны Перезимние).

rahvastel eestlastega ühised, oli tähtpäev ise ometi erinev, ja nii tuleb Truusmanni notiitsi Iisakust lugeda eesti-päritoluliseks.

4.

«Volbripäeval (в Вальпургиев день), 1. mail külvati herneid ja nisu.»

Ю. Труссман, Исацкие полуверцы,
lk. 15, nr. 15.

Volbripäev (1. mai) oli eesti vanas rahvakalendris tuntud peaaegu ainult külvitähapäevana. Üsna ülemaaliselt oli sellele päevale määratud ubade, herneste ja läätsade, mõnes paigas ka linade külvamine (vt. joon. 27)²⁶. Arvati, et kaunviljad keevad siis pehmeks, kasvavad suureks, ei lähe kirjuks jne. Mittemingsuguse kalendritähapäevaga polnud kaunviljade külvamine seotud saartel ja Loode-Eestis; Vastseliinas, Räpinas ja Põlvas aga eelistati selleks nigulapäeva (vt. järgmine ptk.). Hernekülvipäevana märgib volbripäeva juba E. Gutsleffi poolt väljaantud A. Thor Helle grammatika: «Den 1. Mai. Wolbri oder Wilpusse pääw. Philippi Jacobi. Der erste Sommer-Tag, an welchem sie auch pflügen Erbsen zu säen»²⁷.

Soomes on «vappu» (= volbripäev) üks silmapaistvamaid suvealguse päevi, kuid külvireegleid on sellega vähe seotud ja nad on vastuolulisedki (lubatakse ja ei lubata külvata). Herneste ja ubade kohta käivad siiski mõned Lõuna-Soomes vanasõnad, nagu «Vappuna papu vaolla, viikon päästä viimeistäänkin» (= «Volbripäeval uba vaol, nädala pärast kõige hiljemaltki») või «Jolleivät pavut ole vappuna vaossa, eivät ne pouka perttuna pohtimessa» (= «Kui oad pole volbripäeval vaos, ei need hüple pärtlipäeval pohemollis») ²⁸.

Isuritel, vadjalastel ja Peipsi ümbruskonna venelastel oli volbripäev (õigeusu kalendris jeremiapäev) tundmatu, kuigi see muidu Põhja-Venemaal märkis kevadkülvie aega. Päril sel päeval ei peetud siiski sobivaks külvata²⁹. Slaavlaste igivana borissipäev (Борисов день, 2. mail), mis eksisteeris Dneprimail tegelikult juba meie ajaarvamise algussajandeil, oli aga seal mitte enam külvie,

²⁶ Ka Iisakust on saadud hiljem täiendavaid andmeid herneste külvamise kohta volbripäeval. Vt. RKM II 142, 399 (11) Raudi (1962).

²⁷ A. Thor Helle, Kurtzgefasste Anweisung zur Ehstnischen Sprache. Halle 1732, lk. 302.

²⁸ Hautala, Vanhat merkkipäivät, lk. 201; vrd. ka A. V. Rantasalo, Der Ackerbau im Volksaberglauben der Finnen und Esten II. FFC nr. 31, Sortavala 1919, lk. 26 jj. ja Vilkuna, Vuotuinen ajantieto, lk. 136. — Soome rootslastel oli hernekülv samuti volbripäeval. Muudes Soome osades toimus kaun- ja tõuviljade külv kliimatilistel põhjustel siiski harilikult hiljem, enamasti eerikupäeva (18. mai) paiku.

²⁹ Vt. Rantasalo, nim. t., lk. 40.

Joon. 27. Volbripäeva külvid Eestis. 1 — oad; 2 — herved; 3 — läätsed; 4 — lina; 5 — herved nigulapäeval.

vaid noorte oraste päev³⁰. Meie lähemas naabruses asuvate venelaste töökalendris oli see võrdlemisi vähe tuntud, positiivsel juhul aga samuti ilma diferentseerumata külvipäevana³¹.

5.

«Kolm päeva enne ja pärast nigulapäeva (до и после Николы) külvati kaera.»

Ю. Труссман, Исацкие полуверцы, lk. 15, nr. 16.

Kevadine nigulapäev (9. mai) oli eesti rahvakalendris vähe tuntud, peale kitsa piirkonna Kagu-Eestis venelaste naabruses ja samuti Iisakus³². Põllumehe tähtpäevana ongi see hästi populaarne venelaste juures ning kujutab endast teataval määral

³⁰ Vt. Б. А. Рыбаков, Календарь IV в. из земли полян. СА 1962, nr. 4, lk. 82.

³¹ Vt. ERA, Vene 13, 579 (28) Irboska, Vjazmovo k. (1939): «Борис и Глеб — сеют хлеб» [= «Boriss ja Gleb külvavad vilja»].

³² Vt. Eisen, Eesti uuem mütoloogia, lk. 45. — Põllumehe tähtpäevana tuntuim nigulapäeva peale Iisaku Setus, Vastseliinas, Rāpinas, Põlvas, Rõuges ja Lutsi maarahva juures. Nikolale pühendatud kabeleid leidus Setumaal, kuid ka Iisakus on neid olnud, kohati kõrvuti Jüri-nimelistega (Imatus ja Jõugal).

jüripäeva paarilist. Uhes Irboska lähistelt saadud notiitsis iseloomustatakse kumbagi järgmiselt: «Яхорий с росой, Микола с травой; Яхорий с теплом, Микола с кормом; Яхорий с ношей, Микола с возом; Яхорий запасает коров, Микола коней»³³. Setu traditsioonis on püha Mikul «nurmõ-niidu üle» ja «meehtejummal», kellele tema nimepäeval viidi anniks küünal, piimaliud ja rukki- või nisuvatsk, et ta ei laseks külmal liiga teha külvatud viljale³⁴. Põllumehe tööreeglid sidusid ka Kagu-Eestis nigulapäeva kõige enam kaerakülviga: «Migulapääväl külbeti kaaru, nissu ja ist'tõdi kartohkit» või «Nigulapäiv alas varajastõ kaaro külv pääle»³⁵. Niisamuti määras «tševäd miikkula» kaerakülvi alguse vadjalastel kui ka Aunuses ja isurite juures³⁶. Kuna kaer nõuab tõuviljadest kõige varasemat külvamist, märkis nigulapäev õieti kevadiste teraviljakülvide algust, nagu sellest kõneleb ka vene rahvatarkus: «Mikola ümber (окала Миколы) algavad külvid, olenevalt kevadest kas veidi enne mikolat või veidi hiljem»³⁷. Mujal Eestis määrati külvid kindlaks kas külvinädalate või looduse kevadise arenemise järgi, näit. «kaera küli kui mets lehtimas, kägu kukkumas ja päike tõusemas»³⁸.

Olgu veel tähendatud, et Kevät-Miikkula on hästi tuntud ka Karjalas, kus see tähistab rohu kasvamist, hobuste koplisse laskmist, kuid ka metsise mängimist, s. t. ei seostu enam külviga³⁹.

6.—7.

«Lauritsapäeval (в день Лаврентия) (10. augustil) külvati rukist lootuses, et ta siis kasvab hästi pikk.»

Ю. Трусман, Исакские полуверцы,
lk. 15, pr. 18.

«Kui rukkimaarjapäeva hommikul (утром на уснуение) oli udu, siis pidi rukis andma head saaki; seepärast püüti külvi alustada sellel või järgmisel päeval.»

Ю. Трусман, Исакские полуверцы,
lk. 15—16, pr. 19.

³³ ERA, Vene 13, 578/9 (23) Irboska v., Vjazmovo k. (1939): «Jegori [tuleb] kastega, Mikola rohuga; Jegori sooja ilmaga, Mikola loomatoiduga; Jegori kandamiga, Mikola koormaga; Jegori varub lehmadele, Mikola hobustele.» Vrd. ka A. Yermoloff, Der landwirtschaftliche Volkskalender. Leipzig 1905, lk. 225 jj., 505 jj. Samasuguseid vanasõnu esineb ka karjalastel ja ida-soomlastel. V. J. Mansikka, Pyhä Miikkula. Kavalaseuran Vuosikirja 20—21 (1940—1941), Porvoo—Helsinki 1941, lk. 180.

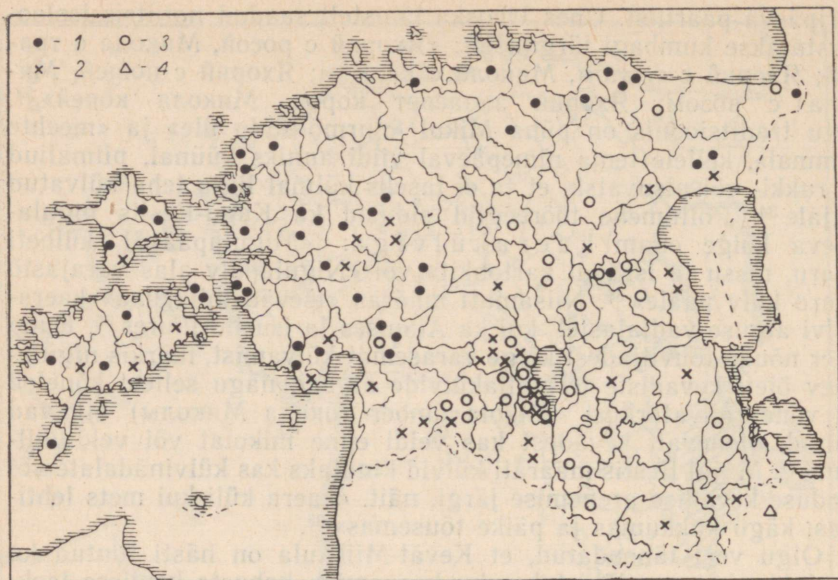
³⁴ Vt. ERA II 173, 736 (3) Vilo (1937); ERA II 209, 243 (6) Meremäe (1939) ja ERA II 252, 84 (3) Vilo (1939).

³⁵ ERA II 252, 83 (1) Vilo (1939) ja ERA II 262, 174 (5) Räpina (1939).
³⁶ P. Ariste, Wotische Sprachproben. OES Ar. 1933, Tartu 1935, lk. 75, nr. 73; Mansikka, Pyhä Miikkula, lk. 184.

³⁷ ERA, Vene 16, 326/7 (9) Irboska v., Mõla k. (1941).

³⁸ E 62199 (12) Rõuge (1928).

³⁹ Vilku na, Vuotuinen ajantieto, lk. 151.

Joon. 28. Talirukki külviajad Eestis. 1 — lauritsapäev (10. VIII); 2 — rukkimaarjapäev (15. VIII); 3 — pärtlipäev (24. VIII); 4 — rollapäev (18. VIII).

August on Eestis nagu naabermaadelgi talirukki külvi kuu. Tähtpäevad, mida vana külvikalender seejuures nimetab, on lauritsapäev (10. august), rukkimaarjapäev (15. august) ja pärtlipäev (24. august)⁴⁰. Esimene ja viimane neist olid õieti piirdatumid, mis määrasid optimaalse külviaja⁴¹. Samasugune lugu oli soome traditsiooniga, kus õpetati: «Lauri vakkaan» (= «Laur vakka») ja «Perttuna pivo kiinni» (= «Pärtlis peo kinni»)⁴². Kliimatilistel ja mullastikulistel põhjustel tuli siiski ette teatavaid erinevusi harilikus külviajas (vt. joon. 28). Nii oli Põhja- ja Lääne-Eestis (koos saartega) tavaks külvata enamasti lauritsapäeva paiku, mõnikord isegi vana seemnega enne, uuega pärast lauritsat. Pärtlipäeva (või seda ümbritseva nädala) külvi harrastati varemalt rohkem Lõuna- ja Kesk-Eestis, kuid hiljem astus selle asemele ikka enam ligi 10 päeva varasem rukkimaarjapäev. Viimane oli mõnes rajakihelkonnas (näit. Saardes, Helmes, Koda-

⁴⁰ Vt. Rantasalo, Der Ackerbau im Volksaberglauben der Finnen und Esten II, lk. 35 jj.

⁴¹ Vt. näit. Thor Helle, Kurtzgefasste Anweisung zur Ehstnischen Sprache, lk. 303: «Lauritse pääv [— — —]. Beobachtung der Winter-Saat in den schwehren Landen mit alt Saat» ja «Partli pääv [— — —]. Wegen der Winter-Saat in leichten Ländern mit Neu-Saat.»

⁴² Viikuna, Vuotuinen ajantieto, lk. 233 ja 241.

veres, Rõuges) peaaegu ainuvalitsev, ja osalt vist küll päris vana-dest aegadest saadik. Põhja- ja Kesk-Venemaal on talirukist kül-vatud samuti enamasti rukkimaarjapäeva ümber (harilikult siingi 3 päeva enne ja 3 pärast)⁴³. Üalnimetatud tähtpäevi nimetati Eestis «rukki emapäevadeks» ning otse neil päevil ei lubatudki külvata — kasvavad rohkem kõrred kui terad. Külvati siis 3 päeva enne või 3 päeva pärast, s. t. teatava külvinädala vältel⁴⁴.

Peale optimaalse kalendriaja arvestas endisaegne põllumees külvamise juures ka ilma ja muid loodusnähtusi. Eriti sobivaks peeti päevi, millal oli rohkesti härmalõngu. Ühe teate järgi Kur-sist (lisaks Truusmanni omale) on tähele pandud ka udu: «Kui hästi udune hommik on, siis on hää rukkid teha, siis kasvab rukki nagu pilvesalk»⁴⁵. Rukis tahab kuiva külviaega, ja seda need tun-nused näitavadki.

Rukkikülv oli üks tähtsamaid põllumehe töid. Seepärast alus-tati seda ühiskondlike tseremooniatega. Nii oli Edela-Venemaal ja Valgevenes kombeks paasapäeval (6. august), millega tähistati õieti lõikuse lõpetust, pühitseda seemnerukist. Tseremoonia võis toimuda ka rukkimaarjapäeval, külvi tegelikul algusel. Pühitsemist toimetati kirikus või põllul. Viimasel juhul tegi esimese külvi papp. Kahtlemata on selle taga vanem komme, mida teostas algupäraselt mitte vaimulik, vaid külakonna vanem. Harilikult segati mitmest talust pärinevaid teri, mis olid võetud esimesena õsitud vihkudest ja lõikuse lõpetamisel viimastest kõr-dest punutud pärgadest⁴⁶.

Ühelt poolt lõikuse lõpetamise ja teiselt poolt külvitööde algu-sega olid kahtlemata seotud mitmed vanad k i r m a s e d ja l a a -d a d, mille traditsioone võib mitte ainult Kesk-Euroopas, vaid meilgi kohati keskajast kuni tänapäevani jälgida⁴⁷. Kuigi vormili-selt seotud kirikute nimepäevadega, olid nende tõelised juured rahva agraarkalendris. Kirmased olid ühtlasi suguseltsi- ja kogu-konnapeod, millal tulid kokku ka kaugele hajunud sugulased, sõb-rad ja tuttavad põlluandide prassivaks maitsmiseks. Ka surnud omakseid peeti meeles⁴⁸. Tabava kirjelduse niisugustest pidustus-test Eestis keskajal annab B. Russow:

⁴³ Yermoloff, Der landwirtschaftliche Volkskalender, lk. 269; Ranta-salo, nim. t., lk. 40.

⁴⁴ Soomes loeti sügisesi külvinädalaid mihkripäevast ettepoole. Rukki jaoks peeti kõige paremaks 8-ndat külvinädalat (lauritsapäeva ümber). Vt. Ranta-salo, nim. t., lk. 40.

⁴⁵ H I 2, 493 (3) Kursi (1889).

⁴⁶ Vt. D. Zelenin, Russische (Ostslavische) Volkskunde. Berlin—Leipzig 1927, lk. 26.

⁴⁷ Vt. HDA IV. Berlin—Leipzig 1931—1932, vg. 1421 jj.; P. Sartori, Sitte und Brauch III. Leipzig 1914, lk. 245 jj.; E. Fehrle, Feste und Volks-bräuche im Jahreslauf europäischer Völker. Kassel 1955, lk. 176 jj.

⁴⁸ Vrd. setu kirmaseid kui ka külapähi ehk praasnikuid. H. Tampere, Eesti rahvalaule viisidega II. Tallinn 1960, lk. 201 jj. ja Eesti rahvalaule viisi-dega III. Tallinn 1958, lk. 16 jj.

«Suvel jälle käidi hoolega igal kirmessil, kus üks naaber, kälimees ja sõber truisti teise kirmessil käis. Ja kirmessi vastu varusid kõik kihelkonna talupojad ja priid head õlut, ja oli suur häbi, kui ka kõige vaesem talupoeg kirmessiks õlut ei olnud teinud. Siis toodi seal ka talupoegade tulekuks mõni last õlut kiriku juurde müügile. Ja kui talupojad oma naiste, tüdrukute ja sulastega laupäeval enne seda mõnegi penikoorma tagant suurtes hulkades päralt tulid, hakkasid nad kohe lakkuma ja prassima ja oma suurte torupillidega, mida õhtu ajal pea enam kui penikoorma maa peale kuulda oli, omale lõbu tegema. Ja see kestis öö otsa kunni hommiku valgeni. Ja kui jutlus pidi peale hakkama, läksid talupojad, poolpurjus täis, kiriku, vadasid ja pragasid nõnda, et õpetaja nende kisast näha ega kuulda ei võinud. Pärast, kui nad just nii targalt kui ennegi kirikust välja tulid, läks uus purjutamine, laulmine ja laksumine jälle lahti, nõnda et nende kisast ja naiste ning tüdrukute laulust ja ka hulga torupillide hüüust kuulmine ja nägemine kaduda tahtis. Nõnda pidasid seda pidu liht-talupojad ja sulased, mitte ilma tülita, riuta ja tapmiseta ja muu suure patuja häbitööta. Aga junkrud ja maapriid saksust ja mittesaksust, kes midagi iseäralikku olid, läksid oma võorastega koju ja pidasid seal mõne päeva üksteisega rõõmu ja lõbu. Ja neid kirmesseid peeti mitte ainult apostlite päevadel, vaid ka maarja- ja kõigipühade päevadel.»⁴⁹

Eestis omandasid laiemat kuulsust mitmed kirmased, mille järelkajad on ulatunud peaaegu tänapäevani. Siia kuulub lauritsapäev Kuusalus, kuhu veel käesoleva sajandi alguspoolel ligidalt ja kaugemalt tuhandete viisi rahvast kogunes⁵⁰. Rukkimaarjapäeval olnud Helme kiriku juures suur ohverdamine, kõneldakse visitatsiooniprotokollis 1668. a.⁵¹ Sellest rahvakokkutulekust kujunes hiljem Helme laat, mis ka niisugusena sai külvitähtpäevaks. Kirmase tüüpi rahvapidustuste hulka tuleb lugeda ka k u r e m ä e p ä e v a ehk «Kure Maarja püha» Iisakus 15. augustil (rukkimaarjapäeval). Veel nüüdki koguneb sel päeval Kuremäele, kus 19. saj. lõpust peale asub Pühtitsa õigeusu klooster, palju rahvast, niihästi venelasi kui eestlasi. Peeti kirikuteenistusi ning saadeti «paharooditsa» kuju teele Peipsi-äärseisse küladesse. Haiged käisid mäe all voolava allika vees end pesemas. Ka suurt tamme on peetud pühaks. Sellest lõigati «tervistavaid» killukesi. Hiljem on puule

⁴⁹ B. Russow, Liivimaa kroonika I. Tlk. K. Leetberg. Tartu 1920, lk. 71. — Apostlitepäev — 15. juulil, maarjapäevad — 2. juulil, 15. augustil, 8. septembril, kõigipühapäev — 1. novembril.

⁵⁰ Vt. H. Tampere, Vana Kannel III. Tallinn 1938, lk. 3.

⁵¹ M. J. Eisen, Esivanemate ohverdamised. 3. tr. Tallinn 1920, lk. 104. — Teiste kirmaste või neile sarnaste pidustuste kohta toob ajaloolisi andmeid, enamasti 17. sajandist, sama teos paljudel lehekülgedel, näit. lk. 8 (Viru-Nigula Sõjamaarja kabeli juures heinamaarjapäeval), lk. 103 (Karksi Annemäel annepäeval) jne.

aed ette tehtud, et vältida selle täielikku laastamist. Noored aga tantsisid ja tegid «muud lusti»⁵².

Võib arvata, et Kuremägi oli juba muistsel ajal kultusekoht hiie ja ohvriallikaga, kus sinne vadja-päritoluga rahvastik pidas oma lõikuse- ja külvipidu ning suguvõsade kokkutulekut. Sellega saaks seletada rahva traditsioonilist kokkuvoolamist siia ka teiselt poolt Narva jõge. Veel praegu mäletatakse (A. Moora andmeil), et vadja naised on pidanud elus vähemalt kaks palverännakut tegema: ühe Novgorodi ja teise Kuremäele. Hiljemalt 16. sajandil rajati Kuremäele kreeka-katoliku kabel⁵³. Seal toimuvaid rahva kogunemisi pidas luteri kirik seepärast endale eriti ohtlikuks ning hakkas nende vastu energiliselt võitlema. Nii kurtis 1652. a. Jõhvi pastor oma memoriaalis, et Gerhard Lodele kuuluva mõisa alale Lachtepa (= Lähtepää) külla ühe vana kabeli juurde kogunevat talupoegi mitmest kihelkonnast, et pidada siin ebajumalateenistust, nagu see sündivat ka Viru-Nigulas Maarja kabeli juures. Küsimust tõsteti üles mitmel korral. Ja nii avaldas 1676. a. Eestimaa kindralkuberner Andreas Torstenson resolutsiooni, et Jõhvis ja naaberkihelkondades ei müüdaks juba mõni nädal enne 15. augustit õlut ega viina ning kantslitelt avalikult kuulutataks, et sõnakuulmatud võetakse kinni ja karistatakse. Pikemalt oli Kuremäest juttu 1698. a. Jõhvi kiriku visiteerimisprotokollis, kus märgitakse, et asi pole paranenud. Järgmisel aastal pöördub pastor Eestimaa konsistooriumi poole, et Jõhvis on palju hiisi, mille juures peetavat ebajumalateenistust, iseäranis Kuremäel, kuhu rahvast voolavat kokku isegi Venemaalt. Kuna ta ei suutvat midagi selle vastu ette võtta, palub ta Kuremäele saata iga aasta üks ratsaväe kapralkond, et asjale lõpp teha. Tagajärgi sellel aga polnud ning rahvas pidas visalt kinni oma iidsetest kommetest, mis olid ühised eestlastele, venelastele ja vadjalastele nii Alutagusel kui ka teisel pool Narva jõge⁵⁴.

⁵² Vt. ERA, Vene 1, 304/5 (29) Torma (1929); Iisakust: ERA, Vene 1, 703/4 (12); KKI 20, 542 (6); KKI 22, 518 (155); RKM II 142, 401 (17) ja 411 (31). — Ajakirjanduses on kuremäepäeva paljudel kordadel kirjeldatud.

⁵³ Legend jutustab, et «Puhtallikast» olevat tulnud välja kolm õde, käinud ümber mäe, jäänud ühte kohta seisma ja nutnud. Sellelt kohalt leitud ikoon, mille jaoks pärast ehitatud kabel. Teise legendi järgi näinud karjane jumalaema kivil seisvat, millele tema jälg jäänud. Kohalt leitud ikoon jne. Vt. Сказание о Пюхтицкой чудотворной иконе Успения Божией Матери. Рига 1892; Труссман, Исацкие полуверцы, lk. 9 ja ERA, Vene 1, 304/5 (29). Umbes samasuguseid legende jutustavad ka vadjalased Il'leši kiriku kohta, mille juures nad peavad oma ilja-reedet. Vt. Ariste, Wotische Sprachproben, lk. 22 jj.; P. Ariste, Vadja keelenäiteid. Tartu 1941, lk. 22 jj.

⁵⁴ Vt. R. Winkler, Ueber Kirchen und Capellen Ehistlands in Geschichte und Sage. Beiträge zur Kunde Ehist-, Liv- und Kurlands V, Reval 1900, lk. 21; Lii v, Vene asustusest Alutagusel, lk. 70 jj., 81 jj.

«Kolmekuningapäeva eelõhtul (накануне крещения) keedeti herneid ja pandi väravatulba otsa sõnadega: «Мороз, кушай теперь горох, а не летом» [= «Külm, söö nüüd herneid, aga mitte suvel»], et suvel külm ei tekitaks hernestele kahju. Hommikul tehti kurjavaimu vältimiseks kriidi või söega ristid uksepiitadele, väravatulpadele ja üldse igasuguse sissekäigu juurde.»

Ю. Трусман, Исацкие полуверцы, lk. 14, пр. 4.

Kolmekuningapäevaga (6. jaanuar) lõppes Euroopa rahvaste kalendris 12-päevane nääritsükkel, mille üksikute tähtpäevade kommetes oli palju ühist ja korduvat, näit. järgneva aasta ilmade, põllusaagi, karjakasvu ja isikliku elukäigu ennustamine ning püüe neid maagiliselt mõjutada. Eestis, samuti kui Soomes ja Lätiski oli kolmekuningapäev siiski suhteliselt kõrvaline tähtpäev. Teisiti oli lugu venelaste juures, kus sel päeval toimusid suured rahvakogunemised ühenduses vee pühitsemise ehk «ristimisega» (vrd. nimetust крещение 'ristimine'). Ka vene kultuurist tugevasti mõjutatud karjalaste, isurite, vadjalaste ja setude, samuti Lutsi maarahva juures peeti kolmekuningapäeva (karjala *vieristä*, isuri *vesiristä*, vadja *vierissie*, setu *viiristminõ*, lutsi *viiristik* e. *kreštšina*) suureks pühaks. Vee pühitsemine ehk nn. Jordani pidamine levis 19. sajandi lõpupoolel koos õigeusuga ka Eesti aladel üsna laialdaselt ning sai populaarseks isegi siinse luteriusulise rahvastiku hulgas. Kuid mõnede teistegi kolmekuninga tavade juures võib konstateerida vene mõjusid. Siia on kuulunud (nüüd juba ammu kombest kadunud) ristide tegemine ustele, akendele, väravaile, kaevudele jm. peamiselt idapoolseis piirkondades (andmeid on Vaivarast, Iisakust, Lüganselt, Kodaverest, Tartu-Maarjast, Rõugest, Setust ja Lutsi maarahva juurest) ⁵⁵. Kaugelt üldisem oli Eestis säärane komme siiski jõuluõhtul ja vana-aasta õhtul. ⁵⁶

Väga omapärane kolmekuningapäeva komme oli J. Truusmanni poolt kirjeldatud külma söötmine. Iisakus tunti seda nähtavasti üsna hästi. Kirjapanekuid on mitmest külast ⁵⁷. Harilikult olevat söödud külma kolmekuninga õöl, kuid ühe teate järgi

⁵⁵ Vrd. andmeid venelastelt, vadjalastelt ja isuritelt: ERA, Vene 13, 522 (6), Ariste, Vadja keele näiteid, lk. 27; Hautala, Vanhat merkkpäivät, lk. 31.

⁵⁶ Vt. ka M. J. Eisen, Meie jõulud. Tartu 1931, lk. 35 jj. — Kogu nääritsükli puhul kolm korda, s. t. ka kolmekuningapäeval ristide tegemisest on andmeid veel mõnest Lääne-Eesti piirkonnast, samuti Kadrina-Ambla ümbruskonnast, kuid nendel puhkudel on eeskujuks olnud nähtavasti saksa-skandinaavia traditsioon. — Rist kuulub kõige vanemate kaitsemärkide hulka, mille mitmekesine kasutamine rahvausundis ja -kunstis on alles hiljem seotud kristliku sümbolikaga.

⁵⁷ Vt. veel H III 1, 543 (2) Kauksi (1889), E, StK 26, 38 (3) Tammetaga (1924), ERA, Vene 1, 674 (10) Liiva (1930), E 81063 (5) Uhe (1932), ERA II 125, 208 (4) Soompea (1936), KKI 20, 574 (89) Vaikla (1955).

(Soompealt) tehtud seda küünlapäeval, paari teise järgi nääri-õöl (Kauksi, Uhe). Peale herneste keedetud ning pandud õue külma jaoks veel ube või segaputru mitmesugustest viljadest (herned, oad, tangud, kartulid) selleks, et külm järgmisel vegetatsiooniperioodil üldse vilja ei kahjustaks. Vaiklas lausutud: «Мороз, мороз, пай рапох!» (= «Külm, külm, [jutustaja seletuse järgi «söö»] herneid!»), Soompeal ja Uhes aga juba eesti keeles: «Külm, söö nüüd ubi!» ja «Külm, säh süe erned, aga ära süe suvel!» Kaugemalt eesti küladest (peale ühe teate Jõhvi khk. Pagari algkooli õpilaselt)⁵⁸ pole andmeid niisuguse külmahaldjale ohverdamise kohta. Komme on slaavipärane.

Idaslaavi rahvastel oli kogu nääriperiood tihedalt seotud esivanematekultusega, nagu see on üldse iseloomulik vana agraarkalendri aastavahetusele. Seda tõendavad karituaalsed toidud: pannkoogid, keedetud nisu- ja odratangud (кутья), herned, oad ja kaerajahupuder, mida söödi ise ning pakuti ka «hingedele»⁵⁹. Esivanematekultus oli aga tihedalt seotud haldjateusundi ja viljakusmaagiaga. Samad ohvritoidud aastavahetusel arvati edendavat ka ilmastikku ja tootmist⁶⁰.

Ülalkirjeldatud iisakulaste kombel oli otsesid vasteid kõigepealt valgevenelaste ja ukrainlaste juures. D. Zelenini andmeil kutsutud seal jõuluõhtul külmagi kutjaad sööma, kusjuures olevat seinale koputatud, aken avatud ja hüütud: «Мороз, Мороз! иди кутью есть, а если не хочешь, то уже не ходи совсем!» (= «Külm, Külm! tule kutjaad sööma, kui sa aga ei taha, siis ära tule üldsel») ⁶¹. Velikije Luki oblastis Sebežis, s. t. vene ja valgevene üleminekupiirkonnas on külma söötmist toimetatud ka kolmekuninga ajal: «Vinnemaal, Sebeščinah (Lutsimaa piiril — P. V.) um viiristigu puulpäävä «kutejnik» (кутейник). Mees istub laua man ja ütleb läve poole: «Мороз, Мороз, иди кутью есть» (= «Külm, Külm, tule kutjaad sööma!»). Teine mees ütleb: «Я тебе ложку дам!» (= «Ma annan sulle lusika!»)» ⁶² Komme on saanud tuttavaks ka Latgales, näit. Lutsi maarahva juures järg-

⁵⁸ ERA II 118, 327 (5) Jõhvi (1935): «Sügisese halla vastu viib peremees [vanaaasta õösel] igat seltsi vilja natuke õue.»

⁵⁹ Zelenin, Russische Volkskunde, lk. 375; В. И. Чичеров, Зимний период, lk. 80 jj.

⁶⁰ Näit. Valgevenes puistatud jõuluõhtul enne rituaalset õhtusööki majas herneid laiali, et lambad sigineksid; Lõuna-Venemaal pandud kolmekuningapäeval majavaimule (домовой) lauta pannkooke. Zelenin, nim. t., lk. 375 jj. Vrd. «tuule toitmist» kolmekuningapäeval Steiermarkis. HDA II, vg. 456.

⁶¹ Zelenin, seals. — Valgevenelastel olevat Külma asemel esinenud ka Zjuzja (Зюзя), personifitseeritud Talv, lumivalgete juuste ja pika halli habemega vanamees. Vt. J. Jõgever, Vene rahva ebausku kombelistest pühadest. Eesti Kirjameeste Seltsi Aastaraamat XI (1883). Tartu 1884, lk. 32 (Afanasjevi andmeil).

⁶² ERA II 162, 610 (2) Ludza mk., Põlda v. — P. Voolaine (1937).

misel kujul: ««Külm, külm, tulõ süü' kuutsõ!» öeldi külmale jõulu-
laupäeval»⁶³.

Venelased on kostitanud külma kaerajahupudruga või kilega enamasti suurel neljapäeval, mis on neil üks kõige tähtsaimaid surnute mälestuspühi (навий день)⁶⁴. Andmeid on mitmelt poolt (näit. end. Tveri, Vladimiri jt. kub.), kuid mõned teated liidavad seda ka talvise «koljadaga»: «24. detsembril (v. k.j.) on kol'adä (коляда). Акна peale pandi odrajahust (?) pudru (кашу от жита). Öeldi: «Дед-мороз, ешь! Наш овес не заморозь!» (= «Vanaisa-külm, söö! Meie kaera ära külmeta!»)⁶⁵. Peipsi-äärseist ja Narva jõe äärseist vene küladest selletaolised teated puuduvad. Kalurikülades polnudki niisugusel vegetatsioonimaagial vahest palju pinda ning see võis vähepopulaarsena kergesti ununeda.

Peale Alutaguse eestlaste ja Lutsi maarahva puuduvad teiste läänemeresoome rahvaste juurest teated niisugusest külmahaldja kostitamisest. Meie seisukohalt on eriti oluline konstateerida kombe puudumist vadjalaste ja isurite juures. Midagi analoogilist tavan-dis ja lausumises leiame alles vepslastelt, kuid siin on süüa pakutud mingile vilja- või rehehaldjale Kühäroole, kes mõnikord oman-dab isegi krati-taolise tulutooja ja varandusevedaja iseloomu⁶⁶. Kuuludes küll samasse rahvausundinähtuste ringi, puudub sellel ometi otsene side külma kostitamisega.

9.

«Vastlapäeval (на масляницу) lasti liugu ja mindi kõrtsi. Liulaskmine tähendas head linakasvu. Vastlapäeval veeti põllule koorem sõnnikut, et suvel viil hästi kasvaks.»

Ю. Трусман, Исацкие полуверцы,
lk. 14, nr. 5.

Jõuludega alanud kesktalvine periood lõppes veebruaris. Üks silmapaistvamaid tähtpäevi oli sel puhul eesti rahvakalendis

⁶³ KKI murdekartoteek, sub «kootsid» (ü. k. P. Voolaine 1930.—1931. a.). — Üleskirjutaja andmeil tähendab «koodzi» suruteri («surpterä»), mida söödi jõulu-laupäeval. Kähtlemata on see sõna, nagu lätikeelne küķis, kočis jne., ühendatav vene кутя või pigemini valgevene куця'га. — Samasugust kommet har-rastasid ka teised Latgale rahvad. Vt. ERA II 61, 523/4 (8—9).

⁶⁴ Zelenin, seals; Известия Тверского педагогического института. Верхне-Моложская экспедиция. Тверь 1927, lk. 125.

⁶⁵ RKM II 179, 115 (14) Pihkva obl., raj., Vöstavka k/n., Rõdalovo k. — P. Voolaine (1964). Vrd. И. П. Сахаров, Сказания русского народа I. СПб. 1885, lk. 116; В. В. Селиванов, Год русского земледельца (Сочинения II). Владимир 1902, lk. 128. — On andmeid ka mitmekordsest külma kostitamisest (jõulu ajal, kevadel ja sügisel). Vt. ERA, Vene 11, 143 (5) Petseri mk., Laura v., Fedase k. — N. Rozova (1938). Nimetatud allika järgi viiakse külmale herneputru, mis paistab muidu vene traditsioonis haruldane olevat.

⁶⁶ L. Kettunen, Tähelepanekuid vepslaste mütoloogiast. Eesti Kirjandus XIX (1925), lk. 371 jj. Vrd. ka I. Paulson, Die Religionen der finnischen Völker. Religionen der Menschheit III. Stuttgart 1962, lk. 250.

vastlapäev ehk lihaheide.⁶⁷ Katoliku kiriku pruugis algas järgmisel päeval (tuhapäeval) suur paast, mis kestis ligi 7 nädalat, kuni lihavõtteni. Sõltudes viimasest võis vastlapäev liikuda üsna laias ulatuses (8. veebruarist kuni 7. märtsini). Püsiv oli ainult nädalapäev, nimelt teisipäev. Eriti silmapaistvalt pühitseatakse vastlapäeva ja õieti mitmeid sellele eelnevaidki päevi Lääne-Euroopas, kus sel ajal korraldatakse pidulikke karnevale, lõbutsetakse maskeeritult, etendatakse sellekohaseid näidendeid jne.⁶⁸ Lõbutsedes veedeti sellele vastavat võinädalat (масляница) ka venelaste juures.⁶⁹ Algselt kuulusid niisugused paljude rahvaste juures tuntud karnevalid ja pidustused muistsete kevadpühade, vähemalt talve ärasaatmispühade traditsiooni hulka, neis elasid edasi ka muistse rooma uusaasta (1. märts) pärimused.

Eesti vastlakommetest on püütud leida katoliku aja mälestusi. Siia on loetud näit. sealiha, eriti seajalgade söömist kui üht keskmemat kommet. Tegelikult pärineb see rahva muistsest põllumajanduskalendrist.⁷⁰ Vastlapäev on küll enda ümber koondanud palju erineva tähendusega ja erinevaist ajajärgudest pärinevaid kombeid, uskumusi ja endeid, kuid lähem tutvumine nendega näitab, et see on ennekõike naiste töö ja tegevusega seotud tähtpäev. Peaaegu kõik, mida sel päeval tehti või tegemata jäeti, puudutas naiste käsitöid ja nendega seotud tooraineid (lina, канеп, vill), edasi karja- ja aedviljakasvatust (herned, oad), mis kuulusid naiste tegevusalasse. Tööde osas oli reeglilik, et ketused pidid vastlaks lõpule jõudma (kui selleks tähtpäevaks polnud juba küünlapäev). Päevade pikenedes algas kangaste kudumine, mis nõudis rohkem valgust. Jüripäevaks pidid kangadki olema kootud, linsed isegi lumel pleegitatud. Seetõttu on mõistetav, et vastlapäevaga lõppesid juba täielikult ühised tööõhtud (mängutoad, istjatsed, ülalistumised jt.), kui neid polnud lõpetatud juba varem, näit. küünlapäeval. Vastlapäeva loeti ka metsatööde ja vooriskäimiste lõpuks. On ütlushi, et vastlapäevast pidi regi kõrvale «heidetama».

Vastlakombed olid kõige sagedamini seotud linakasvatusega. Siia kuulus ka üks ülemaaliselt populaarsemaid rahvakombeid vastlapäeva õhtul liugu lasta. Alutaguses (Vaivaras, Jõhvis, Lüganusel ja osalt Iisakus) nimetataksegi vastlapäeva seetõttu enamasti *liugupäevaks*⁷¹. Iisakus on tänapäeva keelepruugis siiski

⁶⁷ Vt. E. Päss, Lihahaide Eestis. ERM Ar. VI, Tartu 1931, lk. 5 jj.

⁶⁸ Vt. HDA II, vg. 1246 jj.; Fehrle, Feste und Volksbräuche, lk. 72 jj.

⁶⁹ Vt. Zelenin, Russische Volkskunde, lk. 380 jj.; В. Миллер, Русская масляница и западно-европейский карнавал. М. 1884.

⁷⁰ Samale seisukohale on tulnud soome «laskiainen» puhul K. Vilku oma teoses «Vuotuinen ajantieto», lk. 63.

⁷¹ Sama nimetust («liukupäivä») tunnevad ka Ingerimaa lääneosas elavad vadjalased ja isurid. Vt. Ariste, Vadja keelenäiteid, lk. 30; P. Ariste, Isuri keelenäiteid. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituudi Uurimused V, Tallinn 1960, lk. 15. Idapoolsete vadjalaste võinädala nimetus «täihlago» viitab sellele kui peamisele kosjade ja kihluste perioodile.

rohkem tarvitusel vastlapäev, hiljutistes venekeelseis külades selle kõrval maaslenitsa, kusjuures see tähendab aga just vastlateisipäeva, mitte sellele eelnevat võinädalat, nagu ümberkaudseil venelastel. Liulaskmine oli ka Iisakus hästituntud ja õieti keskne vastlapäeva komme:

«Liugupäeval käidi külas ja lasti liugu. Kes ei käinud liugumas, sel ei kasvanud linad. Kes käis, sel kasvasid. Hüüti: «Lina liugu ja pikka kiudu!» Mehed ja naised tulid kõik kokku Karatonkas ja kõrtsis. Lapsed käisid liugumas kelkudega mäe peal.

Hernesupp ja seajalad,
need on vastlapäeva palad.

Vastlapäeval keedeti seajalad hernestega või ubadega»⁷².

«Liugumas» käimine toimus niisiis mitmel moel, nagu igal pool mujalgi Eestis. Siia kuulus kelkudega mäest allalaskmine kui ka hobustega sõitmine, naabritel külas ja kõrtsis käimine⁷³. Üldiselt arvatakse vanemaks agraarmaagiliseks kombeks nende hulgast liulaskmist otsese mõttes, mida varemalt toimetasid suuremal määral ka perenaised või ketravad ise. Venelaste juures Moskva lähedal lasksid nad mäest alla ketraja istelaual (донце), Soomes koonlalaual, Eestis aga siin-seal linakurst põues või linaseemned taskus⁷⁴. Iisakus niisugused vanad joned puuduvad. Kui meenutatakse veel vastlapäeva liulaskmist, öeldakse harilikult: «Lapsed lasksid liugu, vanad käisid niisama üksteise juurde» või «Siis käidi sõitmas, lapsukesed kelkudega, vanad hobustega»⁷⁵. Liugumist saatsid maagilised hüüded, mida harvemini esitati ka lauldes, nagu

«Pikad linad liugujale,
takud tagatõukajale!»⁷⁶

Niisuguseid hüüdeid või laulukesi tunti siiski peamiselt Kuremäe ümbruse külades ja Tudulinna, päris Iisakus polnud nad tõenäoliselt nii palju kodunenud.

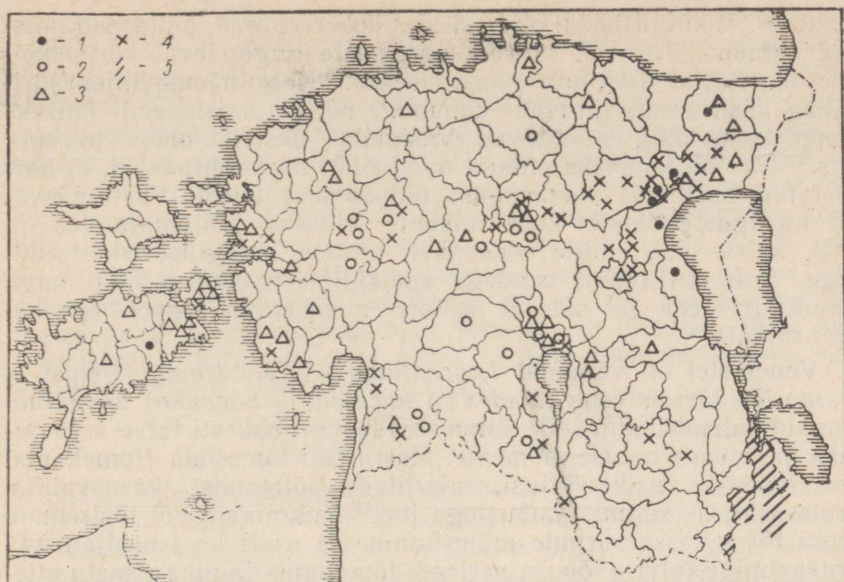
⁷² RKM II 142, 397/8 (5) Raudi (1962). — Andmeid liulaskmisest on veel kirja pandud Soompealt, Koldemäelt, Sälikust, Allikult, Tammetagast, Vaiklast, Kauksist, Kurust ja mitmest Tudulinna külast, s. t. niihästi põlistest eesti kui ka end. poluvertsikute maa- ja rannaküladest. Kombestikust vahet ei ole. — Karatonkas, s. t. Gorodjonka külas käimisest vt. viites 84.

⁷³ Kõik need kombed olid levinud ka lätlastel. Vt. Smits, Latviešu tautas ticējumi III, lk. 1216 jj. Kuramaal ja liivlaste juures domineerisid siiski «ķekatas», meie mardid ja kadrisantidele sarnased mõõda küla käimised.

⁷⁴ Vt. Zelenin, Russische Volkskunde, lk. 353; Vilkuna, Vuotuinen ajantieto, lk. 62; Hautala, Vanhat merkkipäivät, lk. 97; M. Varonen, Vainajainpalvelus muinaisilla suomalaisilla. Helsinki 1898, lk. 251 jj.; Päss, Lihaheide Eestis, lk. 26.

⁷⁵ RKM II 142, 404 (4) Säliku (1962) ja KKI 20, 119 (8) Soompea (1955); vrd. ka KKI 20, 129 (18) Alliku (1955) ja KKI 20, 167 (47) Koldemäe (1955).

⁷⁶ ERA II 125, 253 (66) Imatu (1936).

Joon. 29. Vastlapäeva pidustused kõrtsis või külas (Eestis). 1 — naistepidu kõrtsis; 2 — «mokalaat» kõrtsis; 3 — muidu kõrtsiskäimine (enamasti peremees ja -naine); 4 — külaskäimine; 5 — naistepidu Setus maaslenitsa ajal.

Vanemate inimeste naaberperedes vestlemas käimise või külas toimunud naistepeo asemele astus ja samuti hobustega sõitmise lõpp-punktiks sai vist küll hilisemal aegadel kõrts (vt. joon. 29). Tavaliselt sõitsid sinna perevanemad, kuid Iisakus kogunes ka nooremat rahvast, sulaseid ja tüdrukuid⁷⁷. Mingisuguseid spetsiifilisi kombeid seejuures polnud. Võrreldes Tudulinna ümbruse, Avinurme, Torma, Laiuse ja Kodavere, mõnevõrra isegi Jõhvi traditsioonidega on need niisiis lihtsamad. Nimetatud kihelkondades omas vastlapäeval kõrtsiskäimine või teise külla sõitmine naistepeo jooni. Nii kirjutatakse Tudulinna Lemmaku külast (kus varem kõneldi ka vene keelt): «Vastlapäeval käisid jälle kõrtsis. Sie õli rahvast täis. Igast talust käis naisterahvas oma tütrega kõrtsis tantsimas, et siis pidi lina parem kasvama. Vastlapäeval olid ikke naised kõrtsis. Eks seal ikke võetud ka».⁷⁸ Avinurmest

⁷⁷ Vastlapäeval kõrtsiskäimine oli peaaegu ülemaaline komme, andmed puuduvad ainult Kagu-Eestist (Setus asendab seda «naistepidu» külas) ja Hiiumaalt. Peamiselt maa keskrajoonides ja Mulgimaal olid sellel «mokalaada» funktsioonid, s. t. palgati teenijaid.

⁷⁸ KKI 21, 363 (23) Lemmaku. (1956). — Vrd. H III 12, 37 (11) Jõhvi (1892); ERA II 193, 158 (30) Avinurme (1938); H II 50, 431 (6) Torma (1894); RKM II 27, 118 (5) Kodavere (1950). Kaugemalt on andmeid Saaremaalt: «Naised käisid sel päeval [= vastlapäeval] kõrtsis viina joomas, sest oli ju naistepidu. Mehed ei segind end sinna sekka. — — —» ERA II 302, 486/7

kuuleme, et kui mehedki olid sel ajal kokku tulnud, pidid nad naistele ostma. Jõhvis on säärast perenaiste liugupäeval kõrtsiskäimist nimetatud «lina juurte kastmiseks».⁷⁹ Nagu näeme hiljem jüripäeva käsitlusest, liituvad kummagi päeva naistepeod ühiseks kompleksiks ning asendavad vastamisi üksteist omas piirkonnas.⁸⁰ Kus oli kombeks pidada naistepidu ühel tähtpäeval, ei harastatud harilikult samasugust pidutsemist teisel. Vastlapäeval jäi niisuguste naiste kokkutulekute aluseks põllumajandus ja eriti naiste töö, mille edenemist taotleti maagilise pidutsemisega. Siin ei liitunud nendega spetsiifilisi naistepeo jooni, nagu Raudi jüripeol ja samuti setude maaslenitsa-aegsel «paabapraasnikul»⁸¹.

Venelastel oli võinädal (*масляница* või *масленица*, Peipsi ja Narva jõe äärseis vene külades ka *масляна* ja *маслина*) üks röömsamaid kalendripühi, selle kommetes leidus rohkesti talve ärasaatmise ja kevade ootuse momente. Harrastati lumesõda (lumekantsi vallutamist), rusikavõitlusi, tuleriitade põletamist, karnevalilisi protsessioone, sõitmisi hobustega jne.⁸² Nukramaid või tõsisemaid jooni tõi sellesse surnute mälestamine ja osalt ka «masljanitsa» ärasaatmine talvise lõbusa perioodi lõpetamis- ja pika paastu ettevalmistamistseremooniatega. Mitmed kumbed taotlesid head lina- ja kanepikasvu. Seda eesmärki (на лён и коноплю) teenis näiteks mägedelt liulaskmine, mis oli ka venelaste juures üks silmapaistvamaid talviseid lõbustusi. Narva jõe äärseis külades isegi magati esmaspäeva hommikul pärast võinädalat (nn. puhtal esmaspäeval) kauem ning nuheldi tüdrukute juurest tulijaid «на

(311) Valjala (1942). See pole juhuslik, sest Lääne-Eestis on peetud naistepühi samal kalendriperioodil veel teistelgi naiste tööga seotud päevadel, näit. küünlapäeval: «Küünlapäev Lihulas naiste püha, naiste mokalaat. Naised käind kõrtsus tantsimas, kaelarahad kaelas. Olnud püha, tööd pole teind. Kui kõrtsu mindi, olnd mehi kaasas ka, aga enamasti ikka üksi mindi. Emaema rääkis, et emad olevat käind. Päeva olid töö ja kubjas sundis taga, aga õhtul mindud kõrtsi ja oldud röömsad. — — —» ERA II 195, 377 (5) Kirbla (1936).

⁷⁹ Sama piltlikku nimetust leiame ka Palamuselt, kusjuures see polnud ainult naiste pidutsemine. ERM 42, 96 — (1920).

⁸⁰ Vt. ptk. 11 ja joon. 31.

⁸¹ Vt. O. Loorits, Das-sog. Weiberfest bei den Russen und Setukesen in Estland. Tartu 1940. Setude maaslenitsaaegsel «paabapraasnikul» on kahtlemata teatav ühine alus eesti vastlapäevakommetega. Ka Kesk-Euroopas oli peamiseks naistepeo ajaks veebruar, vastlanädal või veelgi kitsamalt vastlateisipäev. Vrd. HDA II, vg. 1758 jj. (Weiberfastnacht), IX, vg. 235 jj. (Weibermonat); Fehrlé, Feste und Volksbräuche, lk. 98 jj.

⁸² Vt. Zelenin, Russische Volkskunde, lk. 380 jj. — Arvatakse, et venelaste võinädalale väga iseloomulik hobustega sõitmine on välja kasvanud liulaskmistest mägedel, kuna neil oli kummalgi sageli sama maagiline tähendus. Kuid on leitud võimalikuks näha selle taga muistseil surnute mälestuspäevadel (тризна) korraldatud hobuste võidujookse. Kahtlemata oli võinädalal muidki mälestuspäevade elemente, näit. rituaalseis toitudes. Enamasti käidi laupäeval kalmistulgi. Sõitmist, eriti ringi ümber küla, on ühendatud ka päikesekultusega.

долгий лён»⁸³. Mägedelt kelkudega liulaskmine spetsiaalselt võinädala kombena oli aga Eesti piirides ja naabruses elavate venelaste juures siiski üsna haruldaseks jäänud ja seejuures rohkem laste asi. Täiesti üldine oli aga hobustega sõitmine, ühes sellega traditsioonikohane teistes külates ja vahel ka kõrtside juures pidutsemine, nagu seda kirjeldatakse Irboska lähedalt Lissitški külast:

«Viimasel pühapäeval (в остатнее воскресенье) (viimasel enne suurt paastu) tavatsesid kõik sõita: hobused rakendatakse saani ette, kaetakse sõbaga, looga külge seotakse kuljused. Peale istus 3—4 inimest ning sõitsid Petškisse või Lukisse. Aga lapsed lasksid mäest alla reekestega (катались с горы на дравянках). Viimasel pühapäeval veetakse küla taha mäele linaluid (ühes linajäänustega), õhtul ehitakse endid ja kõik lähuvad «võile» («на масло») («võid» põletama). Lauldi:

«Дорогая наша масляница
прошла и миновалась...»

Viimasel päeval küpsetati pannkooke ja käidi üksteisel külas»⁸⁴.

I s u r i vastla või õieti võinädala kohta kirjutab juba Sjögren 19. sajandi keskpaiku, et see «ei paista siin välja mingite omapäraste tavade poolest ning pühitsetakse venelaste kombel lustisõitusega ühest külast teise, purjutamise ja laulmisega»⁸⁵. Samasuguseid sõite teistesse külatesse harrastasid ka v a d j a l a s e d võinädala viimasel pühapäeval (nn. suur-liukupäivä ehk suur tšihlago), kuna mägedelt kelkudega (saanikkoikaa) allalaskmine oli jäänud siingi laste kombeks. Või tüdrukud laulsid mäe peal, samal ajal kui lapsed lasksid liugu.⁸⁶ S o o m e «laskiainen» oli seevastu säilitanud, nagu juba märgitud, samasuguse tööpüha

⁸³ ERA, Vene 12, 170 (124) Vasknarva (1938); ERA, Vene 12, 209/11 (11) Skarjatina (1938).

⁸⁴ ERA, Vene 10, 19/20 (597) — (1937). — Guljanjele või «liule» («на катку») sõideti kas teatavasse keskustesse või toimusid sõidud tavakohaselt iga päev ise külla, kellega suheldi. Nii sõideti Irboska ümbrusest sageli Irboskasse ning lõbutseti ka sealsel kõrtsis, Narva jõe ääres aga sõideti Gorodjonka ja Omuti külla (teine teisel pool jõge) jne. Piirisaare Meža küla rahvas sõitis neljapäeval Kolkjasse või Varnjasse, need aga laupäeval ja pühapäeval Piirisaarde. Üldse peeti võinädalat Kolkja pühaks (праздник), seal «vanasti масляница ajal nii palju kihutati külatänaval, et ei saand jala joosta üle tänava, oleks jäänud alla». Vt. ERA, Vene 1, 254 (29); ERA, Vene 8, 369/70 (339); ERA, Vene 10, 444/5 (957); ERA, Vene 12, 417 (20); ERA, Vene 16, 293/4 (7) jne.

⁸⁵ J. A. S j ö g r e n, Über die finnische Bevölkerung des St.-Petersburgschen Gouvernements und über den Ursprung des Namens Ingermannland. Joh. Andreas Sjögren's Gesammelte Schriften, Bd. I. St. Petersburg 1861, lk. 554. — Samasuguse pildi annavad veelgi varasemad ja muidugi ka hilisemad ülestähendused. Vt. näit. notiitsi, mis põlvneb 1810-ndaist aastaist: «Laskiaisna. Cokouvat yhteen Kyläszä palckavat hepoisen ja miehen, ajavat toisen kylän erinomattain miszä kyläszä vjna ombi ostat ja ryuppjt juottat Kutzaria, tansit ja laulaat.» Hautala, Vanhat merkkipäivät, lk. 99.

⁸⁶ Vt. A r i s t e, Wotische Sprachproben, lk. 68, nr. 67; Ariste, Vadja keelenäiteid, lk. 30 jj., nr. 22; Suomen Kansan Vanhat Runot IV 3. Helsinki 1928, lk. 770, nr. 4776; P. A r i s t e, Vadja rahva usundist. Virittäjä 1932, lk. 142.

ilme kui Eestis. Ka siin lõpetasid naised selleks ajaks lina, kanepi ja villa töötlemise ja ketramise. Seepärast on kombedki (üldiselt eesti omadega sarnased) alatas seotud nende töödega. Juba eespool nimetasime vanade ketrajate liulaskmist, kas või toa läve eeski, tühjadel koonlaladadel. Kuid päris mäelaskmine algas õhtul, kui välja läksid lapsed, mõnes paigas ka täiskasvanud. Alla lastes hüüti oma kodutalu jaoks head lina-, kanepi- ja aedviljaõnne, näit.:

«Pitkiä pellavia,
hienoja hamppuja,
nauriita kuin lautasia,
räätiköitä kuin nurkanpäitä»⁸⁷.

Tüdrukud sõitsid lahtiste juustega. Ja mida kaugemale kelk jooksis, seda pikemaks pidid järgmisel suvel kasvama linad. Mõnes paigas tõid perenaised lastele mäele kõrti või klimbisuppi, millest loodeti omakorda majapidamisele edu. Kärarikkaid reesõite tehti eriti Lõuna- ja Edela-Soomes, samuti lõbutseti pöörluugu («hul-lua hevosta») lastes⁸⁸.

Mõnesugused erinevad joned ühelt poolt eesti ja soome, teiselt poolt aga isuri ja vadja vastlatraditsioonis kajastuvad ka vastlauludes. Kui Eestis ja Soomes domineerivad hüüded ja hüüdelised laulukesed, milles soovitakse, et linad kasvaksid pikaks nagu liutee ja valgeks nagu lumi liumäel, ühtlasi sajatatakse neid, kes ei tule liugu laskma, siis valitsevad isuritel ja vadjalastel peamiselt sõidulaulud. Kirjeldatakse lõbusat sõitu ühest külast teise ning kiidetakse head hobust. Viimased motiivid pärinevad eestiga ühisest, kuid algselt teistsugustel puhkudel kasutatud lauluvarast (vrd. «Venna hobu», «Tore sõit» jt.) ning on uuele funktsioonile kohandatud võib-olla üsna hilisel ajal. Lühikesi soove liugujaile on isurite juures leitud ainult Eestile kõige lähematest küladest, kusjuures nende värss palju ei erine eesti omast. Näit. lauldud Kul-lakülas pärast sauna vihtadel liugu lastes:

«Pitkät linat liukujalle,
takut takant' laskialle!»⁸⁹

Vadjalastel on niisugused soovi- ja sajatussõnad palju vanemad, kuigi liituvad vahel toreda sõidu ja võinädala ärasaatmise motii-

⁸⁷ = «Pikki linu, peeneid kanepid, naereid kui liudu, kaalikaid kui nurga-otsi.»

⁸⁸ Ülevaateid ja materjale soome vastlakommetest vt. Viikuna, Vuotinen ajantieto, lk. 60 jj.; Hautala, Vanhat merkkipäivät, lk. 64 jj.; Varonen, Vainajainpalvelus muinaisilla suomalaisilla, lk. 233 jj.; Y. H. Toivonen, «Pitkiä pellavia, napanauriita!». Kalevalaseuran Vuosikirja 3, Helsinki 1923, lk. 94 jj.

⁸⁹ Suomen Kansan Vanhat Runot III 3. Helsinki 1924, lk. 777, nr. 4606.

videga, mida neid laulsid mäel.⁹⁰ Nõnda leidub olulisi sarnasusi vadja ja setu maaslenitsalauludes ja -kometes.⁹¹

Kokkuvõttes võib aga ütelda, et eesti ja teiste läänemeresoome rahvaste, venelaste ja lätlaste vastla- ja võinädalakometes ei ole põhilisi erinevusi, kuigi iga rahva juures leidub oma spetsiifilisi jooni, mõnikord ainult ühe või teise kombe suhteliselt rohkem või vähem väljaarenenud kujul. Nii on peetud kelkudega mäelaskmist rohkem eesti-soome, hobustega sõitmist aga rohkem vene kombeks jne. Iisaku liulaskmiskombed kuuluvad tüüpilisse ida-eesti traditsiooni, mis näitab mitmesuguseid ühisjooni ka naabruses elavate vene, vadja ja isuri tavadega. Seevastu sõnnikuvedamine põllule kas vastla- või tuhapäeval (või jõuluajal) tuleb lugeda täiesti Ida-Baltikumi, s. t. eesti, soome ja läti spetsiifiliste kommete hulka.⁹² Seda ei tunne vene, saksa ega rootsi traditsioon (peale Soome skäärides elavate rootslaste), kus sõnnikuvedu suurte pühade ajal oli enamasti otse keelatud. Ka Setus pole see komme seotud võinädalaga, vaid esimese paastunädala kolmapäevaga, mis ajaliselt vastabki tuhapäevale. A. V. Rantasalo selektab seda kommet nii: pühadel, millal arvati vaimud olevat liikvel, kutsuti neid appi ka selleks, et vili suvel hästi kasvaks. Neile tuletati seda meelde mõnesuguste sümboolsete toimingutega. Kuid kas ei ole siin tegemist pigemini põllu otsese maagilise mõjutamisega?

10.

«Küünlapäeval (в перекус) kõrvetati karvu, mis kasvasid härgadel sarvede ümber, selleks et härjad rohkem kasvaksid.»

Ю. Труссман, Исацкие полуверцы, lk. 15, пр. 12.

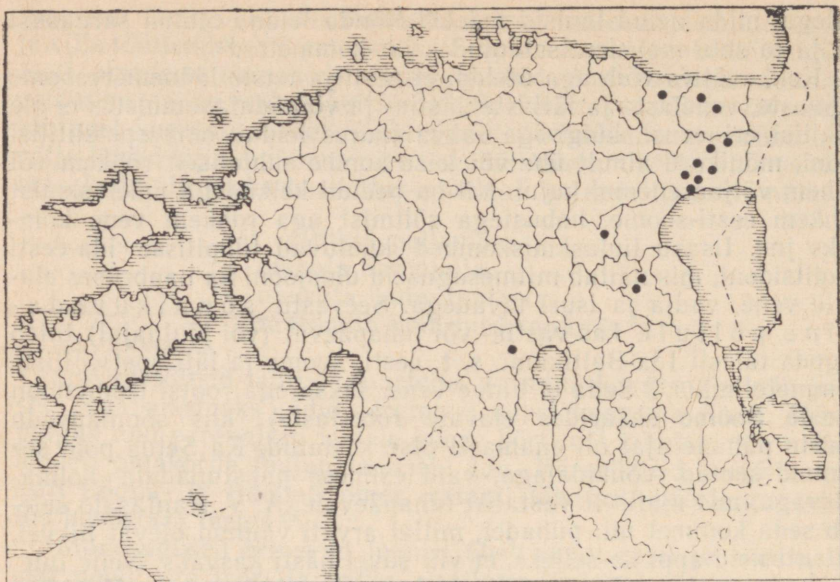
Eesti rahvakalendris, ka Iisakus, oli küünlapäev (2. veebruar) tönisepäeva kõrval tähtsamaid südatalve tähtpäevi. Sellest päevast algas siiski juba suuremal määral kevade ootus (ka vastava ajaarvestus), hakati tegema ettevalmistusi kevadisteks põllutöödeks ning ennustama tolle perioodi ilmu. Tähtpäeval oli niisiis agraarne iseloom ning puudusid katoliikliku küünlamessi (*missa candelabrium*) jooned.

Härja sarvede kõrvetamine oli praeguste and-

⁹⁰ Vt. näit. Suomen Kansan Vanhat Runot IV 3, lk. 769, nr. 4775.

⁹¹ Vt. Tampere, Eesti rahvalaule viisidega II, lk. 24 jj. — Eesti, soome, isuri ja vadja vastlalaule võrdleb ka E. Päss, Eesti liulaul. Tartu 1933.

⁹² Vt. A. V. Rantasalo, Der Ackerbau im Volksaberglauben der Finnen und Esten I. FFC nr. 30, Sortavala 1919, lk. 53 jj.; Hautala, Vanhat merkkipäivät, lk. 81; J. W. Boecler, Fr. R. Kreuzwald, Der Ehsten abergläubische Gebräuche, Weisen und Gewohnheiten. St. Petersburg 1854, lk. 80; Smits, Latviešu tautas ticējumi III, lk. 1219. — Kui komme esineb mitmel tähtpäeval, siis on vastlapäeval veetud lina- ja kanepipõllule.

Joon. 30. Härja sarvede kõrvetamine künnapäeval.

mete järgi Kirde-Eesti komme, levinud eriti Iisakus⁹³, kuid ka Jõhvis, Lüganusel, Laiusel ja Maarja-Magdaleenas, s. t. üsna laialdaselt kogu Kirde-Eestis (vt. joon. 30).⁹⁴ Kaugemalt on ainult üks notiits ja nimelt Viljandi kihelkonnast: «Künnapäeval härja sarvejuuri kaabitud ja seda kaabet tule pääl kõrvetatud selleks, et parimud künnaeagu härgadele kallale ei tungiks». ⁹⁵ Venelastel oli see komme tundmata ning selleks puudusid õieti majanduslikud eelused. Idaslaavlastel olid töö- ja veoloomadeks juba vanadest aegadest peale hobused. Hiljem tõrjuti nad küll Ukrainas ja osalt ka Valgevenes härgade poolt kõrvale, kuid venelaste juures jäi hobune ikkagi peaaegu ainsaks veoloomaks.⁹⁶ Alutagusest, ka Iisakust on aga härgade kasutamise kohta rohkesti andmeid (vähemalt 17. sajandist alates).⁹⁷

⁹³ Vt. veel E, StK 26, 38 (5) Tammetaga (1924); ERA II 125, 208 (2) Soompea (1936); ERA II 166, 24 (75) Kaidma (1937); KKI 20, 92 (48) Säliku (1955); RKM II 142, 406 (6) Säliku (1962); RKM II 142, 419 (6) Kauksi (1962).

⁹⁴ H II 8, 759 (4) Jõhvi (1889); EKS c 159 Jõhvi (1907); H III 9, 98 (4) Laiuse (1891); H II 28, 743/4 (4) Maarja-Magdaleena (1890); H II 28, 778 (7) Maarja-Magdaleena (1891).

⁹⁵ ERA II 282, 223 (18) Viljandi (1940).

⁹⁶ Zelenin, Russische Volkskunde, lk. 130. — Ka setud ei kasutanud härgi. G. Ränk, Härjajake. ERM Ar. V, 1929, lk. 165.

⁹⁷ Liiv, Vene asustusest Alutagusel, lk. 59 jj.

Andmete enamiku järgi kõrvetatud sarvi (või sarvede ümbert karvu) nimelt härgmullikail, s. t. ainult üks kord nende elus, enne tööhärjaks saamist. Tehtud on seda toas. Kuna komme on juba ammu kadunud (koos veohärgadega), siis ei mäletatud viimastel aegadel enam täpsemat põhjust, miks seda tehti. Öeldakse lihtsalt, et härjad siis «öllud kõvad künni piäle», kuid mõnel korral nimetatakse, et siis kasvavad tugevad sarved, ei lähe kestama ega iket hoides hellaks. Rahva traditsioonis on olnud muidki analoogilisi maagilisi toiminguid, nagu härgvasika tammelaastudega suitsetamist⁹⁸, enne härjaga esimese künni tegemist sarvedele soola riputamist⁹⁹ jne. Eesti rahvakalendris on härgadega suuremal määral seotud küünlapäevaga mitmeid ühisjooni omav vastlapäev, millal noored veoloomad esimest korda ikkesse pandi, et siis ei kulutavad oma sarvi hiljem töö juures¹⁰⁰. Isuri ja vadja traditsioonist ei ole leitud sääraseid kombeid. Nii võib arvata, et härja «sarvede kõrvetaminegi» kuulub Eestis omal ajal hästi tuntud härgadega seotud põllumajanduslike kommete kompleksi.

11.

«Jüripäeval (в Юрьев день) käisid küla nõiad (знахари и знахарки) koidu ajal karja värsketelt jälgedelt mulda korjamas. Selle mullaga nad võisid põhjustada karja surma, või panna nad lonkama, või rikkuda piima. Külavanem käis samal päeval pärast karja väljalaskmist selle jälgi ümber pööramas, uskudes, et siis kogu kari tuleb sügisel tervelt tagasi. Aga perenaised tegid omavahelise korjanduse ning läksid kõrtsi, kus toimus joomapidu (нопоўка), mida nimetati lüpsiku niisutamiseks (омочение подоюника). Sel päeval ei töötatud.»

Ю. Труссман, Исацкие полуверцы,
lk. 15, nr. 14.

Eesti rahvakalender on säilitanud üsna väheseid mälestusi kahest väga vanast põllumajanduslikust tähtpäevast aprillis — karjalaskepäevast (1. apr.) ja künnipäevast (14. apr.), mis määrasid karjatamise ja põlluharimise alguse või vähemalt nendeks valmisoleku kevadel. Kummagi päeva funktsioonid on nähtavasti hiljem suurelt osalt üle võtnud jüripäev (23. aprillil). Igatahes etendas jüripäev Eestis juba keskajast saadik mitte ainult talurahva suviste tööde, vaid kogu majandusaasta ja sellest tulevate teenistuslike ja õiguslike vahekordade alguspäeva osa. Selleks päevaks pidid talupojad õiendama oma mõisamaksud, sel päeval asusid oma kohtadele ka rentnikud, sulased, tüdrukud ja karjased. Rahvakommetest ja -uskumustest seostus silmapaistvalt suur osa karjaõnne taotlustega. Eriti märgatav koht oli neil maa

⁹⁸ E 32477/8 (21) Jämaja (1897).

⁹⁹ ALS 3, 555 Haljala (1931).

¹⁰⁰ J. B. Holzmayer, Osiliana II. Verh. GEG VII : 2, 1873, lk. 115. Komme on levinud Lääne-Eesti mandril ja saartel. Esineb veidi erineval kujul ka Saksamaal. Vt. A. Wuttke, Der deutsche Volksaberglaube der Gegenwart. Berlin 1930, lk. 84.

kagu- ja idapoolseis piirkondades, kuid ka Loode-Eestis ja saartel. Eesti jüripäevakommete uurijad on märkinud peale iidsete kohalike mütoloogiliste joonte tunduvaid ja seejuures vanu mõjutusi slaavi rahvastelt (M. Veske, O. Loorits), kuid ka vastupidiselt, leidnud, et «püha Jüri kuulsus meile läänest tulnud» (M. J. Eisen)¹⁰¹. Jättes kõrvale kristlike legendide ja kiriklike riituste glasuuri, mida siin-seal, eriti õigeusuliste Setumaa elanike juures ette tuli, võib jüripäeva nagu teistegi rahvakalendri tähtpäevade kommetes kõikjal näha rahva omaaegse (ja mõnikord ka kohaliku) ühiskondlik-majandusliku elu kajastusi. Naaberrahvaste või teatavate piirkondade ühtsete elutingimuste aluselt saavad mõistetavaks ka vastastikused laenu- või pigemini kokkukasvamisprotsessid. Ühte niisugust märkame loodepoolsete venelaste, kirde-eestlaste, vadjalaste ja isurite juures jüripäeva kommete valgusel.

Idaslaavlaste rahvakalendris oli jüripäev väga tihedalt seotud põllunduse ja karjandusega¹⁰². Venelastel ja valgevenelastel toimus just sel päeval karja tseremoniaalne väljalaskmine. Vastavad pidulikud tavandid viidi läbi ka sel juhul, kui tegelik karjatamisperiood algas mõnevõrra varem või hiljem. Sel päeval astus ametisse külakarjane ning peeti karjasepidu kostituste ja ohverdamistega, millega liitus mitmesugust tõrjemenetlust¹⁰³. Nii olid lood ka Peipsi-ümbruse venelaste juures. Veel hiljuti toimetati siin (Kuremäe kloostri aga veel tänapäevalgi) karja väljalaskmist jüripäeval kiriklike tseremooniatega, näit. karjaste ja karja piserdamisega, mille tagant siiski paistab muistne sigivus- ja tõrjemaagia¹⁰⁴.

Rahvakommetest liitus jüripäevase karjalaskmisega Peipsi ja Narva jõe äärseis kalurikülades ja veidi kaugemal sisemaalgi Novgorodi suunas vene traditsioonile iseloomulik naistepidu

¹⁰¹ M. Veske, Vana Eestlaste palved metsajumalatele. Eesti Kirjameeste Seltsi Aastaraamat XII (1884/5), lk. 13 jj.; O. Loorits, Der heilige Georg in der russischen Volksüberlieferung Estlands. Berlin 1955; Eisen, Eesti uuem mütoloogia, lk. 17.

¹⁰² Jüripäeva traditsioon on levinud eriti Ida- ja Kagu-Euroopa mail ning osutub siin igivanaks. Ka kristlikul legendaarsel Püha Jüri ehk Georgil on olnud muistses agraarmütoloogias oma eelkäijad (*Γεωργιος*'ki tähendab algselt maaharijat, põllumeest). Nii arvatakse, et Püha Jüri ja jüripäev on idaslaavlaste juures säilitanud muistse põllundus-, täpsemalt hobustejumala Horsi (*Хърсъ*) jooni. Põhjapoolseis piirkondades on Püha Jüri aga asendanud rohkem mingit muistset «karjakaitajat». Vt. История культуры древней Руси II. М.—Л. 1951, lk. 97 jj. — Jüripäeva kohta vt. HDA III, Berlin—Leipzig 1930—1931, vg 647 jj.; Sartori, Sitte und Brauch III, lk. 167/9; Zelenin, Russische Volkskunde, lk. 58 jj.; Vilkin, Vuotuinen ajantieto, lk. 125 jj.; Eisen, Eesti uuem mütoloogia, lk. 14 jj.

¹⁰³ Zelenin, nim. t., lk. 58 jj.

¹⁰⁴ Vt. lähemalt O. Loorits, Grundzüge des estnischen Volksglaubens II: 1. Lund 1951, lk. 116/7; Loorits, Der heilige Georg. — Samasuguste tseremooniatega toimus karja väljalaskmine ka Pihkva oblasti venelaste ja setude juures. On vanasõnaliselt öeldud, et «Егорий (Юрий) — загонщик скота» (ERA, Vene 5, 494 (1)).

(бабий праздник, бабье гулянье)¹⁰⁵. Niisugusest peost võtsid osa ainult abielunaised ja lesed, kusjuures äsja mehele läinutele pöörati erilist tähelepanu, neid nagu lõplikult abieluseisusse pühitseti ja naiste hulka vastu võeti (initsiatsioon). Peo korraldasid selleks valitud naised, toidud koguti külast, samuti pandi kokku raha viina jaoks. Tähtsal kohal oli laulmine ja tantsimine, mis toimus enamasti külatänaval, nagu ikka vene guljanje puhul. Pidul oli niisiis üks muistsetest sugukondliku korra aegadest pärineva naiseliidu institutsioone ning omas tunduvat sigivusmaagilist mõtet, mis Peipsi ümbruskonnas kalurikülades peaaegu polnudki enam ühendatud karjaõnne taotlemisega. Sellele vihjab mõnevõrra ainult naistepeo otsene järgnemine karja väljalaskmisele ning metafoorne nimetus, kas «lüpsiku või sarvede niisutamine (hautamine, turvutamine, kastmine jne.)»¹⁰⁶.

Kuid samadel vene aladel võis jüripäevapeol mõnikord olla ka teistsugune tähendus. Nii tulid Agusalu külas, mis asub Peipsist ja Narva jõest eemal ning saab ülalpidamist niihästi põlluharimisest kui karjakasvatamisest, küll naised kokku «lüpsikuid niisutama», kuid samal ajal pidutsesid ka mehed, kes oma joomaega nimetasid «atrade turvutamiseks»¹⁰⁷. Peipsi läänerannikul Nina külas kujutas jüripidu endast karjase- ja naistepeo täiesti selget

¹⁰⁵ Eesti rahvakommete-alastes käsikirjalistes kogudes (KM RO, KKI, AI ET jm.) on andmeid niisuguse venelaste jüripäevase naistepeo kohta järgmistest paikadest: Võõpsu al. (Põlva raj.), Kallaste l. ja Nina k. (Tartu raj.), Tiheda k. (Jõgeva raj.), Lohusuu, Kuru, Remniku, Vasknarva, Jaama, Karoli, Kuningaküla ja Agusalu k. (Kohtla-Järve rajoon), Skamja ja Olgin Kresti k. (Slantsõ raj.), Zuravlinõi Konetsi k. (Oudova raj.), Budovitši, Zabolotje ja Kiršino k. (Petersi raj.). Peale viimatinimetatud Pihkva järve äärsete külade toimusid Petersi ümbruse venelaste naistepeod teistel aegadel ega olnud seotud karjalaskmisega. Külakonniti peeti neid kas nädal pärast suvisteid, peetripäeval (29. VI), iljapäeval (20. VII), paasapäeval (6. VIII), jõulu või maaslenitsa ajal, s. t. rohkem põllundusega seotud tähtpäeval. Setude naistepidu oli enamasti maaslenitsa neljapäeval, kuid ka ulasõpäeval (11. veebr.), suure paastu keskmise nädala kolmapäeval ja suvistepühade ajal, harvem teistel aegadel. Ulasõpäev (venelastel vlassipäev) on üldse karjakasvatusega seotud. Vt. Loo-rits, Das sog. Weiberfest bei den Russen und Setukesen in Estland.

¹⁰⁶ Näit. «женщины смачивали (запаривали) подоюники» (Agusalu), «подоюники замачивают» (Kallaste, Tiheda), «бабы ... замачивают подоюники» (Budovitši), «подоюники мыли» (Zuravlinõi Konets), «заливать падоюники» (Kiršino), «если зальешь: вином падоюник (загуляешь), то ён течь ня будя» (Zabolotje), ka «коровам замачивают рога» (Skamja) ja «рог мачили» (Kuru). Ainult Tiheda külast saadud teade kõneleb lüpsikute tegelikust turvutamisest: «Kari lastakse meil kevadel väljale jüripäeval (в Игорьев день). Jüripäev — see on naiste pidu (бабий праздник), siis naised «turvutavad lüpsikuid» («подоюники замачивают»). Naistel olid varem puust lüpsikud, kuhu nad piima lüpsid ja sinna muud midagi ei pannud. Aga jüripäeval panid naised lüpsikuisse rohtu, uhtsid keeva veega, nii et keeks puhtaks, aga pärast pidutsesid, jõid viina.» RKM, Vene I, 130/1 (6) Tiheda (1948).

¹⁰⁷ «Мужики сохи замачивали». Vt. KKI 23, 20 ja 21. — On andmeid, et ka Peipsi-tagustes maakülades (näit. Zuravlinõi Konetsis) käinud mehed mõnikord isekeskis jüripäeva pühitsemas. AI ET XVII, lk. 364/5.

põimumist. Sel päeval astus ametisse külakarjane, kes pärast karja õnnistamist küla peremehi kõrtsis kruusi või paari viinaga kostitas. Alguses pidutsesid niisiis mehed. Samal ajal aga kogunesid juba naisedki, ning kui mehed läksid koju, jätkasid guljanjet nemad. Selleks valitud naine oli kogunud raha, mille eest osteti viina. Pärast mindi väljakule laulma ja mängima. Kõigepealt tehti paati: naised istusid ridamisi üksteise ette maha, hoidsid üksteisest kinni (viimane kujutas tüürimeest ja esimene paadi nina) ning laulsid kahele poole kõigutades:

- Вниз по матушке по Волге,
по широкой реке долгой.
Понималася погода,
погодушка небольшая, немалая,
5. она была волновая, волновая.
Ничего в волнах не видно,
только видна одна лодочка.
Одни лодочки проезжают,
паруса на них белеют.
 10. Приворачивай, ребята,
ко крутому берегу,
ко желтому-то песку,
ко Иванову подворью,
как он-то выходил
 15. и нас водкой угостил.

Järgnes uuesti rahakorjamine, edasi tulid mitmesugused lajad, laulud (dolevые песни), tantsud ja ringmängud tänaval¹⁰⁸.

Üsna lähedased neile vene kommeteale, kuid seejuures tunduvalt arhailisemad olid Narva jõe taga elavate isurite ja vadjalaste «jüripeod». Need olid samuti seotud karja esmakordse väljalaskmisega ning sisaldasid peaaegu alati karjase austamise jooni. Korraldajaiks olid kas ainult perenaised või kõik küla abielu- ja lesknaised. Viimasel puhul kandis kogu ettevõtte rohkem naistepeo iseloomu. Aegsasti koguti linnaseid õlle jaoks, samuti raha viina ostmiseks, iga osavõtja tõi kaasa toiduaineid. Soikola noorikutel on olnud kindel panus, 20 kop., ühisesse kassasse, et saada naiseks («пääстäkseen naiseksi»). Pidu peeti harilikult ühe suurema talu toas ja õuel. Kui kari tuli pärast lühikest metsasviibimist koju, võtsid naised ta küla väraval vastu, kastsid karjast ning tõstsid kolm korda üles. Karjane andis naistele raha. Pärast ümberriietumist läks temagi naiste peoruumi, kus pandi

¹⁰⁸ ERA, Vene 2, 77/132 (1—37). — Paadi tegemine on nähtavasti eesti mängutraditsioonist omandatud, kuid kaluriküla tingimustes ning koos praasniku rahakorjamislauluga muudetud tavandiks. Näiteid eesti «Laevamängust» (samuti sageli pühade ajal kõrtsis mängitud) vt. Tamperе, Eesti rahvalaule viisidega III, lk. 38/40, nr. 5—6; Kodaverest EUS II 347 (65)—(1905).

istuma aukohale. Algas söömaaeg, mille juurde kuulus tingimata joomine, sest «jüripäeval tulevad lehmade sõrad viinaga pesta». Esimese peekritäie sai karjane. Peo üksikasjad võisid olla erinevad. Nii on mõnes külas naised häälitšenud loomade moodi ja muidki taigu teinud karja õnneks. Sageli on naised pärast tänaval liikudes püüdnud rikkamaid peremehi tabada ja neid üles tõsta. Lahti said nad end lunastada rahaga. Mehed, peale karjase, ei tohtinud peoruumi tulla. Ühe teate järgi pidutsenud nad akna all, kuhu neile antud ankur õlut. Tähendab, seesugune jüripidu sisaldas peale karjalaskmistseremooniade tunduvald naistepeo elemente ning nimetatigi sageli selleks (naisten praasnikka)¹⁰⁹. Soome aladel, samuti Karjalas peeti ka «karjasepäevi», olgu karja esimesel väljalaskmisel või hiljem (eriti jaanipäeval), kuid need kujutasid endast kogu talupere ühist söömaaega koos ohvritoimetustega karja juures kas metsas või mõnes teises paigas, või kostitas külakarjane karjasaatjaid. Aunuse pidulikust «paimoi-pudrost» (nädal enne suvisteid, kuid Jürile pühendatud päeval) võtsid osa peale karjase aga ainult mehed ja noored tüdrukud, mitte naised¹¹⁰.

Eesti traditsioonis ei olnud üldiselt karja esimest korda välja lastes erilist karjasepidu ning toiming isegi polnud enamasti kindla tähtpäevaga seotud. Tõsi, karjase eest hoolitseti sel päeval paremini, talle kingiti mune jne. Karjane omakorda pidi peremehi ja perenaisi kostitama viinaga ning sai vastutasuks iga lehma kohta paar kopikat «sabaraha»¹¹¹. Kombed olid seega üldjoontes sarnased soome omadega. Külarahva pidulikke kostitusi karjase poolt võis ette tulla ka kaubategemise juures, nn. k a r j a k a h j a jootes¹¹². Pidulikku karjakahja joomist esines veel jaanitule juures, eriti Mulgimaal. Toitudeks olid esmajoones piimasaadused, nagu sõir, kohupiim ja või, joogiks õlu. Ohverdati ja aeti karja ümber tule. Kuid niisugust söömaaega pidas iga pere omaette, tseremooniat juhtisid peremees ja perenaine, karjasel polnud siin õieti mingit osa ning samuti puudusid igasugused naistepeo elemendid¹¹³. Suuremaid pidustusi, mille juures paistsid silma karjaõnne taotlused, peeti jaanipäeval Pihkva kubermangu ja Liivimaa

¹⁰⁹ Vt. J. Lukkarinen, Inkeriläisten praasnikoista. Suomi IV:11, Helsinki 1912, lk. 74 jj.; A. V. Rantasalo, Der Weidegang im Volksaberglauben der Finnen III. FFC nr. 143. Helsinki 1953, lk. 219 jj.; Hautala, Vanhat merkkipäivät, lk. 192 jj.; Suomen Kansan Vanhat Runot IV. Keski-Inkerin runot 2. Helsinki 1926, lk. 616, nr. 2589; Ariste, Isuri keelenäiteid, lk. 42, nr. 52; Ariste, Wotische Sprachproben, lk. 73/5, nr. 72; Ariste, Vadja keelenäiteid, lk. 21/2, nr. 6; Ariste, Vadja rahva usundist, lk. 140.

¹¹⁰ Rantasalo, Der Weidegang, lk. 217 jj.

¹¹¹ Sealsamas, lk. 229.

¹¹² H. Keem, Kahjast ja kahja jootmisest. Emakeele Seltsi Aastaraamat VII (1961), Tallinn 1961, lk. 98 jj.

¹¹³ H. Tampere, Eesti rahvaviiside antoloogia I. Tartu 1935, lk. 35 jj.; Rantasalo, Der Weidegang, lk. 230 jj.

rajal Meeksi Jaanikivil ja lähedal asuva kõrtsi juures. Rahvast kogunes siia mitte ainult ümbruskonnast, vaid ka kaugemalt, Pihkva ja Ostrovi mailt¹¹⁴.

Setu vanasõna ütleb, et «Pühä Jahorja om hobõstõ hoitja ja karä kaitsja»¹¹⁵. Külades pühitseti sel päeval kariloomi ja hobuseid. Viimaseid toodi mõnes paigas kiriku juurde kokku. «Jumala orjust» peeti isegi «rüänurmi pääl»¹¹⁶. Kuid ühelegi neist tsere-mooniaist ei järgnenud naistepidu. Värska ümbruse jüripäeva pidustused kuulusid tavaliste külapühade hulka. Nagu näha vane-maist allikaist, on Lõuna-Eesti jüripäevastes peo- ja ohverdamis-kommetes pearõhk asetatud ikkagi rohkem põllundusele ning ühes sellega hobustele. Näiteks ütleb Võnnu kirikukatsumise protokoll 1680. aastast Kiidjärvel hobusejumalale Georgiusele ohver-datavat¹¹⁷. Niisuguseid mälestusi on ka hilisemast ajast. Põltsa-maalt Nõmavere külast kirjutatakse veel 1871. a., samuti paar aastakümnet hiljem Kolga-Jaanist Leie külast, et jüripäeval peetud «obese kahja», toodud viina ja tehtud õlut. Üks peremees läinud hommikul oma välja peale ja löönud kooti, nagu peksaks ta reht¹¹⁸. Ainult Sangastest pärineb unikaalne teade, mis näitab perenaiste pidutsemist jüripäeval kõrtsis sigade kasvu edendamiseks. Naised läinud kokku, võtnud kaasa keedetud seapead, söönud, teinud liiku ja laulnud:

«Suure tsia ja paksu pahru,
tillu, tallu!»¹¹⁹

Tõenäoliselt on aga niisugune komme üle kantud (võib-olla isegi jutustaja mälu eksituse tõttu) tõnisepäevast, mis eriti Kagu-Eestis oli sigade püha ning seotud ka kõrtsiskäimisega.

Naistepeo iseloomuga jüripäeva pühitsemist leiame Eesti alal niisiis ainult ja seejuures väga elaval kujul kirde-piirkon-dades (vt. joon. 31)¹²⁰. Kõige populaarsem oli see viimati küll lisaku-mail¹²¹ ja Jõhvi lõunapoolsetes külates. On huvitav mär-

¹¹⁴ F. J. Wiedemann, Aus dem inneren und äusseren Leben der Ehsten. St. Petersburg 1876, lk. 415 jj.

¹¹⁵ ERA II 173, 731/2 (25) Setu, Vilo (1938).

¹¹⁶ H II 60, 534/5 Setu (1897).

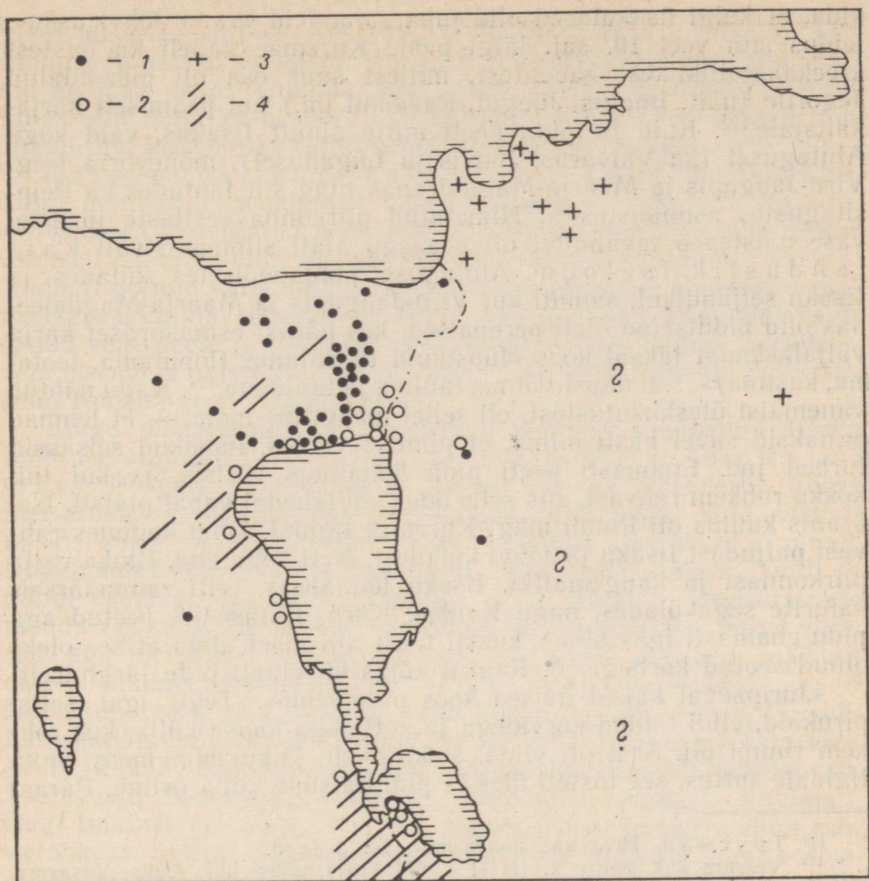
¹¹⁷ Vt. Eisen, Eesti uuem mütoloogia, lk. 18/9. — Samasugune olukord oli lätlaste juures, kus Jurgis ehk Ūsiņš on loetud ka hobuste jumalaks. Vt. P. Smiits, Latviešu mitoloģija. 2. izd. Rīgā 1926, lk. 42 jj.; P. Smiits, Latviešu tautas ticējumi II. Rīgā 1940, lk. 744 jj.

¹¹⁸ EKS 8° 2, 652 (1) Põltsamaa (1871) ja H III 7, 870 (10) Kolga-Jaani (1890).

¹¹⁹ ERA II 284, 600/1 (669) Sangaste (1940). — «Tillu, tallu» on väga haruldane ja tõenäoliselt õige vana karjaselaulu refrään. Setus on ta konservee-runud mõnes muinasjutu «Rebane karjaseks» (muinasjututüüp nr. 37*) varian-dis. Vt. Tamperre, Eesti rahvalaule viisidega III, lk. 223/6, nr. 9.

¹²⁰ O. Looritsa naistepeo uurimisele (Das sog. Weiberfest...) oli see fakt tundmatu.

¹²¹ Andmeid on järgmistest küladest: Raudi (KKI 26, 101 (7—8); RKM II 142, 396/7 (2), 400/1 (16)), Soompea (KKI 23, 152 ja 160; KKI 24, 151 (1);

Joonis 31. Külad, kust on teateid jüripäevase naistepöo kohta. 1 — eesti külad; 2 — vene külad; 3 — isuri ja vadja külad; 4 — naistepidu vastlapäeva (maaslenitsa) ajal või mõnel muul tähtpäeval.

KKI 26, 139 (1)), Sootaguse (KKI 24, 143 (1) ja 454 (3); RKM II 142, 432 (1)), Puhatu (KKI 23, 166), Imatu (KKI 24, 92 (11)), Kaatermu (KKI 23, 170), Raasiku (KKI 24, 387 (1–2)), Kaidma (ERA II 166, 23/4 (74) ja 469/70 (15–18); KKI 24, 126/7 (3), 141 (4) ja 142 (1)), Kõnnu (KKI 24, 119 (8), 121 (1), 416 (1) ja 475 (1); KKI 25, 39 (3) ja 42 (1)), Tammetaga (E, StK 26, 40 (17)), Iisaku (ERA II 166, 313/4 (46); KKI 22, 521 (161); KKI 23, 215), Säliku (RKM II 142, 403 (1); KKI kart.), Vaikla (Porskuva) (KKI 20, 569 (77)), Kuru (KKI 21, 390 (8)); KKI murdetekstide kogu 279, 137/40; RKM magnetofonilintide kogu II 731a), Kauksi (RKM II 142, 415/6 (1)), Sahargu (KKI 22, 269 (5)) ja Tudulinna (KKI 21, 276 (4)). Andmed lisaks Truusmanni teatele on kogutud ajavahemikul 1924.—1962. a., eriti aga 1950-ndate aastate teisel poolel.

kida, et kuigi iisakulased olid juba sajandeid «vana Jõhvi usku», leidus siin veel 19. saj. järgi peale Kuremäe kabeli ka teistest kreekakatoliiklikest kabelitest, millest suur osa oli pühendatud Jegorile (näit. Imatus, Jõugal, Raasikul jm.) kui peamiselt karjakaitsjale¹²². Kuid jüripidu peeti mitte ainult Iisakus, vaid kogu Alutagusel (ka Vaivaras, Jõhvis ja Lüganusel), mõnevõrra isegi Viru-Jaagupis ja Maarja-Magdaleenas ning siit lähtudes ka Peipisitagustes asundustes¹²³. Nimetatud piirkonna eestlaste jüripäevase naistepeo tavanditel oli peaaegu alati silmapaistvalt karjanduslik iseloom. Alutaguse põhjapoolsetes külates ja Iisaku seljandikul, samuti kui Viru-Jaagupis ja Maarja-Magdaleenas olid pidutsejad õieti perenaised, kes pärast esmakordset karja väljalaskmist läksid koos «lüpsikuid turvutama (loputama, leotama, kastma)», s. t. napsi võtma, laulma ja tantsima¹²⁴. Nagu nähtub vanemaist üleskirjutustest, oli sellel maagiline mõte, — et lehmad annaksid suvel hästi piima, et piim ei veniks, lüpsikud seisaksid turbed jne. Enamasti peeti pidu kohalikus kõrtsis, ja kui tuli kokku rohkem rahvast, siis selle õues või lähedal vabal platsil. Iseäranis kuulus oli Raudi mägi Kuremäe ligidal, kuhu kogunes rahvast paljudest Iisaku ja Jõhvi küladest, õieti kogu end. Illuka valla piirkonnast ja kaugemaltki. Iisaku lõunaosas, eriti rannaäärseis kalurite segakülades, nagu Kauksi, Kuru, Katase jt., peetud aga pidu enamasti igas külas, kuskil talus või mäel, ilma et see oleks olnud seotud kõrtsiga¹²⁵. Kauksi külas kirjeldati pidu järgmiselt:

«Jüripäeval käisid naised koos pidutsemas. Tehti igat seltsi pirukaid, viidi toidud korvidega ja kottidega kaasa külla, kus rohkem ruumi oli. Seal oli viina, söödi-joodi, ja kui mõni mees sinna ligidale sattus, see tõsteti üles ja pidi naistele viina ostma. Pärast

¹²² Трусман, Исацкие полуверцы, lk. 3 ja 8.

¹²³ Vaivara khk. Kutru k. (H II I, 671 (13)), Jõhvi khk. Voka, Vasavere, Nõmme, Ädivere, Lähetepea, Illuka, Vitsiku, Ohakvere, Tarakuse, Atsalama, Võrnu ja Kohtla k. (vanemad teated 1889. a. alates: H II 8, 759 (6); H III 12, 38 (14) ja EKSc 159/60, uuemad suuremalt jaolt 1950-ndaist aastaist), Lüganuse khk. Purtse-Liiva, Savala ja Kõrkküla (H III 1, 590 (10) jt.), Viru-Jaagupi khk. Viru-Jaagupi ja Tudu k. (E, StK 31, 101 (4) ja KKI 20, 130 (27)), Maarja-Magdaleena khk. Elistvere (E 59994 (52), 1925. a.), Strākova ja Zuravlinõi Konetsi as. end. Oudova mk. (E 50736 (31)-ja AI ET XVIII, lk. 364/5).

¹²⁴ Naiste kõrtsikäimisest teatavil naiste töõdega seotud tähtpäevadel on andmeid rohkemgi ka teistest piirkondadest. Vt. näit. ptk. 9 pidutsemistest vastla- ja küünlapäeval; tönisepäeval kõrtsikäimisest oli juba eespool juttu. — Turvutama, turrutama, turbutama 'puunõud leotades veekindlaks tegema' on õieti kirde-eesi rannamurde sõna (Kuusalu, Viru-Nigula, Lüganuse, Jõhvi, Vaivara), mis ulatub mõnevõrra ka Kesk-Eesti idamurde aladele (Iisaku, Avinurme, Kodavere). Kui ülalnimetatud «lüpsikute turvutamise» komme neist piiridest üle ulatub, siis asendub «turvutamine» enamasti «loputamise», «leotamise» või muu samasisulise sõnaga.

¹²⁵ Ka Iisaku keskuse ümbruskonnas (Säliku, Vaikla jt. külates) peeti varemalt igas külas omaette jüripidu, koguneti kuhugi kingule, küla tavalisse kooskäimiskohta, kuid hilisemal aegadel kujunes selleks ikka enam ja enam Iisaku alevik ühes oma «monopoli»-poega.

võeti mees ka kampa. Kes raha ei andnud, seda ei võetud. Pill mängis ja naised tantsisid. Kui juba rohkem tuuris olid, siis ronisid ka laua peale tantsima. Igas külas peeti pidu omaette. Kuru külas olin mina ka ükskord. Abielunaised käisid, aga mõned tüdrukud olid ka. Õhtuks tulid mehed seda nalja vaatama.»¹²⁶

Karjanduslikud taotlused puudusid seega üldse, kuigi mõnikord kooskäimist naljaks nimetati «lüpsikute turvutamiseks». Et kirjeldatud peod ümberkaudsete venelaste naistepeost oluliselt ei erinenud, siis segakülades neid korraldatigi ühiselt. Rangelt polnud välja suletud ka mehi ja tüdrukuid. Rannast eemal asetsevas Vaikla (Porskuva) külas, mis on kõige kauemini säilitanud vene keele ja venepärased kombed, leiame jällegi paralleelseid meeste ja naiste jüripidusid, nagu neid peeti Agusalu ja Žuravlinõi Konetsi vene maakülades¹²⁷.

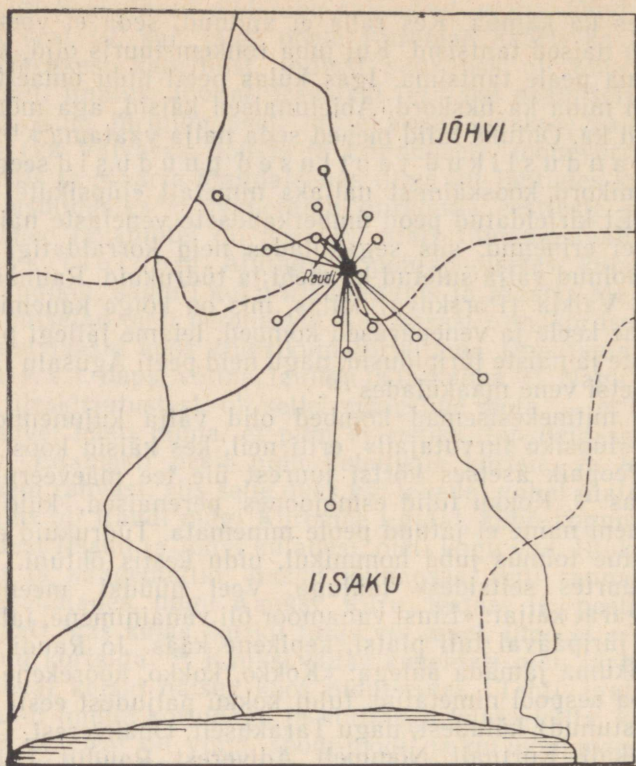
Kõige mitmekesisemad kombed olid välja kujunenud Illuka ümbruse «lüpsiku turvutajail», eriti neil, kes käisid koos Raudi mäel. Peopaik asetses kõrtsi juurest üle tee mäeveerul, ilusas metsatukas¹²⁸. Kokku tulid esmajoones perenaised, kuid vististi ükski vanem naine ei jätnud peole minemata. Tüdrukuid ei olnud. Kogunemine toimus juba hommikul, pidu kestis õhtuni. Tuldi ja mindi «suurtes seltsides» lauluga. Veel nüüdki meenutatakse mõnda agarat käijat: «Einsi vanamoor oli vanainimene, jalad vigased, aga jüripäaval tuli platsi, kepikene kääs. Jo Raudi mää alt akkas kaikuma jämäda ääleaga: «Kokko, kokko, koorekene . . .»¹²⁹ Nagu juba eespool nimetatud, tuldi kokku paljudest eesti (ja tublisti eestistunud) küladest, nagu Tarakuselt, Ohakverest, Oru-Võhmalt, Illukalt, Kurtnalt, Nõmmelt, Ädiverest, Raudilt, Lähtepealt, Soompealt, Sootagast, Puhatust, Raasikult, Kõnnust, Kaidmalt, isegi Imatust (vt. joon. 32). Nii kujunes Raudi jüripäev väga rahvarohkeks. Sellest ei jäänud päriselt kõrvale mehedki, kes tavatseksid samal ajal pidutseda kõrtsiruumides ning tulid aeg-ajalt välja naiste lõbutsemist pealt vaatama või sellest osagi võtma. Kaasa võeti kodunt toidukraami, eriti pirukaid, mune, kuid ka kooke, saia jm. Ühist õlletegemist, nagu see oli kombeks vadja ja isuri külades, ei harrastatud, ja see olekski kohatu olnud nii suurel rahvakogunemisel. Osavõtjad panid olulisel määral ise kambaviisi raha kokku viina ostmiseks. Kuid kimbutati ka möödaminevaid või uudishimust vaatama tulnud mehi, võeti nad kinni ning tõsteti üles või püüti panna kohale toodud tunni sisse. Kui juhtus sinna mõni pruut või peigmees, «upitati sie inimene tündris üles». Niisugustel puhkudel sai ennast vabaks lunastada ainult viina ostmisega. Peol toimus ka noorikute naiseseisusse vastuvõtmine.

¹²⁶ RKM II 142, 415/6 (1) Kauksi (1962).

¹²⁷ Vt. KKI 20, 569 (77) Vaikla (1955).

¹²⁸ Hiljem on sellele «lokaalile» antud isegi naljatlev nimetus «Roheline Konn». KKI 24, 400 (10).

¹²⁹ ERA II 166, 216/7 (32) Ohakvere (1937).

Joon. 32. Külad, kust käidi jüripäeval Raudi naistepeole.

Nimelt pidi noorik, kes eelmisel talvel mehele saanud, tulema peole ja naise kostitama. On teateid, et ämmad ise toonud miniaid Raudile ning ostnud teistele kortli viina¹³⁰. Harilikult kuulus siingi tseremoonia juurde ülestõstmine. Peol tantsiti. Kutsutud oli pillimees. Mängiti lõõtspilli ja kannelt, varemalt torupilli. Samuti võimaldas jüripidu rohket laulmist. Mitmed tuntud laulikud said pealepulmade just siin oma «regivirsulaulude» rikkust näidata. Mäletatakse, et Mai Krassmann Kurtna külast olnud silmapaistvamaid lauljaid Raudil ning Amba Maarja (M. Rikka) Tarakuse lähedalt üldse tähtsamaid peo algatajaid ja juhtijaid¹³¹.

¹³⁰ Vt. näit. ERA II 166, 469/470 (16–17) Kaidma (1938).

¹³¹ A. Sildnik kirjutab rahvaluulekogumise päevikus 1909. a.: «Pea kohaks, kus praegu vanu laulusid lauldakse ja õpitakse on Illuka nurgas Raudi monopolipoe juures (ennemalt Illuka kõrtsi juures) jüripäeva ajal vananaiste «võitgemine». Naisi tulla õige laialt kokku — isegi Jõhvist. — — —» (EÜS VI 863). — Mai Krassmann elas käesoleva sajandi alguses Kaidma külas, pärastpoole Kurtna vaestemajas. Sündinud ja kasvanud, samuti oma laulud oli ta

Raudi jüripeo kõige omapärasemaks kombeks oli nn. võite-gemine, millel oli algselt täiesti karjandusmaagiline mõte, kuid kujunes hiljem ka üheks rahakorjamise viisiks. Võeti mingi tühi tõrs või tünn, kas kapsatõrs, heeringatünn või silguveerandik (selle eest hoolitses õieti kõrtsmik), veeretati mäele, või kui pidu peeti ruumides, asetati keset kõrtsituba. Naised võtsid kätte nuiad ja kepid, isegi kodunt kaasavõetud võitegemise männad ja mõlad, kloppisid nendega tünnis, nagu võid tehes, käisid ümber tünni ning laulsid üldtuntud loitsivat võitegemislaulu:

Naiste jüripäeva laul.

Kok-ku, kok-ku, koo-re-ke-ne jne

Kokko, kokko, koorekene,
võist, jumala viljukene!
Taivast tulgu, sisse mingi,
münta-mänta männa ümber,
kodolapse kuogi pääle,
karjalapse kako pääle!¹³²

Nagu juba eespool nimetatud, pandi tünni mehi, tüdrukuid ja noorikuid, kellelt taheti raha või viina saada. Samaga pidi oma süü lunastama ka «võitegija», kes eksis töö puhtusereeglite vastu. See-pärast kõlasid sageli niisugused hüüded, nagu: «Kis pani jala tünni peale? Sa solkisid või, sa solkisid või!»¹³³ Rahvale on meelde

õppinud Kurtнал. Tema juures käidi laule kirjutamas kahel korral: 1905. a. P. Penna ja K. Luud, 1909. a. P. Penna ja A. Sildnik. Oli siis ligi 70 a. vana. Maarja Rikka («Amba Maarja») oli pärit Nõmme külast, elas hiljem Sootso talus Tarakuse ligidal. Ka tema oli sajandi alguses silmapaistvamaid laulikuid jüripidudel ja pulmades. Laule on kirja pandud paaril korral: 1909. a. P. Penna ja A. Sildniku, 1921. a. A. Martinsoni poolt. Esimesel korral oli laulik 48, teisel korral 61 a. vana.

¹³² EÜS VI 886 (62) ja 969 (107) / Jõhvi, Jõetaguse k. / Lähetepea k. — P. Penna ja A. Sildnik / Ann Pakkas (1909). — Nagu nähtub hilisemaistki kir-japanekuist, kasutati selle juures üht harilikku retsitatiivset viisi, mis sobis mit-mesuguste töö-, tähtpäeva- ja lastelauludega. Vrd. varianti, mis kirja pandud Ädiverest Poliine Kirsilt 1957. a. (KKI):

MM ♩ = 168

Kok-ko, kok-ko, kua-re-ke-ne, võist ju-ma-la vil-ju-ke-ne!

¹³³ KKI 24, 112/3 (23) Ädivere (1957).

jäänud juhtum, kus kõrtsmik tõstnud tünni ühe Eeva-nimelise liiderliku naise. Sellelgi puhul öeldud: «Nüüd on või rikkis!»¹³⁴ Ka tünnisolijat klopiti mõladega ning lauldi «Kokku, kokku, koorekene!» Mäletatakse ka laulu:

Keeda pudru, Pulli naine,
lase jahu, Jaagu naine! . . .¹³⁵

Mõned vähesed mälestused kõnelevad ka sellest, et naised on kodunt kaasa võtnud lüpsikuid ja lähkreid, mida siis veega või muude sissepandud esemetega loksutati¹³⁶. Tõenäoliselt tuleb seda lugeda vanaks maagiliseks kombeks, mis on võib-olla põhjustanudki peo nimetuse «lüpsikute turvutamine».

Raudi mäel käimine kui üldine komme jäi ära õieti Esimese maailmasõja järel. Kokku tulevad tänapäeval poe juurde veel mõned mehed, naised aga enam mitte. Väiksemaid naiste rühmi olevat käinud siiski veel Nõukogude Eesti algusaastail. Kombe moest minemise põhjuseks peetakse küll vanema põlvkonna kadumist, küll hariduse levikut ning kino, teatri ja kunstilise isetegevuse osa kasvamist rahva elus. Peapõhjuseks tuleb seejuures siiski lugeda suuri muudatusi küla ühiskondlikus ja majanduslikus elus, mis hakkasid tekkima juba 19. saj. teisel poolel, viisid külaelu laiemas arenemise teele ning kaotasid inimeste vahel senised suhted, mis pärinesid osalt veel sugukondliku korra aegadest. Täiesti võimatuks muutusid niisugused orgialikud pidutsemised nõukogude korra tingimustes, kus kultuuriline elu on tunginud ka Alutaguse metsade vahelistesse küladesse. Jüripäeva «naistepeo» omaaegne rahvastevaheline levik osutab aga mitte kitsastele kokkupuudetele ja juhuslikele laenudele, vaid sügavatele ühistele traditsioonidele, mis olid kujunenud sajandite kestel kirdepoolseil eestlastel naabruses asuvate vadjalaste, isurite ja venelastega ühesuguse majanduselu ja osalt isegi ühise etnilise päritolu tõttu. Komme näitab osalt erinevaid algelemente. Primaarne on kahtlemata olnud põline kohalik karjapidu, millele on juurde tulnud spetsiifiliselt venepäraseid naistepeo jooni. Kuid pilgari iseloomu on kandnud muistsete kollektiivide elus õieti kõik viljakuspidustused, mis toimusid kas kevadel või muul ajal iga tähtsama toimingu eel (vt. eespool vaadeldud vastlapidustusi ja kirmaseid). «Kujutades elu kirgaste jõudude võitu surma süngete jõudude üle, lootsid põllumehed rikkalikku viljasaaki, karja sigivust. Seda laadi pidustustel järgnes leinale, paastule, karskusele eluloovate jõudude jäljendamisena prassimine, õgimine, suguline oheldamatus. Naer, nääklus,

¹³⁴ KKI 24, 126/7 (3) Kaidma (1957).

¹³⁵ KKI 24, 466 (2) Ohakvere (1958). — Nimetatud lühike «pudrukeetmise-laul» on tuntud ülemaaliselt. Selle varasem funktsioon pole hästi teada, hiljem on ta püsinud peamiselt laste repertuaaris.

¹³⁶ KKI 24, 383/4 (11) Lähtepea (1958) ja KKI 24, 387 (1—2) Raasiku (1958).

ropendamine näisid abinõudena, mis maagiliselt kindlustavad elu võitu, ja aasta jooksul tavalised viisakusreeglid heideti nende pidustuste ajaks kõrvale.»¹³⁷ Nii on iseloomustatud ja seletatud antiikrahvaste bakhanaale. Niisugust ilmet omasid ka ida-soome, karjala, isuri ja vadja «Ukon vakkue» peod, mida M. Agricola juba 1551. a. iseloomustas oma psaltri eessõnas järgmiste värssidega:

Ja quin Keuekylyö kyluetin /
silloin vkon Malia iootijn.
Sihen haetin vkon wacka /
nin iopui Pica ette Acka.
Sijtte palio Häpie sielle techtin /
quin seke cwltin ette nechtin. — — — 138

Nõnda ei või ka jüripäevase karjalaskmisega seotud naiste pidutsemist pidada puhtaks vene laenuks, vaid sellel on kindlasti omad kohalikud juured, millele on aga tulnud lisa teistest lähedastest kommetest. Kogu kombestik harunes ja muutus vastavalt kohalikele elutingimustele, kas lihtsustus või täienes, kord karja-, kord naistepeo suunas.

J. Truusmanni poolt kirjeldatud jälgedelt mulla korjamine oli üsna laialdaselt tuntud nõiatembuks, et karja nõiduda ja selle tulu ära võtta. Andmeid selle kohta on eriti Ida-Eesti aladelt ja peale jüripäeva ka jaanipäeva kohta. Huvitav komme on olnud jälgede pööramine. Imitatiivse maagia seaduste põhjal püüti mõju avaldada, et loomad karjamaalt kuni sügiseni tervelt tagasi tuleksid. Niisugust kunsti toimetati enamasti lävel ja sageli mitte kõigi, vaid ainult juhtlehma juures. Kommet tunti kogu Eestis, Soomes, Rootsis jm.¹³⁹ Oli veel teisigi analoogilisi taigu (ka venelastel).

Esialgseks kokkuvõtteks

Analüüsitud vähese materjali põhjal on raske teha ulatuslikumaid üldistusi. Kuid mõned tähelepanekud on siiski kogunenud, millele edasine vaatlemine loodetavasti tugevamat kinnitust annab.

Eesti vana rahvakalender, mille osaks tuleb kindlasti lugeda ka Iisaku eestlaste kalendrit, baseerus arvukate põlvkondade tähelepanekuil loodusest, mis olid tähtsad põlluharijale,

¹³⁷ I. M. Tronski, Antiikkirjanduse ajalugu. Tartu 1949, lk. 23.

¹³⁸ Vt. Harva, Suomalaisten muinaisusko, lk. 103 jj. (Ukon vakat). — Agricola värssid on tõlkes: «Ja kui kevadkülvi külvati, siis Ukko joomaega joodi. Selleks toodi välja Ukko vakk, nii jäi purju piiga kui ka vanaeit. Siis palju häbitegusid seal tehti, nagu niihästi kuuldi kui ka nähti.»

¹³⁹ A. V. Rantasalo, Der Weidegang im Volksaberglauben der Finnen II. FFC 135, Helsinki 1947, lk. 247 jj., 308 ja 319.

karjakasvatatajale, kalamehele ja metsatöölisele¹⁴⁰. Selle tähtpäevad märkisid inimese töid kodus ja väljas, näitasid looduse ja tööde rütmi ning nende omavahelist seost aastaringis. Kuid sageli oli tähtpäevadega seotud tavandite mõtteks ka tööd ja ühiskondlikke suhteid organiseerida ja mõjutada. Oma aja tingimustes püüti niisuguseks mõjutamiseks kasutada mütoloogilisi jõude, mis olid loodud inimese enda kujutluses. Ei oleks aga õige kogu kalendriga seotud kombestikku kanda usundi valdkonda, olgugi et selles algselt leidis palju mütoloogilist ja maagilist. Välja kasvanud inimese igapäevasest elust ja püüetest, näitab suur osa rahva arvamusi ja tavandeid siiski päris selgesti maailma materialistlikku tunnetamist, kuigi see sai olla veel päris stiihilist laadi. Koos rahva kogemuste kasvuga vähenes järk-järgult ka mütoloogiline mõtlemine, paljud maagilised toimingud ja loitsimised kadusid, teised muutusid mänguks ja naljaks.

Niisuguse kalendri kujunemine oli väga pikaajaline ning selles toimus aegade jooksul mitmeid muutusi. Leidub tähtpäevi, mille iga võib lugeda tagasi rohkem kui tuhat aastat ning mis oma algse tähenduse on säilitanud võrdlemisi puhtalt. Teiste juures näeme aga silmapaistvaid kirikliku ja hiljem kodanliku kalendri, aga samuti naaberrahvaste ajaarvamise mõjusid. Tänapäevale on enamasti tundmatuks jäänud vanemate tähtpäevade eelkristlikud nimetused, välja arvatud mõned erandid, nagu künni-, karjalaske-, karuse-, kolletamise- ja korjusepäev, jõulud, suvised jmt. Valitsema on pääsenud kristlik terminoloogia, kuigi enamalt jaolt tugevasti rahvapärastatud kujul (näit. Maarja taevaminemise päeva asemel rukkimaarjapäev). Kristliku kiriku pühad ja pühakute nimepäevad, mida rahvale peale suruti, liitusid küll kohalike rahvalike tähtpäevadega, kuid ilma et nad oleksid nende sisu nimetamisväärselt seganud või selle tähtsust vähendanud. Kui seejuures pühakuid, nende pilte ja kujusid austati, siis niivõrd, kui võrd talupoeg uskus abisse, mida need võisid talle osutada tegelikus elus¹⁴¹. Üsna sagedasti võib aga kiriku pühakute taga näha vanu haldjaid ja jumalaid. Eesti rahvakalendriks, kuigi see on võrsunud kohaliku rahvaelu pinnasest, on iseloomulikud elavad kokkupuuted naabrite traditsiooniga. Siin leidub nähtusi, mis ulatuvad mitte ainult naabrite juurde, vaid ka kaugemale Lääne- ja Ida-Euroopa aladele¹⁴². Mõned neist on levinud ülemaaliselt, mõned teatavais piirkondades. Nii leiame venelaste ja teiste ida-slaavi rahvastega

¹⁴⁰ Lähemalt vt. selle kohta Tampere, Eesti rahvalaule viisidega II, lk. 7 jj.

¹⁴¹ Vt. ka В. И. Чичеров, Зимний период русского земледельческого календаря XVI—XIX вв. КСИЭ VIII, 1949, lk. 69 jj.

¹⁴² Mõnevõrra olen neid käsitletud ettekandes NSVL TA Etnograafia Instituudi konverentsil Vilniuses 1955. a. «Фольклорные материалы как источник для изучения культурных связей между народами Прибалтики» (käsitl. KM RO-s):

ühiseid jooni esimeses järjekorras Setumaalt, kuid ka Kagu-Eestist üldse. Rohkesti sarnasusi näitavad Kirde-Eesti piirkonnad, kuna mõned nähtused on levinud kogu idapoolses Eestis, ulatudes vahel üsna kaugemale sisemaale.

Kui pöörduda uuesti tagasi rahvatraditsiooni ja kirikliku kultuse vahekorradade juurde, siis võime konstateerida, et eestlaste vanasse rahvausundisse ja sellega seotud kõmmetesse on palju vähemal määral tunginud ristiusu mõjusid kui venelaste, samuti vadjalaste ja isurite juures. Seletus peitub kahtlemata selles, et Eestis nii rooma-katoliiklik kui luterlik kirik jäi rahvahulkadele erinevate ajalooliste tingimuste tõttu kogu aeg sootuks võõramaks kui kreeka-katoliiklik (või õigeusu) kirik Venemaal. Nii ei ole eesti traditsioonis (peale Setumaa) loomade väljalaskmist, külvitööde algust, lõikust jt. tootmisalaseid kui ka sugukondlikke kalendritähtpäevi peaaegu kunagi (või ainult katolikuajal vähesel määral) seotud kiriklike tseremooniatega. Selles erineb ka Iisaku eestlaste ja samas naabruses asuvate venelaste kalendripärimus. Näiteid pakuvad jüripäevane karjalaskmine koos karja õnnistamisega preestri poolt, urbade pühitsemine palmipuude pühal, veeristimine («Jordan») kolmekuningapäeval jne., kus vanad rahvakombed on venelaste juures saanud kirikliku glasuuri. Vadjalastel ja isuritel esinevad sagedasti mõlemad elemendid teineteise kõrval ja teineteist segamata.

Iisakus peeti 19. ja 20. saj. alguses tähtpäevi, mis nomenklatuurilt kui sisult olid lähedased ülddeestilisele kalendriale, esindasid selle idapoolsemaid erikujusid. Nende hulgas, nagu juba märkisime, leidis rida ühiseid jooni venelaste ja teiste õigeusu kirikusse kuuluvate rahvastega, kuid ka neid, mis puudusid viimastel, nagu madise-, volbri-, lauritsa-, pärtli- ja mardipäev. Mõned tähtpäevad olid ajalt ja sisult ainult lähedased (vastlapäev ja maaslenitsa, mihkkipäev ja pokrovipäev, usupuhastusepäha ja midruskipäev jt.). Erinevused polnud seejuures mitte ainult nimedes, vaid ka sisus. Iisaku eestlaste kalender kandis selget agraarkalendri iseloomu, nagu mujalgi Eestis. Selles olid eriti tähtsal kohal igasugused majandusreeglid, põllunduse ja karjandusega seotud tähelepanekud ja kombed, kogemused ja arvamused ilmadest jne. Naabruses asuvate, mitmesuguseid muid tootmisalaseid arendavate venelaste juures põlnud põllumajanduslik tendents kalendris kaugeltki nii domineeriv, Peipsi-äärsete kalurite juures oli see aga hoopis tagaplaanil. Kuna Iisaku maaküladesse sisserändajate eestistumisprotsessi tingis mitte ainult kiriklik-administratiivne kokkukuuluvus ümberkaudsete eestlastega, nendega läbisegi asumine, vaid olulisel määral ka majanduselu ühtsus, siis kajastub see kalendrikõmmeteski. Nende muutumine oli paratamatu nähtus ning toimus arvatavasti üsna kiiresti.

Peale erineva majanduselu peegelduse näeme ümberkaudsete venelaste kalendris veel teistki momenti: esikohal on siin küla-

p ü h a d. Ka kohalik rahvas on just seda iseärasust tähele pannud: «Venelastel olid külapähad, eestlastel kalendripähad»¹⁴³. Igal vene rannakülal oli oma püha ja praasnik, üks kogu aasta kohta, näit. Alajõel ja Uuskülas «bogoroditsa» (21. XI), Katases «kazanskaja» (8. VII), Võganas jõulud (25.—27. XII), Kuningakülas mitri- ehk midruskipäev (31. X), Jaamas pokrovipäev (1. X), Verhneje Seloos ristileidmisepäev (14. IX) jne. Selleks päevaks tulid kokku pidutsema kõik sugulased ja tuttavad. Hommikupoole oli teenistus kirikus või kabeli juures, enamasti ristikäik mööda küla. Meeles peeti ka surnud omakseid. Pärast söödi-joodi, lauldi ja lõbutseti mitmel moel ning tuldi guljanjet pidama ka tänavale¹⁴⁴. Nagu nähtub nende pühade ajalisest paiknemisest, märkisid nad mitmesuguseid etappe majanduselus, eriti oluliste põllu-, karja-, kalastus- ja korilussaaduste laualejõudmist. Neid tulid igast külast võrsunud sugukonnad ühiselt pidulikult nautima¹⁴⁵. Oluliselt olid külapähad siis sugukondliku korra institutsioonid. Kas Iisaku maakülades ka kunagi peeti külapähi, ei ole päris kindlasti teada, kuid mitmesuguseid rudimente nendest on siin-seal säilinud, näit. Lemmakul Pungerja jõe ääres maarjapäevase «kuiva haugi söömise» kujul. Järve-äärses eestistavas Kuru külas peeti aga veel hiljuti midruskipäeva, Kauksis mihklipäeva.

Üldse olid venelastel võrreldes eestlastega tugevamalt arenenud või pigemini kauem säilinud sugukondlikud institutsioonid. Neid aitasid alal hoida eriti suurperede ja küla ühismaade püsimine. Seetõttu seisis olulisel kohal rahvakombestikust ka e s i v a n e m a t e k u l t u s. Siia kuulusid mitmesugused surnute mälestuspäevad, nende juurde kuuluvad erilised toidud, nagu kutjaa, herned, pliinid, surnud omaste «kostitamised», itkud jne. Selles osas on ka Iisaku eestlased rohkesti säilitanud venepäraseid jooni, olgu need seotud kalendriliste (näit. midruskipäev) või perekondlike tähtpäevadega. Näiteks olid veel hiljuti Iisaku pulmakombestikust, mis kujutab endast segatüüpi, tavandilised laulud venekeelses. Ka surnuitke lauldi vene keeles. Samuti püsis surnute kultusega lähedane ja mitmeti segunenud h a l d j a t e a u s t a m i n e (vt. külma kostitamist kolmekuningapäeval).

Kuid puht eesti-, samuti venepäraste või üldse idaslaavipäraste nähtuste kõrval on siin niisuguseidki, mis kogu end. Ida-Virumaal

¹⁴³ Vt. KKI 20, 610 (193) Liiva (1955); ka KKI 20, 542 (9) Vaikla (1955); KKI 20, 604 (169) Pootsiku (1955). Eestlaste all on siin mõeldud eriti iisakulasi, isegi sellel etapil, millal nad veel koduses elus vene keelt rääkisid.

¹⁴⁴ Üldjoontes samasugused olid setu külapähad ehk praasnikud. Vt. Tamperet, Eesti rahvalaule viisidega II, lk. 202 jj. Vadjalastel kandsid külapähad *brattšina* (varem *vakkovõ*) nimetust. Nende pidamine jäi juhuslikuks juba Esimese maailmasõja ajal. Kolhoosikorra kehtides kadusid nad täiesti. P. Ariste, Tänapäeva vadjalastest. EM Ar. XVII, 1960, lk. 210 jj.

¹⁴⁵ Kirmased, nagu nägime kuremäepäeva puhul, ja kirikute nimepäevad haarasid suuremaid piirkondi ega olnud enamasti seotud koduse pidutsemisega.

ja Põhja-Tartumaa vadjapärases piirkonnas levides ulatuvad ka Ingerimaale, Ida-Soome, Karjalasse ja loodepoolsete, end. Novgorodi sloveenidest põlvnevate venelaste hulka. Siia kuuluvad näiteks muistsest kekri-kombestikust laudavaimudele ohverdamised sügisel (meil mardi- ja kadripäeval), naistepidu jüripäeval jmt. sageli karjanduslikud kombed. Igatahes on niisugused laadilt arhailised kalendrilised tavad ja arvamused, mis pole seotud otsest igapäevaste majanduselu vajaduste ja tegelike töödega ning baseeruvad rohkem mütoloogilisel pinnasel, üsna sarnased kogu nimetatud piirkonna võrdlemisi ühtse kultuuriga rahvastele. Tekkinud ja kujunenud on nad siinse omalaadse ühiskondliku ja majandusliku elu, sarnase ja suurelt osalt koos läbielatud ajaloo, rahvaste tiheda läbikäimise, üksteise hulgas elamise ja kokkusulamise alusel.¹⁴⁶

ОСОБЕННОСТИ НАРОДНОГО КАЛЕНДАРЯ В СЕВЕРО-ВОСТОЧНОЙ ЭСТОНИИ I

Х. Т. ТАМПЕРЕ

Резюме

Северо-восточная Эстония представляет собой центр очень древней и богатой материальной и духовной народной культуры, который издавна был теснейшим образом связан с остальной Эстонией, а также с территорией расселения соседних прибалтийскофинских народов (в особенности води и ижоры). В то же время он непосредственно соприкасался с обширной русской культурной областью (см. рис. 24). Свообразный подрайон северо-восточной части Эстонии образовали лесистая окрестность Ийзаку и северное и западное побережье Чудского озера. Эта территория была заселена сравнительно поздно и разными этническими элементами. Северная и западная ее окраины были постепенно заселены местным эстонским населением, но начиная с конца I тысячелетия сюда проникло много поселенцев с территории, расположенной восточнее реки Нарвы (Ингерманландии) и Чудского озера. Сначала сюда стала проникать вода, затем смешанное водско-ижорско-русское население. Позднее, вплоть до 18 и частично еще в 19 веке (по мере того, как на исходной территории местные этнические группы сливались с русскими) переселенцы состояли из русских. Вслед-

¹⁴⁶ Nähtust on varem põgusalt iseloomustanud, kuigi rohkem venelaste, karjalaste ja vepslaste vastastikuste mõjutuste seisukohalt V. J. Mansikka, Suomalais-venäläiset kosketukset kansantietouden alalla. Kalevalaseuran Vuosikirja 25—26 (1945—1946), Porvoo—Helsinki 1946, lk. 178 jj.

ствие этого в возникших относительно поздно прибрежных рыбацких деревнях доминирующим стал русский язык (и православное вероисповедание). В деревнях же, расположенных в центре данного подрайона, в окрестностях Ийзаку, где вплоть до 19 века жило преимущественно русское или по меньшей мере двуязычное русско-эстонское население, к настоящему времени доминирующим стал эстонский язык. Этому существенным образом содействовали сходный характер экономики и тесные связи с соседними исконными эстонскими районами и в некоторой мере также принадлежность местного населения к лютеранскому вероисповеданию. Двуязычных лютеранских жителей окрестности Ийзаку называли раньше с несколько презрительным оттенком полуверцами (*poluvertsikud*). Уже с 18 века некоторые авторы (А. В. Хупель, О. В. Мазинг и др.) отмечали, что в рассматриваемом районе между эстонцами и другими этническими группами происходил оживленный культурный обмен и что особенно в области фольклора, обычаев и мофологии наблюдаются многочисленные смешанные явления. Автор данной статьи пытается проследить взаимосвязи в области народного календаря, исходя из заметок, сделанных Ю. Трусманом на русском языке в Ийзаку в 1886 году. Более основательная собирательская работа среди всех групп населения окрестностей Ийзаку позволит выяснить распространение и происхождение этих обычаев.

Ниже рассмотрены распространенные среди ийзакуского сельского населения связанные с народным календарем представления о явлениях природы, о порядке раздела годовых запасов хлеба и кормов, о времени посевов и о магических приемах для обеспечения обильного урожая и прироста скота.

1. Если в Матвеев день (*madisepäev*, 24 февр.) стоит хорошая погода, то летом будет мало комаров. Матвеев день был одним из наиболее популярных дат эстонского народного календаря и означал начало самого богатого осадками периода зимы. Эта дата отмечалась также финнами, шведами, немцами и многими другими европейскими народами. Русский, а также ижорский и водский народный календарь этой даты не содержит. Ийзакуское население восприняло Матвеев день из эстонской традиции, одним из примечательных мотивов которой было предсказывание по погоде (по снегопаду) лета, более или менее обильного комарами, оводами и другими насекомыми.

2. Представление, по которому к Петру (29 июня) оводы превращаются в обыкновенных дуваков (*Chrysozona pluvialis*), было известно как в Ийзаку, так и в Ингерманландии. В Эстонии подобные поверья встречались на острове Сааремаа. Однако там они связывались с Маргаритиным днем (*maretapäev*). По всей Эстонии было распространено представление, что оводы исчезают в Иванов или Маргаритин день. Петров день отмечал-

ся народным календарем в Эстонии не повсюду, а главным образом лишь в южных и юго-восточных районах страны, где он приобрел роль даты трудовой жизни и предвещения погоды (как и у финнов, карелов, ижоры, води, русских и латышей — см. рис. 25). Особенно торжественно отмечали Петров день ижора и водь, у которых эта дата, называемая *pedron praasnikka*, восходила к древнему празднику *ikon vakkue*.

3. К Денису (*tõnisepäev*, 17 янв.) в клетях и закромах должна была иметься еще половина годового запаса хлеба и кормов. Денисов день (реже Павлов день или сретенье) в эстонском народном календаре знаменовал вообще середину, или «вершину» зимы (см. рис. 26). У соседних народов в тот же период были другие календарные даты, делящие пополам зиму и запасы хлеба (у финнов — дни Генриха и Павла, у русских — день Аксиньи и тимофеевские морозы и т. д.). Денисов день вообще не был популярен ни в финской, ни в ижорской, ни в водской, ни в русской календарной традиции.

4. В Вальпургиев день (*volbripäev*, 1 мая) в Ийзаку и почти по всей Эстонии, за исключением островов и северо-западной части материка, а также восточных кихелькондов юго-востока Эстонии, сеяли горох и другие бобовые культуры (см. рис. 27). Ижора, водь и причудские русские не знали Вальпургиева дня, хотя соответствующий ему Еремеев день в северной России вообще обозначал начало весеннего сева.

5. Овес сеяли за 3 дня до и в течение 3 дней после Николы (*nigulapäev*, 9 мая). В эстонском народном календаре весенний Никола был мало популярен, за исключением окрестностей Ийзаку и узкой полосы на крайнем юго-востоке Эстонии, в непосредственном соседстве с территорией расселения русских, у которых этот день был связан также с посевом овса. Никола, как дата земледельца, а часто и как параллель Юрьеву дню, был очень почитаем русскими, водью, ижорой и олонецкими карелами.

6—7. Самым благоприятным временем для посева озимой ржи считались Лаврентий (10 авг.) и успение (15 авг.). Туманное утро в успение было предзнаменованием хорошего урожая. В северной и западной Эстонии оптимальной датой посева считался день Лаврентия (*lauritsapäev*), тогда как в северной и центральной частях России было успение. В Эстонии успение почиталось в кихелькондах, граничащих с территорией расселения русских и латышей, позднее оно получило более широкое распространение в южной Эстонии и заменило Варфоломеев день (*pärtlipäev*, 24 авг., см. рис. 28). В связи с этим следует отметить, что конец жатвы и начало посева ржи с древних времен было связано с общественными церемониями, которые зачастую были связаны с кирмашом. Сюда относились также народные празднества, проводимые 15 августа в районе

Ийзаку в Куремяэ близ нынешнего Пюхтитского монастыря, а раньше в находившейся там священной роще у жертвенного источника. По всей вероятности, «день Куремяэ» представлял собой своеобразное сборище населения водского происхождения, традицию которого в дальнейшем продолжали жители северо-восточной Эстонии и Ингерманландии.

8. Накануне крещения (*kolmekuningapäev*, 6 янв.) варили горох и клали его на столб у ворот, приговаривая: «Мороз, ешь горох теперь, а не летом». В Эстонии такое кормление мороза встречалось только в Ийзаку (и в некоторых соседних деревнях кихельконда Йыхви). Небезынтересно отметить, что води и ижоре обычай угощения мороза не был известен. Угощение мороза кутьей на святках было очень популярно на Украине, в Белоруссии и в соседних русских районах, а также в Латгалии (в том числе и у лудзаских эстонцев). Русские соблюдали подобный обычай (угощение мороза овсяным киселем) по большей части на страстной неделе. В обычаях, соблюдаемых на крещение (знаменующих конец рождественского периода), прослеживается и ряд других черт (например, начертание крестов на дверях и воротах), связанных с русскими календарными обрядами.

9. Заговенье (*vastlapäev*, февр.—март) соответствовал русской масленице, с той лишь разницей, что эстонцы отводили ей не целую неделю, а только один день — вторник накануне великого поста. В обычаях чествования этой даты или масленицы (катание с гор, на лошадях) трудно найти особенности у эстонцев, финнов, ижоры, води, русских и других соседних народов. Однако распространенное в Ийзаку катание с гор детей с традиционным магическим выкриком «*Linaliugu — pikka kiudu!*» («лен катаем — будь длинным волокно») является, возможно, эстонским обычаем, а катание на лошадях, в частности к корчме, следует, видимо, отнести к русским традициям (см. рис. 29). Эта дата, как и русская масленица, связана главным образом с женской трудовой деятельностью, особенно с ткачеством и прядением. Поэтому и магическое катание с гор и другие увеселения в это время направлены на обеспечение хорошего урожая льна. На северо-востоке Эстонии, как и на юго-востоке Эстонии (у сету), празднование масленицы приобретает характер бабьего праздника и во многом сходно с аналогичным чествованием Юрьева дня. Обычай (известный и в Ийзаку) начинать в указанный или в следующий день (*tuhkapäev*) вывоз навоза на поля следует отнести к специфическим восточноприбалтийским, т. е. эстонским, финским и латышским традициям.

10. В сретенье (*küünlapäev*, 2 февр.) приводили в камору бычков и прижигали им шерсть около рогов, что должно

было сделать их выносимыми для несения ярма. Этот обычай привился только в северо-восточной Эстонии (см. рис. 30) и был, по-видимому, местного происхождения. Русские не пользовались волами в качестве тяглого скота, тем не менее этот обычай существовал в Ййзаку по меньшей мере начиная с 17 века.

11. Б а б и й п р а з д н и к был одним из наиболее примечательных традиций населения северо-восточной Эстонии. Это празднество проводилось в Юрьев день (23 апр.), обычно в связи с выгоном стада. Сходки-кутежи женщин проводились в этот день как в русских деревнях побережья Чудского озера, так и в ижорских и водских деревнях (см. рис. 31). Местами обряды бабьего праздника включали скотоводческие мотивы (сходка хозяек после выгона стада, чествование пастуха, различные магические церемонии с целью увеличить надой молока и т. д.), в других же местах преобладали специфические черты женского праздника (отсутствие на празднике мужчин или вымогательство у них денег, инициация молодух в среду замужних женщин, ритуалы для повышения плодовитости и т. д.). Особенно широко праздновали Юрьев день около корчмы Рауди, расположенной вблизи Куремяэ на границе кихелькондов Ййзаку и Ййхви, куда сходились женщины из очень многих деревень (см. рис. 32). Обряды в разных местах развились по-разному. Из соблюдаемых на этом празднике обычаев особенно выделяется так называемое «взбивание масла» вокруг пустого чана.

Как видно из вышеуказанных примеров, старинный эстонский народный календарь, в том числе и календарные даты, и праздники ийзакуских эстонцев основываются на наблюдениях многих поколений над явлениями природы, которые имели особое значение как для земледельца и скотовода, так и для рыбака и лесовода. Эти календарные даты отмечали трудовую деятельность людей дома и вне его. Они отражали ритм явлений природы и трудовой деятельности и их взаимосвязь в течение годового цикла. Однако нередко смыслом обрядов, связанных с календарными датами, была организация трудовой деятельности и общественных отношений и воздействие на них. С тем, чтобы добиться этого, люди в условиях своего времени пытались использовать и мифологические силы, созданные воображением самого человека и магические действия и заклинания. Тем не менее в основе большей части народных поверий и обрядов лежит материалистическое понимание мира, хотя и стихийного характера.

Можно считать, что многие народные календарные даты, отмечавшиеся на рубеже XIX и XX веков, вели свое начало уже со времен родового строя и нередко сохраняли свое первоначальное значение в довольно чистом виде (как, например, обы-

чай *kekri*, бытовавший в восточной Финляндии, Ингерманландии, а также на северо-востоке Эстонии). Хотя в некоторых обычаях явно выступает влияние христианского календаря, однако связь древних дат и обычаев с христианскими оказывается во многих случаях лишь формальной. За христианскими святыми часто проглядывают древние божества или духи-покровители. Например, Юрий представляет собой некоего покровителя земледелия или лешего. Что касается развития ийзакусского народного календаря, то важно отметить, что в календарных обычаях и в верованиях эстонского населения влияние церкви сказалось значительно слабее, чем в обычаях русских, води и ижоры. Причиной этого является несомненно то, что в Эстонии как католическая, так и лютеранская церковь в силу различных исторических условий оставались более чуждыми широким народным массам, чем православная церковь в России. Можно даже сказать, что отношение народа к церкви в Эстонии было враждебным. Так, выгон скота, начало посева, начало уборки хлебов и другие производственные и общественные календарные даты в эстонской традиции (за исключением Сетумаа) почти никогда не связывались с церковными церемониями. В этом на рубеже 19 и 20 веков довольно заметно отличалась и календарная традиция ийзакусских эстонцев от соответствующей обрядности их русских соседей.

Отмечаемые в указанное время в Ийзаку календарные даты соответствовали общеэстонскому календарю, представляя собой его восточный вариант. От календаря русских соседей календарь местного эстонского населения отличался в большинстве случаев не только названием дат и праздников, но и их смыслом. Календарь ийзакусских эстонцев, как и эстонский народный календарь в целом, носил четко выраженный аграрный характер. В календаре их русских соседей, в экономике которых большое место занимали другие отрасли производства, аграрное направление не было господствующим в такой степени, а у рыбацкого населения Причудья оно вообще отступало на задний план. Из этого следует, что процесс эстонизации двуязычного ийзакусского населения был обусловлен не только принадлежностью его к лютеранской церкви и к тому же административному району, в котором проживало и чисто эстонское население, но в значительной мере и общностью характера экономической жизни.

В русском календаре занимали важное место престольные праздники, чуждые эстонской традиции (за исключением сетуской). Еще сравнительно недавно каждая русская прибрежная деревня имела свой престольный праздник, на который собирались даже далекие родственники местных жителей, давно покинувшие данную деревню. В большинстве эти праздники отмечали различные этапы хозяйственной деятель-

ности, в особенности появление на стол важнейших продуктов земледелия, скотоводства и рыболовства. Престольные праздники (а также более многолюдные кирмаши, например, день Куремяз, и традиционные взаимные посещения жителями целых деревень престольных праздников соседей, бабьи праздники и т. д.) были в основном пережитками родовых празднеств. У ийзакусских эстонцев от престольных праздников сохранились лишь остатки, например, в деревне Леммаку, расположенной на реке Раннапунгерья, в виде традиции «поедания сушеной щуки» в благовещенье. В деревне Куру на берегу Чудского озера население, состоявшее из эстонцев и русских, еще недавно чествовало Дмитриев день (*midruskipäev*), в деревне Каукси — Михайлов день. Дольше других празднеств удерживались бабьи праздники, однако чем дальше данная деревня лежала от русских, тем больше в обычаях этого праздника доминировали мотивы, связанные с земледелием и скотоводством.

По сравнению с эстонцами у русских долгие сохранялись пережитки родовых отношений. Этому способствовали, в частности, устойчивое сохранение больших семей и общинного землепользования. Поэтому в народных обычаях важное место занимал также культ предков. Сюда относились соблюдение дней поминовения усопших и соответствующие ритуальные кушанья (например, кутья, горох, блины), «угощение» умерших родных, причитание и т. д. У ийзакусских эстонцев в поминании умерших также сохранилось множество русских черт, связанных либо с календарными (например, Дмитриев день), либо с семейными датами. Так, еще недавно в ийзакусской свадебной обрядности, в которой эстонские черты смешивались с русскими, обрядовые песни исполнялись на русском языке. Похоронные причитания пелись также на русском языке. В Ийзаку долго сохранялось также чествование духов-покровителей, которое во многих отношениях сближалось и переплеталось с культом предков (ср. угощение мороза в крещенье).

Однако, наряду с чисто эстонскими, а также русскими или вообще восточнославянскими явлениями, бытовали здесь и такие, которые были распространены во всей восточной части бывшего уезда Вирумаа, в северной части Тартуского уезда (в которой местный говор сохранял водские черты), а также в Ингерманландии, восточной Финляндии, Карелии и северо-западных русских районах — в пределах территории расселения древних словен. Сюда относились, например, из старинных обрядов праздника *kekri* жертвования осенью (у эстонцев Мартынов и Катеринин день) духу-хлевнику, отправление бабьего праздника в Юрьев день и др., связанных по своему характеру преимущественно со скотоводством. Вообще подобные архаические по существу календарные обряды и поверия, которые не были

непосредственно связаны с насущными хозяйственными потребностями и повседневной трудовой деятельностью и в большинстве своем базировались на мифологической основе, носили весьма сходный характер в пределах всей указанной территории, объединяемой, можно сказать, общностью всей народной культуры. Их сходство было обусловлено своеобразием местной общественной и хозяйственной жизни и общностью исторических судеб народов, проживающих на данной территории, а также тесным общением и непрерывными процессами взаимной ассимиляции, происходившими между этими народами.

EINIGE EIGENTÜMLICHKEITEN DES NORDOSTESTNISCHEN VOLKSKALENDERS I

H. TAMPERE

Zusammenfassung

Das nordöstliche Gebiet Estlands stellt ein sehr altes und reiches Zentrum der materiellen und geistigen Volkskultur dar. Es stand seit alters in engen Verbindungen einerseits mit dem übrigen Estland und den ostseefinnischen Nachbargebieten (insbesondere mit dem der Woten und Ižoren), andererseits aber auch mit dem weiten russischen Kulturgebiet (Abb. 24). Ein eigenartiges Teilgebiet bildete die waldreiche Gegend um Iisaku und die nördliche und westliche Uferzone des Peipussees. Diese Gegenden sind verhältnismässig spät und von heterogenen völkischen Gruppen besiedelt worden. Während die Esten das Binnenland in Besitz nahmen, drangen hierher seit dem Ende des 1. Jahrtausends zahlreiche Einwanderer aus den östlich der Narwa und des Peipussees gelegenen Gebieten ein. Anfangs waren es Woten, später gemischte wotisch-izorisch-russische Bevölkerungselemente und zuletzt — nachdem diese Völker im östlichen Nachbargebiet miteinander verschmolzen waren — bis ins 18. und teilweise noch ins 19. Jahrhundert Russen. In den verhältnismässig spät entstandenen Fischerdörfern am Peipussee wurde im wesentlichen die russische Sprache (und das orthodoxe Bekenntnis) vorherrschend. In den Binnenlanddörfern um Iisaku herum, deren Bevölkerung im 19. Jahrhundert grösstenteils noch Russisch sprach oder zum mindesten zweisprachig war, hat heutzutage die estnische Sprache den Sieg davongetragen. Eine wesentliche Rolle hierbei spielten eine gewisse Ähnlichkeit des Wirtschaftslebens und die engen wirtschaftlichen und kulturellen Bande mit den uestnischen Gebieten. Von Bedeutung war auch die — wenn auch nur amtliche — Zugehörigkeit der Bewohner der Binnenlanddörfer zur lutherischen Kirche. Wegen der

Zwitterhaftigkeit in Sprache, Kultur und Glaubensbekenntnis wurden die Esten um Iisaku *poluvertsiki* — «halbgläubige» (mit gewisser abschätziger Bedeutung) genannt. Schon seit dem 18. Jahrhundert haben verschiedene Autoren (A. W. Hupel, O. W. Masing u. a.) beobachtet, dass hier zwischen den Esten und der zugewanderten Bevölkerung gegenseitiger Kulturaustausch stattgefunden hat und dass die Volksdichtung, das Brauchtum und die Mythologie Mischerscheinungen aufweist. Im vorliegenden Beitrag werden einige in den volkstümlichen Kalenderbräuchen sich äussernden Beziehungen erörtert. Als Unterlage dient hierbei ein Teil der von J. Truusmann 1886 in Iisaku in russischer Sprache niedergeschriebenen Notizen. Eine gründlichere Sammelarbeit unter allen umliegenden Volksgruppen wird es ermöglichen, den Ursprung und die Verbreitung dieser Bräuche weiter aufzuhellen.

Der Verfasser erörtert die im Iisakuer Kalender sich wiederpiegelnden Beobachtungen des Landmannes, die die Natur, das Wirtschaftsjahr, die Verteilung der jährlichen Getreide- und Futtermaterialien und den Beginn der Aussaat betreffen sowie die das Gedeihen der Feldfrüchte und des Viehs bezweckenden magischen Handlungen und die mit diesen verbundenen volkstümlichen Gedenktage.

1. Wenn zu Matthiä (24. 2.) das Wetter gut ist, wird es im Sommer wenig Mücken geben. Der Matthiastag war eines der populärsten Daten des estnischen volkstümlichen Kalenders und bezeichnete den Beginn der niederschlagreichsten Periode des Winters. Dieser Tag wurde auch von den Finnen, Schweden, Deutschen und vielen anderen europäischen Völkern innegehalten. Im russischen, ižorischen und wotischen Volkskalender fehlt er. Folglich entstammt der Matthiastag in Iisaku estnischen Traditionen, zu deren charakteristischsten Motiven gerade die Voraussage eines insektenreichen bzw. -armen Sommers nach der Witterung (insbesondere dem Schneefall) gehört.

2. Die Ansicht, dass zu Petri (29.6.) die gewöhnliche Bremse sich in eine Abart der Regenbremse (*Chrysozona pluvialis*) verwandelt, war in Iisaku und in Ingermanland verbreitet. In Estland kannte man solche Vorstellungen noch auf der Insel Saaremaa (Ösel), jedoch fiel dort dieser Termin auf den Margaretentag. In ganz Estland war der Glaube verbreitet, dass zu Johanni oder am Margaretentag die Bremsen verschwinden. In Estland kannte den Petritag der Volkskalender lediglich in den südlichen und südöstlichen Teilen des Landes, wo er hauptsächlich die Funktion eines Arbeits- und Witterungsdatums innehatte (wie bei den Finnen, Kareliern, Ižoren, Woten, Russen und Letten — vgl. Abb. 25). Mit besonderer Feierlichkeit wurde dieser Tag bei den Ižoren und Woten begangen, bei denen dieses Fest (*pedron praasnikka*) eine Fortsetzung der uralten *ukon vakkue*-Feier war.

3. Zu Antonii (17.1.) musste die Hälfte des Jahresvorrats an

Getreide und Viehfutter noch vorhanden sein. Der Antoniustag (seltener Pauli Bekehrung oder Mariä Lichtmess) bezeichnete im estnischen Volkskalender im allgemeinen «den Wintergipfel» (s. Abb. 26). Bei den Nachbarvölkern halbierten den Winter und damit auch die Nahrungsmittelvorräte andere Daten derselben Periode (bei den Finnen der Heinrichstag und Pauli Bekehrung, bei den Russen der Xeniatag und die Kälten um den Timotheustag usw.). Völlig unpopulär war der Antoniustag in den finnischen, izerischen, wotischen und russischen Kalendertraditionen.

4. Am Walpurgistag (1. 5.) wurden Erbsen und andere Hülsenfrüchte sowohl in Iisaku, aber auch fast in ganz Estland ausgesät; ausgenommen blieben die Inseln und der Nordwesten sowie die östlichen Kirchspiele Südostestlands (s. Abb. 27). Den Ižoren, Woten und Peipusrussen war der Walpurgistag unbekannt; ihm entsprach der Jeremiastag, der in Nordrussland allgemein den Beginn der Frühljahrsaussaat bezeichnete.

5. Den Hafer säte man 3 Tage vor und 3 Tage nach Nicolaï (9.5.). Der frühjährliche Niclastag war im estnischen Volkskalender wenig bekannt ausser in Iisaku und in einem beschränkten Gebiet in Südostestland, d. h. in der Nachbarschaft der Russen, bei denen dieses Datum gleichfalls mit der Haferaussaat verbunden war. Als Landmannstermin wurde der Niclastag (oft neben Georgii) von den Russen, Woten, Ižoren und den Kareliern von Olonetz eifrig eingehalten.

6.—7. Am günstigsten für die Aussaat des Winterroggens galt die Zeit um Laurentii (10.8.) und um Mariä Himmelfahrt (15.8.). Wenn der Morgen des letztgenannten Tages neblig war, sagte das eine gute Ernte voraus. Der Laurentiustag galt als der beste Aussaattermin in Nord- und Westestland, Mariä Himmelfahrt hingegen war als solcher besonders in Nord- und Mittelrussland bekannt; in Estland wurde dieser Tag hauptsächlich in den an der russischen und lettischen Grenze gelegenen Kirchspielen eingehalten. Später verbreitete sich der letztgenannte Termin weiter nach Südostland, wo er anstelle des Bartholomäustages (24.8.) trat (s. Abb. 28). Im Zusammenhang damit ist zu erwähnen, dass die Beendigung der Roggenernte und der Beginn der Aussaat seit jeher mit gemeinschaftlichen Zeremonien verbunden war, die oft in Form einer Kirmes abgehalten wurden. Hierher gehört auch ein Volksfest, das alljährlich am 15. August in Iisaku auf dem Kuremägi-Berg beim jetzigen Pühtitsa-Kloster gefeiert wurde, wo sich früher ein heiliger Hain und eine Opferquelle befanden. Wahrscheinlich stellte der «Kuremäe-Tag» ursprünglich eine Zusammenkunft einer Bevölkerung wotischen Stammes dar, eine Tradition, die auch später von den Bewohnern Nordostestlands und Ingermannlands eingehalten wurde.

8. Am Vorabend des Dreikönigtages (6.1.) wurden Erbsen gekocht und auf den Pfortenpfosten gebracht, wobei man

sagte: «Frost, iss die Erbsen jetzt, aber nicht im Sommer.» Eine derartige Speisung des Frostgeistes war in Estland, ausser in der Gegend von Iisaku (und in einigen Dörfern bei Jöhvi), unbekannt. Auch unter den Woten und Ižoren hatte sich dieser Brauch nicht verbreitet. Sehr populär jedoch war die Bewirtung des Frostes zu Weihnachten mit der sog. Kutja in der Ukraine und in Weissrussland sowie in benachbarten russischen Gebieten und in Latgale (Ostlettland), u. a. auch unter den Ludzaer Esten. Die Russen befolgten ähnliche Bräuche (Speisung des Frostes mit Hafermehlbrei — Kissel) in der Karwoche. Auch verschiedene andere mit dem Dreikönigstag (als dem Schlußtag der Weihnachtszeit) verbundenen Bräuche (z. B. das Malen von Kreuzen an die Türen und Pforten) zeugen von engen Beziehungen zum russischen Kalender.

9. Im Brauch zu Fastnacht (Febr.-März) zu rodeln ist es schwer einen Unterschied bei den Esten, Finnen, Ižoren, Woten, Russen u. a. Nachbarvölkern festzustellen. In Iisaku beweist vielleicht den estnischen Ursprung dieser Sitte jedoch das Bergrodeln der Kinder, wobei traditionelle Zauberformeln ausgerufen wurden («Linaliugu — pikka kiudu!» — «Leinrodeln — lange Fasern!»). Hingegen das Fahren mit Pferden, insbesondere zur Schenke, scheint mehr dem russischen Brauch zu entsprechen (s. Abb. 29). Die Fastnacht, wie auch die russische Butterwoche, stand hauptsächlich zu Frauenarbeiten, wie Spinnen und Weben, in Beziehung; dementsprechend sollten das magische Rodeln und andere Vergnügungen dieser Zeit guten Flachswuchs heraufbeschwören. In Nordostestland weisen diese Vergnügungen ebenso wie bei den Setukesen den Charakter eines Weiberfestes auf und ähneln in grossem Masse den gleichartigen Festlichkeiten zu Georgii (vgl. Punkt 11). Das Dungfahren aufs Feld zu Fastnacht (auch in Iisaku) oder am Aschermittwoch muss zu den spezifischen dem Ostbaltikum (Estland, Finnland, Lettland) eigenen Bräuchen gezählt werden.

10. Zu Mariä Lichtmess (2.2.) holte man Farren in die Stube und versengte ihnen um den Hörnern die Behaarung. Das sollte sie zum Tragen des Joches stärken. Dieser Brauch kam lediglich in Nordostestland vor (s. Abb. 30) und war offenbar lokalen Ursprungs. Die Russen verwendeten keine Ochsen als Zugtiere, in Iisaku war dies aber üblich (diesbezügliche Angaben gibt es seit dem 17. Jahrhundert).

11. Eines der für Nordostestland am meisten kennzeichnenden Feste war das Weiberfest zu Georgii (23.4.), das gewöhnlich mit dem Austrieb des Viehs verbunden war. Auch bei den Russen am Peipussee, bei den Ižoren und Woten übten an diesem Tage die Frauen dorfweise zusammenzukommen; dabei ging es hoch her (s. Abb. 31). Mancherorts traten dabei mit der

Viehzucht verbundene Motive in den Vordergrund (Versammlung von Bauernfrauen nach dem Weideaustrieb, Ehrung des Hirten, verschiedene magische Zeremonien zur Erhöhung der Milchleistung usw.), andernorts traten aber die spezifischen Züge des Weiberfestes stärker hervor (Abwesenheit der Männer beim Fest oder Gelderpresung von ihnen, Initiation der Neuvermählten unter die Ehefrauen, verschiedene Fruchtbarkeitsriten usw.). In besonders grosszügiger Weise wurde das Georgiifest an der Grenze von Iisaku und Jõhvi, in der Nähe von Kuremäe bei der Schenke von Raudi begangen. Dorthin versammelten sich die Frauen zahlreicher Dörfer (s. Abb. 32). Da hatten sich mannigfaltige Zeremonien herausgebildet, darunter besonders das sog. «Buttern» um ein leeres Fass.

Wie aus den obigen Beispielen ersichtlich ist, liegen dem alten estnischen Volkskalender, darunter auch den von den Esten von Iisaku eingehaltenen jährlichen Festtagen, von zahlreichen Generationen erworbene Beobachtungen über Naturerscheinungen zugrunde, die für den Ackermann und Viehzüchter, aber auch für den Fischer und Waldarbeiter von Bedeutung waren. Die Gedenktage dieses Kalenders ergaben sich aus der Arbeit zu Hause und im Freien, entsprachen dem Rhythmus der Jahreszeiten und den Arbeitszyklen sowie deren gegenseitiger Verbindung im Jahresablauf. Aber oft bestand der Sinn der mit gewissen Gedenktagen verbundenen Bräuche in der Organisation und Beeinflussung von Arbeit und gesellschaftlichen Verhältnissen. Entsprechend den Verhältnissen jener Zeit versuchte man in diesem Sinn sich auch in der menschlichen Vorstellung entstandene mythologische Kräfte sowie magische Handlungen und Wortzauber zunutze zu machen. Allgemein jedoch zeugt ein grosser Teil der volkstümlichen Vorstellungen und Bräuche von einer materialistischen Weltauffassung, die aber ihrer Art nach lediglich naturwüchsig sein konnte.

Das Alter vieler noch um die Wende des 19. und 20. Jahrhunderts eingehaltenen volkstümlichen Gedenktage dürfte bis in die Zeit der Gentilordnung zurückreichen und viele von ihnen hatten ihre ursprüngliche Bedeutung in ziemlich reiner Form erhalten (beispielsweise die herbstlichen *kekri*-Bräuche in Ostfinnland, Ingermanland und auch in Nordostestland). Bei anderen Gedenktagen sind wohl Einflüsse des christlichen Kalenders zu verspüren, jedoch auch in diesen Fällen ist die Verbindung mit christlichen Daten nur nominell. Hinter Heiligennamen erkennt man oft alte Götter oder Schutzgeister (z. B. der heilige Georg — irgendein Beschützer des Ackerbaus oder ein Waldgeist). Was die Herausbildung des Volkskalenders von Iisaku anbetrifft, so sei bemerkt, dass der Einfluss der christlichen Kirche auf den estnischen Volksglauben und auf die entsprechenden Bräuche viel schwächer war als bei den Russen, Woten und Ižo-

ren. Die Erklärung dieser Erscheinung liegt zweifellos darin, dass in Estland sowohl die römisch-katholische als auch die lutherische Kirche den Volksmassen infolge besonderer historischen Bedingungen bedeutend fremder verblieb als es der Fall mit der orthodoxen Kirche in Russland war. In Estland bestand unter den Volksmassen in Wirklichkeit vielfach sogar ein feindliches Verhältnis der Kirche gegenüber. In der estnischen Tradition (ausgenommen die setukesische) sind der Weideanstrieb, der Beginn der Aussaat, die Ernte und andere sich auf das Wirtschaftsleben beziehende und mit der Gemeinschaft verbundene Gedenktage fast nie mit kirchlichem Zeremoniell vereinigt worden. Hierin bestand im 19. Jahrhundert und zu Beginn des 20. Jahrhunderts ein wesentlicher Unterschied auch in der Kalendertradition der Esten von Iisaku und derjenigen der benachbarten Russen.

In Iisaku wurden um die Jahrhundertenden im allgemeinen dieselben Gedenktage begangen, die dem allestnischen Kalender entsprachen und die als östliche Sonderformen dieser Gedenktage betrachtet werden können. Der Unterschied im Vergleich mit dem Kalender der benachbarten Russen bestand dabei nicht nur in der Benennung, sondern auch im Inhalt bzw. im Sinn der Gedenktage. Das Iisakuer estnische Kalendarium, wie auch das der übrigen Esten, trug einen offensichtlich agrarischen Charakter. Bei den benachbarten Russen, die verschiedene andere Gewerbe betrieben, trat die landwirtschaftliche Wesensart bei weitem nicht so stark hervor, bei den russischen Fischern am Peipussee blieb sie aber ganz im Hintergrund. Das beweist, dass nicht nur die kirchlich-administrative Zusammengehörigkeit mit den ringsumher lebenden Esten, sondern im wesentlichen Masse auch die gleiche Art des Wirtschaftslebens den Estonisierungsprozess der einstmalig zweisprachigen Bevölkerung von Iisaku bedingte.

Im russischen Kalender standen an erster Stelle die Dorf-feste, die der estnischen Tradition (ausser bei den Setukesen) fremd waren. Jedes russische Stranddorf besass noch vor kurzer Zeit ein eigenes alljährliches Fest, zu dem sich auch alle fortgezogenen Verwandten der Dorfbewohner einfanden. Meist bezeichneten diese Feste verschiedene Etappen des Wirtschaftslebens, besonders das Erscheinen auf dem Tisch wichtiger Produkte des Ackerbaus, der Viehwirtschaft, der Fischerei und der Sammeltätigkeit. Im wesentlichen waren die Dorffeste (auch die grösser angelegten Kirmessen wie der Kuremäe-Tag, die traditionellen gegenseitigen Besuche ganzer Dörfer, die Weiberfeste usw.) aus der Zeit der Gentilordnung herrührende Bräuche. Bei den Iisakuer Esten waren von den Dorffesten bloss Reste erhalten, beispielsweise das «Essen des getrockneten Hechts» zu Mariä Verkündigung im Dorfe Lemmaku am Rannapungerja-Fluss. In dem am Peipussee liegenden Dorfe Kuru, dessen Bewohner sich allmählich dem Estentum zuwandten, wurde noch vor kurzem der Demetrius-

tag begangen, im Nachbardorf Kauksi — der Michaelitag. Im allgemeinen behaupteten sich am längsten die Weiberfeste, doch je weiter ein Dorf von den russischen lag, desto stärker herrschten dort im Brauchtum dieser Feste feldwirtschaftliche und viehzüchterische Motive vor.

Überhaupt hatten sich bei den Russen die sippchaftlichen Einrichtungen stärker oder, richtiger, länger erhalten als bei den Esten. Hierzu trug besonders der Umstand bei, dass bei den Russen die Grossfamilie und die Allmende lange bestand. Deshalb nahm in den russischen Volksbräuchen auch der Ahnenkult eine wesentliche Stelle ein. Dazu gehörten verschiedene Gedächtnisfeiern mit traditionellen Speisen (Kutja, Erbsen, Plinsen), die Bewirtung der Angehörigen des Verstorbenen, die Totenklagen usw. Hierin hatte auch das Brauchtum der Esten von Iisaku zahlreiche russische Züge bewahrt, die entweder mit kalendarischen (z. B. der Demetriustag) oder mit Familiengedenktagen verbunden waren. So gehörten in Iisaku noch vor kurzem zu den Hochzeitsbräuchen (die von einer gemischten estnisch-russischen Art waren) in russischer Sprache gesungene rituelle Lieder. Auch die Totenklagen wurden im Russischen vorgetragen. Lange erhielt sich hier ferner die dem Totenkult nahestehende und mit diesem vielfach verflochtene Verehrung von Schutzgeistern (vgl. die Bewirtung des Frostes am Dreikönigstage).

Doch neben den rein estnischen wie auch russischen oder überhaupt ostslawischen Erscheinungen gab es hier auch noch solche, die im ganzen östlichen Teil des ehemaligen Landkreises Wirumaa und im wotisch beeinflussten Norden des Landkreises Tartumaa verbreitet waren und andererseits auch nach Ingermanland, Ostfinnland, Karelien sowie zu den nordwestlichen (meist von den Nowgoroder Slowenen abstammenden) Russen hinüberreichten. Das waren beispielsweise die von den uralten *kekri*-Bräuchen herührenden Opferdarbringungen den Stallgeistern zur Herbstzeit (bei den Esten zu Martini und zu Kathrini), die Weiberfeste zu Georgii u. a. ihrem Charakter nach oft viehzüchterische Bräuche. Jedenfalls waren derartige alte Kalenderbräuche und -vorstellungen, die mit den alltäglichen Arbeiten und wirtschaftlichen Bedürfnissen nicht in direkter Verbindung standen und mehr auf mythologischer Grundlage beruhten, bei den Völkern des gesamten besprochenen Gebiets im grossen ganzen recht ähnlich, wie ja die gesamte Kultur dieser Völker gewissermassen einheitlich war. Ihre Entstehung und Entwicklung bedingten die Eigenart des hiesigen gesellschaftlichen und wirtschaftlichen Lebens, die gemeinsam erlebte Geschichte, die engen gegenseitigen Beziehungen, die völkisch gemischte Siedlung und die Verschmelzung verschiedener völkischer Elemente.

LÜHENDID — СОКРАЩЕНИЯ — ABKÜRZUNGEN

Kirjandus — Печатные издания — Literatur

- EM Ar. = Eesti NSV Teaduste Akadeemia Etnograafia Muuseumi Aastaraamat — Ежегодник Этнографического Музея Академии наук Эстонской ССР, XVI—XVIII. Tartu — Тарту 1959—1962.
- ERM Ar. = Eesti Rahva Muuseumi Aastaraamat, I—XV. Tartu 1925—1947.
- FFC = Folklore Fellows Communications, N:o 1—. Helsinki 1910—.
- HDA = Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens, I—X. Herausgegeben von E. Hoffmann-Krayer. Tübingen—Berlin—Leipzig 1927—1942.
- КСИЭ = Краткие сообщения Института этнографии им. Н. Н. Миклухо-Маклая Академии наук СССР, вып. I—. М.—Л. 1946—.
- КСИИМК = Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Института истории материальной культуры Академии наук СССР, вып. 1—80. М.—Л. 1939—1960.
- RK = Katalog der Ausstellung zum X. archäologischen Kongress in Riga 1896. Riga 1896.
- CA I—XXX = Советская археология [Сборники] I—XXX. М.—Л. 1936—1959.
- CA = Советская археология. М. 1957—.
- Sb. GEG = OES Ar.
- СЭ = Советская этнография. М. 1945—.
- TA Toim. = Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised — Известия Академии наук Эстонской ССР. Tallinn — Таллин 1952—.
- Тр. ПОКЭ = Труды Прибалтийской объединенной комплексной экспедиции 1, 2. М. 1959.
- Verh. GEG = OES Toim.
- OES Ar. = Opetatud Eesti Seltsi Aastaraamat — Sitzungsberichte der Gelehrten-Estnischen Gesellschaft 1861—1938. Tartu (Dorpat) 1863—1940.
- OES Toim. = Opetatud Eesti Seltsi Toimetused — Verhandlungen der Gelehrten-Estnischen Gesellschaft I—XXXIV. Tartu (Dorpat) 1840—1943.

Ainekogud — Музеи и архивы — Museen und Archive

- AI = Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituudi Arheoloogiamuuseum Tallinnas.
- AI ET = Etnograafilised teatmed Ajaloo Instituudis Tallinnas.
- ALS = Akadeemilise Loomaarstiteadusliku Seltsi *käsikirjaline rahvaluulekogumik RO-s.

- E = M. J. Eiseni käsikirjaline rahvaluulekogu KM RO-s.
E, StK = M. J. Eiseni stipendiaatide käsikirjaline rahvaluulekogu KM RO-s.
EKS c = Eesti Kirjanduse Seltsi käsikirjaline rahvaluulekogu KM RO-s.
EKS 8° = Eesti Kirjameeste Seltsi käsikirjaline rahvaluulekogu KM RO-s.
ERA = Eesti Rahvaluule Arhiivi käsikirjaline rahvaluulekogu KM RO-s.
ERM = Eesti Rahva Muuseumi käsikirjaline rahvaluulekogu KM RO-s.
EÜS = Eesti Üliõpilaste Seltsi käsikirjaline rahvaluulekogu KM RO-s.
H = J. Hurda käsikirjaline rahvaluulekogu KM RO-s.
KKI = Eesti NSV Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituudi käsikirjaline rahvaluulekogu Tallinnas.
KM KO = Eesti NSV Teaduste Akadeemia Fr. R. Kreutzwaldi nim. Kirjandusmuuseumi käsikirjade osakond Tartus.
KM RO = Eesti NSV Teaduste Akadeemia Fr. R. Kreutzwaldi nim. Kirjandusmuuseumi rahvaluule osakond Tartus.
RKM = Eesti NSV Teaduste Akadeemia Fr. R. Kreutzwaldi nim. Kirjandusmuuseumi (end. Riikliku Kirjandusmuuseumi) käsikirjaline rahvaluulekogu Tartus.

SISUKORD — ОГЛАВЛЕНИЕ — INHALT

Eessõna	5
Предисловие	9
Vorwort	13
M. Schmiedehelm, Kääbaskalmistud Lindoras ja mujal Kagu-Eestis	17
M. X. Шмидехельм, Курганные могильники в Линдора и других местах юго-восточной Эстонии. <i>Резюме</i>	51
M. Schmiedehelm, Die Hügelgräber in Lindora und an anderen Orten Südostestlands. <i>Zusammenfassung</i>	57
X. A. и A. X. Моора, Из этнической истории води и ижоры	63
H. ja A. Моора, Lisandeid vadjalaste ja isurite etnilisele ajaloole <i>Resüme</i>	86
H. und A. Моора, Beiträge zur ethnischen Geschichte der Woten und Ižoren (Ingrier). <i>Zusammenfassung</i>	86
P. Ariste, <i>Vadja</i> kohanimedes	91
П. А. Аристэ, <i>Водь</i> в топонимике. <i>Резюме</i>	104
P. Ariste, <i>Woten</i> in Ortsnamen. <i>Zusammenfassung</i>	105
M. Must, Vene-eesti kakskeelsus Kirde-Eestis	107
M. Я. Муст, Русско-эстонское двуязычие в северо-восточной Эстонии. <i>Резюме</i>	124
M. Must, Die russisch-estnische Zweisprachigkeit in Nordostestland. <i>Zusammenfassung</i>	128
T. G. Строганова, К характеристике русских говоров северо-запада	132
T. G. Stroganowa, Vene keele loodemurrakutest. <i>Resüme</i>	145
T. G. Stroganowa, Über die nordwestlichen Mundarten des Russischen. <i>Zusammenfassung</i>	147
K. Mark, Ida-Eesti 11.—18. sajandi rahvastiku antropoloogia	150
К. Ю. Марк, Антропология населения восточной Эстонии 11—18 веков. <i>Резюме</i>	196

K. Mark, Zur Anthropologie der ostestnischen Bevölkerung des 11.— 18. Jahrhunderts. <i>Zusammenfassung</i>	200
H. Tamperre, Kirde-Eesti rahvakalendri iseärasusi. I	205
X. T. Тампере, Особенности народного календаря в северо- восточной Эстонии. I. <i>Резюме</i>	249
H. Tamperre, Einige Eigentümlichkeiten des nordostestnischen Volkskalenders. I. <i>Zusammenfassung</i>	256
Lühendid — Сокращения — Abkürzungen	263

ИЗ ИСТОРИИ СЛАВЯНО-ПРИБАЛТИЙСКО-
ФИНСКИХ ОТНОШЕНИЙ

Сборник статей

На эстонском, русском и немецком языках

Оформление П. Лухтейн

Издательство «Ээсти Раамат»

Таллин, Пярнуское шоссе, 10

Toimetajad V. Pillau ja A. Zinitšenko

Kunstiline toimetaja L. Kruusmaa

Tehniline toimetaja I. Vahtre

Korrektor Ü. Rattur

Ladumisele antud 4. I 1965. Trükkimisele antud
17. V 1965. Paber 60 × 90, 1/16. Trükipoognaid
16,75 + 3 lisa. Arvestuspoognaid 19,24. Trükiarv 1000.
MB-04424. Tellimise nr. 30. Hans Heidemanni nime-
line trükikoda, Tartu, Ülikooli 17/19. II

Hind rbl. 1.84

TÜ RAAMATUKOGU

1 0300 00700189 6

Rbl. 1.84

A

26813

7001896